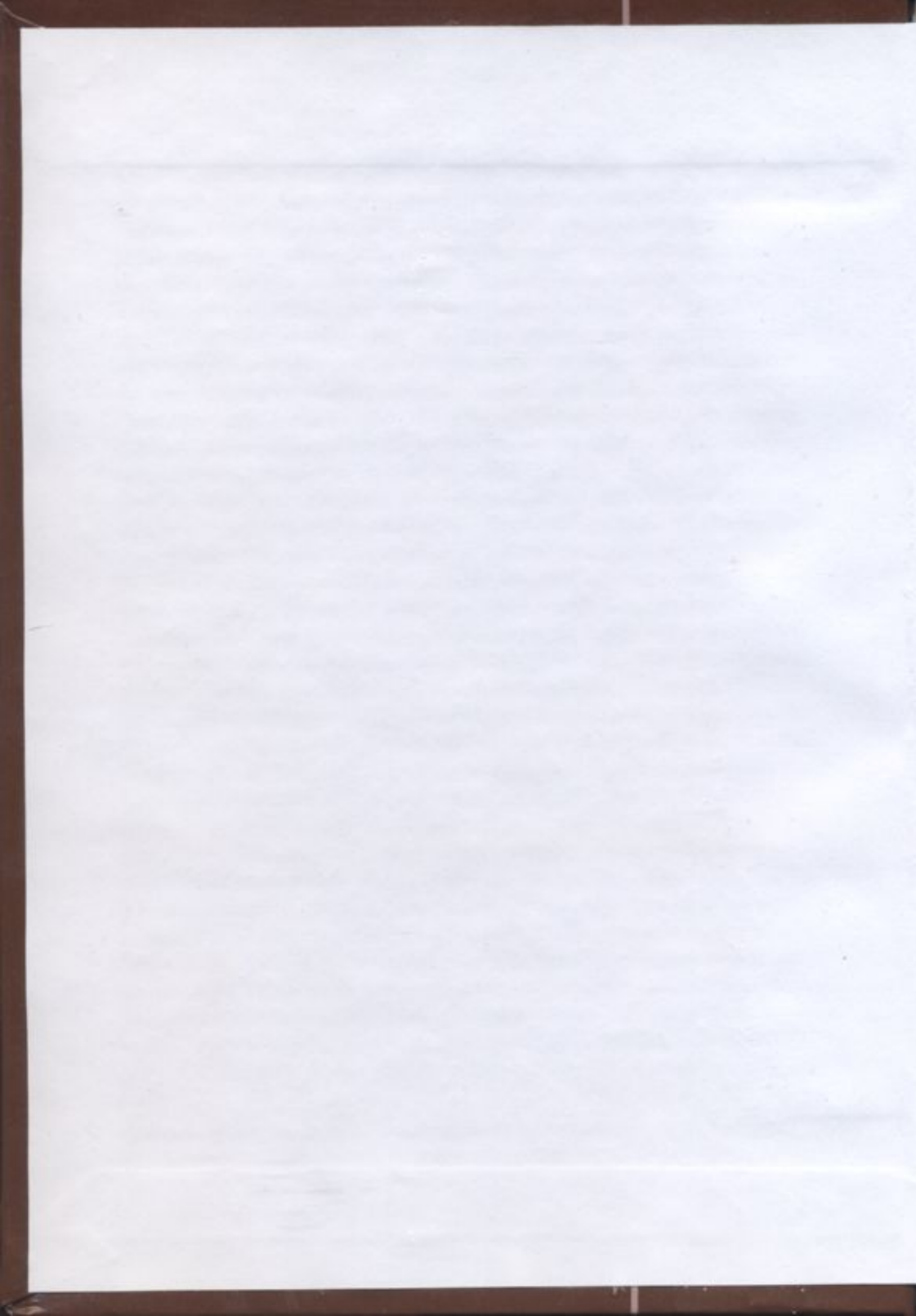
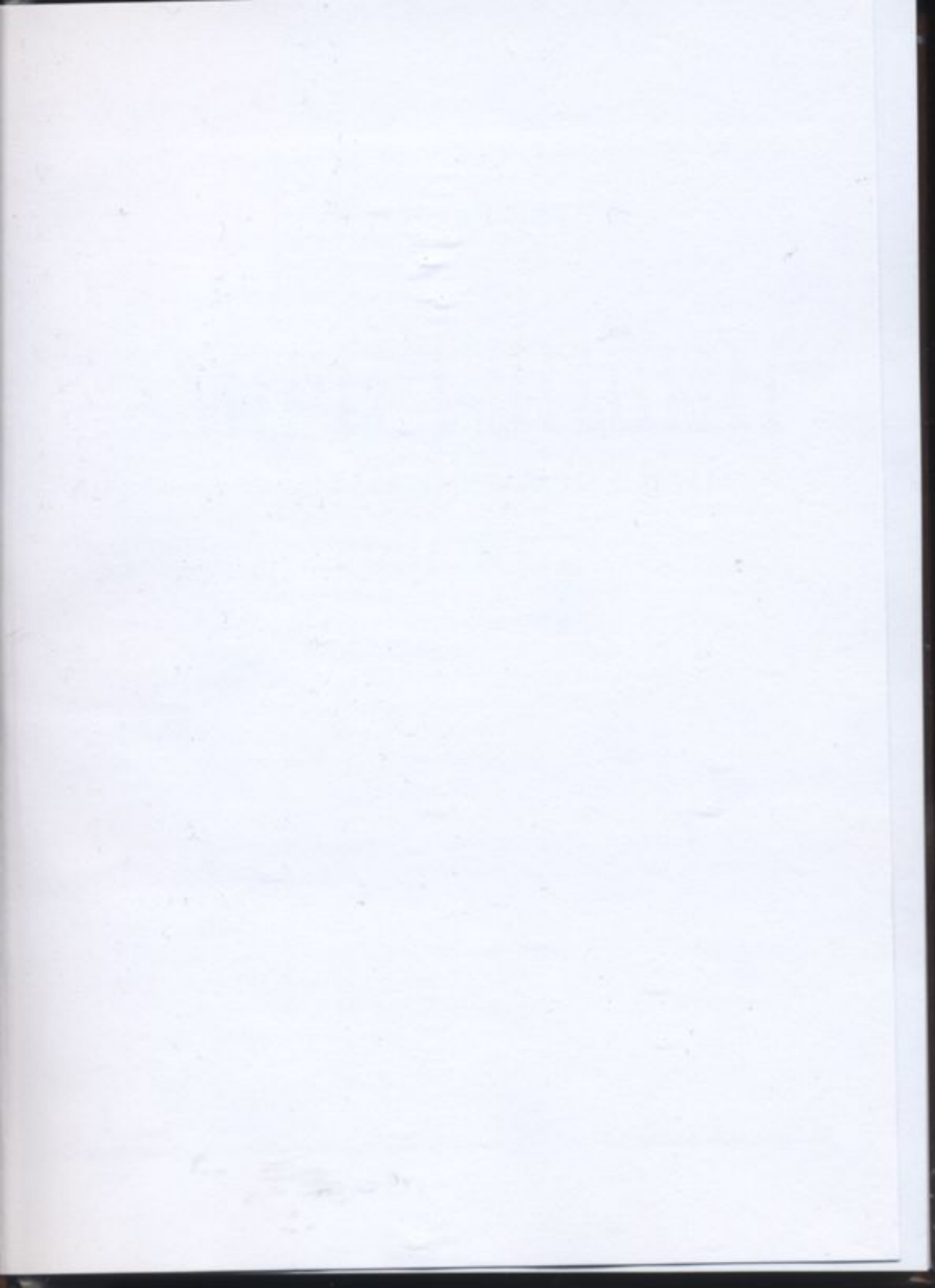

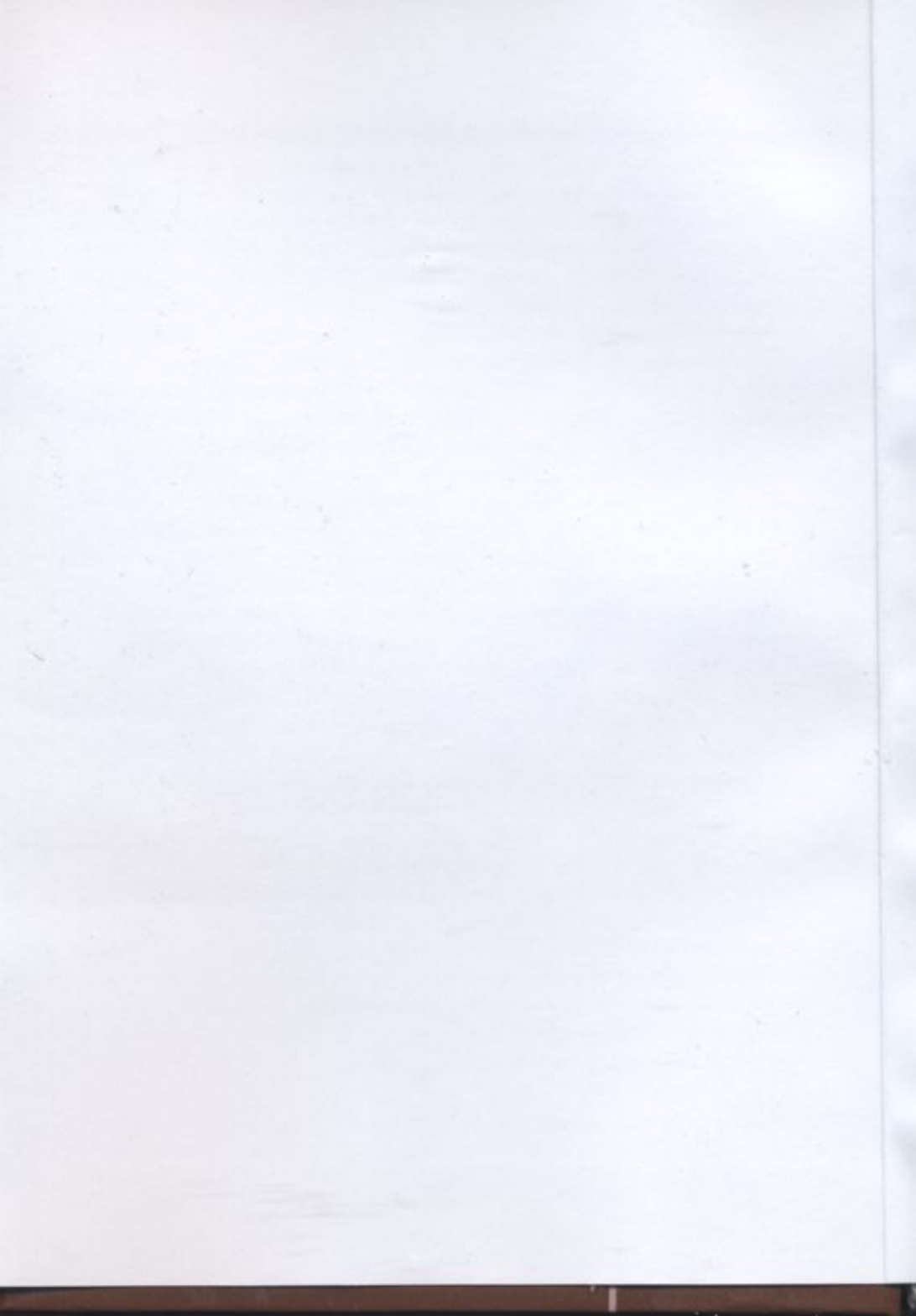
Михайло ГНАТЮК

ЗАМІРИ ГЛИБИН

*Франкознавчі
студії*

Михайло ГНАТЮК

ЗАМІРИ ГЛИБИН

*Франкознавчі
студії*

Львів
Видавництво «Світ»
2016

УДК 821.161.2.09

ББК 83.3(4УКР)

Г56

Пам'яті моїх батьків – Івана та Софії присвячую

Автор

Гнатюк М.

Г56

Заміри глибин. Франкознавчі студії / М. І. Гнатюк. –
Львів : Світ, 2016. – 372 с.

ISBN 978-966-603-990-6

У книзі автор осмислює актуальні питання сучасної науки про Івана Франка, простежує життя і творчість письменника крізь призму мемуаристики, проблеми теоретичної спадщини Франка-літературознавця, український та європейський контекст Франкового слова.

Видання розраховане для науковців і всіх, хто цікавиться постаттю Івана Франка та досліджує його творчість.

Книга присвячена 160-літтю від дня народження письменника.

УДК 821.161.2.09

ББК 83.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-990-6

© Гнатюк М. І., 2016

© Видавництво «Світ», 2016

І. У КОЛІ ДРУЗІВ, КОЛЕГ, ПРИЯТЕЛІВ

І. 1. Крізь призму мемуаристики

«Хто хоче пізнати поета, мусить побувати в його країні», – писав великий німецький поет Йоганн-Вольфганг Ґете, закликаючи дослідників письменницької спадщини вивчати все, що пов'язане з особою і творчістю митця. Ці відомі слова особливо актуальні для тих, хто цікавиться постаттю одного з найбільших геніїв, що їх зродила земля українська, – Івана Франка. Сьогодні чимало зроблено для осмислення діяльності великого Каменяра. Але чим далі йдемо в мандрівку століть «з його духа печаттю», тим більшою і величнішою стає для нас його постать. У дні, коли відзначаємо 160-річний ювілей Івана Франка, на часі правдиве і неупереджене слово про його твори, життя, діяльність. Саме на початку ХХІ століття необхідно представити не сфальшовану різними ідеологічними догмами постать Каменяра, про що свідчать останні франківські наукові зібрання.

Наукові форуми франкознавців «Іван Франко і світова культура» (1986), «Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин» (1996), «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» (2006), «Іван Франко: я єсть пролог...» (2016) з усією серйозністю поставили проблему «Іван Франко і його сучасники». До її вирішення наше літературознавство підійшло не в повній готовності. Одним із аспектів вирішення цієї надзвичайно важливої проблеми є видання спогадів про Івана Франка.

Мемуарні дослідження – важливе джерело пізнання особистості письменника. Вчені-літературознавці вважають, що мемуари за фактичним матеріалом, його достовірністю і відсутністю вигадки близькі до історичної прози, наукових біографій, документально-історичних нарисів. Хоча між ними є суттєва різниця, адже у спогаді відтворюється тільки частина дійсності, яка була у полі зору мемуариста, на першому плані тут виступає сам мемуарист зі своєю точкою зору на описувані події. Тому мемуари певною мірою суб'єктивні, за фактичною точністю вони завжди поступаються документам. Однак неповнота фактів і майже обов'язкова односторонність інформації повсякчас компенсуються в мемуарах живим

і безпосереднім враженням особистості їх автора, що є по-своєму цінним «людським!» документом.

Спроба пізнати митця в контексті світу, часу і людей найкраще актуалізується у мемуарах, у яких можемо збагнути непересічну постать у єдності і драматичному протистоянні двох складових «я» і «світ», що, за визначенням Хосе Ортеги-і-Гасета, «і є життям». На думку іспанського вченого, який розмірковував над завданням створення біографії Гете, «зв'язок між «я» і «світ» утворює простір, який і є тим справжнім зі середини його життя авторами. Справа не в тому, щоб побачити життя Гете очима Гете, в його суб'єктивному баченні, а в тому, щоб вступити як біограф у магічне коло даного існування, стати спостерігачем давньої об'єктивної події, яким було це життя і чиею всього частиною був Гете»¹.

Такими документами часу стали окремі мемуарні свідчення і книги спогадів про великого Каменяра. Український читач уже мав можливість ознайомитися з ними. Ще в 1927 році, до десятиріччя від дня смерті Івана Франка, видавництво «Новий час» опублікувало у Львові збірку спогадів про письменника, до якої увійшли мемуарні матеріали дев'яти галицьких науковців та громадських діячів, які добре знали Івана Франка. Характерно, що більша частина цих спогадів у пізніших радянських виданнях не передруковувалась. Доречно нагадати, що 1926 рік, коли відзначалися десяти роковини смерті Івана Франка, дав великий поштовх не тільки для розвитку франкознавства, а й для написання нових спогадів про письменника. На особливу увагу заслуговує збірник «Україна» (1926, № 6). Зі спогадами про Каменяра виступив фундатор збірника Михайло Грушевський та інші українські діячі-наддніпрянці, які знали Івана Франка. Радянське франкознавство за сімома замками тримало спогади одного з найближчих співробітників Івана Франка, геніального історика Михайла Грушевського, оскільки глава Української Народної Республіки вважався «найлютішим ворогом радянської влади». В радянські часи навіть літературна громадськість не мала змоги ознайомитись зі спогадами про Івана Франка, що вийшли з-під пера Сергія Єфремова, Богдана Лепкого, Кирила Студинсько-

¹ Ортега-и-Гасет Х. В поисках Гете // Ортега-и-Гасет Х. Эстетика. Философия культуры. – Москва, 1991. – С. 440.

го, Володимира Дорошенка, Степана Гаєвського та багатьох інших діячів української культури.

Не можна обійти, говорячи про мемуарну франкіану, і матеріалів Олександра Барвінського, які щойно надруковані (зберігаються у рукописному архіві Івана Франка). Маловідомими залишаються на сьогодні свідчення про великого Каменяра, з якими у свій час виступили Омелян Киричинський, Гнат Житецький, Дмитро Дорошенко, Михайло Могиланський, Іван Кобилицький, Сергій Шелухин, Кирило Трильовський та ін. Цікаві факти про перебування Івана Франка у Чернівцях подають Василь Сімович, Степан Смаль-Стоцький та його син – відомий вчений української діаспори Роман Смаль-Стоцький. Коломийський побут І. Франка постає у спогадах Ю. Шкрумеляка та Ю. Бохенського.

Нашого сучасника особливо зацікавлюють спогади Катрі Гриневичевої, яка змушена була залишити рідну землю в 1944 році. До останнього часу замовчувалась така сторінка в житті Каменяра, як його перебування у притулку для січових стрільців (1915 – початок 1916 року). Про це писали колишній сотник січового стрілецтва доктор Володимир Щуровський та господиня притулку Ірена Домбчевська.

Не менш цікавими є спогади Гната Хоткевича, раніше майже не знані мемуарні матеріали про Каменяра, написані колишнім молодомузівцем Володимиром Бірчаком. Один із маловідомих сьогодні українських церковних діячів Йосип Застирець згадував свої старання про присудження Івану Франкові премії Нобеля. Окрему групу мемуарних свідчень складають спогади тих, хто знав І. Франка в побуті, щоденному приватному житті у Львові. Такими є спогади В. Гнатюка, М. Мочульського, К. Бандрівського, С. Федорчакової.

Не лише вчені-франкознавці, але й широкий читацький загал може зауважити, що деякі спогади про Каменяра немовби написані на замовлення, вони повинні були свідчити про те, що Іван Франка «дуже близько підходив» до марксизму, але все-таки не дійшов. Мало дають для розуміння особи Каменяра і спогади, написані принагідно (вони містяться в архіві Літературно-меморіального музею І. Франко у Львові); це свідчення людей, які в той чи інший час зустрічалися з письменником і хотіли залишити для історії свої спостереження.

Деякі з цих спогадів, записані в 50-х роках ХХ століття і опубліковані у збірниках, упорядником яких був О. Дей, несуть на собі печать радянської цензури, зрештою, самоцензури. Це стосується передусім спогадів про письменника, записаних від очевидців перебування І. Франка в різних місцевостях Галичини, зокрема на Поділлі (спогади Луки Іщука, Іванни Блажкевич, Петра Кабарівського, Степана Новаківського, Антона Іванчука та ін.). У них свідомо замовчувались імена видатних діячів національної культури та релігії, яких не сприймала радянська ідеологічна система. Скажімо, зустріч І. Франка у Тернополі у 1911 році пов'язана з іменем тодішнього гімназиста Йосифа Коберницького, майбутнього першоєрарха української греко-католицької церкви Йосифа Сліпого чи відомого згодом актора Йосипа Гірняка. Зрозуміло, що в цих мемуарах такі імена не можна було згадувати.

Звичайно, що в радянський час, зважаючи на страшний ідеологічний тиск, ні О. Дей, ні М. Пархоменко в російському виданні спогадів (1966) не могли подати мемуарних свідчень М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Лепкого, С. Смаль-Стоцького та багатьох інших діячів національної культури. В окремих виданнях спогади відтворені неточно, зі значними пропусками, купюрами.

Сьогодні можна погодитися з Володимиром Дорошенком, сучасником Івана Франка, який, будучи на еміграції, писав у 1956 році, що, скажімо, спогади В. Бонч-Бруевича аж надто популяризувало радянське літературознавство. «Ці взаємини тепер большевики роздувають безмірно на доказ Франкового «прогресивного» русофільства. В дійсності вони не були вже надто тісні. Бонч-Бруевич переслав Франкові зі Швейцарії видання російських соціал-демократів та й тільки. Коли В. Поссе після заборони журналу «Жизнь» у Росії почав видавати його в Швейцарії, то звернувся до Франка з проханням про співробітництво, Франко надіслав йому допис «З Галичини», але цей допис не був надрукований ні в «Жизни», ні в жодному іншому російському соціал-демократичному часописі й десь запропастився. Ось і всі «взаємини» з російськими соціал-демократами»¹.

Тому мусимо думати про те, щоб показати постать Каменяра не сфальшованою відповідно до марксистських догм. Це стосується

¹ Дорошенко В. Радянське франкознавство // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1956. – С. 30.

й спогадів про Івана Франка – від початків його життя і до останніх днів. З особою цього громадського діяча, вченого і письменника пов'язана ціла історична епоха не тільки в Галичині, але й в усій Україні, починаючи десь з 70-х років XIX століття і аж до його передчасної смерті у 1916 році. Ще у 1941 році український літературознавець Василь Щурат, який, може, найбільше знав Івана Франка, писав: «На мою думку, треба було б опублікувати тільки такі спогади, які є правдиві і писані справжніми друзями письменника. Бо в нас були й такі, що за життя зовсім не цінили Франка, а потім, щоб примазатись до великої людини, друкували і друкують якісь спогади: мене, мовляв, Франко сюди посилав, а мене туди і т. ін. Але все ні до чого»¹.

Сьогодні для нашого сучасника важливе значення зберігають парамемуари.

Як відомо, дитячий період життя Івана Франка припав на шістьдесяті роки XIX століття, саме тоді, коли його рідні околиці стали ареною заселення Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну, коли активно пробуджувалася свідомість галицьких українців. Можна сміливо стверджувати, що в кінці XIX століття у Галичині почала формуватися та свідомо українська інтелігенція, яка збройно виступила у боротьбі за державну незалежність України у 1918–1920 роках.

У написаному в 1903 році оповіданні «Отець-гуморист», згадуючи жорстоку методу навчання дітей за допомогою биття, що її використовував отець Телесницький, Іван Франко писав: «Я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницького, та проте враження з того року лишилися у мене незатерті, болючі й досі, і не в одному – чую се – скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім житті»².

Цікаві матеріали, що стосуються походження Івана Франка, містяться у праці о. Івана Негребецького «До родоvodu Івана Франка», написаній на основі метричних книг. І справді, досить дивним виглядало те, що у 1855 році мати Івана Франка Марія, шляхтянка,

¹ Щурат В. В дні юнацтва // Вільна Україна. – 1941. – 18 трав.

² Франко І. Отець-гуморист // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 21. – С. 300.

вийшла заміж за 53-річного вдівця. Івася віддали у школу до Ясениці тому, що в Нагуєвичах школи не було, а в Ясениці жила бабуся І. Франка по матері – Людвіка. Франко дуже любив її, навідувався до неї, вже навчаючись у Дрогобичі. Бабуся до того ж допомагала внукові матеріально, оскільки мала певну підтримку від свого брата – греко-католицького священника. «Людвіку характеризують як дуже учинну, помічну людям, строгу на всяке зло – під її впливом виховалася мати Франка і сам Франко. По смерті мужа 1846 підупала на маєтку, бо синів посилала до шкіл, рятував їх брат парох...»¹

В архіві Михайла Возняка, що зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника, знаходиться стаття вченого «Іван Франко в автобіографічних висловах», де є цінні свідчення, що стосуються молодості великого письменника: «Правдоподібно 1879 р., – пише М. Возняк, – Франко розпочав серію під заголовком «З давніх споминок моєї молодості» першим незакінченим оповіданням «Злісний Сидір». Тут син такими словами згадував про кузню свого батька: «Мій небіжчик тато був коваль і славився на всю околицю не тільки хорошою та тривкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людяною вдачею. Кузня мого тата, що стояла посередині нашої невеликої слободи на досить високім плоскім сугорбі віддалік від села, була, так сказати, місцем збору, нарад та приязної балаканини для всіх сусідів. Скоро тільки, бувало, тато ввійде до кузні та, беручись до роботи, заценькає молотом по бабі, так зараз, гляди, починають сходитися сусіди, близькі і дальші, далі прибувають і люди з села, а то й геть із дальших сіл з роботою, деякі приїздять з возами, і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок»².

Слід зазначити, що ранні роки Івана Франка досить добре висвітлені в його автобіографічних творах, зокрема в оповіданні «Під оборогом». Сам Каменяр звертав на це увагу після того, як один із видатних українських франкознавців початку ХХ століття Сергій Єфремов посилався як на джерело ранніх років І. Франка на твори письменника з життя школи – «Малий Мирон», «Оловець», «Грице-

¹ Негребецький І. До родоводу Івана Франка // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 233–234.

² Возняк М. Іван Франко в автобіографічних висловах // Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К., 1955. – С. 4.

ва шкільна наука» та ін. На думку самого Франка, вважати ці твори суто автобіографічними не можна, бо крім автобіографічних відомостей там є ще багато такого, що йде від художньої вигадки. Крім того, чимало матеріалу для розуміння дитячих років І. Франка дає його спогад «У кузні», на який дуже часто покликалися літературознавці. Можна стверджувати однозначно, що яскраві свідчення з дитячих років І. Франка знаходимо у спогадах Івана Кобилецького, Івана Яцуляка, Карла Бандрівського.

Відомий політичний і громадський діяч Галичини міжвоєнного періоду Володимир Кузьмович у 30-х роках ХХ століття записав спогади від товаришів юності Івана Франка. «Перша балачка з Яцьом Олексовським. Знає поета з часів, коли він був під поліційним наглядом і як кандидував до австрійського парламенту. Їздив до поета до Львова. Бачив його раз у Попелях, в гостині у місцевого вчителя Михайла Воробця. Отой Воробець протягом 14 років протягнув на вісімнадцяти посадах. Як тільки комедія «Учитель» появилася, сказав Воробець Олексовському: «Власне як п. Франко був у мене, я йому описав своє життя, і тут п. Франко написав комедію»¹.

Карло Бандрівський записав спогади Івана Франка раннього дитинства з його слів. Навчання майбутнього письменника у Ясениці Сільній у 60-х роках ХІХ століття проводилось польською і німецькою мовами, спогади Івана Яцуляка торкаються саме цих двох років навчання.

На відміну від сільської нормальної школи, навчання у василіянській школі було зовсім іншим. Як згодом згадуватиме Іван Франко, тут, а трохи пізніше у Дрогобицькій гімназії, навчання проходило на цілком іншому рівні, а головне – ставлення вчителів до учнів. Справа в тому, що в нашому літературознавстві вже виробився стереотип, нібито всі вчителі Івана Франка були деспотами і невігласами. Траплялись, звичайно, і такі, але їх було небагато. Зате, як згадував сам Іван Франко у статті «Причинки до автобіографії», «я з приємністю можу згадати імена молодого монаха Крушельницького, що вчив нас у другому класі, отця-катехита Красицького, отця-ігумена Барусевича і пізнішого ігумена отця Немиловича, талановитого проповідника, а також старенького вчителя так званої «штуби», то є 1 класу, русина

¹ Кузьмович В. З юних літ Франка // Спогади про Івана Франка / Упорядкування, вступна стаття, коментарі Михайла Гнатюка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 62.

Чернигевича, самотнього світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерті і який для непослушних та галасливих дітей у своїй класі не мав тяжчої кари, як поколоти їх по чолі своєю неголеною бородою»¹. Карло Бандрівський, який був однокласником Франка під час навчання у Дрогобицькій гімназії, і його слова про відвідини домівки Івана Франка у Нагуевичах, мабуть, найбільше свідчать про гостинність родини Франків. Цікаві спогади про взаємини з письменником ще з гімназійного часу залишив Василь Білецький. Про ці роки маємо свідчення однокласників Івана Франка – М. Коріневича, І. Погорецького та інших. Час навчання майбутнього письменника у Дрогобицькій гімназії сприяв тому, що він досить своєрідно пізнав світ і життя людей інших національностей.

Три кути зору парамемуарних розповідей особливо відчутні у свідченнях, які стосуються дитячих і юнацьких років Івана Франка. Журналіст та громадський діяч української діаспори Дмитро Бачинський опублікував в американській газеті «Свобода» (1956, 15 серпня) спогад отця Сави Ломницького про гімназійні роки письменника. Про навчання у Дрогобицькій гімназії о. Ломницький згадував: «Я ніколи не бачив його (І. Франка. – М. Г.), щоб він ходив. Завжди бігав. На вулиці, в місті ніколи я його не бачив. Завжди коло гімназії. Ми тоді ніяких «мундурів» не мали, кожен ходив у чім хотів і що мав. Франко ходив у простій з грубого полотна сорочці, часом вона була вишивана, але так простенько. Тоді ще сорочки таких, як тепер, не вишивали, або я їх в нікого не бачив. Прості цайгові штани і така сама блюзка. Знаєте, що він був рудий, але лице інтелігентне, голова розумна, очі ясні, добрі. Ніколи я не бачив його, щоб він злостився, щоб «штуркався», як то буває між учнями. Не задержуватий, кожному радо, із щирого серця помагав, але ніколи я не чув, щоб сміявся з незнання другого [...] До школи ніяких книжок не носив. Може, він навіть їх не мав. Мені здається, що йому їх не треба було, але цього не знаю. Все «летів» з якимись паперами. То був такий грубий зошит, часом щось скоро записував у свій зошит. Я того зошита ніколи не бачив. Але казали, що він писав, як би якимись кривульками, які тільки він знав відчитати»².

¹ Франко І. Причинки до автобіографії // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 38.

² Бачинський Дмитро. Франко в одному спогаді // Свобода. – 1956. – 15 серпня.

Дрогобицький період життя зафіксований у творах «Гірчичне зерно», «Отець-гуморист», «У столярні». Пізніше Іван Франко скаже, що йому пощастило в наймолодших літах, тоді, коли ще ходив до нормальної школи, що містилася «в монастирі отців-василіян при церкві святої Тройці в Дрогобичі». Жив тоді у міщанки Кашицької, що вдруге вийшла заміж за столяра Гучинського. «Тут, живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав децю з тих своїх вражень у нарисі «У столярні»¹.

М. Возняк вважав, що Кошицька була далекою родичкою батька або матері письменника. Але попри те «стація» у Кошицької була місцем цікавих пригод, дотепних жартів, а в ній цікава особа самої господині. «Се була жінка середніх літ, значно поза 30, з слідами деякої краси на пожовклім та поморщенім лиці, незвичайно балакуча, як загалом усі дрогобицькі реміснички»².

Були й жахливі картини – скажімо, сцена забивання теляти єврейським різником. Але найбільш неприємне враження залишилося у школяра від учителів, які обрали педагогічну працю не за покликанням. І хоч таких було небагато, цілком розуміємо Франкові слова: «Я довго не важився відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Отсе ж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любові, терпливості й абнегації»³.

Майже невідомі у нашому літературознавстві спогади Івана Франка «Мої жидівські знайомі» дають змогу побачити його враження від життя та звичаїв у єврейських сім'ях. Для прикладу, Івана Франка вражала особлива ментальність єврейської родини. Селянський син із раннього дитинства був знайомий з укладом життя на селі, який базувався на батьківському авторитеті та покірності дітей. У єврейській родині Франко бачить «іншу картину,

¹ Франко І. Спомини з моїх гімназійних часів // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 51.

² Франко І. У столярні // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 21. – С. 171.

³ Франко І. Отець-гуморист // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 21. – С. 314–315.

де батько знаходився в значно ближчих, інтимніших відносинах зі своїми синами та всіма іншими членами родини. Він був начебто старший брат, у справах, стремліннях і планах якого так чи інакше брали участь всі члени родини. Щось тепле проймало мене від тих щоденних сцен, свідком яких я був. У глибині душі я порівнював їх до подібних подій в селянській родині, відчуваючи, що зіткнувся тут з чимось значно вищим, якимсь типом давнішої культури»¹.

Разом із мемуарами «Спомини з моїх гімназійних часів», «Причинки до автобіографії» й деякими художніми творами ці матеріали відтворюють випуклу картину навчання Івана Франка в Дрогобичі. Найбільше, що виніс майбутній письменник із Дрогобицької гімназії, – це бажання працювати для свого народу.

Саме там, у гімназії, постав у той час таємний гурток. Окремі дослідники схильні були вважати Івана Франка засновником цього гуртка. Так, зокрема, вважав дослідник історії українського війська Осип Думін². Однак сам Іван Франко зазначав: «Формальних кружкових організацій між гімназійними учениками в моїм класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т[о] зн[ачить] до V класу, поспробував тодішній перший відличний Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20. Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польським язиці, виясняючи в ній задачу кружка – займатися в хвилих, свободних від шкільної науки, літературою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жодних записок»³.

В умовах ідеологічного тиску Франкові біографи не завжди згадували про тих, хто спричинився до раннього формування таланту письменника. А поза тим важливе значення у час навчання у Дрого-

¹ Франко І. Мої жидівські знайомі // Сучасність. – 1987. – № 7–8. – С. 182.

² Думін О. Кружок ім. І. Франка в Дрогобицькій гімназії // Пробоєм. – 1941. – №10. – С. 594–595.

³ Франко І. Рутенці // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 15. – С. 8.

бичі відіграв Лімбах, син якого був шкільним товаришем І. Франка. В оповіданні «Гірчичне зерно» І. Франко писав: «Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміrkованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з-під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни»¹.

Франко вважав, що Лімбах був людиною без систематичної освіти. Не маючи «заокругленого» (І. Франко) знання, ні ясного світогляду, ця особистість була не книжкою, а людиною з її суперечностями. Розмови з Лімбахом, на думку І. Франка, були вилетом «у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас окружала, щезали, попросту переставали існувати»².

Так само індиферентно ставився Лімбах до релігії. Пізніше він став суворим критиком Франкових творів. Зокрема, неоднозначним було ставлення Лімбаха до твору «Лешишина челядь».

На той час Дрогобич, як писав згодом сам Іван Франко, був містом дуже багатим на негативні прикмети. «Почислити, чого там не було, – вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч на половину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої соленої, якої посторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора, були собі прості села з солон'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сьомім гімназійнім; до того часу Дрогобич був собі «вільним королівським містом», вільним, невважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовим життям»³.

¹ Франко І. Гірчичне зерно // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 21. – С. 323.

² Там само. – С. 328.

³ Там само. – С. 316.

Ще навчаючись у гімназії, майбутній письменник мав кілька зшитків фольклорних матеріалів, що потім немало прислужилися йому у фольклористичних студіях. Як згадує Франко в автобіографії, Гомер, Софокл і Тацит, читані в гімназії, зробили на нього сильне враження, як і Біблія, котру читав у перекладах – польському й церковнослов'янському. Вже тоді почав перекладати дещо з тих творів. А нахил до писання виробився у нього під впливом двох учителів, які самі писали і друкувалися. Це були Іван Верхратський та Юлій Турчинський. Юлій Турчинський – цікава особистість, поляк за національністю – написав кілька драм і казок, а також розвідок про творчість Адама Міцкевича. Іван Верхратський – пізніше автор низки наукових праць та художніх творів – мав принципову суперечку з Франком. А до писання заохотив Івана Франка Ісидор Пасічинський, який ще в нижчих класах почав публікувати свої вірші у галицьких виданнях – «Учитель», «Ластівка», коломийській «Руській раді». Про цього свого гімназійного товариша пише Іван Франко у згадуваній біографії, підкреслюючи, що Верхратський «ставив» вірші Пасічинського дуже високо. А вже поезії іншого товариша йому не дуже подобались. «Другий товариш, Дмитро Вінцковський, також поет, ходив кількома роками висше мене, і тільки його слава доходила до мене та його скучна гекзаметрова поема «Попадя», котру я читав набожно, але в котрій не міг найти смаку»¹. Очевидно, вирішальне значення для творчості Івана Франка мав 1875 рік – рік закінчення Дрогобицької гімназії та вступу до Львівського університету.

Згодом у статті «Омелян Огоновський», написаній як посмертна згадка про професора Львівського університету, І. Франко визнав певні заслуги Омеляна Огоновського, адже йому «прийшлося уперше публікувати біографічні дані, добуті чи то безпосередньо від них (українських письменників. – М. Г.) чи від їх знайомих, і та частина його праці, безперечно, назавсігди буде цінною, буде кінцевим джерелом для пізніших робітників. Де ж сього не було треба, або не було можна зробити, там при пок[ійнім] Огоновським лишається все-таки заслуга старанного компілятора, впорядника і популяризатора всіх доступних звісток біо- і бібліографічних»².

¹ Франко І. В поті чола. – Львів, 1890. – С. VII.

² Франко І. Професор Омелян Огоновський // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 43. – С. 381.

Відаючи належне професорові О. Огоновському після його смерті, в студентські роки більшого впливу зазнав І. Франко з боку інших чинників. Вирішальний вплив, як відомо, справив на нього український політичний емігрант Михайло Драгоманов. Вплив Михайла Драгоманова на Івана Франка найглибше висвітлений у спогадах А. Дольницького, опублікованих на сторінках газети «Краківські вісті» (11–19 серпня 1943 р.), які подаємо у записі на той час 90-річного автора.

Найбільшу роль у становленні літературно-естетичних, як і, зрештою, суспільно-політичних поглядів І. Франка відіграли три листи Михайла Драгоманова до редакції журналу «Друг». Восени 1875 року І. Франко увійшов до керівного складу журналу «Друг» як бібліотекар. А на початку 1876 року його обрано секретарем редакції.

Листи М. Драгоманова (перший надрукований у «Друзі» 1875 року, другий і третій – 1876-го) стосувалися мови журналу та його суспільно-політичного напрямку. М. Драгоманов писав, що мова журналу, так зване язичіє, не є ні українською, ні російською. Друге завдання, яке ставив перед собою Михайло Драгоманов, – це показати самим москвофілам та й українофілам Галичини їх суспільно-політичну вузькість. Пізніше Іван Франко напише до М. Драгоманова: «З Ваших листів до ред[акції] «Друга» я вчитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенева та Помяловського, а далі – Чернишевського, Герцена і т. і.»¹

Крім Антона Дольницького про студентські роки Івана Франка залишили свої мемуарні свідчення В. Левицький (Лукич), Євген Олесницький та Михайлина Рошкевич.

У 1877 році почалися арешти серед університетської молоді у Львові. Арештовано Івана Франка, Михайла Павлика, Івана Белея та ін. Після засудження Іванові Франкові довелося відсидіти дев'ять місяців тюрми, тоді настав переполох між українською молоддю, а «Академический кружок» знову потрапляє у руки «об'єднителів».

¹ Франко І. Лист до М. П. Драгоманова. Львів, 26 квітня 1890 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 245.

З цього приводу Василь Лукич згадував: «Відтак дороги моєї з Франком спільної праці розійшлися. Франко, якого на розправі зовсім неоправдано і безпідставно наклеїлено соціалістом, хоч він в тім часі ним не був, посвятився публіцистиці, спершу публіцистиці свого народу, а опісля сусідській, на жаль, не без вини наших провідників, які не тільки боялися дати йому місце в наших товариствах і видавництвах, але виключили з «Просвіти» і заборонили приходити на «Бесіду»; а я – студіям в університеті, хоч щирі товариські зносини між нами зовсім не перервалися»¹.

Можна сперечатися з В. Лукичем, оскільки захоплення Івана Франка соціалізмом в той час було таки досить помітним. Про це свідчить сам письменник:

«Ми відчували хлопську біду з російських книжок... Ми стали соціалістами...», – писав Іван Франко в одному з листів того часу. Тільки це захоплення було досить своєрідним. Ідеї рівності, проповідувані соціалістами, справді запалювали молоді серця. Але згодом відбувається перелом у поглядах Каменяра. У 1898 році у передмові до збірки «Мій Ізмарагд» Іван Франко напише: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависті, антагонізму намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а, властиво, вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависті та класової боротьби. Признаюсь, я ніколи не належав до вірних тої релігії, мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широкогуманнім вихованні мас народних, на поступі і загальному розповсюдженні освіти, науки і критики і людської та національної свободи, а не на партійному догматизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації сеї людської будучини, на парламентарному шахрайстві, що має вести до тої «світлої будучини»².

Захоплення І. Франка соціалізмом у 1870-х роках спричинилося до тюремного ув'язнення, про яке згадував письменник: «Мене трактовано, як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, яких бувало в одній камері зі мною по 14–18, перекидано з камери до камери при ненастанних трусах та придирах (се, бач, за те, що я «писав», то є записував на случайно роздобутих картках

¹ Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927. – С. 7.

² Франко І. Мій Ізмарагд. – Львів, 1989. – С. VIII.

паперу случайно роздобути олівцем пісні та приповідки з уст союзників або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, 8 котрих спало на тапчани, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції для свіжого повітря, союзники відступили мені «найліпше» місце для спання – під вікном насупроти дверей; а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч отворене і до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна»¹.

Зрозуміло, що соціалістичний процес, наслідки якого Франко відчував упродовж усього життя, не міг не позначитися на ставленні до нього відразу після суду. Перелякані були соціалістичним процесом народовці. Старші народовці, тодішні члени «Бесіди», з підозрінням гляділи на кожного молодого, чи не криється в нім адепт Франка і Павлика.

У кінці 1878 року Володимир Барвінський організовує на основі політичних і соціальних принципів окрему студентську громаду з осіб, що належали до групи «Правди», маючи на меті відтягнути молодь від тих, хто був зв'язаний з І. Франком. «На тих сходинках розвивав Володимир Барвінський основи українства і заохочував до праці на літературнім полі. Раз, пригадую, приготував навіть і предложив реєстр тем по українській літературі, які мали члени громади розібрати до оброблення. Та до виконання сього не прийшло, сходи сходили на балакани та полеміці про зовсім неприципальні речі. Розуміється, що головною метою наміреної організації було поборювання Франка і його групи. На сю тему говорено багато, між іншими підношено аргумент шкідливості відносин із Франком для тих студентів, які наміряються вступити до урядів»².

З «Дружного лихваря» (молодіжної студентської організації народовців) як небезпечних виключено Івана Франка, Івана Белея, Василя Полянського, Василя Білецького, Карла Бандрівського; по суті, товариство після цього перестало існувати.

Як згадував тодішній голова товариства «Дружній лихвар» Андрій Чайковський, він сам вважав, що діяльність Франка для това-

¹ Франко І. В поті чола. – Львів, 1890. – С. IX–X.

² Олесницький Є. З-понад четвертини століття // Спогади про Івана Франка. – Львів: Камінь, 2011. – С. 90–91.

риства була і буде шкідлива і небезпечна. Виключення Франка було, з одного боку, великою радістю, з іншого – великим скандалом. З цього приводу Андрій Чайковський напише: «Старше громадянство було з того вельми вдоволене і похвалювало наш поступок. Здавалося, що тепер настане «згода в сімействі, мир і тишина». Та воно зовсім не так вийшло, бо всі франківці з товариства виписалися і товариство ледь не розлетілося. Не було чим платити локалю, а старше громадянство на великі мої просьби згодилося прийняти наш інвентар до переховування в редакції «Діла» (котре ми, академіки, задарма експедіювали)»¹.

Але вплив Івана Франка на університетську молодь відтоді починає постійно зростати.

Франко розпочинає друк нових журналів. Разом із Михайлом Павликом він видав два випуски «Громадського друга», а далі – дві книжки «Дзвона» і «Молота». І хоч все це було конфісковане прокураторією, видання «ходили» по руках студентів.

Незважаючи на переслідування, конфіскацію журналів, він і далі охоче працює як видавець. «Мабуть, в 1880 році Франко задумав видавати часопис «Основу» і видав друком відповідний проспект. Але що його ім'я і ім'я Павлика було страхопудом не тільки для «власність імущих», але і для тодішнього громадянства, тому вони не вважали за можливе, щоб котрийсь із них міг підписувати цей часопис, і тому намовили мого згаданого товариша С. Жидовського, щоб він підписав проспект і був номінальним редактором «Основи». Одначе до видання часопису не прийшло. Не знаю, чи з недостачі фондів, чи, може, з причини непорозуміння з С. Жидовським, який із-за поганого стану здоров'я і злиднів став вже змолоду песимістом»².

Ще перед арештом 1877 року Франко познайомився у Лоліні, на Бойківщині, з Ольгою Рошкевич, сестрою свого товариша. Про захоплення майбутнього письменника цією дівчиною знаємо дуже багато. На жаль, Ольга Рошкевич не залишила спогадів. Певним чином світло на взаємини двох молодих людей проливають спогади Михайлини Рошкевич, сестри Ольги. Скажімо, для сьогоднішнього

¹ Чайковський А. Мої спомини про І. Франка // Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927. – С. 37.

² Білецький В. Спомини про мої взаємини з Франком // Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927. – С. 15–16.

читача цікавим є листування Івана Франка з Ольгою після відомого процесу: «Листи доходили в такий спосіб, що часом Олеськів або Полянський присилали книжки (розуміється, від Франка), а в тих книжках були предовгі листи, так писані, що треба було багато часу, щоб їх зібрати в цілість. Треба було вишукувати за порядком від початку до кінця книжки позначені крапками букви, переносити на папір, і виходив ясно зрозумілий лист. Часом поштою приходив лист в більшому форматі, а в нім заледве пару слів. Мене це здивувало, а сестра каже до мене, щоб я їй приспособила спалений папір зі смальцем. Я їй так зробила, вона потерла по чистім папері, і, на велике моє здивування, вийшов лист, густо написаний рукою Франка»¹. Детально подано картину приїзду до Болехова студентів з Наддніпрянщини, серед яких були брат і сестри Дегени. У Болехові жила українська письменниця Наталя Кобринська, у якої в той час гостила Ольга Кобилянська. Лист-запрошення Дегенам погостювати у Болехові потрапив у руки поліції. Незважаючи на переполох у священницьких родин, усе закінчилось благополучно, а для Франка арешти не були чимсь несподіваним.

Лише нині нарешті повертаються до нас спогади діячів української діаспори про перебування Франка у різних місцевостях Галичини. Скажімо, у виданих у США краєзнавчих нарисах про Дрогобиччину, Самбірчину, Станіславчину, Бережанчину опубліковано кілька мемуарних матеріалів про великого письменника і громадянина. Зі Стрийщиною кінця ХІХ століття Івана Франка єднали не тільки відвідини близьких людей, а й оглядини чудових гірських околиць. Так про перші гостини у приходстві в Дулібах на Стрийщині письменник напише у своєму біографічному листі до М. Драгоманова: «Скінчивши сьомий клас, я перший раз пустився під час вакацій у дальшу вандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу та помагати при збірці сіна й збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синевідська та на Побук, Бубнице, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж, зайшов до Лолина. Ся маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світу і людей, ніж я знав досі»².

¹Рошкевич М. Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 172.

²Франко І. Лист до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 244.

Відтоді починаються тісні зв'язки Івана Франка з підгірським духовенством. До речі, у радянський період про ці зв'язки було прийнято не писати або тільки їх лаяти. Лев Шанковський, відомий педагог, журналіст та історик війська, пише про знайомство і дружбу Івана Франка з маркграфом Яном Тарновським, дідичем Голобутова, останнім нащадком голобутівської лінії польського магнатського роду. Маркграф Ян Тарновський був цікавою особистістю, якого Іван Франко шанував, часто з ним дискутував, зокрема, з проблем польсько-українських стосунків. Коли мова заходила на історичні теми, то дискусія набирала форми монологу І. Франка, бо маркграф польської та української історії не знав. У результаті нащадок польської шляхти став українським патріотом. Лев Шанковський висловлює думку, що перший соціалістичний процес, який «упав на голову» І. Франка в 1877 році, був наслідком не так необережності Михайла Драгоманова, як помстою «галицької полонії», що була при владі в Галичині, за національне і соціальне українщення графа Тарновського. Священик із села Дулібів дуже часто запрошував Івана Франка разом з Тарновським співати на Службі Божій: «Тарновський та Іван Франко цю Службу Божу співали, а мій батько (отець Шанковський. – М. Г.) за ними підтягав. Франко співав з пам'яті, а Тарновський з молитвеника. У неділі і свята Франко завжди ставав на криласі і співав з дяками утренью й вечірню. Співав їх з пам'яті, і мій дідю, повний подиву для нього, казав йому, що він би цього не потрапив. Любив з Франком жартувати взагалі і говорив йому бойківським говором: «Ива! Будь у мене за дяка. Дам ти дяківку з городом, два морги поля, сто ринських на рік сріблом, а за хрестини, весілля й похорони збереш більше, як доцент університету. Шлюб з файнов дячихов з Дуліб дам ти задурно!»¹.

Поза тим, буваючи «на вакаціях» у селі, І. Франко напружено працював. Навіть серед гамору гостей на приходстві у якогось священника знаходив час і місце для писання. Як згадував Володимир Чапельський, до його батька, пароха села Добрівляни біля Стрия Антона Чапельського, І. Франко приїжджав зі «скринькою книжок, брошур, приладдя до писання. На приходстві, в головнім будинку, де роїлося від своячок і кривнячок бабуні, нерадо перебував і про-

¹ Шанковський Л. Нарис історії Стрийщини // Стрийщина. – Т. I. – Нью-Йорк, 1990. – С. 123.

сився між молодих, у stodолу. Вставав до сходу сонця і в погідні дні з книжками та зошитами під пахою сходив через яринний город, попри пошту на дорогу, а з дороги наліво, толокою, – поміж верби. Вибрав між ними найзатишніше місце над берегом річки і писав вірші. В ранніх годинах, як сам казав, творив легко і багато, за дня більше читав і приготував записки до ранньої праці на наступний день. Вечорами та ночами в Добрівлянах не працював. О сьомій годині рано повертав щодня тою самою дорогою вгору, щоб наспіти на час на сніданок. Носив залюбки біле одіння, пошите з нагуєвицького зрібного полотна, вмiсто камiзельки вбирав часто вишивану сорочку, а па голову брав завжди твердий солом'яний капелюх з чорною широкою стяжкою»¹.

Такі окремі факти дають підстави твердити, що в особистому житті Іван Франко був товариською людиною, йому, крім незвичайної працьовитості, була властива весела вдача.

Після арешту Франка Львівський апеляційний суд доручив окружним судам провести обшуки у кількох священицьких сім'ях. Ревізія, як тоді казали, була проведена в учителя Лева Василевича в Сапогові, в отця Лева Шанковського в Дулібах, в Іполита Погорецького в Дрогобичі, в учителя гімназії Миколи Антоневича в Перемишлі та в отця Михайла Рошкевича в Лолині. Як згадують сучасники, з Долинського суду попередили латинського священика у Велдіжі, що така ревізія буде в отця Рошкевича, і казали йому повідомити про те у Лолин. Незважаючи на «безтолковий процес, що впав як серед вулиці цегла на голову», Франко знову повертається до університету. Сьогодні доведено, що після арешту І. Франка таки поновили в університеті, адже тодішнього його приятеля і друга Михайла Павлика професорська колегія, «не дожидаючи засуду», викреслила з університету.

Український письменник Андрій Чайковський – майже ровесник Івана Франка. Вони навіть навчались у гімназії в один час, тільки Франко – у Дрогобичі, а Чайковський – у Самборі. Власне, і писати Андрій Чайковський почав під впливом Франка в досить зрілому віці, маючи вже 35 років. Незважаючи на прикрість, яку наніс Чайковський Франкові колишнім виключенням із «Дружнього

¹ Чапельський В. «Благословлю Вас своєю любов'ю»: Спомин про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 358.

лихваря», Іван Франко досить доброзичливо поставився до нього, коли відбувався літературний конкурс «Зорі» і повісті А. Чайковського «Олюнька» було присуджено першу премію.

Про приїзди Івана Франка на Бережанщину у 80-х роках згадують Андрій Чайковський, Богдан Лепкий. Незважаючи на немалу вікову різницю, обидва мемуаристи до дрібниць зафіксували перебування Івана Франка у Бережанах, Жукові, Поручині та Краснопуці.

З тогочасного побуту на Бережанщині, може, найпам'ятнішими були відвідини Іваном Франком монастиря у Краснопуці. Франкова пристрасть до книжок була загальновідома. А у Краснопуці він знайшов «Мінеї» в кількох примірниках і тим дуже зацікавився. «Пропонував о. Федоренчукові то заміну, то купівлю, то просив бодай позичити йому за порукою. Ні та й ні. На це мусив би щойно згодитися конвент. Франко став переглядати далі, а о. Федоренчук присів до моїх хлопців на долівці і давай бавитися тими свистілками і радіти, мов мала дитина, – показує їм, дує в ті рурки та сопілки. Ми з о. Сильвестром та Богданом Лепким стоїмо та дивимося»¹.

Знайшовши старий рукопис, Франко почав тлумачити значення різних знаків, яких, крім письменника, ніхто не розумів.

Селянське походження Івана Франка відчувалося у кожному його кроці, у кожному слові. Зрештою, І. Франко не ховав свого походження. Згадуючи про тодішні відвідини Краснопущинського монастиря, Богдан Лепкий писав:

«Мимохіть задаю собі нині питання, як ставився до мене. При першій зустрічі стримано. Був мало що не вдвоє старший від мене. Хто такий був я? От молодий студент, на його гадку, – панич. Чемний, уважливий, добре вихований і старанно вдягнений панич – більш нічого. А для нього все те було байдуже, здавалося, навіть нелюбе. Любив поводитися свobodно, безцеремонно, особливо на селі. Чи зроду був такий, чи життя його так настроїло, не вмію сказати»².

Богдан Лепкий, що належав до молодшого покоління української інтелігенції, виховувався уже на творах Франка, зокрема на його

¹ Чайковський А. Мої спогади про Івана Франка // Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927. – С. 40.

² Лепкий Б. Три портрети // Лепкий Б. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К., 1991. – С. 630.

історичній повісті «Захар Беркут». Франкові твори Богдан Лепкий поширює серед селян, студентської громади у столиці Австро-Угорської імперії. Українська студентська колонія у Відні зачитувалася «Ділом» чи «Зорею», де поет «осіннього смутку» Богдан Лепкий у невідомих віршах, які пізніше ввійшли до збірки «Зів'яле листя», впізнав почерк Івана Франка. Саме він, Богдан Лепкий, у «Зів'ялому листі» побачив нові риси Франкового літературного таланту, нові досягнення його творчого ума, ті, що появилися після широковідомої збірки «З вершин і низин».

У 1880–1890-х роках Іван Франко неодноразово відвідував подільське село Жуків, у якому на парафії був Сильвестр Лепкий – батько майбутнього українського письменника Богдана Лепкого. У пам'яті малого тоді Богдана це залишило незабутнє враження. А пізніше у спогаді про Івана Франка він напише, що задум теми Мойсея виник саме під час цих відвідин. Чи, скажімо, Лепкий-мемуарист згадує про унікальне знання «Біблії» Іваном Франком: «Не міг я надивуватися, що Франко так добре знав Святе Письмо, історію церкви, патристику тощо, забувалося тоді, що це поет, можна було гадати, що доктор святої теології, тільки не зовсім покірний канонам»¹.

Одним із членів літературної організації «Молода муза» був відомий український поет Василь Пачовський. Він згадує про свої студії у Львівському університеті, коли в 1901 році на вулиці Миколая (нині вул. М. Грушевського. – М. Г.) «на тім вічі я проголосив свій вірш, і за це мене вигнано з Львівського університету разом з чотирма товаришами. Молодь вся виступила з університету у Львові і поїхала в університети до Відня, Праги та Кракова. Саме тоді, в 1901 році, я видав свою першу збірку віршів під назвою «Розсипані перли». На однім академічнім вічі я побачив Івана Франка серед громадянства, яке нас прощало на дорогу до Відня. Франко змірив мене і пригадав собі нашу першу зустріч. А говорив зі мною ласкаво, повен прихильності і побажав мені щастя на дорогу до Відня. А опісля промовив свою пораду для молоді. В кілька днів пізніше довідався я, що Франко пише рецензію на мою збірку, і вона дійсно появилася в «Літературно-науковому вістнику». Це була ре-

¹ Лепкий Б. Три портрети // Лепкий Б. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К., 1991. – С. 627.

цензія на 10 сторінок друку»¹. Відомо, що Іван Франко не досить прихильно поставився до збірки Василя Пачовського, водночас зазначив його небуденний талант.

Вже у 80-х роках XIX століття І. Франко добре розуміє, що Галичина, цей «п'ємонт» України, має відігравати вирішальну роль у єднанні всіх українських земель. Перебування І. Франка на Наддніпрянщині було предметом роздумів багатьох людей. У 80-х роках Франко двічі їде до Києва: в 1885-му та 1886-му. У 1886 році він одружується з Ольгою Хоружинською, про що є цікаві свідчення відомого історика й літературознавця Гната Жигецького та сестри Ольги Хоружинської – Антоніни Трегубової.

Про Франкове захоплення жінками чимало свідчень: Ольга Рошкевич, Ольга Білинська, Йосифа Дзвонковська, Целіна Журовська-Зигмунтовська, молода перемишлянка Ася Шехович та ін. Як пишуть про це І. Денисюк та В. Корнійчук, «факти епістолярії свідчать, що Ольга Рошкевич готова була йти заміж за Франка, приїздила на зустріч з ним (див. надто інтимні листи Франка до неї від 17–18 лютого 1879 року, 22–23 лютого 1879 року у 48-му томі 50-томного видання творів письменника), Йосифа Дзвонковська погоджувалася на організацію своєї артілі у Станіславі, що її запропонував Франко, а Целіпа Журовська-Зигмунтовська геть пізніше деякий час мешкала в будинку Франка...»²

Постать Целіни Журовської-Зигмунтовської неодноразово зацікавлювала наших літературознавців. Жінка, що зіграла таку важливу, а дехто вважає – фатальну роль у житті генія, прожила довге життя. На початку 40-х років XX століття жила у Брюховичах, де й померла, ймовірно, 1941 року. В 1940 році працівники музею Івана Франка записали спогади Целіни Журовської-Зигмунтовської. Була полькою, на 9 років молодша від письменника-українця. Оповідала про своє сирітське дитинство і юність, коли доводилося мешкати у тітки, що мала власний будинок на вул. Папській. Працювала на старій пошті по вулиці Сикстуській. Будинок був одноповерховий.

¹ Пачовський В. Мої три перші зустрічі з Іваном Франком в студентські часи // Архів Національного літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові (інв. № 20).

² Денисюк І., Корнійчук В. Подвійне коло таємниць // Дзвін. – 1990. – № 8. – С. 131.

На пошті був відділ рекомендованих листів і *poste restante*, в якому працювала. У неї також надавали і відбирали пошту громади та військові полки. При тому другому віконці, де надавали рекомендовані листи, посилав кореспонденцію до Москви і Києва молодий чоловік. Між листами *poste restante* почали з'являтися листи, адресовані до неї. Вони були написані дуже гарно і підписані «Stefan Malewski». Часто до них були додавані поезії, їй присвячені. В листах пропонував їй свою руку, просив не відштовхувати, бути товаришем життя і спільної праці. Бачила цього чоловіка часто, як ходив попід її хату, йшов назустріч, як виходила з дому і поверталася з праці (увечері завжди чекав її сторож каменіці тітки, що йшов у деякому віддаленні, аби боронити перед напастями). Ніколи Іван Франко на вулиці до неї близько не наближався.

Раз підійшов до віконця і запитав: «Czy nie będzie odpowiedzi na moje listy?» Вона сказала: «Nie, nie będzie»¹.

Прозріння прийде у старшому віці, коли Целіна поселиться у будинку великого письменника, що доживав свої останні дні. Вона буде допомагати йому, і дехто знову побачить у цьому її фатальну роль. Справді, Целіна Зигмунтовська була для Франка вимріяним ідеалом, образ якої він склав у своїй уяві, у своїй душі:

Я не тебе люблю, о ні,
Люблю я власну мрію,
Що там у серденьку на дні
Відмалечку лелію.

Та дружиною І. Франка судилося стати Ользі Хоружинській з Києва. В автобіографії, написаній 1890 року, Франко згадує, що в Києві він був усього двічі – у 1885 і 1886 роках. Як познайомився Іван Франко зі своєю майбутньою дружиною Ольгою Федорівною? Зі спогадів Омеляна Киричинського дізнаємося, що це знайомство могло зав'язатися через Трегубова, який був кілька разів у Галичині і як свідомий українець не міг не познайомитися з найбільшим галицьким поетом. Інша версія, яку висуває Омелян Киричинський, – знайомство І. Франка з Ольгою Хоружинською через відомо-

¹ Див.: Мороз М. Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка «Зів'яле листя» // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 221. – Львів, 1990. – С. 109–110.

го українського письменника Олександра Кониського, який після горезвісного царського указу 1876 року щороку їздив до Галичини, щоб координувати діяльність галичан із потребами російської (Наддніпрянської) України.

У Києві Івана Франка цікавило все: історичні місця, залишки Золотих воріт, Володимирський собор та інші споруди. Але особливу увагу приділяв письменник старовинному Києву, Софії, Десятинній церкві, Андріївській та Михайлівській церквам, пам'ятникові Володимирі, що становили гордість української культури. У серпні 1885 року під час відвідин Києва Франко знайомиться з Ольгою Хоружинською, а через рік, у травні 1886 року, в церкві Колегії Павла Галагана відбулося вінчання молодої пари.

Нас сьогодні зацікавлюють спогади про тісні контакти галицьких українців із київською «Громадою», розповідь про спроби знайти кошти для самостійного українського видання. Як свідчить Антоніна Трегубова, в одруженні Івана Франка з Ольгою Хоружинською поєдналися особисте і суспільне. «Сестра познайомилася з життям русинів, що так уперто обстоювали своє право на існування; потім – слава, що йшла слідом за ім'ям Франка як письменника і соціаліста, – і нарешті сестра сказала нам, що вона має намір одружитися з ним»¹.

Незважаючи на штучні державні кордони, що розривали тіло українського народу, ще в ХІХ столітті відбувалося братнє єднання та взаємна підтримка українців з Наддніпрянщини та Наддністрянщини. А давні українські родини Шухевичів чи Качал відіграли у цьому єднанні винятково важливу роль. Скажімо, Володимир Степанович Качала, виходець з Галичини, що працював у цукрозаводчика Терещенка, фінансово допомагав становленню українських видань у Галичині. Як згадував О. Киричинський, Качала «почував себе українцем, жив у стислій приязні з Кониським і залюбки жертвував на українські справи чималі суми потайки від тітки, що була росіянкою і не раз переді мною нарікала, що дядькове українство коштує їм дорого»².

¹ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 221.

² Киричинський Омелян. Франко в Києві // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 231.

Звичайно, в час, коли писала спогади про Івана Франка Антоніна Трегубова (1930 рік), були ще надто свіжими враження від нелегкого життя сестри (Ольги Хоружинської), зрештою, від її психічної хвороби. Це відчувається у спогадах, іноді певний подив викликає твердження: «Франко був чоловік замкнений у собі, дякуючи цілому ряду обставин. Впливати на нього, такого сильного розумом, волею та мораллю, сестра не могла. Вона поклала в основу свого життя – дати йому оточення, сім'ю, де б він знаходив і фізичний, і моральний спокій; з дітей вона викохала йому помічників – робітників та бесідників. Оце вона зробила. Франко помер, його дружина ще живе. Вона все життя своє прожила в нужді, неспокої, в тяжкій праці, кохаючи чотирьох дітей»¹.

Як відомо, жінки-письменниці відіграли важливу роль у житті Івана Франка. Дуже часто вони були більш ніж звичайні учні великого учителя, близькі поетові люди та одностуді: Уляна Кравченко, Наталія Кобринська, Євгенія Ярошинська, Кліментина Попович, Ася Шехович.

У збірнику спогадів про Івана Франка 1956 року О. Дей вперше опублікував спогади відомих українських письменниць Кліментини Попович та Уляни Кравченко. «Спогади про Івана Франка» Кліментини Попович, автограф яких сьогодні зберігається в архіві Михайла Возняка, написані похапцем «серед господарського круговороту» у селі Новосілка-Костюкова, недалеко від Борщова. Ці спогади відтворюють дуже важливі, найпотаємніші моменти життя Франка у 1880-ті роки, коли авторка працювала народною вчителькою у Жовтанцях, біля Львова.

Такими ж подробицями особистого життя позначені і спогади народної вчительки Юлії Шнайдер, що виступала в літературі під псевдонімом Уляни Кравченко. Живучи у Бібрці, поблизу Львова, пробувала свої сили в літературі. Як і виховання молодих панночок, виховання в сім'ї та семінарії орієнтувало молоду дівчину на лицемірний «бонтон», на дотримання цілого кодексу умовностей у поведінці. І тільки дружба з Іваном Франком та його оточенням сприяла формуванню справжніх переконань майбутньої письменниці. Спогади Уляни Кравченко наочно засвідчують, як багато пра-

¹ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяря, 2011. – С. 227.

цював Іван Франко над редагуванням збірок «Prima vera», «Новий шлях» та ін.

З містом Перемишлем пов'язане знайомство І. Франка з Асею Шеховичівною. Саме у Перемишлі у березні 1901 року І. Франко тричі читав доповіді, що стали основою однієї з його етапних літературознавчих праць «З останніх десятиліть XIX віку». Після одного з цих відчитів приятелювання великого письменника з молодого перемишлянкою перетворилося на ліричне захоплення. Як згадував П. Карманський, «не раз доводилось мені зустрічати його (Івана Франка. – М. Г.) в домі тодішньої студентки і моєї товаришки з університету, молоденької і симпатичної панни Асі Шеховичівної, для якої він мав свою «слабкість», тому що вона уміла справжню молодечу вдачу поєднати з милою серйозністю»¹. Розум і молодеча вдача Асі Шеховичівни спричинилися до появи посвяти у збірнику «Молода Україна»:

«Посвята

ВПД Асі Шеховичівній присвячую сю книжечку.

Восени 1901 р., читаючи в Перемишлі перед численною руською публікою свою працю, що творить головний зміст отсеї книжечки, я вперше познайомився з Вами. Присвячую Вам сю книжечку з бажанем, щоб її читане доставило хоч кілька таких приємних хвиль, яких не мало завдячую Вашій знайомості.

Автор»².

Чимала заслуга Петра Карманського як директора музею І. Франка у 1944–1946 рр. щодо упорядкування свідчень про письменника від його сучасників. Пізніше ці свідчення він використав у своїй розвідці «Іван Франко в очах його сучасників», яка пролежала тривалий час у архіві письменника і була опублікована в журналі «Київська старовина» (1998, № 1, с. 150–158). Парамемуарний характер цих свідчень виявився у тому, що Петро Карманський, який сам добре знав І. Франка, зіставив свідчення оточення письменника, підтверджуючи свої спостереження над постаттю великого інтелектуала. Водночас автор виконує роль літературного редактора іноді наспіх записаних мемуарних свідчень.

¹ Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 419.

² Франко І. Молода Україна: Провідні ідеї й епізоди. – Львів: Накладом Українсько-Руської видавничої спілки, 1910. – С. 3.

Використовуючи мемуарні свідчення сучасників, Петро Карманський згрупував згадані свідчення відповідно до свого задуму дати побудовану на мемуарних свідченнях характеристику життєвого шляху письменника: «Соціальне походження, матеріальне положення і освіта І. Франка», «Вдача і характер І. Франка», «Франкові будні», «Достойні гості: («Молодомузівці»).

У цьому парамемуарному жанрі чітко вирізняються три часові площини: час безпосередніх подій, час спогадів самого мемуариста, зрештою, кут зору інтерпретатора мемуарного свідчення: «У 1900 р., – писав його син Тарас, – Франко почав будувати власний дім, купивши (в директора «Дністра» Кулачковського) при вул. Понінського шматок землі, і був зневолений зтягти велику, як на ті часи, позику в банку, бо капітал його дружини був незначний. З того повставали часті суперечки з мамою, оплата процентів цокварталу зменшувала і так невелику заробітну платню батька. Ми мали сім покоїв і всюди стояло трохи дрантивих меблів. Два покої нагорі прийшлося винаймати квартирантам». Подібно малює скрутне матеріальне становище І. Франка Богдан Коржинський з Коломиї і Валерія Коцовська, що зчаста заходила до нього і його дружини. Не яснішими барвами змалював хатнє життя поета і Кирило Трильовський, який пише, що одного дня він залишився у Франка на вечері і що вечеря складалася з чаю і двох булочок»¹.

Петро Карманський наводить свідчення близьких друзів і приятелів І. Франка, які характеризували його як товариську, щирю, до тепну, гуманну і невибагливу людину. В своєму домі він був за господаря. Василь Пачовський стверджував, що «сам поет розділював дітям і мені росіл і м'ясо... Мене це дуже дивувало, що жінка не помагала йому, а стояла під печею і слухала і т. д.»

Син І. Франка Тарас згадував: «Дітворою піклувалася цілими днями мама Ольга, худа, чорноока, метка, що захищувала нас потоками російських слів, а часом кричала... Батько вчасно, як ми ще спали, виходив до редакції, бачили його тільки при обіді, а потім при вечері»². Ці свідчення 1940 р. не увійшли до спогадів Т. Франка про батька, які він написав на замовлення О. Дея у 1956 році.

¹ Карманський П. Іван Франко в очах його сучасників // Київська старовина. – 1998. – № 1. – С. 151.

² Там само – С. 154.

У двотомнику «Тарас Франко. Вибране» (упорядники Н. Тихолоз та Є. Баран) подають саме цей варіант спогадів.

П. Карманський з приводу цих спогадів зазначає: «Не знати, скільки в цьому твердженні правди, бо безсторонні свідки твердять про інше. Врешті і сам той син, що з похвальною синівською любов'ю намагається свою матір реабілітувати, пише далі: «Батько розмовляв свobodно, не держачись літературної української мови. В розмові закидав часто чужими словами і зворотами... до нас, дітей, говорив часом на щизи, прим[іром] штитидщи, зна[чить] діти, шабидрабщи, зна[чить] драби». А в іншому місці він пише: «Тато також говорив жартами, сипав каламбуром і сміявся безжурно і т. д. Нас, дітей, випитував, що було цікавого в школі, і сміявся з наших веселих пригод, переживань, оповідань».

З цього приводу П. Карманський резюмує: «Як би там не було, це певне, що Франко надзвичайно цікавився дітьми і любив їх. Сама його літературна творчість це підтверджує, що кидає світло на його вдачу і характер»¹.

Крім акцентації на улюблених Франкових захопленнях – рибною ловлею та збиранням грибів – П. Карманський звернув увагу на те, що, як стверджував син письменника Петро, батько «на селі навчився усіх робіт, зв'язаних з сільським господарством, умів косити, жати, орати, рубати дрова; від батька навчився ковальства, в місті жив у ремісників, столярів, кравців, шевців, і не тільки пильно приглядався до їх роботи, але й ліпше або гірше опановував їх ремесло»².

Пристрасть письменника до спорту виявилася в тому, що саме діти І. Франка завели у Львові санний спорт, який започаткувався зі змайстрованих їхнім батьком санчат.

На основі спогадів близьких знайомих І. Франка П. Карманський звернув увагу на загальновідому працездатність письменника. Скажімо, редактор газети «Kurjer Lwowski» Болеслав Вислоух дивувався з легкості, з якою І. Франко писав дуже важливі статті, одночасно не перериваючи жартівливої розмови з товаришами по праці. «Працюючи невгавно, Франко вмів і в інших влити любов до праці, заохочу-

¹ Карманський П. Іван Франко в очах його сучасників // Київська старовина. – 1998. – № 1. – С. 153.

² Там само.

ючи їх і розбуджуючи в них віру у власні сили. Про це пишуть у своїх спогадах Сидонія Палієва, Навроцькі, Михайлина Рошкевич, Василь Пачовський, про це дізнаємось з переписки Уляни Кравченко з поетом. Головно між молодими дівчатами Франко розбудив і розвинув не один письменський таланти. Згадаємо хоч би про зредагований ним 1887 р. перший жіночий альманах «Перший вінок».

З гуманності Франка випливало і все його співжиття з людьми. Франко як педагог-виховник не раз видавався жорстоким, і горе було потрапити під немилосердний батіг його іронії. Та джерелом його ніби жорстокості була любов до людини, бажання, як пише поет у відповіді О. Лунатикові, – «навіть з мавп зробити людей»¹.

Інший характер мають парамемуари, які вийшли з-під пера близьких родичів, що записані особами, знайомими з мемуаристами. Як правило, ці матеріали створені тоді, коли самого мемуариста вже не було в живих.

Відомий славіст Микола Неврлі у спогадах свого батька про Івана Франка подає детальні відомості про чеське походження батька і діда (до мемуарної частини про письменника додаються і відомості про особу, яка залишила спогади). Батько Миколи Неврлі «походив з чесько-української родини і проживав він у своєму дитинстві й юнацьких роках у Чернівцях, пізніше на підрадянській Україні, а з 1933 р. на Закарпатті, де видав першу фонетичну «Граматичку української мови» (Ужгород, 1936 р. і II част. 1937 р.). Його батько, а мій дід – Фердинанд Неврлі, був родом з Напаедель на Мораві. Разом з братом Йозефом (дідом цольсько-го письменника Ігоря Неврлі, який кілька років тому гостював у мене) був замішаний до напівпідпільної чеської антиавстрійської організації «Чеський Репал». Втікаючи від переслідування австрійської поліції, Йозеф подався до Польщі, де став лісничим у славній Біловежській пущі, а дід Фердинанд втік на Буковину, де був у Чернівцях службовцем державної залізниці. Там він одружився з Євгенією Целевич, племінницею галицько-українського історика Ю. Целевича, першого голови НТШ у Львові»².

¹ Карманський П. Іван Франко в очах його сучасників // Київська старовина. – 1998. – № 1. – С. 154.

² Неврлі М. З розповідей мого батька // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2010. – С. 354.

Після того як батько М. Неврлі посварився з директором Чернівецької гімназії, за рекомендацією О. Маковея, їде до Львова, до І. Франка.

«За пару днів батько вже був у Львові і досить легко знайшов там «Академічну кав'ярню». Зайшовши туди, він запитав офіціанта, чи нема там часом Івана Франка. – Так, прошу пана! Він є тут, он там сидить, – показав офіціант на кут просторої кав'ярні.

Батько, що сподівався побачити елегантно одягнену людину, обов'язково чомусь у чорному костюмі й білому твердому комірці, зразу якось розчарувався й з недовір'ям ще раз запитав офіціанта:

– Це є д-р Франко?..

– Так, він сам! – відповів той по-німецькому»¹.

Дивовижна працьовитість І. Франка підтверджується таким фрагментом оповіді мемуариста:

«Прочитавши після роботи над рукописом записку від О. Маковея, І. Франко сказав:

– А, то ви з Чернівців, від д-ра Маковея, сідайте, ось я зараз закінчу, – подав якось розгублено руку Франко.

«Зараз» так скоро не було. Франко, як згадував батько, мав якусь коректу і так пильно займався своїм ділом, що ледве чи не забув про присутність чернівецького гімназиста. За якусь годину, одначе, він свою роботу закінчив, поскладав папери й радісно заговорив:

– Я про вас не забув, але роботу треба було закінчити. Друкарня не чекає. Вибачте мені. Сьогодні вже трохи запізно, але завтра ви підете до директора Сабата. Це звідси недалеко. В українській гімназії вам не буде тяжко. Німецьку мову й латину ви знаєте, але з української треба буде підтягнутися. А те, що вас викинули з німецької гімназії, дурниця! Ми вам поможемо, не журіться»².

При цьому І. Франко написав записку директору Сабатові. Батько М. Неврлі писав, що було щось незвичайного, що така «не репрезентативна» своїм виглядом людина користувалась такою пошаною. Зрештою, така природна й невимушена поведінка І. Франка та його щире відношення до «збанкрутованого» гімназиста справило на батька сильне враження.

¹ Неврлі М. З розповідей мого батька // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2010. – С. 354.

² Там само. – С. 354–355.

Парамемуарний характер мають іноді і щоденникові записи відомих діячів, у яких, з одного боку, переплелися такі жанри документальної літератури, як щоденник, мемуари, а з іншого – чисто літературознавчі характеристики, як це зустрічаємо у «Щоденниках» Осипа Маковей. Ось щоденниковий запис від 18 червня 1887 р.: «Вийшли недавно поезії Франка «З вершин і низин». Прочитав я їх до кінця. Подобались мені «Панські жарти», і насміявсь я добре з комісара-шваба, хоч тоді, коли я це читав, зовсім не до сміху мені було. Ті «жарти» оповідав, – як казав мені Франко, – йому його батько. Факти це правдиві в більшій частині, характери осіб зняті з живих (такий комісар жив), – лиш, розуміється, для власної цілі і потреби змінені відповідно. Може йому хто закинути, – як сам казав, – що нема там головного героя. Але там героєм є ціла громада. Цілість назвав він смирененько оповіданням. Вірш ямбічний, гладкий, легко читається, – хоч сам Франко признається до деяких незручностей в римуванні»¹.

Як бачимо, літературознавча характеристика О. Маковейем поеми І. Франка «Панські жарти» базується на кількох площинах: характеристиці образної системи, авторському жанровому визначенні твору, зрештою, аналізові віршознавчих проблем та читацькому сприйнятті твору. Таким чином, маємо сплав документального жанру та ґрунтового літературознавчого дослідження окремого художнього полотна.

Мемуари під пером літературознавця часто переплітаються з літературознавством, як і загальнофілософськими роздумами. Відомий український бібліограф, емігрант з Наддніпрянської України Володимир Дорошенко після 1910 року постійно жив у Львові, працював бібліотекарем Наукового товариства ім. Т. Шевченка і мав можливість спостерігати хворобу І. Франка, а також чути відгуки про цю хворобу. Хворі на прогресивний параліч відомі українські діячі, як пише В. Дорошенко, дуже скоро догоряли. «Досить згадати долю далеко молодших за Франка: Сергія Подолинського, Михайла Русова або Левка Юркевича, жажливих жертв цієї страшної недуги. Вони згоріли раз-два, не приходячи до свідомости, а Франко тим часом жив іще цілих 10 років. І якби не фатальна недуга, то прожив

¹Маковей О. Із щоденника // Іван Франко та Осип Маковей. – Львів: Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2007. – С. 44.

би не 60, а щонайменше 80 років. Наслідки перебутої хвороби мучили його до самої смерті. Хворі привиди (галюцинації) і голоси не покидали його і впливи цієї, як він думав, «надприродної» сили завжди відбивалися в його душі і творчості. Проте, очунявши, Франко зараз узявся за працю й працював багато й запопадливо, хоч тепер його твори й виступи носили явні сліди перебутої недуги. Прикро було спостерігати, як раптом, після розумного, логічного, опертого на великому знанні міркування чи аргументації, які ви щойно чули з його уст, покидувався Франко на таємні внутрішні голоси, що, мовляв, піддали йому таке чи інше, цілком безпідставне і фантастичне розуміння обговорюваної чи досліджуваної справи...»¹

Наведені у статті фрагменти парамемуарних свідчень наочно демонструють важливість документальних жанрів у літературознавстві. Без сумніву, без цих жанрів (листи, щоденники, мемуари) неможливим є ґрунтовний аналіз творчості письменника. Згадані парамемуарні матеріали дають можливість сьогодні, у ХХІ ст., збагнути постать І. Франка як «цілого чоловіка».

До наших днів майже невідомими залишаються спогади популярної української письменниці Катрі Гриневичевої. Доля політичного емігранта у роки Другої світової війни зробила ім'я письменниці невідомим, а її твори, зокрема на історичну тематику, до останнього часу майже забороненими в Україні. А між тим спогади Катрі Гриневичевої «Зустрічі з поетом» зацікавлюють небуденним поглядом народної вчительки, діяча жіночого руху, редактора низки періодичних видань початку ХХ ст. Характерно, що письменниця не замовчує і складних моментів з життя великого письменника – брак сімейного затишку, а іноді і психічні зриви, які траплялися у дружини Івана Франка. Та найбільше вразили Катрю Гриневичеву відвідини Івана Франка у його домі напередодні смерті, де видно сум за втікаючим життям, гіркоту та гостру іронію.

90-ті роки ХІХ століття займають особливе місце у спогадах про Івана Франка. Праця «У наймах у сусідів» – у «Kurjeri Lwowskim», закінчення студій у Віденському університеті, спроба габілітуватися на доцента у Львівському університеті – кожен з цих фактів зафіксований у пам'яті сучасників письменника.

¹ Дорошенко В. Іван Франко // Свобода. – 1952. – 18 червня.

У жовтні 1892 року Іван Франко їде до Відня, щоб закінчити свої студії. Адже до того часу він мав сім семестрів у Львівському університеті та один семестр у Чернівецькому. Зауважимо, що про віденський період життя Каменяра небагато спогадів. Та все ж збережені відомості про те, де саме у наддунайській столиці проживав Франко, які лекції відвідував у Віденському університеті. Василь Щурат, який жив з Іваном Франком в одній кімнаті, подає у своїх спогадах цю адресу – Віплінгерштрассе, 26, четверта підлога (поверх), двері наліво. Цей будинок у самому центрі Відня зберігся до наших днів (сьогодні це житловий будинок).

Для Івана Франка навчання і захист докторату у Відні не були самоціллю. Перебуваючи у столиці Австро-Угорської імперії, він мав намір передусім зорієнтуватися у новітніх течіях політичного та літературного життя Європи. У листі до дружини з Відня від 11 жовтня 1892 р. І. Франко писав: «Я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоб справді скористати в науці і познайомитися з ученими людьми, котрих знайомість може мені бути більш придатною, ніж сам титул докторський»¹.

Франкова присутність в інтелектуальному житті Відня – тема окремої розмови. Адже Відень того часу, як справедливо вказує сучасний австрійський дослідник Стефан Сімонек, відігравав роль не лише політичного центру Австро-Угорської монархії, але й був столицею центрально-європейської літературної системи. На думку австрійського вченого, «галицька літературна система, в якій поруч з українською беруть участь ще й польська, німецькомовна та єврейська літератури, в цьому розмаїтті немовби *in miniature* (в мініатюрі. – *франц.*) наслідує центральноєвропейську літературну систему, котра охоплює паралельне багатоманіття подібних за обсягом і структурою літератур. Однак при цьому не можна не зауважити, що в Галичині в жодному разі була неможливою вільна гра культурних сил, а польська шляхта й німецькомовне чиновництво протистояли українському селянству, з котрого тільки в другій половині XIX століття сформувався тонкий міський прошарок міської буржуазії й інтелігенції, що став найважливішим носієм національного духу»².

¹ Франко І. Лист до О. Ф. Франко // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 354.

² Simonek S. Ivan Franko und «Moloda Muza». – Köln, Weimar, Wien: Bohlau Verlag, 1997. – S. 15–16.

У Віденському університеті Іван Франко відвідує слов'янський семінар відомого славіста Ватрослава Ягича (1838–1923). Крім того, у Відні український письменник контактує з іншим славістом – Йозефом-Константином Їречеком (1854–1918). В архівній справі Віденського університету за № 778, що стосується габілітації Івана Франка, є відомості про складання іспитів у професорів В. Ягича, Й.-К. Їречека та Й. Гофмана на «відмінно» 20 червня 1893 року. Побічний іспит з філософії, складений І. Франком 28 червня, теж оцінений найвищим балом. У травні того ж року Іван Франко перерахував на ім'я університетського квестора (адміністратора) 20 гульденів. Тоді ж декан філософічного факультету дає право письменникові на захист дисертації «Роман «Варлаам і Йоасаф» і його літературна історія». У відгуку основного промотора (організатора захисту) Ватрослава Ягича читаємо, що Франко – автор відомих філологічних студій, серед них «Характеристика руської літератури XVI–XVIII століть», але особливого наукового значення набуває Франкова праця про Варлаама і Йоасафа. Високо оцінив працю Івана Франка і інший промотор – професор Їречек.

Деталі віденського побуту Івана Франка особливо цікаві, адже, як зазначалося, Відень на той час був одним із найбільших культурних центрів Європи. У Відні Іван Франко зацікавився з багатьма визначними діячами австрійської та німецької культури. В автобіографії, написаній у 1909 році для редакції «Herders konversations Lexicon» німецькою мовою, галицький письменник повідомляв: «Мій побут у Відні довів до того, що я особисто познайомився з різними людьми, що їх приязнь є для мене честю. Назву між ними проф. Ягича, д-ра Адлера, видавця «Arbeiterzeitung», проф. Зінгера й д-ра Каннера, видавців «Zeit», посла Пернерсторфера й інших»¹. У цей час І. Франко знайомиться з майбутніми видатними діячами слов'янського світу, а тоді студентами Віденського університету Томашем Масариком та Адольфом Черни. Додамо, що близько двадцяти українських вчених, переважно філологів та істориків у кінці XIX – на початку XX століття стали докторами Віденського університету.

¹ Франко І. Лист до редактора видавництва «Herders konversations Lexicon» // Франко І. Зібр. творів.: У 50 т. – Т. 50. – С. 361–362.

Як згадує Василь Щурат, вони з Іваном Франком заходили обідати до кав'ярні на Герренгассе, що знаходиться у самому центрі Відня. Як і в усіх віденських кав'ярнях, тут не тільки можна було прочитати свіжу пресу, а й зустрітися з цікавими людьми. Власне, у цій кав'ярні, за словами Василя Щурата, відбулася зустріч Івана Франка з чільними представниками віденського єврейства, зокрема з основоположником сіонізму, автором книги «Єврейська держава» Теодором Герцлем¹. Мемуари ці проливають світло на дуже цікаву сторінку українсько-єврейських відносин 90-х років XIX століття.

Розмови І. Франка з Т. Герцлем носили конфіденційний характер. Як свідчить Василь Щурат, Франкові дуже сподобалася ідея відбудови єврейської держави, оскільки ця ідея «є ніби рідною сестрою нашої ідеї відбудови української держави». Український письменник із розумінням сприйняв слова Теодора Герцля: «Народжена в розумній чи в розсудливій голові, навіть найгірша ідея буде реальною, якщо тільки запалить найширші маси народу і висуне з їх середовища готових до мучеництва захисників. Якщо нам колись вдалося завдяки Мойсеєві скинути з себе ярмо і здобути Палестину, то чому сьогодні це мало би бути неможливим?»² І хоч, на думку Т. Герцля, Мойсеї не родяться щодня, вони формуються зовнішнім впливом, а зовнішній вплив у євреїв у десять разів більший, ніж в інших народів, бо вони розсіяні по цілому світі.

Сьогодні дехто з авторитетних дослідників сумнівається у вірогідності зустрічі, про яку згадує В. Щурат. Зокрема, Я. Грицак пише про це: «Є серйозні підстави сумніватися у правдивості Щуратової розповіді – бо вона має серйозні проблеми з хронологією. Справа у тому, що подібно як Франко не був 1893 р. прихильником української політичної незалежності, так само Герцль ще не був прихильником ідеї єврейської політичної незалежності. Якщо вони й зустрічалися, то їхня розмова велася швидше всього на іншу тему. Або якщо вони розмовляли про єврейську і українську самостійність, то їхня зустріч відбулася під час пізнішого візиту Франка до Відня, у 1896 році. Але тоді Герцль не міг вплинути на Франка, бо в той час Франко сам перейшов еволюцію у бік самостійності – про

¹ Szurat W. Wówczas było to jeszcze mrzonką... // Chwila poranna. – 1937. – 5 sierp.

² Там само.

що найкраще свідчить його позитивна рецензія на книжку Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» (1895)»¹.

Дозволимо собі не погодитися з професором. Ідея державної самостійності України визрівала у І. Франка поступово, ще з кінця 80-х років XIX століття. 90-ті роки XIX століття – період остаточного утвердження цієї ідеї у свідомості письменника та вченого. Вважаємо, що пов'язувати утвердження цієї ідеї з якимсь роком чи місяцем – не цілком коректна справа. У другій половині 90-х років XIX століття ідея державної незалежності України стає основою його політичної програми. Свідченням цього, крім рецензії на книжку Ю. Бачинського, є передмова до «Мого Ізмарагду» (1898), філософський діалог «На склоні віку» (1900–1901), врешті «Що таке поступ?» (1903). Останнє десятиріччя XIX століття – час визрівання Франкової позиції державної самостійності України.

В. Щурат пов'язує ідею написання одного з найвизначніших творів І. Франка – поеми «Мойсей» – саме з розмовою з Теодором Герцлем. Уточнимо: спогади Богдана Лепкого про І. Франка свідчать, що первісний задум поеми «Мойсей» виник ще після прочитання Каменярем пересічного твору Корнила Устияновича «Мойсей». Василь Щурат писав: «Вже в 1893 році накреслював (Франко – М. Г.) ескіз з поеми, намагаючись представити жидівського Мойсея так, щоб український читач міг впізнати в ньому українського вождя. Коли йому перші спроби не вдалися, кинув їх у кошик. А з роками, після гірких особистих переживань, які довели до відомих нам конфліктів як з українською, так і з польською громадськістю, сильніше відчув життєву проблему жидівського вождя і дав нам поему історичну на перший погляд, а насправді актуальну з огляду долі вождя українського народу»². Принагідно зауважимо, що проблема «Іван Франко і єврейство» потребує свого нового осмислення.

У Відні І. Франко заприятелював з видатним австрійським ученим-етнографом, засновником австрійського музею народного мистецтва Міхаелем Габерляндтом. Пізніше етнографічна експедиція до Галичини, що проходила під орудою І. Франка та Хведора

¹ Грицак Я. Франко у Відні // Подорож до Європи: Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – С. 25.

² Szurat W. Wówczas było to jeszcze mrzonką... // Chwila poranna. – 1937. – 5 sierpnia.

Вовка, була підтримана, як свідчать спогади Зенона Кузеля, цим австрійським ученим.

Відомий український учений з Наддніпрянщини Володимир Дорошенко, який ще на початку ХХ століття приїжджав до Львова на курси українознавства, у 1904 році згадував про І. Франка – промовця на вічах. І. Франко, як пише В. Дорошенко, був не тільки письменником, «...він був і знаменитим громадським діячем, що вмів поривати слухачів своїми промовами. Під час курсів (українознавства в 1904 р. – М. Г.) відбувалося віче українських народних учителів Галичини й Буковини. Вічевий комітет запросив і Франка, що тішився серед учительства великою популярністю не тільки як визначний діяч і письменник узагалі, але і як автор драми «Учитель». Поява Франка, по якого ходила окрема депутація, вислана вічем, викликала справжню овацію на його честь. Довго не змовкали оплески й вигуки «Слава». У відповідь на привіти взяв слово Франко. Говорив він тоді коротко, хоч промова його не була заздалегідь обдумана, а була відповіддю на зверненні до нього слова, проте була архітвором ораторського мистецтва, що поєднував великий розум незвичайно талановитої людини, високу освіту й інтелігентність із простотою вислову селянина, його природною мудрістю. Франко закликав українське учительство стійко боротися за права рідного народу»¹.

Син видатного етнографа, гімназійного товариша і близького приятеля Івана Франка, священника Михайла Зубрицького Петро з дитячих років запам'ятав етнографічні експедиції до Мшанця на Старосамбірщині, учасниками яких були Хведір Вовк, Зенон Кузеля та інші видатні діячі української культури. «Франко приїхав був з покійним професором Хведором Вовком, який саме тоді прибув у наші сторони, щоб переводити антропологічні поміри. До помочі взяв з собою також покійного вже д-ра Зенона Кузеля, який тоді, здається, щойно був закінчив університетські студії.

Франко, щоб даром не їхати, взявся за скуповування різних етнографічних дрібничок для якогось Віденського музею. Нашого Національного музею тоді ще не було. А Франкові, як українському письменникові, ніколи, як то кажуть, «не переливалося». В тому

¹ Дорошенко В. Іван Франко: Зі споминів автора // Свобода. – 1952. – 27 січня.

часі він мав уже трьох доростаючих синів і таку ж дочку, тому й не дивно, що старався заробити потрібний гріш, де тільки міг. Траплялося часом, що дядько за якусь люльку чи «протичку» до неї забгато заціпив, а мій батько упоминав його, гир так не годиться. Тоді Франко говорив: «Дайте спокій, отче! Нехай наш газда заробить! Шваб має гроші – то хай платить, якщо хоче мати такі «невидальщини!...»¹ А ще, як згадує Петро Зубрицький, Іван Франко мав добрий голос, а ще більше любив під'юджувати інших до співу, а коли діти Михайла Зубрицького не хотіли співати, він сам проспівав з величезним натхненням пісню: «Ой пуцу я сиве п'юрце на тихий Дунай, зав'язала головоньку – тепер сядь, думай!» Загальновідома пристрасть Івана Франка до риболовлі у Лютовиськах на Старо-самбірщині проявилася з особливим азартом, адже ловити рибу в гірських річках – захоплююче заняття, як і відвідини ярмарку, де можна було не тільки оглянути різний крам, а й добре пізнати різні типи етнографічних особливостей Батьківщини.

У Відні Іван Франко бере активну участь у роботі українських товариств – академічного «Січ» та робітничого «Родина». Власне, на запрошення цих товариств Іван Франко у 1897 році вкотре приїжджає до Відня. Саме тоді в наддунайській столиці знімали з посади президента міністрів відомого Бадені, який уславився перед тим сумнозвісними виборами до парламенту. А в той час громадські українські організації Відня вирішили влаштувати мітинг, де найвизначніші промовці з Галичини показали б перед усією Європою наслідки австрійського господарювання в Галичині. Такими промовцями були Іван Франко та Андроник Могильницький, пізніше депутат австрійського парламенту. Промова Франка на мітингу була сердечно сприйнята українською студентською та робітничою молоддю. Молодий студент права, а пізніше відомий український письменник Іван Семанюк (Марко Черемшина) зазначав, що в час цієї першої зустрічі його вразила Франкова поінформованість у галузі римського права. А вже цілком несподіваною була розмова на літературні теми. «Коли я, маючи тільки незначні відомості права, забігав в уличку літератури, Франко взяв мене іспитувати з Байрона і Шекспіра і зауважив, що від сих двох велетнів починається взага-

¹Зубрицький П. Франко в Лютовиськах // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 630–631.

лі література так, як право від римського права, а наука про національну економію від Адама Сміта»¹.

90-ті роки у житті Івана Франка пов'язані з його участю в газеті «Kurjer Lwowski». Працюючи у цьому часописі, український письменник зійшовся з багатьма діячами польської культури. Серед них особливо змістовні спогади про Каменяра залишили Ян Каспрович та літературознавець і критик Генрик Бігеляйзен.

Ян Каспрович працював разом з Іваном Франком у редакції газети «Kurjer Lwowski» й був хрещеним батьком його сина Андрія. В останні дні життя великого Каменяра Ян Каспрович та Генрик Бігеляйзен відвідали його на смертному одрі. Спогад Яна Каспровича писаний в час важкої хвороби польського поета і, зрозуміло, чимало подробиць із взаємин з Франком забулося. Але маємо ряд свідчень Василя Щурата про взаємини цих двох письменників ще під час їхньої спільної праці у газеті «Kurjer Lwowski».

Зустрічі Івана Франка та Яна Каспровича дуже часто виливалися у гарячі дискусії з приводу різних літературних уподобань. Я. Каспрович та І. Франко видавали свої твори у серії популярної на той час польської «Biblioteki Mrówki» (1888), редактором якої був польський літературознавець, автор п'ятитомної «Історії польської літератури» Генрик Бігеляйзен. Ці близькі друзі Івана Франка були добрими порадами і не раз застерігали його від небезпек, які чигали на нього через пряmoliniїність і впертість.

Спогади Генрика Бігеляйзена та Яна Каспровича висвітлюють важливі факти, пов'язані з написанням статті Івана Франка «Поет зради». Під час прогулянок з Бігеляйзеном по Високому замку Франко поділився наміром написати статтю про поему «Конрад Валленрод» А. Міцкевича. На зауваження Бігеляйзена, що пригноблений народ мусить іноді використовувати підступність, Франко вперто стояв на своєму і навіть висловив бажання опублікувати її у віденській політичній газеті «Die Zeit». Відомо, який скандал викликала ця стаття серед польської громадськості. І тут перед Яном Каспровичем постала дилема: чи залишитися серед нечисленних друзів І. Франка, чи виступити у хорі тих патентованих польських патріо-

¹ Черемшина Марко. Фрагмент моїх споминів про Івана Франка // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т. 40, кн. 7–8. – С. 237.

тів, які почали цькувати Івана Франка. Як згадує Василь Щурат, Каспрович розумів приятельську критику й не гнівався за неї. Любив Франка й обов'язок дружби пошанував навіть тоді, коли інші топтали його. В хвилі усунування Франка з редакції «Kurjera» належав до тих, які пильнували, щоб вийшло воно в якнайкультурнішій формі, і дарма, що поява Франкової статті «Ein Dichter des Verrates» у німецькому тижневику «Die Zeit» боляче і його вразила. Але найбільшим доказом приязні Я. Каспровича було те, що він узяв участь у похороні великого Каменяра. А на Щуратову подяку відповів цілком гідно і влучно, що люди, які їдять разом хліб і сіль, не повинні кидати один в одного каменем.

Величезний розум, незвичайне літературне чуття теж іноді зраджували великому письменникові. Сьогодні знаємо про ще один прикрий випадок у житті І. Франка, пов'язаний з появою статті «Wielka utrata». Ні застереження відомого літературознавця Генрика Бігеляйзена, ні думка професора Берлінського університету Олександра Брікнера, визнаного авторитета у славистиці, не зупинили І. Франка перед надрукуванням, та ще й власним коштом, начебто загубленої частини поеми А. Міцкевича «Дзяди». Зрозуміло, що це була помилка. Але, очевидно, й великі люди мають право на неї, і це ніяк не применшує їхньої величі.

З відомих поляків хвилюючу згадку про працю Івана Франка у колишній бібліотеці Оссолінських залишив професор Львівського, а пізніше Ягеллонського університетів Станіслав Лемпільський. «У звичайному сірому вбранні, в українській сорочці з червоною вишивкою, без коміра і краватки. Виразне, майже квадратне обличчя з вистаючими вилицями, з рудавим сивим заростом, з прокривавленими від праці, немов беззвійними очима. Був уже тоді важко хворий, напівпаралізований. Не володів однією рукою. Ліктем другої гортав сторінки старих манускриптів, читав і диктував молодій людині, котра йому товаришувала. Син або науковий помічник. Дивилися на нього зі співчуттям і пошаною. Не покинув науки навіть у найважчих життєвих обставинах. Розвідки та статті появлялися в українських та іноземних часописах. Змушений був заробляти на прожиття»¹.

¹ Lempicki S. Wspomnienia ossolińskie. – Wrocław, 1948. – S. 82.

Як відомо, на 1890-ті роки припадає і боротьба Івана Франка за посольський мандат до австрійського парламенту. Ця подія ввійшла в історію Галичини під назвою баденівських кривавих виборів 1897 року, коли намісник Галичини Казимир Бадені застосував проти українців збройний терор жандармерії та війська, в результаті чого було 8 убитих, 29 поранених та близько 800 заарештованих українців. Послом до австрійського парламенту від округу Тернопіль – Збараж – Скалат обрано тоді графа Льва Пінінського. У 1898 році графа Пінінського призначено австрійським намісником Галичини, в результаті чого вивільнився посольський мандат, і ось тоді Іван Франко був висунутий кандидатом на посла до австрійського парламенту саме за цим округом. Іншим кандидатом на посольський мандат виявився лікар Гладишовський – «порядний старорусин», наполовину москвофіл, за яким пішли й угодові народовці, й москвофіли. Все інше було за урядом, і на виборах у червні 1898 року Іван Франко дістав 256 голосів, а його противник – 266 голосів. Так Франкові і на цей раз не вдалося дістатися до парламенту, хоч тепер мав усі шанси стати послом, якби не фальшування виборів, що проводилося скрізь.

Восени 1898 року на запрошення польських інтелектуалів Львів відвідав знаменитий данський літературознавець Георг Брандес. На жаль, давнє польсько-українське протистояння і тут зіграло свою негативну роль. Поляки зробили все, щоб настроїти данського критика проти українців, зокрема М. Грушевського та І. Франка. Після запрошення українців відвідати засідання Наукового товариства ім. Шевченка Г. Брандес чемно відповів відмовою. Зрозуміло, що вирішальну роль зіграла тут не так давно видрукувана у віденському часописі «Die Zeit» стаття І. Франка «Ein Dichter des Verrates», у якій український учений виводив свою концепцію зради у Міцкевича з праць Г. Брандеса. Пізніше у своїх спогадах про перебування у Львові Георг Брандес писав: «Я не дозволив собі судити у тій справі (польсько-українські непорозуміння, які підсилила публікація статті «Поет зради». – М. Г.), але тому, що я був запрошений поляками в Галичині і прийнятий ними, і тому, що вони (поляки) вважали б своєю зрадою, якщо б я був присутній на українському засіданні. Тому я був змушений шукати виправдання»¹.

¹ Brandes Georg. Poland: Stude of the land, people and literature. – London: William Heinemann, 1903. – P. 175–176.

Чи були щасливі моменти у цьому періоді життя Івана Франка? Не так багато, проте були. Це насамперед святкування 25-річчя, а потім і 40-річчя його творчості. Може, найкраще ці моменти помітив Богдан Лепкий. У 1898 році відбувалося святкування столітніх роковин відродження української літератури, яке разом з 25-річним ювілеєм літературної та наукової праці Франка дало сильний поштовх розвитку української ідеї. Адже ці свята зібрали не поодиноких українців, які плекали національну ідею, а сотні, тисячі громадян, упевнених у правоті і справедливості національної справи. Власне тоді, на думку краківського професора, не було видно з боку Франка бажання «робити вражіння і викликати ефект». «Навіть тоді, як Франко казав: «Нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається український народ» – ви патосу не чули. Не була це фраза, лиш свідоме, з глибини душі добуте бажання, гадка, з якою він, може, й довго бився, але якраз прийняв її за свою, то вже вірний їй залишився»¹.

Тут варто ще раз торкнутися проблеми Франкової релігійності. У пригоді можуть стати спогади доктора Йосипа Застирця, писані більше ніж через рік після смерті Каменяра. Саме у 1908 році, часі початку Франкової хвороби, Й. Застирець особисто познайомився з поетом. Тоді Франко мовив такі слова: «Тепер, Богу дякувати, мені ліпше, та, може, Бог дасть та увільнить мені руки, бо бачите, не маю влади». Ті слова для священника були приемною несподіванкою. Але ще цікавіші Франкові роздуми на церковно-релігійні теми: «Читав я Вашу розвідку про єпископа Білянського. Добре, що про те пишете, бо в церкві у нас витворюються відносини, як перед поділом Польщі, коли єзуїти і василіяни довели світське духовенство до цілковитого занепаду. Доперва Марія Тереса з Йосифом Білянським зробили такий-сякий лад»². А коли Й. Застирець натякнув, що у писаннях Івана Франка видно якусь нерелігійність, письменник відповів: «Хто може мене посудити о нерелігійність?» І тоді священник нагадав оповідання під назвою «Кожух і филон», а Іван Франко відповів: «Я священничого життя, як і, впрочім, мельникового життя, не знаю. Я знаю світогляд і житте селянина. Тому в тім оповіданні я

¹ Лепкий Б. Три портрети // Лепкий Б. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К., 1991. – С. 634.

² Застирець Й. Зі споминів про бл. п. доктора Івана Франка. – Відень, 1917. – С. 17.

дав вислів, що селянин так міркує. Але знайте, – додав Франко, – що я говорив про се з митрополитом Шептицьким. Я нашій суспільності зроблю велику несподіванку під сим оглядом»¹. До речі, про Франкову віру в Бога і його бажання перед смертю висповідатися пише О. Грозикова у своїх спогадах.

Франкова релігійність – питання складне і неоднозначне. Про інтерес І. Франка до Біблії свідчить його лист до Михайла Драгоманова від 1883 року, в якому автор подає програму публікації Святого Письма: «Я думав би перш усього видати програмову книжечку на взір «переднього слова» до «Громади», а затим подавати, якщо буде готове, оповідання з Письма Святого і статті про наші суспільні обставини. При оповіданнях з «Письма Святого» я гадав би подавати наперед важніші уступи з тексту, далі критику і то, як можна, досить обширно»².

Пізніше у статті «Сучасні досліди над Святим Письмом» (1908) Іван Франко трактує Біблію як твір великої значущості для світової літератури, і для українського письменства зокрема. Дослідник стверджує, що «ті книги, які ми привикли називати Біблією, здобули собі мало не від двох тисяч літ величезне значення, особливо відтоді, відколи покладені основою християнства і разом з його запануванням у Римській імперії зробилися миродайними не лише для пануючої церкви, але також для загалу народів і суспільностей у трьох частях світу, вникнули своїм духом і світоглядом глибоко в серця незліченних мільйонів людей і творять ще й досі одну з основ людської цивілізації»³. З огляду на дуже важливе значення Біблії для літератури І. Франко хотів, щоб читачі ближче дізналися про походження і авторство цих книг, про долю їх протягом багатьох століть і про те, що люди, які жили в різні епохи, зробили для їх витлумачення.

Сучасна дослідниця Ярослава Мельник у статті «Церква і культ Івана Франка» наводить матеріали з приводу ставлення митрополи-

¹ Застирець Й. Зі споминів про бл. п. доктора Івана Франка. – Відень, 1917. – С. 17.

² Франко І. Лист до М.П. Драгоманова від 16 січня 1883 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 48. – С. 348.

³ Франко І. Сучасні досліди над Святим Письмом // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. ХІІ, кн. 2. – С. 326.

та Шептицького до Івана Франка. «Це його (митрополита Шептицького – М. Г.) листування з єпископом з Філадельфії К. Богачевським щодо відзначення 10-ліття від дня смерті письменника 1926 р. К. Богачевський, заборонивши духовенству та віруючим своєї єпархії брати участь у відзначенні 10-х роковин смерті І. Франка, звернувся до митрополита А. Шептицького з проханням «видати заборону духовенству участі в «культі» Франка» і в «Дієцезії Його Екссцеленції». Відповідь митрополита А. Шептицького, попри її вельми дипломатичний тон щодо свого адресата, є напрочуд промовистою з огляду на признання заслуг Франка для всієї української нації, глибини розуміння багатомірності його феномена»¹.

Для Франкового розуміння релігійності важливе значення мають і прилюдні виступи письменника. Важкохворий І. Франко уже в 1913 році на святкуванні 40-річчя його творчої діяльності виголосив слова, які пояснюють його ставлення до релігії. Як згадує Микола Голубець, під час урочистого вечора «Франко сидів у першому ряді крісел, слухав наших славословій і ... плакав, а коли запанувала в залі святочна тиша, Франко піднявся з місця, вийшов на естраду й почав промову: «До помилок, що я їх коли-небудь зробив, належить моя праця «Біля підвалин радикальної партії». Розвиток тієї партії дав змогу бундючитися демагогам типу мого передбесідника п. Трильовського. Нещастям нашого народу є те, що я приложив рук до створення партії, що зрушила в народній психіці основи християнського світогляду. Наша молодь не читає Святого Письма! Коли б я мав вам подати якусь пораду, то – частіше сповідатися й приступати до Св. Тайн і в той спосіб наближуватися до Бога»².

Нашому сучасникові особливо цікавим є свідчення Йосипа Застирця про старання української громади щодо нагороди Нобеля для Івана Франка. Як згадує мемуарист, «я вислав в тій справі умотивовані письма до Швеції та обговорював справу з віденськими професорами університету, з якими зазнакомився я з нагоди моїх ригорозів з області красних штук й історії Орієнту. Обставини були для наділення Франка сею нагородою дуже корисні: українська

¹ Мельник Я. Церква і культ Івана Франка // Українське літературознавство. – 1995. – № 60. – С. 40.

² Голубець М. Мої спогади про Івана Франка // Літературно-науковий додаток до газети «Новий час». – 1938. – Ч. 34.

справа по звільненню Львова стала актуальною. Показалося також, що навіть російське правління мусило поета лишити у Львові в спокою. Комітет «Нобля» не мав також між поетами відповідного кандидата, а творчість Франка якраз надавалася до його узгляднення. Впливові члени еміграції – прихильники поета – поставилися до сеї справи доброзичливо»¹.

Але, на жаль, передчасна смерть Івана Франка звела всі плани української громадськості нанівець.

У нашому літературознавстві вже неодноразово обговорювалася тема літературних заробітків Івана Франка. В радянський час до цієї проблеми дослідники зверталися, але лише для того, щоб ствердити, що в умовах Австро-Угорщини письменник і його сім'я жили нужденним життям. Справді, літературні заробітки Івана Франка були мізерні. Хоча мізерними вони були в усіх, хто заробляв собі на життя літературною чи науковою працею. Письменник згадував, що літературна чи наукова праця не давала тоді засобів для проживання не тільки цілої сім'ї, але й однієї людини. Навіть такі патріотичні організації, як «Просвіта» чи Руське товариство педагогічне, не могли дати такої оплати літературної чи наукової продукції, яка забезпечувала б утримання людини, не зайнятій нічим іншим. З гіркотою констатував Іван Франко, що ці товариства на початок ХХ століття, зважаючи на їх довголітнє існування та немалі заслуги коло духового розвитку українського народу, не зійшли зі стадії дилетантизму в сфері літературних та популярно-наукових публікацій. У статті «Ціна літературної праці» Франко писав, що за співробітництво в «Ділі» мав 40 ринських місячно без коректури, а в «Зорі» за редакцію та коректу і співробітництво брав місячно 25 ринських. Перейшовши до газети «Kurjer Lwowski», діставав там по 75 ринських місячно. «При тій редакції я заробляв іще дещо понад цю суму, ходячи майже протягом двох літ щодень о 5 рано до друкарні для перекладання ранішніх телеграм, а дещо заробляв також фейлетонами, за які редактор платив окремо по 3 крейцари від рядка»².

Роздуми Івана Франка стосувалися рівня тих публікацій, які друкувалися в наукових та літературно-наукових збірниках. До

¹ Застирець Й. Зі споминів про бл. п. доктора Івана Франка. – Відень, 1917. – С. 18.

² Франко І. Ціна літературної праці // Неділя. – 1900. – Ч. 40. – С. 2.

появи у Науковому товаристві ім. Шевченка Михайла Грушевського рівень публікацій Товариства не завжди викликав захоплення. І тільки після того як «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» очолив видатний історик, це видання стало авторитетним органом наукової праці «по сей і по той бік кордону». Такий же високий авторитет мав перший в Україні журнал «на європейську шкалю» «Літературно-науковий вістник», що його почали видавати Іван Франко і Михайло Грушевський у 1898 році. «В редакції «Літературно-наукового вістника» я зразу зайняв підрядне становище з оплатою, здається, по 40 ринських за місяць, а тільки по уступленню доктора Маковея обняв фактичне редакторство та коректуру з платою по 100 ринських за місяць. В ту суму входила також оригінальна та перекладна літературна праця, за яку я не одержував ніякого особливого гонорару. Так само переважна часть авторів, особливо з російської України, що поміщували свої праці в тім журналі, не брала ніяких гонорарів»¹.

А тим часом успіхи Івана Франка як ученого стають всесвітньовідомими.

Газета «Діло» (1900, № 5, 20 січня) повідомляла, що Іван Франко – доктор *honoris causa* Харківського університету, член-кореспондент товариства «Naucopisna společnost československa» в Празі, член-кореспондент товариства «Verein für österreichische Volkskunde» у Відні. А в 1907 році газета «Діло» подає інформацію про покликання доктора Франка зайняти університетську кафедру: «Болгарське міністерство просвіти звернулося до доктора Івана Франка з пропозицією обняти кафедру слов'янських літератур у вищій школі в Софії, подаючи йому дуже корисні услів'я. Як довідуємося, доктор Франко віднісся до сеї пропозиції прихильно...»² Але, дізнавшись про те, що болгарська влада вигнала з університету прогресивних професорів, І. Франко не тільки відмовився від цієї пропозиції, а й виступив у газеті «Діло» зі статтею «Болгарська університетська афера». На жаль, після 1908 року настає катастрофа, спричинена здоров'ям письменника, і зрозуміло, що всі справи згаданого професорства припинилися.

¹ Франко І. Ціна літературної праці // Неділя. – 1900. – Ч. 40. – С. 3.

² Покликане доктора Франка на університетську кафедру // Діло. – 1907. – № 211. – 3 жовтня.

Серед мемуарів про життя і діяльність Івана Франка особливої уваги заслуговують спогади Михайла Грушевського. Адже Михайло Грушевський як найбільший історик слов'янського світу вже відразу після свого переїзду до Львова у 1894 році і аж до кінця життя Франка міг спостерігати не лише його наукові та художні студії, а й особисте життя. Проте після смерті академіка М. Грушевського у 1934 році на стосунки двох великих українців була кинута тінь протиставлення. У радянські часи переважно стверджували, що в Науковому товаристві імені Т. Шевченка І. Франко очолював революційно-демократичний напрям, а М. Грушевський – буржуазно-націоналістичне крило. Дійшло до тверджень, начебто М. Грушевський та І. Франко постійно ворогували. Насправді все було далеко не так. Збереглося кілька групових фотографій з 90-х років XIX – початку XX століття, де Франко і Грушевський завжди поруч. І зустрічалися вони не тільки в приміщенні Наукового товариства імені Шевченка, а й удома, бо ж мешкали поряд. Але найпліднішою була їхня співпраця саме у першій національній академії українського народу – Науковому товаристві ім. Шевченка, де М. Грушевський з 1895 року стає головою, а І. Франко – найактивнішим працівником. Не було жодного номера «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», де б не публікувалися праці цих учених. Зроблене І. Франком та М. Грушевським у Товаристві вражає як глибиною осмислення, так і широтою охоплення всіх ділянок українознавства.

Після хвороби І. Франка, яка особливо загострилася після 1907 року, ставлення його до М. Грушевського змінилося. Справа в тому, що відтоді починається значний спад у творчості й фізичному стані великого Каменяра, а це позначилося не лише на ставленні до М. Грушевського, але й до Сергія Єфремова, М. Мочульського та інших людей, які знали й оточували І. Франка. В їхніх спогадах йдеться про Франкову хворобу, і про це не слід забувати. Всі ці аспекти можна добре простежити, прочитавши спогади М. Грушевського, С. Єфремова, М. Мочульського. До речі, три післявоєнні видання «Спогадів про Івана Франка» (1956, 1972, 1981) не містили цих мемуарних матеріалів, де, може, найбільше можна побачити особу Франка – письменника, громадського діяча, людини. Як стверджують дослідники, саме у жовтні-листопаді 1901 року був укладений контракт між краківським купцем Йоси-

пом Рогсеком та, з іншого боку, Михайлом Грушевським й Іваном Франком про купівлю ними земельної ділянки під будівництво житла. Варто погодитися з Тарасом Різуном, який стверджує, що на підставі уточнених даних можна запевнити, що родина Франків оселилася в новому помешканні одного жовтневого дня, який припав на період 1–21 жовтня 1902 року¹.

Проживання двох великих людей у сусідстві принесло багато користі не тільки для української науки та культури, воно певним чином скрашувало нелегкі будні, особливо сім'ї Франків, де матеріальні нестатки були частими гостями. Бували, звичайно, і певні непорозуміння, які часто трапляються між сусідами. Але вони не затьмарюють основного – І. Франко і М. Грушевський жали на один сніп, вони працювали для України, для кращого майбутнього її народу.

Зрештою, не слід замовчувати окремі непорозуміння, пов'язані чи то з різними побутовими справами, чи іноді й з принциповими питаннями, як-от тими, що стосувалися Франкового «Нарису історії українсько-руської літератури до 1890 року».

Сьогодні навіть посмішку може викликати лист Михайла Грушевського до Івана Франка від 20–21 жовтня 1906 року, опублікований у збірнику «Українське літературознавство». Лист написаний у збудженому стані. Незважаючи на дуже кепський настрій, автор звертається: «Високоповажний пане доктор, мій найближчий товаришу в роботі суспільно-національній і приятелю!

... Пишу вночі, збуджений і вибитий зі сну собачим брехом і воєм, що лунає над моїм ухом, – по цілоденних тортурах від тих псячих дуетів, сольо etc.. з невралгічними болями від сього всього.

Полишаю Вам як чоловіку, що знає умислову працю, як поету-психологу зміркувати, які думки про наші відносини все це навіває мені.

Я не міг би свідомо мучити навіть чоловіка вповні індивідуального для мене, коли б хотів бути супроти нього тільки людяніш, не то що приязніш, тим менше – приятелем.

Ви могли бути подразнені в своїм почуттю пана свого дому моїми просьбами, але я не маю тієї претензії Вас в тих правах укорочувати. Але чи Ви буваєте все свідомі того, що, виконуючи ці права,

¹ Див.: Різун Тарас. Франкова вілла на Софіївці // Молода Галичина. – 1995. – 16 берез.

мучите чоловіка, якого – смію думати – уважаєте своїм приятелем, в точці найбільше болючій для нього.

Я полишаю в ваших руках долю сих приятельських чувств і сеї приязні.

*Dixi et levavi*¹ – свої почуття до вас як товариша і приятеля, в останній раз. Здоровлю Вас!

Ваш М. Грушевський»².

І. Франко, незважаючи на свою хворобу в цей час, обіцяє М. Грушевському залагодити справу. Зрештою, пізніші роки засвідчили їхні добросусідські стосунки.

Особливе місце серед мемуарних матеріалів займають спогади М. Грушевського «Апостолові праці», написані у 1926 році до 10-річчя з дня смерті І. Франка і надруковані у ювілейному збірнику журналу «Україна» (1926), який весь присвячений творчості Каменяря.

Зі спогадів М. Грушевського постає І. Франко як велетень праці, який трудився «з титанічною витривалістю, гарячковою запопадливістю, з правдивою різноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору, як кришталю, думку».

Мемуарист докладно говорить про участь І. Франка у соціалістичному русі, широко представляє польсько-українські взаємини 90-х років ХІХ століття і роль у них українського письменника і вченого. Всі події, про які говорить академік, точно вивірені, адже учасником їх був він сам. Наскільки скрупульозним був він у відборі фактів, може свідчити те, що свої роздуми про Франка М. Грушевський підтверджує, посилаючись на низку франкознавчих матеріалів, які були надруковані М. Возняком на сторінках українських радянських видань.

М. Грушевський досить повно відтворює картину свого співробітництва з Іваном Франком у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, починаючи з 1894 року. «Се був незабутній момент, коли Франко, «виелімінований» відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підмінований потихеньку й помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одиноке джерело прожитку для нього й його родини – се

¹ «Сказав, і полегшало» (лат.).

² Див.: Українське літературознавство. – 1993. – № 58. – С. 39.

його заробіток в Науковому товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагнули його пониження. Франко не мусив іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерті, він мав змогу працювати виключно для Українського Народу, на українській мові»¹.

Не обминає М. Грушевський і того, як дехто у Науковому товаристві намагався «заграти на Франковій амбіції, уболіваючи і дивуючись, як се він, так старий, заслужений діяч, «слухається Грушевського», молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще, так би сказати, – заграничного зайди». Але академік М. Грушевський добре знав, що ці убоління ніколи не робили бажаного ефекту.

Свідченням тісного співробітництва М. Грушевського та І. Франка може бути той факт, що вони часто спілкувалися і в позаробочий час: «Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головню вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначали необхідні переробки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо»².

М. Грушевський у своїх спогадах ще раз підтвердив уже згадану думку, яку І. Франко висловив ще у 1898 році у передмові до збірки «Мій Ізмарагд», щодо його розуміння соціалістичної доктрини. Тому і на сьогодні не втратили свого значення оцінки М. Грушевським Франкового інтернаціоналізму: «В ходячих характеристиках Франка часто можна стрінути протиставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він, мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших – коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганнями до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих молодечих літах і так само в пізніших, він при тім не спускав з ока національ-

¹ Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каміляр, 2011. – С. 286–287.

² Там само. – С. 289.

них інтересів українських робітничо-селянських мас»; і далі: «Інтернаціоналіст в культурі, далекий всякої провінціальної вузькості і національної виключності, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарності пролетаріату вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поповняло»¹. Справжнє почуття патріотизму, любов до українського народу, українського слова були ті найвищі заповіді, які, на думку М. Грушевського, Франко залишив своєму народові.

Не меншої уваги заслуговують спогади іншого вченого – літературознавця академіка Сергія Єфремова. Свої мемуари про Івана Франка він писав десь у 1926 році й, очевидно, думав ще повернутися до них. Але знаємо про ту катастрофу, сфабриковану органами ДПУ, що пов'язана зі звинуваченнями Сергія Єфремова у приналежності до Спілки визволення України. І зрозуміло, що нових, повніших спогадів про Івана Франка С. Єфремов уже не написав. Нас зацікавлюють у спогадах не тільки обставини особистого життя великого письменника, а й факти, пов'язані з українським життям у Києві на початку ХХ століття. Скажімо, нам стає зрозумілою робота Василя Доманицького у гуртуванні літературознавчих сил навколо журналу «Киевская старина» у 1902–1903 роках. Але особливо хвилюючою є розповідь молодого С. Єфремова про повагу українофілів до українського П'ємонту – Галичини – у 1902 році. Маємо і досить своєрідний портрет Франка, як його подає С. Єфремов: «Перед мене стояла, привітно всміхаючись, маленька, навіть занадто маленька постать... рудуваті з сивиною вуса, густий заріст на лицях і глибокі сірі розумні очі...»²

С. Єфремов своїм влучним словом спостерігача зазначив: «Бачив я його на шевченківській вечірці в Стрию, оточеного селянами: для кожного він знайшов у себе потрібне слово. І бачив його зараз же по тому в знайомій родині – як довго і весело щось розказував дітям, а вони тісненьким гуртком обсіли його і почували себе з ним цілком вільно, як з своїм, рівним собі. Бачив знов же його зустріч з

¹ Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 293.

² Єфремов С. З спогадів про І. Франка та його листування // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 302.

М. В. Лисенком: експансивний музика обняв його з словами: «Франко – це святий!» – «Н-но, хіба турецький!» – з тихим сміхом одповів у лад йому Франко, на вічні свої злидні натякаючи»¹.

С. Єфремов виніс на все життя гармонійний образ письменника і людини: «Знайомість з людиною не тільки не розбивала чарівливого враження, що справляв письменник, а ще те враження підсилювала, збивала в один монолітний образ, бо письменник і людина в ньому не ворогували, не розходились, не йшли різно. Великий письменник, невтомний працівник, каменярь поступу непохитний був разом і просто хорошою, сердечною, товариською людиною, і це до пошани перед діячем додавало ще втіхи особистого єднання»².

Досить виразну картину побуту І. Франка у Львові подає відомий меценат української культури Євген Чикаленко. Відвідавши віллу Франка у Львові, він згадував: «Вразило нас страшне безладдя, непорядок у помешканні Франка: жінка його, що походить з роду київських Хоружинських, у яких була фамільною психічна хвороба, була тоді «толстовкою» і проповідувала «отрешеніє», а тому й не доглядала за порядком і чистотою в помешканні. Мабуть, тому Франко зараз повів нас до кав'ярні, де ми й просиділи разом кілька часу. Він зробив на мене надзвичайно гарне враження своїм зовнішнім виглядом, вдачею, поведінкою, він нагадував дуже професора В. Антоновича: у обох їх відразу почувалася щоденна талановитість і якась особлива простота (яка рідко трапляється у Галичині), що вабила до них всіх, хто з ними розмовляв»³.

Як згадують мемуаристи, очевидно, з цих причин І. Франко не любив приймати гостей у себе вдома, надаючи перевагу зустрічам і діловим переговорам у кав'ярні. Така традиція особливо дивувала українців Наддніпрянщини, серед яких письменник мав чимало справжніх друзів. Під час однієї з таких зустрічей з відомим українським меценатом Євгеном Чикаленком І. Франко розпитував про своїх давніх київських знайомих. З молодих його дуже цікавив Винниченко, що тоді починав свою літературну кар'єру. І.

¹Єфремов С. З спогадів про І. Франка та його листування // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 302.

²Там само. – С. 303.

³Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – Львів, 1925. – С. 124.

Франко розпитував про його походження, освіту і прорікав йому велике майбутнє. Особливо теплі були зустрічі І. Франка, Євгена Чикаленка та професора Сорбони Хведора Вовка, які на початку ХХ століття у Львові обговорювали проблеми дальшого розвитку української науки й освіти. Як згадував Є. Чикаленко, І. Франко єдиний з галичан робив враження свого наддніпрянського українця як мовою, так і всією своєю вдачею. Особливо приємне враження справили публічні лекції І. Франка з історії української літератури. «Як лектор робив надзвичайно гарне враження своєю простою мовою, без всякого пафосу так звиклого галичанам, своїм колосальним багатством знання, ерудицією. Так було шкода, що такий талановитий учений і видатний своєю красномовністю лектор, маючи всі кваліфікації, не міг добитися кафедри в університеті тому, що його не хотіли підперти свої ж таки впливові в польських колах земляки, що він, як соціаліст та безбожник, буде деморалізувати молодь»¹.

Син Євгена Чикаленка Левко через півстоліття згадував про свій перший приїзд до Львова у 1904 році на курси українознавства, що їх організували львівські наукові кола. Молодого студента вразили виклади багатьох видатних діячів української науки, але особливо запали в душу лекції Івана Франка. Це було навіть тоді, коли тема не обіцяла нічого цікавого, скажімо, виклади з давньої української літератури. Молодий адепт науки не тільки нічого не пропустив, а й жалів, що лекції добігали до кінця. Запам'яталося Л. Чикаленкові тоді очікування якоїсь сенсації й тому увага ніколи не присиплялася, бо менш цікаві теми завжди чергувалися з дотепом чи анекдотом. Сталося так, що через п'ятдесят років колишній слухач запам'ятав певні факти курсу, а деякі легенди стали частиною світогляду визначного українського діяча Левка Чикаленка.

Вразив молодого Левка Чикаленка робочий кабінет письменника, що вирізнявся простотою і невибагливістю. «Чомусь Франко завжди, скільки ми не були в них, був босий і, сидючи за столом посеред хати, зганяв одною ногою з другої мухи. Одного разу, так само босий, лазив він на черешню, щоб нарвати нам черешень, що саме тоді дозріли. Босий, без піджака та камізельки, у вишиваній

¹ Чикаленко Є. Іван Франко (уривок зі споминів) // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 575.

сорочці, він ніби не мав вигляду міської людини, а так якогось сільського чи містечкового майстра, кравця чи теслі, що от тільки вийшов зі своєї робітні. І тільки сила книжок, розкладених скрізь – на підлозі, попід стінами і ближче до середини хати – в порядку, відомому тільки самому господареві і – незрозумілому стороннім людям, промовляла за те, що цей майстер має відношення до друкованого та писаного слова і що тут його робітня. І ця зовнішність і повна якась неохайність справляли враження, що маєш діло з простою людиною, з якою можна почувати себе просто і не слідкувати за собою, щоб не вразити її чи невідповідним рухом, чи запитанням. Якось стиралася і різниця віку, і різниця становища громадського чи культурного»¹.

На особливу увагу заслуговує спогад відомого історика, політика часів визвольних змагань українського народу 1918–1920 років Дмитра Дорошенка «Останній побут Івана Франка у Києві», вперше надрукований у «Літературно-науковому віснику» у 1926 році. Дорошенко розповідає про останній приїзд Івана Франка до Києва у 1909 році, в період його хвороби, і ми переконуємось у глибокому інтересі Каменяра до Києва як центру духовної культури всієї України. А ще у величезній пристрасі Франка до книжок, яку зазначали й інші мемуаристи. Незважаючи на хворобу, як свідчить Дорошенко, у письменника в звичайних умовах не можна було побачити якоїсь ненормальності: «... Він розмовляв, як звичайна здорова людина, тільки що був якийсь понурий, сумний і зосереджений. Але такий настрій цілком натурально пояснювався його станом каліцтва рук, коли він зробився зовсім наче без рук: ані вдягтись, ані добути що з кишені, ані їсти сам не міг»².

Для нас цікавим є свідчення Дмитра Дорошенка про зустріч Івана Франка з відомим літературознавцем, професором Київської духовної академії Миколою Івановичем Петровим: «Франко дуже непогано, як побачив я, говорив російською мовою, відповідав влучно і свої знання та пам'ять виявив у повнім блиску. Я благоговійно позиравав на сей імпровізований диспут двох великих учених, і як було

¹ Чикаленко Л. Як ми з Іваном Франком ловили рибу // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 577.

² Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 716.

мені жаль, що я не стенограф або ж що я не маю такої пам'яті, щоб їх розмову зафіксувати й передати на вічний спомин усім любителям української літератури»¹.

Про зустрічі Івана Франка на Наддніпрянщині з українськими діячами маємо спогади Сергія Шелухина, відомого діяча Центральної Ради, а потім – політичного емігранта, професора Українського вільного університету.

На думку С. Шелухина, І. Франко працював і як драгомановець, і як культурник, будучи одним з небагатьох галичан, літературна й політична робота яких виходила за межі Галичини й ширилася на Наддніпрянщині. Спогад Сергія Шелухина дає виразну картину українського руху на Наддніпрянській Україні. Особливо важливим для нас є те, що, як свідчить С. Шелухин, який займав тоді досить високу посаду судового чиновника й урядовця у Києві, а потім і прокурора, український рух на Наддніпрянській Україні був досить поширений, а разом з тим добре законспірований. Симпатии українського руху були і в Катеринославі, де мемуаристові довелося працювати.

Але, може, найважливішими для нас є згадки Сергія Шелухина про приїзд хворого Івана Франка до Одеси в 1909 році. Спочатку письменником заопікувався відомий бібліограф Михайло Комаров. Але коли Комаров не міг у силу об'єктивних причин приділити хворому належної уваги, Франко звертається до сім'ї Шелухиних, які зробили все, щоб зарадити гостеві. В розмовах на літературні теми Франко ставився з високими вимогами до літератури. Скажімо, його не задовольняла «Історія українського письменства» С. Єфремова, а це спонукало видрукувати свою історію літератури якнайшвидше.

Можемо погодитися з Франковою оцінкою української критики, яка у кінці XIX й на початку XX століття не виконувала належно своїх функцій. Це стосувалося тодішніх критиків, які, за словами письменника, кадили фіміам, тому присипляли самокритику у митця.

В Одесі здоров'я письменника, на думку С. Шелухина, значно поправилось, навіть можна було сподіватися на повне видужання. І тоді «Франко став значно спокійніший, добре спав і з апетитом

¹ Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 718.

їв, пив чарку горілки, склянку вина і жартував. Так потроху-троху став уже сам брати хліб. Листа додому він сам і добре підписав пером, всунутим йому між пальців. Днів через 10 він перестав ходити на Ланжерон і казав, що вже не треба. Багато читав. Згадував за дітей»¹.

У спогадах А. Ніковського, Ю. Липи про перебування І. Франка в Одесі крім побутових деталей згадується і виступ письменника на засіданні історико-філологічного товариства Новоросійського (Одеського) університету. Цей принагідний виступ підтвердив відомий український громадський і військовий діяч періоду визвольних змагань Володимир Кедровський у збірці мемуарів «Обриси минулого» (Нью-Йорк, 1968).

Слухаючи реферат професора Георгієвського про початки народного епосу, І. Франко взяв слово і чистою російською мовою звернув увагу присутніх на «Книги битія жидівського народу» – працю, про яку він добре знав. Адже життя єврейського народу було темою його не тільки художніх творів, але й предметом філософських та філологічних студій. Цей виступ І. Франка, за спогадами мемуаристів, вразив усіх глибиною думки та науковою відвагою у трактуванні початків народного епосу.

Діяч українського руху в Одесі І. Луценко намагався стримати хворого І. Франка від виступу, але письменник, – як згадував В. Кедровський, – «не звертаючи на нього ніякої уваги, чистою російською мовою почав: «Тут ми чули доповідь про початки народного епосу, на мою думку, визначено їх не точно. Їх треба шукати за кілька соток, а то й тисяч років раніше – в «Книгах битія жидівського народу»...

Всі присутні обернулися в сторону Франка. А він далі розвивав свою думку, наводячи з пам'яті цілі сторінки з «Книг битія жидівського народу», з пам'яті цитував оригінальні тексти в старожидівській мові, а потім перекладав їх на німецьку й російську мову. Говорив яких двадцять хвилин, авторитетно, спокійно. Видно було, що його слова зробили велике враження»².

Однак подорож Івана Франка до Одеси у 1909 році була не простою справою. Треба було добитися візи у російського консу-

¹ Шелухин С. Українство 80-их років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 271.

² Кедровський В. Обриси минулого // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 593.

ла у Львові. Як і передбачали найближчі Франкові приятелі (Володимир Гнатюк, Михайло Мочульський та Карло Бандрівський), консул відмовився дати поетові візу на в'їзд до Росії. Та Франко, як згадує Михайло Мочульський, виявився хитрішим від цієї трійці. Він приїхав до Чернівців, де за допомогою професора Степана Смаль-Стоцького дістав візу, і відразу ж поїхав до Одеси. В Чернівцях Франко зупинився у цього відомого мовознавця, професора університету, у якого вчився у 90-х роках один семестр. Ось як згадував син професора Роман Смаль-Стоцький про свою першу зустріч із Франком у Чернівцях у жовтні 1909 року: «Перше враження: людина середнього зросту, голова з багатоповерховим чолом, сині, змучені, немов задивлені кудись очі, лице скупчене, овіяне глибокою повагою, нерадісно стиснуті уста, що по них, як здавалося, ніколи не пробігла усмішка»¹.

Зрештою, чернівецькі гостини Івана Франка мали своє продовження в пізніших роках. На жаль, і у Чернівцях на той час було чимало патентованих патріотів, які шкодили українській національній справі, обливали брудом професора Степана Смаль-Стоцького. Як згадував учень чернівецького професора – пізніше відомий український філолог Василь Сімович, чернівецькі патріоти використовували «кожну найдрібнішу нагоду, щоб очорнити людину, яка наш народ на Буковині на ноги поставила. І не було ніякого стриму для тої повені мерзотних лайок, які складали на чоловіка, перед ким ще рік тому хилилися ті, що тепер лаялися, перебираючи собі різні ймена «правдолюбів» і т. д.»²

Франко приїхав до столиці Буковини у 1913 році з дочкою Анною через місяць після смерті свого сина Андрія. Зрозуміло, що і за давнена хвороба, і туга за сином позначилися на його настрої. Але коли у залі Народного дому в Чернівцях залунав голос поета, публіка принішкла. В. Сімович писав: «... Слухачі наче ніяковіють. Думали, почують сильний, повен переливів, із різними перемінами, то високий, то низький живий голос – а то легко, спокійно пливе слово, як та подільська річка. Слухачі, що привикли до грімких де-

¹ Смаль-Стоцький Роман. Франко у Чернівцях // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 732.

² Сімович В. Іван Франко в Чернівцях у 1913 р. // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 734.

кламацій, поволі звикають. Це ж не декламатор перед нами, не той, що завчив чужу поему, а творець сам, той, що виносив свого «Мойсея» під серцем, що цілого себе вклав у нього, це ж він сам той Мойсей, народний провідник, що дивиться вже позад себе, має за собою 40 років народної праці і спокійно, зрівноважений, перед зібраною громадою про неї розповідає»¹.

А пізніше, 25 жовтня 1913 року, українське академічне товариство «Союз» у Чернівцях на своїх зборах іменувало Івана Франка своїм почесним членом, як «великого поета і громадянина, незламного працівника на ниві української культури, непохитного борця за народні ідеали людськості, великого учителя і найкращого сина свого народу, в доказ глибокої пошани...»²

Визначний політичний та громадський діяч Галичини ХХ століття Степан Баран (1879–1953) був активним провідником партії центристського спрямування Українського національно-демократичного об'єднання. Власне, мемуари Степана Барана стосуються політичних орієнтацій Івана Франка. Зрозуміло, що особа такого масштабу, як Іван Франко, не могла уникнути політичної діяльності. І хоча існує думка, що заняття політичною діяльністю – це смерть для поета, І. Франко був у такій ситуації, коли відмова від політичної діяльності могла б призвести до того, що українська нація була б не сформувалася.

Тому й С. Баран писав про приналежність І. Франка до польсько-українського гуртка, що утворився навколо польського щоденника «Kurjer Lwowski». З того гуртка пізніше вийшли видатні політичні діячі Галичини: Володимир Охримович, Євген Левицький та ін. Це був час, коли новостворена Українська радикальна партія (1890 р.) розгорнула широку політичну організацію і пропаганду серед українських селянських мас на сторінках «Народу» та «Громадського голосу».

Цікаві думки висловлював С. Баран і щодо становища євреїв у Австрійській імперії та ставлення до нього І. Франка. «Франко поставився позитивно, як і загал австрійських українців, до сіоніс-

¹ Сімович В. Іван Франко в Чернівцях у 1913 р. // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 735.

² Василяшко І. Іван Франко в Чернівцях // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 740.

тичного руху і щиро вітав пропозицію українського посла Юліана Романчука в австрійському парламенті визнати жидів за окрему націю з усіма наслідками, що випливали зі згаданої 18 статті. Поза тим жиди в Австрії, як її громадяни, користувалися політичними правами нарівні з іншими і мали своїх з асимільованих представників у парламенті. Пропозиція Романчука в парламенті не пройшла, і жидів до кінця існування цісарської Австрії не визнано за окрему націю, вони створили лише окрему релігійну групу. Та в історії залишився факт, що якраз українці перші в 68-му році стали в обороні жидівських національних прав, що й підкреслював опісля Франко в одній розмові зі мною на тему жидівської проблеми у нас¹.

С. Баран підкреслював, що І. Франко, як гуманіст і демократ, мав і особистих приятелів серед жидівських інтелектуалів у Львові. Одним із таких щирих приятелів Франка до його останніх хвилин життя був згадуваний уже літератор і критик д-р Біреляйзен.

Як і інші мемуаристи, С. Баран зазначав, що Франкові доводилося розпорошуватися. «Позитивні новини минулого сторіччя та поява масових соціально-політичних рухів замінили глибокі сліди і в кристалізації духовності Франка та в організації і методах його праці. Спостереження явищ життя людської спільноти, аналіз цих явищ, у висновку потреба запровадження соціальних і політичних реформ висували набік всякий романтизм, змушували до точного охоплення проблеми і планового здійснення її в практиці. Франкові йшлося про духовне і матеріальне піднесення наших народних мас. До цього треба кадрів фахових, кваліфікованих робітників, які може дати молода інтелігенція, відповідно духово вихована й вишкола. Тому в Франка – зацікавлення справою народних мас і добром молодих інтелігентів, що їх могла дати академічна молодь»². Як відомо, Іван Франко ставився індіферентно до чисто внутрішніх партійних проблем. Як нам уже доводилося писати³, письменник у першу чергу думав про те, як радикальна чи пізніше національно-демократична партія допоможе завоювати вистраждану україн-

¹ Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 636.

² Там само. – С. 637.

³ Див.: Гнатюк М. Іван Франко і національно-демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – 1995. – № 60. – С. 7–13.

ським народом державність. Ставлення І. Франка до молоді показує С. Баран на прикладі виступу письменника на великому з'їзді українських студентів у Львові, політичний реферат на якому виголосив студент Лонгин Цегельський. І. Франко прислухався до промов і взяв слово наприкінці дискусії. «Говорив спокійно, зрівноважено і без тіні пафосу. Старався при цьому підкреслити дотичні місця реферату та вказував на його недоліки. Метою його промови було не знеохочувати референта до дальших виступів, навпаки – до них заохочувати і поглиблювати знання».

Взаємини Івана Франка з його братами рідко висвітлювалися в нашому франкознавстві. Певні відомості про це знаходимо у спогадах відомого українського громадського та військового діяча Івана Коссака. Він докладно писав про родину письменника, зокрема про його братів Онуфрія та Захара, які, хоч і самі потребували опіки старшого брата Івана, морально підтримували письменника у його нелегких життєвих дорогах. Цікаві свідчення знаходимо у спогадах відомого українського художника Григорія Смольського, дитинство якого пройшло у Підгірках, біля Калуша, де проживав брат Івана Франка Онуфрій. Як згадує Смольський, Іван Франко у львівській газеті вичитав, ніби в селі Підгірки, недалеко від Калуша, є на продаж ціле господарство з будинком і полем. Мабуть, між Іваном та Онуфрієм була до того часу якась розмова про переселення. Іван Франко написав зі Львова братові, щоб той у визначений день чекав на нього у Стрию, звідти підуть до Калуша, а далі подадуться до Підгірок оглянути господарство. Це, мабуть, було 1902 або 1903 року, бо 1904 року Онуфрій Франко разом з родиною переїхав до Підгірок...

Григорій Смольський згадує про приїзд до Підгірок Франкових синів-гімназистів Андрія, Петра і Тараса. Але найбільше запам'ятовся майбутньому художникові приїзд письменника на похорон брата Онуфрія. На великому подвір'ї зібралось багато народу. Іван Франко стояв під стіною хати на призьбі. «Франко був одягнутий у довгий легкий коричневий реглан. Подібного кольору костюм. Не був у вишиваній сорочці, як звичайно його малюють. Краватка невибаглива, спадала недбало і ховалася в заломах коміра реглана. На обличчі худорлявий, волосся рудаве, задуманий, але держався рівно, просто. Не було в ньому зарозумілості, самовпевненості, але

глибока внутрішня зосередженість. Стояв нерухомо, наче розгадував загадку життя і смерті»¹.

Окремий цикл у мемуарній франкіані складають спогади дітей Івана Франка. Серед них – книга Тараса Франка «Про батька», спогади Петра Франка «Іван Франко зблизка» та праця про Каменяра його дочки Анни Ключко-Франко. Насичені подробицями родинного побуту, вони творять яскраву картину про Франка-сім'янина, люблячого батька.

Матеріальні заробітки письменника не завжди давали йому можливість заховатися у тиші свого робочого кабінету, а діти Франка і його друзів часто заважали праці за письмовим столом. Як згадує Софія Олеськів, дочка близького товариша Івана Франка Осипа Олеськіва, «треба було справжньої геніальності, щоби писати вірші у присутності восьми веселих, розгуканих дітей, що гарцювали за плечима поета, похиленого над своїм бюроком. З-під дивана вилазила здорова черепаха, в кутах дві морські свинки хрумали заячу капусту, серединою проходжувався бузько з надламаним крилом, яке ми прив'язували, деколи скакали жаби, зловлені хлопцями, щоб погостити бузька»².

Іноді, правда, у спогадах дітей Франка деякі деталі неточні. Незрозуміло, скажімо, чому Анна Ключко-Франко у своїх спогадах, написаних в еміграції, різко протиставляла Івана Франка та Михайла Грушевського. З цього приводу Володимир Дорошенко писав: «Можна лише шкодувати, що в спогадах п. Анни Ключко знайшлися дуже негідні випадки проти М. Грушевського, що їх підхопила радянська преса для дискредитації великого українського історика. Очевидно, ніяке українське видавництво не пустило б у світ подібних інвектив, опертих на незнанні або нав'язаних хворобою чи то самого Франка, чи то його дружини»³.

Останні роки життя Івана Франка, особливо після 1908 року, були надзвичайно важкими. Гігантський розум великого пись-

¹ Смольський Г. У дружбі з народом // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 547.

² Олеськів-Федорчакова С. Діти Івана Франка // Архів Національного літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові, інв. № 1891.

³ Дорошенко В. Радянське франкознавство // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1957. – С. 46.

менника був скутий рамками важкої недуги. Але незважаючи ні на що, письменник інтенсивно працює, хоч параліч обох рук значно ускладнює роботу. Він диктує свої твори улюбленому синові Андрієві. Але й тут нещастя: у квітні 1913 року помирає син. Згодом у записуванні творів допомагають переважно студенти.

Крім того, І. Франко часто виїжджав до міст і містечок Галичини, де виступав з читанням своїх творів, зокрема поеми «Мойсей». Збереглися мемуарні свідчення про авторські читання у Чернівцях, Станіславі, Коломиї, Перемишлі, Турці, Золочеві та інших містах.

Атмосферу поїздок Івана Франка по містах Галичини добре зафіксував у спогадах Йосип Гірняк – знаменитий український оратор, що у воєнні роки виїхав на еміграцію. А на початку ХХ століття Йосип Гірняк слухав виступ хворого уже І. Франка у залі тернопільського «Міщанського братства» (нині будинок Тернопільської філармонії. – М. Г.). Його спогади, написані через 70 років після згаданих подій, відтворюють атмосферу цього вечора: «Публіка, що заповнила залу, не становила якоїсь однорідної громади; це були представники місцевої інтелігенції, були тернопільські міщани, учні гімназії, учнівської семінарії молодших і старших класів, було й чимало селян із ближчих околиць. У перших рядах сиділи священники, що ще перед виходом І. Франка на сцену викликало між старшими учнями палку дискусію. На партері, відгородженому від сидячих місць бар'єром, уся стояча братія гаряче обговорювала неприхильне ставлення духівництва до поета за його соціальні та радикальні погляди і за ті твори, в яких Іван Франко їх пропагував. Поява поета на сцені припинила гарячий обмін думками, глядачі, мов за помахом чарівної палички, однотайним привітом зустріли спричинщика темпераментних дебат»¹.

Така ж хвилююча атмосфера панувала під час прилюдних відчитів «Мойсея» у Станіславі, Коломиї, Золочеві, Перемишлі та інших галицьких містах. Як згадувала Ольга Корінець, такий відчит «Мойсея» у Перемишлі у Народному Домі справив на присутніх враження тим, що читцем був сам автор поеми: «Перечитав до кінця і встав. І тоді, не то читаючи, а радше з пам'яті став виголошувати пролог

¹ Гірняк Й. Спомини. Іван Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів: Камеяр, 2011. – С. 728.

«Народе мій...» Голос піднісся, фразував, з натиском підкреслюючи важні слова; та далі – став ламатися і дрижати зворушенням... Майже нахлистуючись, обірвався. Франко скінчив. Підніс руки до очей. Він плакав. Покарлючені п'ястуки своїх калік-рук притискав до очей, немов хочачи втиснути сльози назад. Та вони бігли йому по обличчі і він безсило намагався їх стерти»¹.

З маловідомих нині мемуарних матеріалів звернемо увагу на спогади Гната Хоткевича, який після поразки революції 1905 року виїхав з Харкова до Галичини. Письменника з Наддніпрянщини особливо вразили умови життя поета, що були справді нестерпними. І тільки тоді стало зрозуміло, що в усій світовій літературі нема виразу, в якому б виявився біль так, як у словах Франка:

... лиш те болить мене,
Що, зведений до стану травоядної худоби,
Я тямки чоловіцтва ще не втратив.

Разом із найближчим оточенням поета (В. Гнатюк, В. Кобринський, В. Охримович) Гнат Хоткевич пише відозву до народу з закликом допомоги хворому. Відозва тоді залишилася неопублікованою, і тільки в 1926 році Гнат Хоткевич опублікував її. Цей документ нагадував українській суспільності про її обов'язок допомагати найбільшим геніям свого народу: «Доктор Ів. Франко безнадійно хорий... Отже, можна радуватися... Всім, хто по манесенькій тернинонці вплітав у вінець поета, всім, хто дрібненьку цеголочку ніс на його тюрму. І всім, чия хата завжди стоїть скраю, і всім Пилатам, умиваючим руки, і всім добрим людям з добрими серцями, з поступовими гадками, з національною ідеологією, з соціальною рівністю на устах. І всім редакторам поважних місячників, і людям, котрі викидали Франка з товариств, і всім, хто травив його ціле життя, і хто придивлявся тому спокійно. І всій нашій патріотичній поліції, і всій нашій суспільности.

Бо на всіх нас положиться вина. Всі ми знали, що тут, серед нас, відбувається повне безвихідного трагізму жите, всі ми бачили, як на очах конає і мучиться чоловік, – а хто прийшов з поміччу, з приятельською щирістю?.. Ні – хто прийшов з добрим словом навіть?..

¹ Коринець О. Я чула, як Франко читав «Мойсея» // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 757.

Сотні людей міг би нарахувати д-р Франко таких, які лаяли, безчестили, гнали і ганьбили його через ціле жите, а чи нарахував би десяток таких, котрі дали б йому пережити радісну хвилю, а чи знає хоч їдного, на котрого грудях міг би виплакати свою безталанну, пошарпану душу?.. Ні, не знав, і тому жите Франка – це безперервний акт оскарження всієї українській суспільности!»¹

Про останні роки життя великого Каменяра залишив цінні спогади Михайло Мочульський. Відомий український літературознавець був поруч із Франком у найтяжчі періоди його життя. Свое перше враження про нього виніс Мочульський ще з 1890-х років, запам'ятавши Франків спосіб бесіди: «... Промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю; коли треба, колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю»².

М. Мочульський свідчив і про майже аскетичний спосіб життя поета, який був невибагливим і щодо одягу, і щодо їжі. Франко завжди їв дуже прості страви, а напоїв майже не вживав. Нам особливо зрозумілими можуть стати свідчення М. Мочульського щодо Франкового звернення до поезії. За словами письменника, він пише вдень для прожитку, а щойно вночі, коли не може спати, складає вірші. Франко казав, що тільки повна сліпота може причинитися до писання віршів.

У радянські часи наше літературознавство майже не зверталось до згадуваної книги Михайла Мочульського. Адже автор говорив і про те, що не вписувалося у стереотип Івана Франка як революційного демократа. М. Мочульський згадає про Франків заповіт щодо завоювання політичної самостійності: «Коли ж народні маси виростуть «ціпкі і тверді до великої зміни», тоді й знайдуться герої, які поведуть їх до «обітованого краю». Але нехай добре пам'ятають українці, що здобуття вільного кутка землі для себе – це ще не все, це лише «задаток» до обітованого краю; не «скарби землі» мають бути оконченою метою українського народу, тільки «скарби духу»; обітованим краєм має їм бути безмежна, осяйна країна духу...»³

¹ Хоткевич Г. Зі спогадів про Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяра, 2011. – С. 543.

² Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. – Львів, 1938. – С. 11.

³ Там само.

Не оминув у своїх спогадах Михайло Мочульський і такої складної проблеми, як Франкова хвороба, яка почалася в 1908 році. Історія з позиченими у Франка книгами свідчила, що у поета серйозні психічні розлади. І найближчих друзів Івана Франка – Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського, Михайла Мочульського вражала безвихідь, у яку він потрапив.

Та найприкріше враження на близьких справив випадок, який стався з Франком у Ліпіку (Словенія) під час лікування. Жандарм Тарнавський знайшов його далеко за містом і привів додому; після цього хворий пролежав кілька днів у гарячці, а галюцинації не переставали мучити його.

Франко повернувся до Львова, і його поміщено у заклад для хворих. Але й тут йому було важко, незважаючи на матеріальну підтримку Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Та все ж Франко не здавався недугі. Коли у квітні 1913 року помирає несподівано старший син Андрій, прибитий горем батько прийшов до книгарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, позичив гроші і сам займався організацією похорону.

Відомий на еміграції церковний діяч Степан Гаєвський згадував про зустрічі з Іваном Франком у час недуги письменника десь на початку 1914 року. Розмова торкнулася Франкової наукової розвідки про Варлаама та Йоасафа. І. Франко без найменшого напруження згадував тих, хто писав про повість: Пипіна, Веселовського, Кирпічникова. При цьому зауважував помилки, говорячи про такі подробиці, які і здоровій людині важко пам'ятати. «Розмова наша тривала години півтори. На протязі того часу найбільше говорив Франко. Часом сидів осторонь Паньківський. Часами я відповідав Франкові, бо балачка скерована була до мене. За весь той час у мене не виникло навіть натяку, що передо мною сидить людина, надзвичайно виснажена фізично і психічно, та на те показували потьмарені очі, склад уст, укритий зморшками та темними жилами лоб. Але разом з тим, та людина мала добру пам'ять, на що свідком була та легкість, з якою поет згадував без найменшого напруження імена, факти, назви творів, назви місцевостей і т. д. Він продовжував опрацьовувати наукові розвідки і писав навіть вірші. Правда, ті вірші не відзначалися властивою для їх автора в попередні часи яскравістю поетичних образів, але формою та змістом вони мали

закінчене ціле, що мусило свідчити про нормальність думання автора в той час»¹.

Після того як лікування в Одесі не допомогло, він улітку їздив у Криворівню і там мочив свої хворі руки в гуцульському чуркалі (джерелі), переконаний, що в тому чуркалі поволі розмотуються дроти з його рук. «А що дроти були на руках тисячометрові, поет потішав себе, що розкріпощення його рук ще не скоро прийде, але таки прийде колись. Але бажаний день волі для його великого духу не приходив, руки й далі були обмотані тисячометровим дротом, демони й далі мучили бідну душу поета, а він марнів і марнів»².

Про перебування Івана Франка на Гуцульщині збережені спогади священника О. Волянського, пароха с. Криворівні, цікавої особистості, якого дуже шанував Франко. На Гуцульщині письменника застав вибух світової війни. З цього приводу О. Волянський писав: «Пам'ятного 1914 року Франко рівно ж загостив до Криворівні, але, як від 2 серпня зачалися сипати виповідження війни, немов гриби по дощі, порадили ми Франкові вертати до Львова. Тоді-то, 19 чи 20 серпня, попрощалися ми з Франком, бажаючи йому всього найкращого та найліпшого, а що з нас ніхто не мав уяви про ті всі страхища війни, які приходилося нам опісля пережити, бо всі думали, що війна за два-три місяці скінчиться, бажали йому на дорогу «до милого побачення»³.

Наступали часи російської інвазії. Крім тяжкої недуги до Франкових нещасть додалося й те, що Львів став фронтовим містом, в якому відчувався брак продуктів харчування, ширились епідемії інфекційних захворювань. Російська окупаційна армія, що ввійшла до Львова у вересні, позакривала всі українські установи та інституції. Чимало української інтелігенції, а також духовенства на чолі з митрополитом Шептицьким було вивезено у глибокий тил, у Росію. Івана Франка не чіпали, зважаючи, очевидно, на його хворобу. Але й серед чиновників російської окупаційної влади у Львові знаходилися ті, що розуміли значення Франка для народу, для людства.

¹ Гаєвський С. До характеристики Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 583.

² Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. – Львів, 1938. – С. 173–174.

³ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 701.

З цього приводу – цікаві свідчення колишнього бухгалтера Червоного Хреста у Львові Івана Стернюка, що стосуються саме зими 1914–1915 років.

У складний для населення час організації Червоного Хреста створювали безплатні їдальні й лікарські амбулаторії, які допомагали харчовими продуктами та ліками особливо бідним людям. Головним управителем цієї організації у Львові став росіянин з Мінська Бонч-Осмоловський, який ще до Першої світової війни був засланий у Сибір за неблагонадійність. Стоячи на боці українців у польсько-українсько-єврейських стосунках, він намагався будь-яким чином підтримати діячів української науки і культури.

Як згадував Іван Стернюк, Бонч-Осмоловський зацікавився особою Івана Франка, якого він знав за його творами. Після інформації про невідрадне становище письменника, пише Стернюк, В. Осмоловський «сказав мені приготувати відповідну кількість всякого роду живностевих продуктів, як цукру, чаю, муки, всяких круп, мила, словом всього, що було в наших магазинах, та до цього всього вийняв з каси 50 чи 100 рублів і доручив все це доставити до дому Франка. При цім просив мене розвідати, чи Іван Франко нічого не буде мати, якби він його відвідав, бо він дуже бажає собі з ним познакомитися. Розуміється, що Іван Франко дав свою згоду, і моя дружина звела їх разом, за що Осмоловський дуже мені дякував і був дуже вдоволений від цієї стрічі»¹.

Становище хворого письменника ускладнювалося ще й тим, що він залишився фактично без сім'ї: дружина перебувала в лікарні, дочка Анна – у родини матері в Києві; син Тарас, колишній гімназійний учитель, був поручиком австрійської армії; другий син, Петро, – четарем Українського січового стрілецтва. І ось восени 1915 року найближчі люди письменника вирішують помістити його у притулку Українського січового стрілецтва на вул Петра Скарги, 2. Про перебування Івана Франка у цьому закладі згадують Володимир Щуровський та управителька притулку Ірена Домбчевська.

Доктор Броніслав Овчарський узяв Франка під свою лікарську опіку, однак недуга була дуже давня, тож важко було добитися

¹ Стернюк І. Спогад // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. Воз. 32, с. 2.

бажаних результатів. Спочатку, після поселення письменника, його здоров'я покращало. Але суттєвого виздоровлення, незважаючи на всі старання лікаря Овчарського, не наступило.

Таке лікування неоднозначно сприймалося серед найближчих до письменника людей. Скажімо, племінник Василь, який доглядав за хворим, писав до родини у Нагуєвичі, що після деякого покращання стану здоров'я Франка наступають важкі дні, особливо після повернення додому: «... Лікар хотів цілкомвилічити стрийка і почав робити вприскування, а то така машинка, що пускає під шкіру якусь трутизну, і почав він пускати в ту руку, котрою стрийк писали, і ту руку він так втруїв, що була, як з патики, пізніше і другу, і так привів до того, що мало що бракувало стрийкові до смерті, і для того ми пішли додому, а він тепер так розсердився, навіть і подивитись не приходить ніколи, а я тут вдома і ще один знайомий академік найшли такі ліки, що від трьох разів смаровання вже стрийкові трохи легше, і надіємось, що івилічимо, що лиш потепліє, може, ту слабість розженемо»¹.

Згадує Ірена Домбчевська: «Д-р Франко любив розмовляти, як почував себе ліпше, писав – вірніше, друкував. Були дні, що навіть відвідував недужих в залах. Були знімки, що їх світлив Іван Озаркевич.

На святвечір Франко почував себе зле і не хотів бути зі всіма нами. На щедрий вечір був на спільній вечері з усусусами, які відносилися з великою повагою до такого визначного гостя. Лікар зауважував деякі зміни на ліпше. Одного дня Іван Франко при допомозі братанича опустив захист. Може, відчуваючи свій кінець, хотів вернутися до своєї хати. Лікарі відвідували його. Знаю, що студент Колодій, що писав йому останні речі, був при ньому»².

А 9 березня 1916 року Франко склав свій заповіт, готуючись до відходу за межі цього світу. 28 травня Івана Франка не стало. Про останні хвилини життя письменника є суб'єктивні спогади Мар'яна Колодія, частина яких опублікована О. Деєм у збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників» (Львів, 1956).

¹ Лист Василя Франка до родини в Нагуєвичі // Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів, ф. 3, № 184.

² Домбчевська І. Іван Франко у захисті для українських січових стрільців. Рукопис. – С. 2.

Організацію похорону великого сина України взяло на себе Наукове товариство ім. Т. Шевченка. На траурному засіданні товариства, приуроченому смерті Івана Франка, 30 травня 1916 року виступив його тодішній голова Василь Щурат. На його думку, поява Франка свідчила про ступінь енергії, який спроможна досягнути українська нація. «Раз уже раніше ступінь енергії виявився в геніїві закордонної України, в Шевченку, що удержав нашу націю над самим берегом пропасті, копаної від першої хвили ламання присяг. Та вдруге виявився він не менше блискучо в геніальному синові австрійської України, у Франку, що силою свого духу опанував не лише ближчу вітчизну, але зв'язану з нею національно половину російського царства, випереджаючи в успіхах побідно армії центральних держав Європи. Що до життя наново покликав Шевченко, те в нерозривну цілість зв'язав аж Франко»¹.

Похорон великого Каменяря відбувся 31 травня 1916 року. День видався ясным, сонячним. Як згадують очевидці, після полудня почали збиратися величезні маси народу, що репрезентували весь український Львів та околиці. Зважаючи на військовий час, не змогло прибути чимало шанувальників генія, в тому числі і селянство. Це був справді похорон, достойний величчя Івана Франка. До труни покійного приступили і польські приятелі, з якими він працював колись у редакції газети «Kurjer Lwowski», – редактор Вислоух, поет Стапійський, поет Ян Каспрович.

З підвищеного місця перед віллою Франка промовляв д-р Кость Левицький – від українських організацій Австро-Угорщини, від імені всього українського народу. «Він поляг, передовий лицар, за долю, славу й честь народу, не діждавшись здійснення ідеї вільної України, але вірив непохитно, що Україна виб'ється на волю, до самостійного життя, викликаючи своїм пророчим духом, що приходить пора велика та «не пора москалеві й ляхові служити», а час зажити своїм життям для добра всього українського народу! Се політичне гасло сучасного времени. Нехай за сим гаслом ідуть далі ряди національних робітників, борців у завзятій боротьбі, й коли проб'ють скелю супротивностей і супостатів та піднесуть угору непорочний стяг вільної України, пом'януть вони все вдячно пам'ять

¹ Щурат В. Промова на жалобному засіданні Наукового товариства ім. Шевченка, присвячена пам'яті І. Франка // Діло. – 1916. – 31 травня.

першого піонера визволення України – Івана Франка від роду в род. Вічна йому пам'ять»¹.

Крім того, на похороні виступили професор Олександр Колеса, член редакції газети «Діло» Михайло Левицький, голова української радикальної партії та української Бойової управи Кирило Трильовський, від українського Січового війська – Зенон Носковський та інші чільні представники українських організацій.

І. Франко був похований у чужому гробівці, і лише в 1926 році останки письменника перенесли туди, де сьогодні на Личаківсько-му цвинтарі височить гранітна скеля великого Каменяря.

* * *

Постать І. Франка стала широкозною в Європі у 90-х роках ХІХ – на початку ХХ століття, вона асоціювалася з усією українською культурою того часу. Завдяки знайомству з видатними діячами австрійської літератури В. Ягичем, Й. ґречекком, публіцистами Адлером і Пернершторфером, діячами чеської культури Т. Масариком та А. Черни, єврейської – Т. Герцлем Іван Франко ставить проблему українського політичного та культурного життя перед інтелектуальною елітою Європи.

Важко знайти в Україні, небагато знайдемо й у світі, письменників, котрі мали б таке широке коло друзів, приятелів і співробітників, яке мав Іван Франко. Небагато є тих, хто залишив після себе такий великий архів і таке листування. Але не так багато серед цих людей тих, хто ділив з письменником радість перемоги, гіркоту невдачі, хто у хвилину зневіри подав йому руку допомоги. І мемуарні свідчення чи фотографії тих, з ким зустрічався Каменярь, мають сьогодні для нас особливе значення.

Фотографія з 1905 року – Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Володимир Гнатюк. Саме в цей час відомий чернігівець дорогою з рідного міста до сонячної Італії вступив до дому І. Франка на Софіївці. Франко «плів сіті й писав поему «Мойсей». «Не знаю, – скаже потім М. Коцюбинський своїм слухачам у чернігівській «Просвіті», – чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою». Франко знав Коцюбинського ще з кінця ХІХ століт-

¹ Возняк М. Пам'яті Івана Франка: (Опис життя, діяльності й похорону). – Відень, 1916. – С. 60.

тя, коли у 1897 році в журналі «Жите і слово» друкував оповідання великого сонцепоклонника, а потім неодноразово зустрічав його в українській Мецці – гуцульській Криворівні.

З Володимиром Гнатюком стрічався часто. Наукове товариство ім. Шевченка, «Літературно-науковий вістник», Українсько-руська видавнича спілка – це ті інституції, де докладали зусиль І. Франко та В. Гнатюк. Гнатюк був одним із тих, хто мусив продовжити справу великого Франка, і робив це до останнього подиху. Але так мало відміряла доля йому для цього!

Михайло Грушевський та Іван Франко. Віллу Грушевського добре видно з Франкового будинку. Плідна співпраця двох великих людей, що розпочалася відразу по приїзді М. Грушевського до Львова, назавжди зблизила їх. Франко часто бував у професоровому кабінеті і в ділових, і в приватних справах.

Василь Щурат, що ділив помешкання з Франком у Відні, на Віплінгерштрассе, 26, мав кілька ділових поїздок разом із ним. Іван Труш – добрий знайомий і політичний однодумець великого Каме-няра у своєму мистецькому виразі, овіяному серпанком меланхолії.

Микола Лисенко і Хведір Вовк – це не тільки листовні взаємини, а й спільні зустрічі та етнографічні екскурсії, з яких поверталися з повною валізою матеріалів, що його потім аналізували в тиші робо-чого кабінету.

Борис Грінченко й Агатангел Кримський, Микола Вороний і Богдан Кістяківський – люди, які визначали інтелектуальний потенціал української культури кінця XIX – початку XX століття і які зазнали на собі впливу Івана Франка.

Уляна Кравченко, життєва доля якої колись наблизилася до Іва-на Франка. Наслідком цієї дружби стала поява поетичної збірки письменниці «На новий шлях».

Приятелі з молодих літ: Кирило Ґеник-Березовський, Осип Олеськів, Володимир Коцовський, Карло Бандрівський.

Кирило Ґеник запросив Івана Франка до Яблунова, і ця поїзд-ка спричинилася до безглузкого тюремного ув'язнення в Коломиї у 1880 році. Осип Олеськів з дружиною та дітьми часто бували у сім'ї Франків, їхні діти ставили дитячі вистави за творами письменника. Володимир Коцовський, – як його називав Іван Франко, «друг сер-дешний», – в часи хвороби поета бував у нього вдома. Саме до його

хати прибився колись уночі Франко, втікаючи від примар хворої фантазії.

Близькі для поета люди – товариш дитинства Карло Бандрівський і його дружина Осипа. У 1886 році Бандрівські повінчалися, а Франко приїхав того ж року з Києва зі своєю дружиною. Франки та Бандрівські часто бували в гостях одні в одних, аж поки Бандрівські не переїхали на роботу в глибину Польщі. Після повернення до Львова Карло Бандрівський стає Франковим куратором у всіх його нелегких перипетіях. Іван Белей і Василь Лукич були учасниками першої весняної бурі в «Академіческом кружку», співробітниками Франкових видань 1880-х років. Саме Іван Белей спричинився до утвердження часопису «Діло», який проіснував аж до 1939 року. А Василь Лукич робив усе, щоб пов'язати німецькими нитками сучасне з минулим. Як і жінки, які у Франковому житті зіграли таку важливу, а іноді й фатальну роль, – Ольга Рошкевич, Климентина Попович, Уляна Кравченко, Ольга Білинська, Юзефа Дзвонковська, Целіна Журовська-Зигмунтовська, Ася Шехович, – кохання того, хто «будуще бачив людське і народне, а блудив в сучаснім, як дитя голодне».

І таким самотнім залишився Франко на тлі взаємин зі всіма тими людьми, які наближалися до нього, іноді хотіли дорівнятися... І в сімейному житті, де треба було зносити хвору жінку, часто втомлюючий гамір дітей, з-поміж яких доля вирве найстаршого сина і помічника.

У праці й нелюдському напруженні билосся це зболене серце, працював той мозок, який мусив творити за сотню інших інертних, творячи цілу епоху.

І. 2. Іван Франко і Львівський університет

Заснований у 1661 році Львівський університет належить до числа найстаріших у Європі вищих шкіл. 20 січня того ж року польський король Ян Казимир видав акт про заснування у Львові університету, який мав зрівнятися з існуючим уже університетом у Кракові.

Університет у Львові більш ніж за 350 років свого існування пройшов складну історію. Відновлений у 1784 році австрійським цісарем Йосифом II університет у свій час був перетворений на лицей, а далі – об'єднаний з Краківським університетом. Революційні події

1848 року певним чином змінили ситуацію у Львівському університеті, який до цього часу залишався чисто німецьким (за складом викладачів і студентів), незважаючи навіть на те, що у 1808–1815 роках тут був *Studium Ruthenum* («Руський інститут»), який мав вивчати культуру корінного населення Східної Галичини – русинів-українців.

Іван Франко у статті «Поступ славістики у Віденським університеті» писав, що Австрійська імперія, яка в більшій частині була слов'янською державою, трималася в освіті германізаційної політики «як сліпий плота» аж до революції 1848 року, події якої змусили у Відні звернути увагу на слов'ян. У Відні зрозуміли, що слов'яни – це та сила, з якою треба рахуватися. Тому саме в 1848 році була заснована кафедра славістики у Віденському університеті, а у Львові у цей час була заснована кафедра словесності руської (1848). На жаль, ця кафедра не зіграла ролі каталізатора українських студій у Галичині, передусім через перехід на москвофільство першого професора Якова Головацького. Врешті у 1867 році Яків Головацький був змушений покинути кафедру у Львові і після довгих перетрактацій опинився у Відні, де пропрацював кустосом бібліотеки Віленського (Вільнюського) університету аж до своєї смерті у 1888 році.

Другим з черги професором кафедри руської словесності став Омелян Огоновський, який мусив розгрібати той «бур'ян та хабаззя», які залишив після себе Яків Головацький. Омелян Огоновський намагався повернути українські студії у Львові на нормальні рейки, хоча не в усьому йому це вдавалося.

Іван Франко записався на філософський факультет Львівського університету у 1875 році. На той час Львівський університет, за словами Івана Франка, не був ніяким «світільником у царстві духа», і це позначилося на вихованні студентів. Молодий випускник Дрогобицької гімназії, прийшовши до Львівського університету, не тільки не одержав тут тієї духовної поживи, на яку сподівався, але й опинився серед незрозумілих мовних та політичних суперечок у студентському середовищі: «Прийшовши до Львова, до «Акад[емічного] кружка», я опинився раптом серед спорів язикових, котрі для мене були майже зовсім чужі, не зрозумілі, то й очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік...»¹ Зрештою,

¹ Франко І. Лист до Драгоманова від 26. IV. 1890 // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 244.

І. Франко почав на той час «писати фонетикою», тобто фонетичним правописом, за яким у Галичині друкувалися книжки, починаючи ще від «Русалки Дністрової» (1837). Проти цього рішуче виступали галицькі «москвофіли», які обстоювали «язичіє» – мішанину російських, українських слів та галицьких діалектів.

Восени 1875 року І. Франко увійшов до керівного складу студентського журналу «Друг» як бібліотекар, а на початку 1876 року його обрано секретарем редакції. Після 1876 року журнал почав виходити у новому, більшому форматі. Та «ще більші зміни сталися у його змісті: відтепер головну частку становлять не літературні матеріали (повіді, оповідання), а літературна критика і дискусії. Міняється й сам тон публікацій – із салонно-запопадливого, котрим «тихий і щирий Друг» потурав смакам публіки (а надто «руським девицам-красавицам»), на агресивно-зухвалий, спрямований на утвердження нової програми: «праці около добра нашего народа, піднесенє и просвіщенє тутешнего руского елемента на его же мові»¹.

Три листи Михайла Драгоманова відіграли вирішальну роль у зміні позицій самого журналу. У 1876 році керівну роль у «Друзі» почали відігравати І. Франко, М. Павлик, а також І. Белей, І. Мандичевський, І. Горбачевський. М. Павлика обрано головою редакційного комітету на місце ставленика москвофілів М. Лабаша, який, вийшовши з редакції, виступив на сторінках москвофільського слова з наклепами на журнал «Друг».

У листах до «Друга» М. Драгоманов підкреслював спільну традицію східно- і західноукраїнської літератури, а українську мову вважав самодостатньою, здатною до самостійного розвитку. Та найважливішою у цих листах була орієнтація молодого покоління (студентської молоді Львівського університету) на живу українську мову і заперечення штучного язичія.

Тим часом навчання у Львівському університеті не багато дало І. Франкові. Москвофільські ідеї не захопили молодого літератора, який з юних років намагався служити своєму народові. Молодий Франко не хотів служити москвофільським ідеям, які не одного галичанина звели зі шляху правдивого служіння своєму народові.

¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко і його спільнота. – К.: Критика, 2006. – С. 168.

Що стосувалося рівня викладання у Львівському університеті, то І. Франко був критично наставлений до його наукового рівня: «В тих трьох роках університетського життя я читав досить багато, хоч без вибору, більше белетристики, ніж наукових речей. Лекції на університеті зовсім мене не зайняли й не дали мені нічогосінько – ані методи, ані здобутків. Я слухав класичної філології у покійного Венцлевського й зівав, слухав руської граматики і літератури у д-ра Огоновського»¹.

Як бачимо, Іван Франко не дуже високо ставив лекції Омеляна Огоновського. З цього приводу у своїй «Історії літератури руської» Омелян Огоновський зазначав: «Дивним дивом марикую собі тут Франко, що на університеті не міг нічого путнього навчитись. Вже ж покійний Венцлевський був професором тямущим; і відтак з його школи вийшло чимало добрих учителів класичної філології; та, мабуть, у Омеляна Огоновського можна дечого навчитись, коли в 1873–1874 рр. найпильнішим його учеником був Ол. Брікнер, котрий тепер є професором університету Берлінського. Окрім професорам філології годі займатись питаннями про соціологію, котрі Франкові від р. 1877 були по нутру»². Зрозуміло, професор натякав на Франкове захоплення соціалізмом, яке привело, зрештою, до ув'язнення у 1878 році.

Згодом у статті «Омелян Огоновський», написаній у формі помертної згадки про професора Львівського університету, І. Франко визнав певні заслуги Омеляна Огоновського, якому «прийшлося уперве публікувати біографічні дані, добуті чи то безпосередньо від них (українських письменників. – М. Г.), чи від їх знайомих, і та часть його праці, безперечно, назавсігди буде цінною, буде кінцевим джерелом для пізніших робітників. Де ж сього не було треба, або не було можна зробити, там при пок[ійнім] Огоновським лишається все-таки заслуга старанного компілятора, впорядника і популяризатора всіх доступних звісток біо- і бібліографічних»³.

¹ Франко І. Лист до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. // Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 245.

² Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1891. – Часть 3. Відділ 1. – С. 924–925.

³ Франко І. Професор Омелян Огоновський // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 43. – С. 381.

На той час соціалістичні ідеї заповнили молодих людей в Європі. Коли слідство у справі соціалістичного процесу у Львові було завершено, то визнано підсудними тільки чотирьох осіб: «Еразма Кобилянського і трьох русинів: бібліотекаря з Відня Остапа Терлецького і двох Львівських студентів – Івана Франка та Михайла Павлика (на процесі як підсудні проходили Е. Кобилянський, М. Котурницький, М. Павлик, І. Франко, О. Терлецький, І. Мандичевський, Ф. Сельський, А. Павлик – М. Г.). Процес відбувся у першій половині січня. Прокурор Зборовський, молода людина, не був завзятим оскаржувачем. Судді не мали усталеної думки. У той час розповідали, що один із суддів, Могильницький, українська добродушна людина, запитував свого сусіда: «Скажи мені, колего – говорив, – що таке соціалізм? Знаю, що то річ варта покарання, але про що власне йдеться тим соціалістам?»¹

Проблема «Іван Франко і Львівський університет» уже неодноразово обговорювана на різних рівнях і сьогодні потребує уточнень, а іноді й заперечення стереотипів. Одним із міфів, які усталені в нашому літературознавстві, є твердження про ворожість університетської влади до Івана Франка-студента. Як свідчать останні дослідження, університетська влада, а особливо Крайова шкільна рада, яка опікувалася ще Франком-гімназистом, зробили все, щоб не тільки звільнити його від плати за лекції під час першого зимового семестру, а й збільшили йому стипендію до 210 злотих. Зрештою, після відомого соціалістичного процесу він не був виключений з університету. В ситуації Івана Франка архівні матеріали свідчать, що професорська колегія Львівського університету дотримувалася передусім університетських параграфів і нехтувала рішеннями судових властей. Має цілковиту рацію В. Корнійчук, коли пише: «Відбувши дев'ятимісячне ув'язнення в австрійській тюрмі, Іван Франко отримав стипендію за попередній семестр своїх студій, а позбувшись її з формальних причин, усе ж таки продовжував користуватися моральною підтримкою своїх учителів, які продовжували вірити у великі потенційні можливості свого учня. Прослухавши сім семестрів у Львівському університеті, Іван Франко, який міг те-

¹ Лімановський Б. З часів першого арешту // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 148–149.

пер уважатися «укінченим академіком», через матеріальну скруту змушений був припинити своє навчання»¹.

Правда, у 1890 році І. Франко все-таки не був прийнятий на навчання до Львівського університету, і формальною причиною було запізнення на запис до університету. Як свідчать архівні матеріали, зроблено це було однією особою – професором Романом Пілатом, тодішнім деканом філософського факультету.²

Восьмий семестр, якого бракувало І. Франку для завершення університетського навчання, він завершив у Чернівецькому університеті у професора С. Смаль-Стоцького (1890).

Як відомо, саме на 1890-ті роки, після одного семестру у Чернівецькому університеті та здобуття докторату у Відні, припадає спроба Івана Франка зайняти місце доцента на кафедрі руської філології у Львівському університеті. (У березні 1995 року у Львівському університеті проведена наукова конференція, присвячена 100-річчю габілітаційної лекції Франка. З усією переконливістю це наукове зібрання показало, як багато втратила філологічна наука від того, що Франко не був допущений до викладання). Події, пов'язані з габілітацією Івана Франка, добре зафіксовані у мемуарній літературі, і все ж у нашому літературознавстві назбиралося чимало фальші й неточностей.

Але послухаймо самого Івана Франка. Влітку 1905 року у віденській газеті «Ruthenische revue» з'явилася стаття «Alma mater leopolensis als Stifmutter», у якій сам автор виклав справу недопущення до роботи в університеті. Пізніше у статті «Історія моєї габілітації» Іван Франко заперечував те, начебто його не допустили до габілітації: «Навпаки, мене допущено, хоч кілька літ перед тим той самий університет відмовив мені права записатися ще на одно півріччя на філософському факультеті, якого мені не ставало для повного чотириліття університетських студій, обов'язкового для осягнення докторського ступеня, так що я був змушений записатися на півріччя на Чернівецькому університеті. При тій нагоді поведінка університетських властей Львівського університету викли-

¹ Корнійчук В. До проблеми «Іван Франко і Львівський університет» // Українська філологія: досягнення і перспективи. – Львів, 1995. – С. 193–194.

² Там само. – С. 195.

кала здивування у професорів Чернівецького університету»¹. Але нагадуємо, у Львові все зроблено було однією особою – професором Романом Пілатом.

Кандидуючи після смерті професора Омеляна Огоновського тільки на посаду приватного доцента, Іван Франко не ставав протикандидатом доктора Олександра Колесси, який теж готувався в цей час до викладання у Львівському університеті, мав за собою кілька праць з граматики та вплив галицьких політичних сил. Одначе тодішній намісник Галичини граф Бадені дав зрозуміти, що зробить усе, щоб співробітник опозиційної газети «Kurjer Lwowski», що не раз гостро виступала проти корупційної системи, яку протегував намісник, не став професором університету.

Зрозумівши, що К. Бадені буде гальмувати справу доцентури, І. Франко почекав, поки офіційний звіт про габілітацію надійде до Відня, і поїхав на аудієнцію до міністра освіти Австро-Угорщини доктора Ріттнера, який раніше був професором Львівського університету. Доктор Ріттнер повідомив, що міністерство освіти не має нічого проти того, щоб Франко зайняв кафедру україністики у Львівському університеті, «але все буде залежати від намісника Галичини графа К. Бадені»².

У кінцевому підсумку, намагаючись уже значно пізніше вияснити суть своєї справи, Франко ні про що не довідався. «Міністра освіти я так-таки й не здибав, а на другий день я довідався від депутата Романчука, що міністерство відкинуло мою просьбу і що я «з причин політичного минулого» не можу одержати *venia legendi* на Львівському університеті»³.

Але, як свідчать останні дослідження, у 1894–1895 роках професори філософського факультету Львівського університету доклали всіх зусиль, аби славетний український учений став їхнім колегою по університету. «Сміємо запевнити, що не львівські професори, не університетський сенат і навіть не міністр віросповідань і освіти Т. Ріттнер (теж колишній професор філософського факультету) не прийняли українського письменника і вченого у своє «гро-

¹ Франко І. Історія моєї габілітації // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 45.

² Там само. – С. 48.

³ Там само. – С. 49.

но», не допустили до кафедри. Навпаки, професорська колегія стримувала габілітацію К. Студинського, а Т. Рітнер радив О. Колесі не переноситися з Чернівців до Львова. І усе це робилося, між іншим, ради того, аби не створювати конкуренції Іванові Франкові»¹.

Другу спробу досягнути наукове звання Іван Франко мав намір у Чернівцях у 1900 році. Що справа габілітації вченого навіть у Чернівецькому університеті була дуже складною, свідчить лист Степана Смаль-Стоцького до І. Франка від 23 жовтня 1900 року, в якому автор пише, що справа габілітації галицького вченого залежить від цілої колегії професорів. «А що справа Вашої габілітації тим самим скомплікована, то Ви вже раз габілітувалися, та лиш міністерство не затвердило ухвали професорів на уділене *veniam legendi*, то з тої причини, не бажаючи, щоб колегія професорів а *limine* відкинула Ваше подане, треба мені було вперед порозумітися з професорами, яке становиско заняли б вони в данім разі. З тої то причини і припізнилаь трохи моя відповідь. Та коби хоть була прихильна Вашим намірам. Але, на жаль, мушу Вам сказати, що гадки професорів дуже поділені. Між тим, коли одні зовсім поділяють мою думку, що нас нічого не обходить відмова міністерства і що ми, коли б внесли таке подане, без огляду на ту відмову повинні перевести акт габілітаційний, бо ми не повинні на нічого уважати, лиш на *Wissenschaftliche Befähigung*, то знов другі рішуче противні тому, накликаючись на принципи габілітаційні, що, мовляв, і може дещо є *in der Person des Bewerbers*, що якраз з тої причини міністерство габілітації не затвердило»².

Далі С. Смаль-Стоцький стверджує, що при негативній реакції навіть меншості професорської колегії на доцентуру міністерство вчинило б таким самим чином, як це було раніше у Львові. Зрештою, якщо підійти до політичного боку справи, то львівське намісництво вчинило б точно так, як уже раз зробило у 1895 році. «Що ж робити, аби таки намір свій досягнути? Иньшого виходу, думаю, нема, як їхати Вам до самого міністра і з ним насамперед докладно розмовитися, чи допустив би він Вас до академічної кар'єри. Ще і то треба Вам розважити, чи не було б добре поговорити вперед з Ягі-

¹ Корнійчук В. До проблеми «Іван Франко і Львівський університет» // Українська філологія: досягнення і перспективи. – Львів, 1995. – С. 195.

² Цит. за працею: Возняк М. Степан Смаль-Стоцький і Франко // Доповіді НТШ в ЗДА. – 1959. – Ч. 2. – С. 19–20.

чом, аби він вставився за Вами у міністра, або навіть аби він сам габілітував Вас у Відню. При тім значінню, яке має Ягіч в міністерстві, ему се далеко скорше готові зробити, ніж, напр., мені. Коли ж Ви були б вже габілітовані у Відни, то се вже річ легка перенести *veniam legendi*, куда Ви хочете»¹.

Але суто формально справу габілітації І. Франко уже порушував. І немає вини Степана Смаль-Стоцького у тому, що І. Франко не зміг габілітуватися у Чернівецькому університеті.

На початку 1895 року І. Франко склав колоквіум з української літератури й етнографії перед комісією у складі декана філософського факультету професора Пузини, професорів Каліни, Грушевського та Дембінського. На всі 14 запитань, які були поставлені І. Франкові, він дав ґрунтовні відповіді. На основі колоквіуму проф. Каліна запропонував допустити І. Франка до третього, наступного етапу габілітації – виголошення пробної лекції на тему «Розбір «Наймички» Шевченка»².

Габілітаційна лекція Івана Франка відбулася 22 березня 1895 року у теперішній аудиторії 244 старого корпусу Львівського університету (нині вул. Михайла Грушевського. – М. Г.). Денис Лукіянович згадував: «Рівно о 18 годині 15 хвилин професорськими дверима ввійшов старший «педель» (університетський возний), стукнув університетським берлом об долівку і повідомив польською мовою: «Магніфіценція (величність) ректор іде! Сенат іде». Зараз-таки з'явилися ректор, проректор, декани і сенатські представники професорського збору. Ректор у багрянці з горностаями, декани теж у тогах з чорного шовку, в беретях на головах, усі обвішані золотими ланцюгами»³. Лекція, як згадують сучасники, пройшла блискуче, студенти на руках винесли лектора з аудиторії.

Після схвальної оцінки лекції професором Каліною університет вніс пропозицію скерувати належні документи до міністерства освіти у Відні для затвердження. Прогресивно налаштовані про-

¹ Цит. за працею: Возняк М. Степан Смаль-Стоцький і Франко // Доповіді НТШ в ЗДА. – 1959. – Ч. 2. – С. 19–20.

² Див.: Возняк М. Недопущення І. Франка до доцентури у Львівському університеті // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1948. – № 1. – С. 43–63.

³ Лукіянович Денис. «Політично ненадійний» // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 453.

фесори Т. Войцеховський та Л. Цвіклінський порадили І. Франкові піти на аудієнцію до тодішнього намісника Галичини Казимира Бадені. Того самого Бадені, який дещо пізніше організував криваві вибори, що супроводжувалися жандармськими погромами і терором, масовими убивствами і пораненнями, арештами. Фальсифікація виборів була жахливою. Це той самий Бадені, який ще пізніше став прем'єр-міністром Австро-Угорщини.

Щодо недопущення І. Франка до викладання у Львівському університеті і до сьогодні існує чимало домислів і пліток. Сам І. Франко у листі до Агатангела Кримського 1895 р. писав: «Якби Ви знали, як багато сплетень, інтриг і хитрощів я мусив перейти, поки дійшов до габілітації, а скільки ще прийдеться перейти на будуще. Та що діяти: маю надію, що мені вдасться перебороти противності, а властиво сказати: перебороти русинів, бо русини різних відтінків і стороництв дружно станули проти мене»¹.

Зрозуміло, що причиною незатвердження І. Франка на посаду доцента була позиція намісника Галичини Казимира Бадені. Про це писав сам учений: «...габілітації на доцента руської літератури міністерство не затвердило на внесок намісництва, маю се завдячити, без сумніву, нашим новоерцям, головно ж Барвінському та Вахнянинові, котрі чорнили мене всіма можливими і неможливими способами, щоб тільки не допустити мене на кафедру, а злагодити місце для свого Студинського»².

Чи є вина у тому, що І. Франка не було допущено до викладання в університеті, творців польсько-українського порозуміння, що увійшло в історію під назвою «Нова ера»? Серед ініціаторів цього порозуміння були Н. Вахнянин, О. Барвінський, Ю. Романчук. Звернемося до документів.

Як згадував син Олександра Барвінського Богдан, його батько цілком непричетний до справи недопущення: «З уст мого батька знав я, яким знаменитим був цей виклад (габілітаційна лекція – М. Г.), коли колегія професорів філософічного факультету одногослосно постановила признати Франкові доцентуру, однак ав-

¹ Франко І. Лист до А. Кримського від 26 березня 1895 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 35–36.

² Франко І. Лист до А. Кримського від 30 липня 1895 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 49.

стрийське міністерство освіти не дало свого дозволу на «veniam docendi». Тим прикріше відчув я це тоді, коли Франко приписував свою невдачу в осягненні доцентури моему батькові Олександрові, а навіть у передмові до «Галицьких образків» під назвою «Дещо про самого себе» вклав у батькові уста такі слова: «Бійтеся Бога, як можна цього чоловіка пустити на університет! Подивіться тільки, в якому подертому сурдуді він ходить». При цьому вказував недвозначно на мого батька: «Так укваліфікував мою кандидатуру брат-русин – той самий, котрий за свою патріотичну працю для добра Руси й Австрії побирає 6 чи 7 платень». Мій покійний батько пояснював мені [...] з повною рішучістю, що подібних слів про Франка ніколи не казав і взагалі проти його кандидатури на доцента не виступав»¹.

Очевидно, правдою є те, що діячі «Нової ери», а серед них і Олександр Барвінський, який мав певний вплив на К. Бадені, справді не виступали проти Франкової доцентури, але й не зробили нічого для її позитивного вирішення.

Радянське літературознавство, часто пересмикуючи факти, намагалось звинуватити геніального історика Михайла Грушевського у тому, що І. Франко не одержав посади доцента у Львівському університеті. Навпаки, І. Франко та М. Грушевський, які працювали поруч у Науковому товаристві ім. Шевченка, зрештою, від 1902 року проживали поруч, створили для бездержавної нації цілу Академію наук, з якої найбільше користали тоді студенти Львівського університету.

У своїх спогадах про І. Франка «Апостолові праці» М. Грушевський писав, що після недопущення І. Франка до викладання в університеті І. Франко активно працював як науковець. М. Грушевський та І. Франко протиставили галицьким цісарепоклонникам «Ювілей Хмельниччини (250 ліття), століття «Енеїди», чверть століття Шевченківського товариства і двадцятип'ятиліття літературної творчості Івана Франка і ті свята восени 1898 року випали так імпозантно і з ідеологічного погляду серйозно і далекосягло, що навіть ніхто не міг передбачити!.. Ювілей Хмельниччини розворушив почуття активності, натхнув довір'ям до сил народних

¹ Барвінський Б. Мої спомини про Доктора Івана Франка (1890–1915) // Спогади про Івана Франка. Упорядкування, вступна стаття, коментарі Михайла Гнатюка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 566.

мас»¹. Цей ювілей 1898 року мав вирішальний вплив на формування національної гідності та наукової праці для студентів Львівського університету.

Готуючись до викладання у Львівському університеті, І. Франко досить ґрунтовно вивчав досвід тодішнього європейського літературознавства. Студенти повинні знати найкращі набутки сучасної науки про літературу. Тому важливе значення автор відводить вивченню методологічного досвіду в Європі. Цій проблемі присвячена робота Івана Франка «План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси» та методичні вказівки, відомі в літературознавстві як «Мотиви», що їх автор написав, готуючись до викладання в університеті у 1895 році.

«План викладів...» – перша в історії українського літературознавства робоча програма, що зберігає своє значення до наших днів. На жаль, ця праця І. Франка пролежала в рукописі, який зберіг академік М. Возняк, до 1958 року. Автограф цієї розвідки зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (фонд М. Возняка, № 724, п. 168). Таким чином, не оприлюднена у свій час розвідка І. Франка не могла активно впливати на викладання літератури у вищій школі наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

У згаданій розвідці Іван Франко розглядає дві школи у вивченні літератури: критично-естетичну і культурно-історичну. Критично-естетична, на думку І. Франка, передбачає передусім вивчення естетичної цінності літературних творів. Ця цінність зумовлена структурою словесного твору, якому підпорядковані всі інші інгредієнти художнього полотна.

Дослідник дещо скептично ставиться до критично-естетичного методу поцінування літературних творів. Ставлячи в основу аналізу літературного твору ідеал краси, «... школа критично-естетична з готовою вже абстрактною мірою і, йдучи від загальних принципів до спеціальних явищ, поступає дедуктивно і апіорно»².

¹ Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. Упорядкування, вступна стаття, коментарі Михайла Гнатюка. – Львів: Каменяр, 2011 – С. 288.

² Франко І. План викладів літератури руської (спеціальні курси) // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 35.

Встановлюючи рівень художності різних творів літератури, критично-естетична школа не стільки класифікує, скільки «цензурує твори літератури» за наперед встановленими естетичними принципами. І. Франко вважав, що підхід до аналізу тільки найдосконаліших з естетичного боку художніх полотен призводив до певного роду формалізації літературних студій.

Культурно-історична школа, на думку Івана Франка, толерувала конкретно-історичне вивчення літератури, як і мистецтва загалом. На думку представників цієї школи, література – це один із видів суспільної свідомості, що має специфічні особливості, які відрізняють її від усіх інших видів свідомості. Адже специфіка мистецтва, зокрема словесного, полягає не лише в його образній формі, а передусім в його ідейно-художньому змісті. Традиції культурно-історичної школи виявилися в тому, що література, мистецтво, розвиваючись, здійснюють епохальні, спеціальні національні цінності, зумовлені певним ступенем суспільного розвитку національної спільноти.

Згадана школа, на думку Івана Франка, відкинувши характерну для критично-естетичної школи абстрактну «ідею краси», намагалася проаналізувати, яким ідеалам служать твори епохи. Ґрунтуючись на філософії позитивізму, ця школа опиралася на весь комплекс суспільного життя, трактуючи розвиток природи як продукт «іманентних сил» і «прикмет матерії». Культурно-історична школа бере до уваги фізіологічні, психологічні і соціальні чинники, вважає духовне життя людини, народу, людськості взагалі найвищим «скомплікованим вицвітом» світового розвитку. Школа культурно-історична намагається дійти до їх (літературних творів – М. Г.) живого, движучого змісту, віднайти за кожним словом: «все, що свідчить про духове життя, про духовий інтерес, вищий над буденні матеріальні клопоти і турботи життя, гідне уваги історика літератури. Він збирає для себе жниво не тільки в майстерних ділах поезії, так пишно опрацьованих і майстерно шліфованих дзеркалах, що відбивають у собі більше або менше обширний шмат світу, не тільки в пам'ятниках творчості вибраних, геніальних натур; він з подякою і пієтизмом розбирає й скромні, забуті писання дрібних талантів і щиросердечних дилетантів, що від іншого ремесла случайно й ментально попали в писателі. Він не погорджує й компіляційними,

робленими в певнім часі, для певних цілей освітніх чи загалом ідеальних; не лише без уваги й звичайних копій, в котрих не раз знаходять цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика або бодай свідоцтво більшої або меншої популярності даного твору»¹.

Учений вважав, що культурно-історична школа аж ніяк не передбачає розгляду національної літератури ізольовано. Адже життя окремого народу не проходить ізольовано, бо народ упродовж своєї історії вступає у різні економічні, політичні та культурні контакти й запозичує для себе ідеї, літературні сюжети і форми, модифікуючи їх для своїх інтелектуальних потреб, збагачуючи і розширюючи своє духовне життя. «Ми мусимо тямити, що вже в найвчасніших початках історії літературної (так само, як і політичної) кожного цивілізованого народу ми бачимо масу готового, масу результатів давнішої історичної праці, давнішого розвитку, котрого трівку і перипетій не знаємо»².

І. Франко, визначаючи першочерговими потреби культурно-історичної школи, не оминав у згаданій праці і традицій порівняльно-історичного літературознавства. Учений ставив завдання з'ясувати походження, національну належність того чи іншого здобутку культури, а також і значення плоду культури на новому ґрунті, позитивний чи негативний його вплив на розвиток національної культури.

У літературознавстві склався стереотип, начебто культурно-історична школа нехтувала проблемами художності, інтерпретуючи літературні твори. Хоча розгляд форми у представників цієї школи іноді поступається їхній увазі до змісту, у І. Франка маємо оригінальні спостереження над поетикою твору (літературного та фольклорного).

Відповідно до вимог культурно-історичної школи Іван Франко мав намір викласти історію літератури протягом восьми семестрів (чотири річні курси). Кожен семестр присвячений окремому періоду в історії нашої літератури, починаючи від дохристиянської культури та початків освіти на Русі. Другий пе-

¹ Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 36–37.

² Там само. – С. 37.

ріод присвячений оглядові літератури про добу татарського лихоліття та духовному життю старого Києва аж до розділу обох руських народностей, а далі – розгляд Реформації та Люблінської унії. Четвертий семестр автор присвятив літературі часів Хмельниччини та козацькому епосові, а п'ятий – розглядові народних елементів в українській літературі XVIII–XIX ст. Тут же учений дав ґрунтовний аналіз передшевченківської епохи та творчості Т. Шевченка. Шостий, сьомий і восьмий семестри автор присвятив аналізу літератури на Наддніпрянщині та Галичині XIX століття. Детальна характеристика літературних явищ цього часу свідчить, що Іван Франко був найглибшим знавцем історії літератури того часу.

Недопущення І. Франка до викладання у Львівському університеті не лише негативно позначилося на викладанні літератури у цій вищій школі, а й загальмувало поступ літературознавчих досліджень в Україні того часу.

Значними були успіхи Івана Франка як вченого та літературознавця на європейській арені. На рубежі XIX–XX століть він стає активним учасником не тільки українського, а й польського, російського, німецького, чеського, угорського літературного процесу. І. Франка як ученого високо цінували такі світила європейської гуманітарної науки, як А. Брікнер, В. Ягич, М. Мурко, О. Пипін, О. Шахматов, І. Бодуен де Куртене, Г. Бар, К. Крумбахер, Г. Брандес та ін.

Особливо захопленими були відгуки про лекції І. Франка з української літератури на курсах українознавства, організованих у Львові на початку XX століття. На ці курси з'їжджалася університетська молодь з підросійської та підавстрійської України. Як згадував слухач курсів українознавства Левко Чикаленко (син відомого мецената Євгена Чикаленка), на курсах викладали найвидатніші на той час українські вчені-гуманітарії – Михайло Грушевський, Федір Вовк, Іван Франко, Іван Труш, Володимир Загайкевич, Юліан Бачинський, Володимир Дорошенко, Іван Липа, Василь Панейко та ін.¹

¹Чикаленко Левко. Як ми з І. Франком ловили рибу // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 577.

Слухачі курсів 1904 року зазначали крім наукової глибини, майстерність І. Франка як лектора. Навіть такі теми, як «стара українська література» у Франковій інтерпретації викликали захоплення у слухачів. «Не скажу тепер, що саме чув, але лектора (Івана Франка – М. Г.) як зараз пам'ятаю, і пам'ятаю, що завжди було почуття якоїсь сенсації, що увага ні на хвилину не присиплялась, бо речі менш цікаві чергувалися з якимось дотепом, з якимось анекдотом. Хоч я тепер не пам'ятаю обсягу цілого курсу, але деякі факти загніздилися у моїй голові на ціле життя, стали просто якимись частинами мого світогляду. Франко зробився об'єктом загального захоплення»¹.

Незважаючи на те що доктор І. Франко не міг впливати як професор університету на студентів за університетською кафедрою, його праці були тим матеріалом, на якому формувалася низка молодих поколінь adeptів науки і в час його життя, і після його смерті.

І. Франко часто виїжджав у міста й містечка Галичини і Буковини, де виступав з читанням своїх творів, зокрема поеми «Мойсей».

Про значний науковий і культурний вплив авторитету Івана Франка у європейських колах свідчить і визнання його наукових заслуг у Харкові, Петербурзі, Празі, Відні, Софії.

Останні роки життя письменника, особливо після 1908 року, були надзвичайно важкими. Гігантський розум письменника і вченого був скутий рамками важкої недуги. Але незважаючи ні на що, письменник інтенсивно працює, хоч параліч обох рук значно ускладнює роботу. Він диктує свої твори улюбленому синові Андрієві. Але й тут нещастя: у квітні 1913 року помирає син. Згодом у записуванні творів допомагають переважно студенти Львівського університету.

Львівський університет свято шанує свого найталановитішого студента. Університет, до викладання в якому не допустили Івана Франка у 1895 році, сьогодні носить ім'я геніального сина України.

¹Чикаленко Левко. Як ми з І. Франком ловили рибу // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 577.

II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ У ТВОРЧІЙ ПРАКТИЦІ ІВАНА ФРАНКА

II. 1. Франкознавство у ХХІ столітті.

На порозі нового етапу

Найбільші форуми франкознавства, які відбулися у 1986, 1996, 2006, 2016 роках, ще раз підтвердили потребу нового прочитання тієї величезної спадщини, яку залишив після себе геніальний письменник і мислитель. Указ Президента України В. Ющенка у час святкування 150-річного ювілею письменника про стотомне видання творів І. Франка вимагає нового критичного переосмислення зробленого дотепер у науці про письменника, як і нових підходів до багатогранного Франкового генія.

Ще при житті І. Франка у Львівському університеті зародилася окрема галузь гуманітарної науки – франкознавство. У 1889 році його університетський учитель Омелян Огоновський у своїй «Історії літератури руської» (III т.) присвятив 150-сторінковий розділ І. Франкові, заклавши цим підвалини наукового вивчення творчості письменника. О. Огоновський своєю працею завершував один з етапів вивчення творчості І. Франка у Львівському університеті. І хоча після смерті професора у 1894 році літературознавці університету О. Колесса та К. Студинський неодноразово зверталися до творчості письменника, вони, однак, не створили про нього якоїсь синтетичної праці.

Від 150-сторінкового огляду Франкових творів у «Історії літератури руської» О. Огоновського наша франкознавча наука пройшла три основних етапи:

- 1) прижиттєве франкознавство;
- 2) франкознавчі студії, що з'явилися після 1916 року й аж до початку II світової війни;
- 3) франкознавство післявоєнного періоду, включаючи і ті дослідження, які з'явилися в умовах незалежної української держави.

У кожному з цих періодів крім значних завоювань виникали і складні моменти, які не завжди сприяли поступовому засвоєнню все нових і нових ідей. Масштабний розділ про письменника у чотиритомній (у шести книгах) «Історії літератури руської» – з усіма

його хибами і позитивами – стимулював низку ідей, які певним чином впливали на дослідження М. Грушевського, С. Єфремова, О. Колесси, Д. Багалія та ін. Уже тоді, на зламі XIX–XX століть, художня та наукова діяльність І. Франка розглядалася на фоні загальноєвропейських культурних процесів.

Новий етап дослідження творчості І. Франка пов'язаний із його відходом із земного життя. Тільки у 1916 році з'явилося близько 230 статей про письменника та вченого, переважна більшість яких друкована іноземними мовами: німецькою, російською, польською, чеською, угорською, французькою, білоруською та ін. Протягом 1920-х років на підрадянській Україні було опубліковано близько 700 статей, 141 з яких з'явилася до 10-ї річниці смерті письменника. Переважно це праці популяризаторського характеру, написані дослідниками-філологами. У цей час майбутній академік М. Возняк уперше (1924) ввів у науку термін «франкознавство» на позначення комплексу гуманітарних наук, які вивчають багатогранну творчість письменника та вченого. Однак усю багатогранність Франкового генія досліджували переважно у вузькому руслі кількох проблем франкознавства. Я. Гординський у 1933 році писав: «Наслідком того [певної неорганізованості франкознавства – М. Г.] виступає велика нерівномірність, посунена так далеко, що франкіана обертається залюбки довкола кількох тем, полишаючи все інше майже на боці. Відси виходить, що насвітлення Франкової постаті є доволі однобічне. При такому стані франкознавства ми ніяк не можемо думати про вірне, не кажучи вже про докладне охоплення всієї складної постаті поетової»¹. Це пояснюється тим, що на підрадянській Україні у 1930-ті роки вчені змушені були значною мірою замовчувати окремі твори, зокрема ті, які стосувалися будівництва нової української держави. До того ж значна частина українських учених, перебуваючи в еміграції, мала змогу вияву незалежної думки, але була відірвана від джерельної бази франкознавства. Архів І. Франка, який – за заповітом автора – став власністю Наукового товариства імені Шевченка, у післявоєнні роки був перевезений до Києва, що не могло не позначитися на розвитку науки про письменника.

¹ Гординський Я. Сучасне франкознавство // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 153. – Вип. 2. – С. 97.

Та незважаючи на ці негативні фактори, франкознавство і в умовах радянської України знайшло свій дальший розмах. У післявоєнні роки проблеми франкознавства опрацьовують видатні українські філологи: Михайло Возняк, Олександр Білецький, Євген Кирилюк.

О. Білецький у 1956 році зазначав, що спроба фальшованого висвітлення творчості письменника не була на той час новою, але стан фальшування набув особливо хаотичного підходу та тенденційності, що призводить до смішно-несправедливого перекручування подій, окремих фактів та загальних висновків.

На жаль, після ліквідації україністичних кафедр у Львівському університеті (1918), який опинився під польським пануванням, вивчення творчості І. Франка перемістилося до Наукового товариства ім. Шевченка, що було на той час єдиною в Галичині науковою репрезентацією інтересів українців.

Фундатором наукового франкознавства став молодий на той час академік Михайло Возняк. Відсутність україністичних кафедр у Львівському університеті спричинилася до того, що до 1939 року франкознавчі дослідження не проводили. М. Возняк у 20–30-х роках ХХ ст. мав доступ до архіву І. Франка, який автор заповів Науковому товариству ім. Шевченка. Вчений опублікував низку творів письменника і вченого, що до того часу зберігалися в рукописах. Таким чином саме у міжвоєнний період М. Возняк заклав той фундамент, на якому у майбутньому розвивалася наука про І. Франка у Львові та Києві.

До того ж М. Возняк протягом 20–30-х років опублікував понад 20 статей, побудованих на архівних матеріалах. Це було листування І. Франка з М. Драгомановим, О. Кониським, В. Левицьким. Автор також видав друком Франкові автобіографії, низку матеріалів про світогляд І. Франка.

Дослідження творчості І. Франка стали одним із напрямів філологічних зацікавлень першого після 1939 року декана філологічного факультету Львівського університету Василя Сімовича. Талановитий випускник Чернівецького університету, В. Сімович ще під час праці в Українському Високому педагогічному інституті у Празі видав декілька літературознавчих праць про І. Франка та спогади про нього. Тоді ж постала праця «Іван Франко, його життя і творчість»

(1936), остаточно закінчена у 1941 році. Про працю В. Сімовича над творами І Франка у 1939 році згадував Ю. Шерех: «Тоді (у 1939 році – М. Г.) порядком загравання з «нововизволеними» західняками, вирішено почати видання великої збірки творів Івана Франка, і Василь Іванович став одним з редакторів, зокрема редакторів мови, – нелегке завдання, бо треба було, з одного боку, зберегти автентичність мови Франка, а з другого, наблизити її до літературного стандарту. Часто, коли я відвідував Сімовича, – а ми мали кілька зустрічей, – він сидів над текстами Франка, то креслячи їх, то в тяжкій задумі, чи міняти. І він говорив мені, якого великого значення він надає виданню Франка»¹.

В. Сімович став професором української мови, М. Возняк – професором та першим завідувачем кафедри української літератури Львівського державного університету. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 січня 1940 року ім'я І. Франка присвоєне Львівському університетові. В указі стверджувалося, що Президія врахувала звернення студентів та викладачів університету, взагалі всієї української інтелігенції про присвоєння йому імені видатного письменника і вченого. Це був акт радянської влади, яким демонструвалася начебто турбота про розвиток національної науки і культури, поряд із цим серед українських студентів та вчених університету проводилися арешти за буржуазно-націоналістичні погляди, в тому числі за любов і пошану до І. Франка.

У перші післявоєнні роки академікові М. Вознякові вдалося згуртувати у Львові цілу когорту вчених, для яких справою всього життя було вивчення творчості І. Франка. Крім визнаних уже авторитетів у франкознавстві: В. Щурата, М. Деркач, Я. Яреми – до дослідження творчості письменника і вченого залучаються молоді науковці – викладачі та аспіранти Львівського університету. Із 1948 року виходить щорічний науковий збірник «Іван Франко. Статті і матеріали», який заснував академік М. Возняк. У 70-х роках у Львівському університеті був заснований кабінет франкознавства з його унікальною бібліотекою, який став тоді центром франкознавчої роботи. На базі кабінету франкознавства у 1988 році був утворений Інститут франкознавства, який очолив відомий учений-літе-

¹Шевельов (Шерех) Ю. Я. Я – мене – мені і довкруги. – Т. 1. – Харків; Нью-Йорк, 2001. – С. 266.

ратурознавець професор Іван Денисюк, з-під крила якого вийшла ціла когорта вчених молодшого покоління, які вивчали і вивчають творчість Івана Франка. На сторінках збірника «Українське літературознавство (Іван Франко. Статті і матеріали)» була опублікована серія досліджень. Переважна більшість цих статей присвячена дослідженню художньої спадщини письменника. Його авторами стали літературознавці, мовознавці, історики, фольклористи, етнографи, філософи, правники, економісти, соціологи та інші вчені-гуманітарії. Тут друкувалися важливі для франкознавчої науки праці М. Возняка, М. Пархоменка, А. Брагінця, І. Дорошенка, І. Денисюка, О. Мороза, А. Скоця, М. Нечиталюка, С. Шаховського, А. Пашука, Р. Гром'яка, С. Злупка та ін. Проте важко не погодитися з думкою проф. І. Денисюка, що в той час франкознавство дуже часто мало парадно-бравурний характер, коли дослідження через свою надмірну соціологічність швидко застаріли, хоч недооцінювати їх аж ніяк не можна.

Ґрунтовні дослідження франкознавства виокремлюються і серед учених української діаспори післявоєнних років: праці Д. Дорошенка, Р. Смаль-Стоцького, Ю. Шереха (Шевельова). Сьогодні над проблемами вивчення творчості І. Франка працюють Л. Рудницький, Г. Грабович, М. Тарнавський, Г. Кознарський. Важлива роль і післявоєнних видань творів письменника. Крім масових видань, які виходили майже щорічно, визначальними є двадцятитомне (1950–1960 рр.) та п'ятдесятитомне видання Франкових творів. При всіх хибках цих видань (заідеологізований коментар, пропуски не лише окремих праць, але й купюри в окремих художніх творах та наукових статтях) мусимо визнати, що колективи низки наукових Інститутів НАН України за участю Львівського національного університету ім. І. Франка провели-таки значну роботу. Вагому роль у підготовці останнього видання відіграли Є. Кирилюк, Г. Вервес, О. Дей, О. Масенко, В. Микитась, Ф. Погребенник, М. Яценко, І. Дорошенко, І. Денисюк, Т. Комаринець, А. Скоць, І. Ковалик, Ю. Редько, Т. Панько, О. Сербенська та ін. Думаю, що камінці, які летять у бік редакторів цього видання, часто несправедливі, бо хіба могло у ті часи з'явитися видання, де ярлик «буржуазного націоналіста» не був би приклеєний до М. Грушевського. Не було позбавлене хиб і двадцятитомне видання творів письменника, що вийшло у США

в 1960-х роках. Зрештою, відсутність доступу до джерельної бази франкознавства не могла не позначитися на цьому виданні.

Важливим імпульсом для розвитку франкознавчих студій стали наукові форуми до 130-річчя, 140-річчя, 150-річчя від дня народження Івана Франка. Ще в умовах існування радянської імперії під егідою ЮНЕСКО проведений у Львові міжнародний симпозіум «Іван Франко і світова культура» наочно підтвердив, що франкознавство як галузь наукового знання перетворилося на потужну гуманітарну сферу. Участь у роботі симпозіуму видатних вчених США, Канади, Австрії, Німеччини, Польщі, Чехії, Словаччини, Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу переконливо засвідчила міжнародний масштаб франкознавчої науки, як і міждисциплінарний її характер. Такий же потужний струмінь розвитку франкознавчих студій дали міжнародні симпозіуми «Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин» (1996) та «Іван Франко – дух, наука, думка, воля» (2006), «І. Франко: я єсть пролог...» (2016), проведені на базі Львівського національного університету ім. Івана Франка. А головне, що за цей час під керівництвом проф. І. Денисюка виросла ціла когорта нового покоління дослідників творчості письменника і вченого. Поруч зі старшим поколінням учених-франкознавців – І. Денисюком, А. Скоцем, Р. Зорівчак, М. Нечиталюком, З. Гузарем, М. Шалатою, Р. Гром'яком, О. Сербенською – своє вагоме слово сказали Т. Гундорова, В. Корнійчук, Я. Грицак, Я. Мельник, Л. Бондар, М. Ткачук, Б. Бунчук, Ю. Клим'юк, М. Легкий, Р. Чопик, С. Пилипчук, Р. Голод, Б. Кир'янчук, Т. Мейзерська. До франкознавчої тематики звертаються М. Ільницький, М. Бондар, В. Івашків, В. Микитюк, Є. Нахлік, В. Неборак, Є. Пшеничний, Т. Салига, Я. Гарасим та ін. Дуже важливо, що франкознавство в останні роки вийшло за рамки літературознавства, мовознавства, фольклористики. Франківська тематика знайшла своє трактування у працях філософів (А. Пашук, В. Мельник, А. Карась, І. Захара), економістів (С. Злупко, Б. Кульчицький), істориків, книгознавців (Б. Якимович), географів (О. Шаблій, С. Кузик), юристів (В. Нор, Г. Андрусак та ін.). Особливо плідним для франкознавчої тематики був ювілейний 2006 рік, коли з-під пера дослідників зі Львівського національного університету ім. Івана Франка вийшло близько тридцяти окремих книжкових видань, у яких досліджується творчість І. Франка. Відзначмо нау-

кові студії наймолодшого покоління франкознавців: Б. Тихолоза, Л. Каневської, А. Білої-Давидової. Когорта їх з'явилася у Львівському відділенні Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: А. Швець, Н. Тихолоз, М. Барабаш (Челецька), М. Дерев'яна (Ізбенко), К. Дронь та ін. У тому, що нові видання побачили світ, а також у проведенні симпозіумів «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» та «Іван Франко: я єсть пролог...» особлива роль належить Львівському національному університетові ім. Івана Франка, який підтримує низку гуманітарних програм, насамперед франкознавчих. До роботи в університеті залучені працівники Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка, зокрема його директор Роман Горак, який за останні роки випустив разом з Ярославом Гнатовим серію книг белетризованої біографії Івана Франка.

Сьогодні, в умовах незалежної української держави, франкознавчі дослідження повинні стати інтердисциплінарними. Нового імпульсу потребують дослідження наукознавчих, економічних, філософських, соціологічних, правових, політологічних поглядів письменника і мислителя. Зрештою, і літературознавчі, мовознавчі чи фольклористичні праці І. Франка також очікують нових підходів, хоча й досліджені, на наш погляд, значно ґрунтовніше. Вся багатогранна діяльність потребує врахування сучасного стану гуманітарної науки, тому ці дослідження повинні стати набутком широкого загалу. Це підтверджують і засідання семінару «Франко у ХХІ столітті», які збирають широке коло зацікавлених слухачів. Нагальна потреба сучасної науки – вивчення історії франкознавства як окремої галузі наукового знання. Думаю, що практикою мають стати щорічні бібліографічні огляди франкознавства. Схвалення заслуговує ініціатива Львівського відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – видання кількох бібліографічних покажчиків («Закордонне франкознавство», «Заборонене франкознавство»), що їх уклали покійний Мирослав Мороз та Олена Луцишин; підготування епістолярію І. Франка, як і нового видання спогадів про нього. Всілякої підтримки вимагає заплановане на найближчі роки – Інститутом історичних досліджень та науковцями-філологами Львівського національного університету спільно з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка та інститутом Івана Франка – видання окремих томів листування І. Франка з

найбільшими інтелектуалами його часу. Стосовно видання творів письменника і літератури про нього ствердимо, що основна маса матеріалів з ювілейного 2006 року видана за кошти університету чи інших інституцій.

Помітним і давно очікуваним явищем у сучасному культурному самоствердженні України стало видання в «Науковій думці» протягом 2008–2010 років додаткових 51–54 томів, а також «Покажчика купюр» до Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах (голова редколегії додаткових томів – М. Жулинський, наукові редактори: т. 51, 53, 54, «Покажчик купюр» – Є. Нахлік, т. 52 – М. Бондар).

Директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України акад. М. Жулинський вважає одним із важливих завдань науки – збирання сил для виконання указу Президента про видання 100 томів творів І. Франка. Зрозуміло, що це справа державних та академічних чинників, але збирання сил може бути завданням асоціації франкознавців. В умовах підготовки фахівців гуманітарного профілю – вишколювати кадри спеціалістів для цієї роботи. Адже кадрів-текстологів у нас не так багато. Оскільки значна частина дослідників творчості І. Франка проживає у Львові, потребує швидшого завершення проект «Urbi et orbi. Електронна версія архіву І. Франка».

У час ювілею з'явилося чимало статей, різних за характером і науковою вагою, адже деякі з них перекручували творчість письменника. А проблемність, невивіреність – це ті фактори, які шкодять нашій франкознавчій науці. Дуже часто трапляються приблизні міркування про письменника і вченого, які не завжди одержують наукову оцінку серйозних дослідників. Координація зусиль тих, хто працює над вивченням творчості І. Франка, саме на часі. Задуманий акад. М. Возняком як інтердисциплінарний збірник таким має і залишитися, бо загальна назва «Українське літературознавство» значно звужує франкознавчі дослідження наших учених. Тим більше, що з'явилися серйозні конкуренти збірника («Франкознавчі студії», м. Дрогобич). До слова, підготований до друку оргкомітетом Міжнародної асоціації франкознавців перший випуск нової серії «Іван Франко. Студії та матеріали» має утвердити міждисциплінарний характер франкознавчого збірника. Сьогодні центрами вивчення творчості Івана Франка у Львові є Львівський національ-

ний університет ім. Івана Франка, Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України та Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка. Значну роботу з дослідження творчості Івана Франка проводить Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Зрозуміло, що майбутнє стотомне видання творів Івана Франка вимагатиме зусиль цілої групи інститутів гуманітарного профілю Національної академії наук, як і університетських центрів України (Львів, Київ, Одеса, Чернівці, Івано-Франківськ, Дрогобич та ін.).

Практика свідчить, що таке живе спілкування з людьми більш результативне, ніж друковане слово. Хоча збірники статей за конференціями теж є важливими чинниками сучасного інтелектуального розвитку.

З 1988 року в університеті працює Інститут франкознавства, який є координатором франкознавчих досліджень в Україні. У різний час інститут очолювали професор І. Денисюк, доцент Л. Бондар. Сьогодні директором інституту є молодий дослідник доктор філологічних наук Святослав Пилипчук.

На громадських засадах в університеті працює Міжнародна асоціація франкознавців (голова проф. М. Гнатюк), що об'єднує зусилля дослідників не лише України, але й поза її межами. Головна мета діяльності асоціації – доведення до широкого загалу набутків сучасної науки про І. Франка. Це підтверджують і 45 засідань методологічного семінару асоціації «Франко у ХХІ столітті», які згуртовують широке коло зацікавлених читачів.

Заходами Асоціації за останні роки проведено низку виїзних конференцій, зокрема в Кам'янець-Подільському педагогічному університеті ім. І. Огієнка, Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького, університеті «Острозька академія», Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. На згаданих наукових форумах розглядалися питання світового контексту вивчення творчості І. Франка.

У Львівському університеті проводять щорічні франківські наукові форуми. Раз у 10 років (1956, 1966, 1976, 1986, 1996, 2006, 2016) на базі університету відбувались і міжнародні наукові симпозиуми, участь у яких брали відомі дослідники творчості письменника і вченого з України, Австрії, Чехії, Польщі, Німеччини, США, Канади,

Росії, Білорусії та інших країн. Особливий науковий резонанс мали міжнародні симпозиуми: «Іван Франко і світова література», що проходив під егідою ЮНЕСКО (1986), «Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин» (1996), «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» (2006), «Іван Франко: я єсть пролог...» (2016). Кожен з них переконливо засвідчив міжнародний характер франкознавчої науки та її міждисциплінарність.

В Інституті Івана Франка, створеному у 2013 році на базі Львівського відділення Інституту літератури ім. Т. Шевченка (директор – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук Євген Нахлік), плідно працюють випусники університету Микола Легкий, Алла Швець, Олена Луцишин, Мар'яна Барабаш, Катерина Дронь та ін.

Інститут Івана Франка НАН України працює над важливим проектом, – Франківською енциклопедією, яка повинна засвідчити культурну й наукову зрілість українського народу. Зрозуміло, що цей проект також вимагає величезних зусиль учених різних галузей знань. Думаю, що створення такого громадського органу, як Міжнародна асоціація франкознавців, має поживати роботу в ділянці вивчення творчості геніального письменника і вченого. Створена на базі Львівського національного університету ім. Івана Франка та Інституту Івана Франка НАН України асоціація має намір залучати до праці всіх зацікавлених людей. Співпраця з Міжнародною асоціацією українців НАН України, з Науковим товариством ім. Шевченка, координація зусиль франкознавців Львівського національного університету ім. Івана Франка, Інституту Івана Франка НАН України, Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка, інших інституцій, які досліджують творчість письменника, співпраця з усіма закордонними науковими центрами піднесе рівень нашої науки. Роботи вистачить усім. Запрошуємо всіх зацікавлених до обговорення цього надзвичайно важливого питання.

Центрами вивчення творчості Івана Франка крім Львівського університету, є Інститут Івана Франка, Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, літературознавчі та мовознавчі кафедри Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка, Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича, Тернопільського

педагогічного університету ім. В. Гнатюка, окремі вчені-філологи з Києва, Одеси, Рівного, Луцька та інших міст.

Започаткована у Львівському університеті ім. І. Франка наука дослідження творчості І. Франка сьогодні, на початку ХХІ ст., набуває нового розквіту, стає ланкою світової гуманітарної науки.

II. 2. Специфіка літератури і мистецтва в творчій практиці Івана Франка

Мистецтво на перших етапах розвитку мало синкретичний характер – першопочаткову спільність культурної творчості, яка властива раннім стадіям його розвитку.

На первісну єдність поезії музики і танцю звернули увагу ще античні філософи (Платон, Лукіан). Для характеристики синкретичних видів мистецтва були відповідні терміни: «хорея» (Греція), «сангіт» (Індія), «юс» (Китай).

Теоретичне обґрунтування синкретизму раннього мистецтва знаходимо у дисертації представника англійського просвітництва Дж. Брауна «Dissertation on the rise, union and power, the progressions, seperetions and corruptions, of poetry and music» («Роздуми про поезію й музику, їх поєднання й потужність, їх розвиток, а також їх розмежування й походження») (1863). Вперше у світовій практиці автор «поставив перед собою три основні завдання: а) вказати на нерозривну єдність музики й поезії на початкових стадіях людської культури; б) з'ясувати причини, які призвели до їх взаємовідокремлення; в) намітити шляхи їх можливого злиття у майбутньому в якомусь «новому роді мистецтва»¹.

Характеризуючи синкретизм раннього мистецтва, Дж. Браун виходив з позицій Просвітництва, вважаючи мистецтво передусім засобом морального вдосконалення. Він вважав, що принципи морального вдосконалення будуть тим ефективнішими, чим ближчим до природи є середовище, в якому те виховання здійснюється.

Дж. Браун об'єднав три види мистецтва – музику, хореографію і поезію, виходячи з домінантної ролі ритму в їх структурі та функціонуванні. Водночас для Дж. Брауна важливим є намаган-

¹ Алексеев М.Н. Английский трактат XVIII века о поэзии и музыке// Из истории английской литературы. – М.; Л., 1960. – С. 641.

ня простежити їх виокремлення з первісної синкретичної єдності, їх розвиток і функціонування як окремих видів мистецтва.

Специфічні риси літератури як виду мистецтва стали домінуючими для теоретико-естетичної думки з часів давньої Греції. У трактаті Аристотеля «Мистецтво поетичне» вперше трактується ідея, які стосувалися різниці між науковим та художнім типом мислення. Античний філософ вважав, що художнє мислення на відміну від наукового є більш досконалим, оскільки повніше відображає дійсність. «Поезія є швидше філософічною, ніж історія, поезія виражає у першу чергу те, що є загальним, історія натомість те, що є конкретним»¹. Поет займається тим, що є загальним, звертаючи увагу на правду і чисту ідею речі; історик – тим, що є конкретним, подаючи речі такими, якими вони є подібно до того, як художник відкриває природу. У своїй «Поетиці» Аристотель твердить, що мистецтво є серединою двох крайніх положень, які пояснюють специфіку наслідування дійсності: з одного боку, мистецтво є засобом творення «вірогідного неможливого», а з іншого – «невірогідне, хоча і можливе». Такі крайні точки зору можуть означати правдоподібні вигадки і неправдоподібний факт та розглядатися як полярні, себто протилежні, але співвіднесені між собою, які існують тільки в широкому діапазоні між ними. Звідси «виникає складна залежність: без правди життя нема і не може бути художньої правди, але без художньої переконливості не можна передати в мистецтві правду життя»².

Зіставлення різних видів мистецтва, яке здійснив Аристотель, свідчить про те, що вже тоді філософ розрізняв специфічні особливості музики, архітектури, образотворчого мистецтва і скульптури. У дев'ятому розділі «поетики» він показує специфічні відмінності мистецтва від науки (історії) та філософії. Причому ці відмінності він вивчає на проблемно-семантичному та функціональному рівнях.

На початку ХХ ст. проблема специфіки мистецтва стала важливим етапом у розвитку філософії науки у Німеччині. «Історик може остаточно вирішувати свої наукові завдання також обходячись без мистецьких засобів, хоча остаточний його висновок пов'язаний з тим, що в нього є щось від митця»³.

¹ Aristoteles. Retoryka-Poetyka. – Warszawa, 1988. – S. 33.

² Гей Н. К. Проблемы художественной литературы. – М., 1969. – С. 23–24.

³ Rickert H. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. – Tübingen, 1926. – S. 77.

З античних часів проблема специфіки мистецтва стала основним питанням філософії літератури, яку намагалися вирішити всі культурно-історичні епохи аж до XVIII ст. При цьому кожна з них висуває на перший план обговорення специфіки того виду мистецтва, який одержав у ній найбільшого розвитку. Так, епохи Середньовіччя та раннього Відродження намагаються з'ясувати специфіку живопису, який у цей період набуває найбільшого розквіту. Тому у трактаті «Про живопис» Мікеланджело надає перевагу живопису над художньою літературою, стверджуючи, що саме він дає можливість глибше, ніж мистецтво слова, проникнути у життя суспільства.

Новий етап у вивченні специфіки мистецтва пов'язаний з епохою класицизму та працею Н. Буало «Мистецтво поетичне» (1674). У цьому трактаті, як і взагалі у працях класицистів, теоретико-естетичні ідеї базувалися на законах античності, які механічно переносилися на твори літератури і мистецтва. Таким чином, холодні, як «античні статуї», мистецькі твори епохи класицизму хоч і задовольняли смаки аристократичного середовища, проте їх емоційний вплив на реципієнтів був значно меншим.

На новому рівні питання специфіки художньої літератури стали розроблятися в епоху Просвітництва. Відомий російський теоретик літератури В. Асмус писав: «Проблема стосунків поезії і живопису висувається на передній план у теоретичній літературі наприкінці XVII і у XVIII ст. Вона привертає увагу в нових національних літературах – англійській, італійській, французькій, а за ними і в німецькій. В обговорення проблеми вступають з англійських авторів – Шефстбері, Спенс, Аддісон, Гарріс, Верб; з італійських – Аргаротті, Квадріо; з французьких – де Піль, дю Френча, де Марсі, Дідро, Встеле, Дю Бо; з німецьких – Брейтінгер і Бодлер»¹. Найвищим досягненням теоретичної думки того часу є трактат Г.-Е. Лессінга «Лаокоон», у якому художній літературі надано перевагу порівняно з іншими видами мистецтва, детально проаналізовано її специфічні особливості.

Г.-Е. Лессінг висловив у «Лаокооні» формулу «Die Zeitfolge ist das Gebiet des Dichters, so wie der Raum das Gebiet des Malers» («Поезія

¹ Асмус В. Ф. Немецкая эстетика XVIII века. – М., 1962. – С. 91–92.

є часовим мистецтвом, а малярство – просторовим»). І. Франко заперечував цю формулу: «Малюнок, хоч би який малий, ми приймаємо в свою душу не весь відразу, а частями, зосереджуючи зір, хоч би як коротко, раз на одній, потім на другій, третій деталі, виконуючи очима і фантазією певний рух, поки обіймаємо цілість»¹.

З одного боку, Лессінг розглядав проблеми наукового та художнього дослідження специфіки предметів і явищ дійсності, а з іншого – порушував проблеми розмежування музики, образотворчого мистецтва, скульптури та архітектури. До того ж, це розмежування здійснюється відповідно до поділу мистецтв на часові і просторові. Життя суспільства, як вважав Лессінг, з часів Гомера втратило поетичний характер, воно ускладнилося, тому значною мірою розширило свої межі. Мистецтво наслідує природу у всій її багатоманітності, і тому уже не краса, а правда і виразність є, за Лессінгом, основним законом мистецтва. Такі ідеї цілком вкладалися в естетичну програму епохи Просвітництва. І. Франко зробив висновок про те, що «Лессінгова антитеза поезії і малярства не може вважатися вірною; хоч не в однаковій мірі, а все-таки обі ті галузі штуки простягаються в обох категоріях – простору і часу, мають у собі спокій і рух»².

Поет, на думку Лессінга, має переваги над скульптором і живописцем, оскільки може відображати дійсність у русі. Поетові, таким чином, доступне відтворення природи в усій її повноті, не виключаючи деталей. Створюючи, наприклад, образ позитивного героя (категорія просвітницької естетики – *М. Г.*), поет не обмежений потребою створювати в ньому тільки громадське чи людське начало.

Художник чи скульптор, як представники просторових видів мистецтв, не мають таких можливостей. Через статичність просторових видів мистецтв художник чи скульптор мусять «вирвати» з загального потоку життя один момент, фіксуючи тільки один героїчний прекрасний вчинок. У цьому, на думку Лессінга, недосконалість класицистичного мистецтва, яке переносить закони скульптури в драматургію, що приводило до творення скульптурних, холодних, схожих на мармурові статуї античності образів гро-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 104.

² Там само. – С. 105.

мадян. Ці образи часто позбавлені внутрішніх протиріч, а такі протиріччя можуть проявлятися лише в творах літератури і мистецтва. Саме мистецтво епохи Просвітництва найбільше відповідало цим законам. Г.-Е. Лессінг орієнтував літературу на розкриття драматизму дійсності. Тому російський естетик М. Чернишевський писав про основні положення «Лаокоона» Лессінга: «Нічого нерухомого, нічого мертвого і відстороненого не може бути в поезії. Вона розповідає тільки, яким чином впливає оточуюче середовище на людину і людина впливає на оточуючий світ. Поезія є драмою життя»¹. Проблеми специфіки художньої літератури, започатковані в епоху Просвітництва, одержали продовження в теоретико-естетичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Після появи праць Гегеля з естетики специфіка мистецьких творів розглядалася крізь призму бачення науки про чуття («Empfindungslehre»).

Розмірковуючи про подібність малярства і поезії (малярство апелює тільки до зору і тільки посередньо за допомогою зорових вражень; поезія апелює відразу до двох основних наших органів чуття – до зору і слуху), І. Франко стверджував, що поезія поєднує у собі дві, суперечливі на перший погляд, категорії: простору і часу. Поезія може показувати нам речі у спокої, які розташовані одна поряд з іншою, а водночас і в русі, коли одна змінює іншу.

Відомий сучасний літературознавець Д. Наливайко пише: «Виступивши проти давнього й глибоко закоріненого в класицистичній традиції погляду на поезію як на «живопис, що говорить», Лессінг наголосив на глибинній етнологічній відмінності цих двох мистецтв, а саме: живопис є передусім просторовим мистецтвом, поезія – мистецтвом часовим, що вирішальним чином визначає їхню стратегію і структуру»². За його словами: «Лессінг відмовляв живописові в можливості виходити за межі тілесно-предметної статичності, а поезії – передавати в чуттєвій насаженості пластично-живописну красу. Насправді ж обидва мистецтва володіють своїми специфічними засобами долати онтологічні бар'єри й передавати в одномоментності зображення внутрішню і зовнішню (живопис) і в тягlostі плас-

¹ Чернышевский Н. Лессинг, его время, его жизнь и деятельность // Чернышевский Н. ПСС: В 15 т. – Т. 4. – С. 152.

² Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 11.

тично-живописну красу чуттєвого світу (поезія). Загалом трактат Лессінґа знаменував нову якість порівняльного аналізу мистецтв, виявлення в них діалектики спільного і специфічного на різних рівнях – світогляду, семантики, матеріалу, виражальних засобів»¹.

На відміну від Лессінґа, І. Франко був переконаний, що глядач, спершу спостерігаючи у картині деталі, відступає від неї, а потім сприймає її в цілому, «...хоча артист усі ті деталі помістив одна при другій перед нашими очима, немовби виключно в категорії місця, ми перципуємо (сприймаємо – М. Г.) його твір частями в категорії часу і руху»². Для українського дослідника важливе значення має специфіка сприймання того чи іншого твору мистецтва. У поезії перцепція (сприймання) відбувається в категорії часу, коли читач твору іде від однієї деталі до іншої, від одного образу до іншого, поки не одержить цілісної картини. На відміну від маляра, поет «дає нашій уяві далеко більшу задачу, малює їй не одну сцену, не одну постать, а звичайно цілі, не раз безмежно широкі панорами з кольорами, постатями, з рухом, запахом, смаком, дотиком»³.

Твори художньої літератури поєднують у собі категорії часу та простору. Але на відміну від маляра, поет створює в нашій уяві не одну сцену, не одну постать, а, як правило, широкі панорами з усією гамою кольорів. При цьому участь у творенні образу беруть різні органи чуття: зору, слуху, нюху, смаку, дотику. Тому Лессінґову антитезу поезії та малярства І. Франко вважає неточною.

Картина Гайнріха Гайне:

На обрії далекім
Як марево встає
Крізь присмак вечірній
Місто – забуте місто мое –

є досить барвистою, бо передає живе враження від міста на краю обрії. Навпаки, у живописній картині маляр може передати тільки «незугарну копію, мертве тіло» міста.

¹ Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 11.

² Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 105

³ Там само.

Цими міркуваннями український вчений вніс поправку до Лессінгової тези щодо специфіки просторових мистецтв (*bildende Kunst*) та літератури. Не можна пристати на думку Лессінга, що теми, які опрацьовує поет, лежать лише в категорії місця, теми маляра – в категорії часу. Відмінність між ними полягає в тому, що техніка малювання пов'язана тільки з органами зору, тоді як художня творчість дає можливість звертатися до абсолютно всіх органів чуття людини.

Базуючись на дослідженнях німецького літературознавця та психолога Карла дю Преля, І. Франко вказує, що спостерігаючи гору, зір реципієнта пробігає по її контурах, таким чином мусить підніматися поволі. Отже, це подія часова. Натомість поезія малює природу, оживляючи її за допомогою рухових образів.

Беручи за основу праці Лессінга та його наступників, І. Франко у трактаті «Із секретів поетичної творчості» основним своїм завданням вважав розглянути роль органів чуття людини (за термінологією І. Франка – змислів) у сприйнятті вражень зовнішнього світу і репродукуванні цих образів реципієнтом. На думку І. Франка, специфіку кожного з видів мистецтв слід розглядати під кутом зору сугестування (нав'ювання реципієнтові конкретно-чуттєвого образу). Специфіка поезії (художньої літератури – *М. Г.*), за Франком, полягає в тому, що література за аналогією, чи на противагу до інших видів мистецтва передає слухачам чи читачам чуттєві образи, «щоб викликати в їх душах таке враження, яке в даній хвилі хоче поет»¹.

Франкове вчення про специфіку художньої літератури як виду мистецтва базувалося на теорії Г.-Е. Лессінга та враховувало основні досягнення сучасних йому психологічних концепцій, зокрема вчення Гумбольдта про мову, психолінгвістичної теорії Олександра Потебні (вчення про зміст художнього твору, зовнішню та внутрішню форму слова), теорії естопсихології Еміля Еннекена. І. Франко вважав, що поряд з рецептивним апаратом (органи чуття доносять до нас враження зовнішнього світу) у людини є органи внутрішнього стану, які зовсім незалежні від наших чуттєвих імпульсів, хоча вони нерозривно пов'язані з природою нашого організму. Звідси впли-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 77.

ває, що художній образ створюється на основі взаємодії органів чуття людини та того психологічного стану, який існує в людині.

«Поетичне слово, – зазначав Є. Адельгейм, – Франко визначає як сигнал, що викликає «у нашій душі враження з обсягу всіх зміслів». Уже за самою своєю природою – це переважно звуковий сигнал, а тому, яких би відчуттів він не стосувався, він вносить у них деякий додатковий акустичний елемент, що служить імпульсом для виникнення слухових асоціацій; вони можуть збігатися з репродукованим у вірші відчуттям, але можуть також йому суперечити»¹.

Естетична свідомість людини є результатом взаємодії цих двох факторів, відповідно до цього вона має два ступені: емоційний та раціональний.

Органами внутрішнього стану людини є:

А) пам'ять, тобто здатність перераховувати і репродукувати давні враження або взагалі давні імпульси та зміни в нашому організмі;

В) свідомість, тобто можливість відчувати враження, імпульси і зміни як щось окреме від нашого внутрішнього «я»;

С) чуття, тобто можливість реагувати на зовнішні або внутрішні імпульси;

Д) фантазія – можливість комбінування і перетворення образів, які постачає пам'ять;

Е) воля, тобто можливість скеровувати наші фізичні чи духовні сили в якомусь одному напрямі.

Для І. Франка важливою проблемою було, якою мірою наші органи чуття використовують ті враження, які постачають людині поодинокі змісли (органи відчуття).

Він розрізняв вищі та нижчі «змісли». Вищі «змісли» мають спеціальні і високорозвинені органи – зору, слуху, смаку, запаху, і нижчі – тобто такі, що не мають розвинутих органів сприйняття (дотик зовнішній і внутрішній). Крім зору і слуху І. Франко вважав дуже важливим орган дотику, який дає можливість пізнавати предмети зовнішнього світу (об'єм предмета, його консистенцію, твердість, гладкість і т. д.), натомість зір дає нам поняття простору, світла, барв, а слух – поняття тонів і часу.

¹ Адельгейм Є. Естетичний трактат Івана Франка і проблеми психології творчості // Франко І. Із секретів поетичної творчості. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 40.

Смак і запах, хоч є надзвичайно важливими, за Франком, хоч є безмірно важливими для фізіології нашого тіла, для психології мають набагато менше значення. Тому, на думку вченого, у нашій мові багато означень зору, набагато менше означень слуху і дотику, а ще менше на означення вражень смаку і запаху. «...в поезії різних часів і народів зглядно найменше зображення вражень смакових і запахових, значно більше вражень дотику і слуху, а найбільше вражень зору»¹. Розуміючи ментальні риси українського народу, які найкраще проявилися в мові, вчений стверджує, що найменше слів наша мова має на запахів враження («пахне», «смердить»). Коли у Гомера І. Франко знаходить дуже мало означень на запахи, то мови орієнтальних народів (египтяни, євреї, вавилоняни) були значно вразливіші на запах. У поезії цих народів запахи відігравали значно більшу роль, ніж у народів європейських. Тільки у новітніх європейських літературах значно більше розвинене відчуття («змісл») запаху і його літературне осмислення. Як приклад, дослідник називає симфонії «різномірних» запахів у романі Е. Золя «Черевко Парижа», у якому автор змальовує запах різних родів сиру. В українській поезії, зокрема у фольклорі, запахів відчуття є надто слабкими. Скажімо, образ «мандрівочка пахне» з точки зору яскравості є надто слабким. Такими є абстракції вражень для висловлення приємного і неприємного відчуття взагалі. Скажімо, означення «солодкий», «гіркий», «квасний», «солоний», «терпкий» мають різномірні значення, але поняття, які вони означають, є надто абстрактними. Прикладом цього може бути відома народна пісня, в якій змальовується життя дівчини з нелюбом:

Ой волю я, моя мати, гіркий полин їсти,
А ніж маю із нелюбом обідати сісти.

І. Франко звернув увагу на пластичність та оригінальність образів поезії Т. Шевченка, взятих з обсягу смаку: «упитися кров'ю», «кров і дим їх упоїв».

Орган чуття (змісл) дотику, на думку вченого, слугує нам до пізнання не лише форми тіл, їх консистенції, поверхні і температури, але також їх відстані від того, хто сприймає. Вважають, що

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 78–79.

первісні міри майже всі були взяті з відчуття дотику, а цією мірою було людське тіло. «Тяжка справа, легко мені на душі, се піде гладко, гаряче любити, холодна розпука, квадратний дурень, гладка дівчина, рогата душа, твердий характер, м'яка вдача, гороїжитися» – образи народні, але вони не є дотиковими, хоча несвідомо примішуються до інших образів, як правило, зорових, даючи цим іншим образам певний окремий колорит. Як приклад, І. Франко наводить Шевченкові рядки, що використовуються для показу змарнованої молодості, де дотикові образи відтворюють цілу гаму відчуттів:

Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху і розбили
О його, бога боячись
Мое малеє та убоге
Те серце, праведне колись.

За його спостереженням, тут майже кожне слово – «то образ із обсягу дотикового змісту, а всі ті образи, взяті разом, чинять сцену, повну руху і трагічної сили; ми відчуваємо і важкість каменя, доторкаємося ногами шляху, відчуваємо об'єм того малого серця, разом з ним перемірюємо довгу, просту дорогу і разом з ним відчуваємо біль, коли його б'ють об камінь»¹.

Ще один приклад використання Т. Шевченком «дотикових» образів І. Франко наводить у рядках:

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться.

Виокремлені в цих рядках чотири образи є первісно дотиковими. Специфіка кожного з них наводить дослідника до порівняння з тогочасними малярами-пуантилістами, які з метою викликати в душі враження інтенсивної зеленої фарби, «кладуть на полотні обік себе точки самої синьої і самої жовтої фарби, значить, викликають бажаний ефект при допомозі елементів іншої категорії»².

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 84.

² Там само.

Отже, за І. Франком, кожен із вищих органів чуття має для себе спеціально вироблені види мистецтва, як скажімо, орган слуху – музику, орган зору – образотворче мистецтво. Художня література за допомогою слова може поєднувати слухові, зорові та ін. відчуття і таким чином є мистецтвом синтетичним.

Якщо орган слуху має надзвичайно важливе значення у нашому психічному житті, бо на основі світу тонів, шелестів, тиші, звуків виробилася наша мова, то відчуття слуху, контрастне до відчуття дотику, дає нам можливість пізнати цілі ряди явищ моментальних, невловимих, які швидко змінюються. Тому і в художній літературі відчуття слуху відіграє важливу роль, коли поет дуже часто апелює до нього. Тут І. Франко звертається до синкретизму раннього мистецтва, яке первісно поєднувало в собі спів, рецитацію, оповідання та гру. Отже, музика та художня література мають спільне джерело. Більше того, у давніх народів поезія і музика взаємно проникали одна в одну. Історичний розвиток мистецтва спричинився до того, що наприкінці ХІХ ст. поезія і музика, як стверджує І. Франко, мали різні способи дії на органи чуття людини. «Коли музика б'є переважно на наш настрій, може викликати веселість, бадьорість, сум, тугу, пригноблення, отже, переважно грає, так сказати б, на нижчих регістрах нашого душевного інструменту, там, де свідоме граничить з несвідомим, то поезія порушується переважно на горішніх регістрах, де чуття межує з рефлексією, з думкою і абстракцією і не раз помітно переходить в домену чисто інтелектуальної праці»¹.

Поезія, на відміну від музики, може репродукувати деякі образи, недоступні для музичного представлення. Наприклад, перші строфи Шевченкової балади «Причинна» – «Реве та стогне Дніпр широкий» – тут у першій і останній парі рядків зібрано кілька слухових образів, які за допомогою слова передають рев ріки, свист і виття вітру, крик сичів, скрип дерева – отже, всі ці ефекти є чисто музичними, вони є доступними до музичного потрактування. Тут І. Франко заторкує дуже важливу проблему, що її розробляла теорія синтезу мистецтв – перекодування одного мистецького образу на інший. На думку дослідника, це «дуже інтересний примір, як

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 86.

поет при допомозі таких сліпих алярмів до нашого слухового зміслу викликає в нашій уяві зовсім інший, не слуховий, хоч первісно на підставі слуху вкріплений в душі образ – часу, пори, коли відбувається подія балади. Правда, він міг би зробити се коротше, немов конвенційною монетою, сказати: північ, та й годі, але він волів покласти тут нестемпльоване золото поезії, обійти абстракт, репродукувати його змісловими образами. Для музики ся процедура зовсім недоступна»¹.

Свою позицію І. Франко розвиває трактуванням уривка балади, в якому змальовано ранок в Україні:

Защebetав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидючи.

Ці рядки він вважав контрастом до першої строфи балади. Цей контраст є цілком натуральним, коли великий майстер використовує у простому описі українського ранку переважно слухові музичні образи. Звідси і впливає синтетична оцінка цілого твору: «Видно, що ціла балада вилилася у Шевченка з одного імпульсу, з одного сильного душевного настрою; слухова пам'ять, розворушена сильними враженнями, зібраними у першій уступі, тепер силою природної, але несвідомої реакції піддала поетові контрастові, немов суплементарні, але також переважно музикальні образи для змалювання ранку. Поет-дилетант, такий, що творить розумом, був би вже давно забув про початок і був би тут розсипав перед нами щедрі колористичні ефекти, – Шевченко ледве зазначає їх у трьох рядках: «Чорніє гай над водою», «червоніє за горою» і «засиніли понад Дніпром високі могили». Головне тло малюнка – музикальне, так само, як було музикальне тло першого»².

Перекодування музичних образів на поетичні І. Франко проілюстрував на прикладі однієї з найкращих Шевченкових поем «Гамалія». Він показує, що настрої козаків у неволі, змальованих у поемі, передають їхні прохання до вітру, моря і це створює незви-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 87.

² Там само. – С. 88.

чайний художній ефект. З прикладів, взятих із творчості Т. Шевченка, І. Франко ще раз стверджує суттєву різницю між поезією і музикою, яка базується на використанні слухових образів. На думку дослідника, музика змальовує тільки конкретні звукові явища (шум бурі, свист вітру, рев води, голоси звірів), різні стани душі (поважний настрій, жаль, благання, гнів, радість). Для музики недоступними є явища абстрактного мислення, які доступні для поезії. Поезія ж охоплює і музичні образи, і ті, які лежать поза сферою сприйняття музичного мистецтва.

Словесне мистецтво в кожному окремому випадку впливає на реципієнта значно слабше від музики, але вплив цього виду мистецтва на інтелект людини є меншим. Музика, впливаючи на саме чуття, розворушує вищі духовні сили, «розбурхує чуття і хоча просочується до душі, проте викликає образи безмірно виразніші, яркіші і лишає в душі тривкіші сліди, ніж поезія»¹. Поезія, на думку І. Франка, активізує всі духовні сили людини.

На основі аналізу взаємодії різних видів образів І. Франко показав геніальність поезії Т. Шевченка. На думку дослідника, «Шевченко завдяки могутньому чуттю і геніальній інтуїції, малює, на перший погляд, такі парадоксальні речі, як тишу і безсонність. Як відомо, тиша – се властиво брак вражень. Шевченко дає не один образ, але цілу драму, повну руху: ніч в х о д и т ь у хату, думи с і д а ю т ь довкола поетової постелі, розбивають його серце і надію, п р о г а н я ю т ь усякі бажання, а в кінці спиняють біг часу.

Приходить ніч в смердючу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На сто крат серце, і надію,
І те, що вимовить не вмю,
І все на світі проженуть,
І спинять ніч; часи літами,
Віками глухо потечуть².

У цих рядках Т. Шевченко передав нам з незвичайною пластикою не лише враження нічної тиші та безсоння, але і свої чуття,

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 88.

² Там само. – С. 94.

стан своєї душі під тиском зовнішніх вражень, але найважливіше, за І. Франком, що він це передає не окремими словами, але тим самим колоритом, який він надав своєму малюнкові. Висновок, який робить дослідник, цілком конкретний: для музики неможливим є ефект, що його може створити поезія, захоплюючи всі органи чуття людини. У Т. Шевченка все це зображено в міру, без афекту. Тим часом французькі декаденти доводять панування одних образів над іншими до абсурду. Проти такої псевдомузичної манії піднялася критика в тогочасній Німеччині. «Під проводом Арно Гольца поста-ла там купка поетів, котра, знов зводячи до абсурду певну доктрину, відкидає все, що досі називалося поетичною формою і мелодією, не тільки риму, але й рівний розмір віршів, і ставить основним принципом нової поезії голе слово в його безпосереднім, первісним, нес-фальшованим(?) значенні»¹.

І. Франко визнавав багатство поетичного слова важливим чин-ником, але це багатство залежало передусім від таланту письмен-ника. Як проникливий дослідник, І. Франко добре відчував, що справжній поет не робить штучних афектів, а музичність його пое-зії є природним надбанням його таланту.

Таку саму специфіку поетичного твору вбачав він і стосовно просторових видів мистецтва, або, як їх називав, – пластичних штук. Малярство («bildende Kunst») передає за допомогою ліній та фарб навколишній світ. «Сама природа сеї штуки жадає того, що все, зображене нею, мусить бути недвижне і незмінне; світло і тінь держиться все на однім місці, люди і звірі стоять чи лежать все в одній позиції, з одним виразом лица, кольори лишаються все од-накові, хоч у дійсній природі все те підлягає ненастанним змінам, рухові та обміну матерії. Можна сказати, що кождий образ – се ча-стина природи, вихоплена з невгавного виру життя і закріплена на таблиці. Малярство різниться від дійсної природи своєю не-движністю»². На відміну від поезії, воно апелює тільки до зору і тільки «при помочі зорових вражень розбуджує в нашій душі об-рази, які найзвичайніше являються в асоціації з даним зоровим враженням [...] то поезія апелює рівночасно до зору і до слуху, а

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 96–97.

² Там само. – С. 102.

далі, при допомозі слів, і до всіх інших зміслів і може викликати такі образи в нашій душі, яких малярство ніяким чином викликати не може»¹.

Цими словами І. Франко заперечив думку Лессінга, висловлену ним у «Лаокооні» про основну і єдину відмінність між поезією і малярством: «часова послідовність – це ділянка поета, так само, як простір є ділянкою маляра». Розвиток теорії мистецтв за сто років після Лессінга спричинився до уточнення цього теоретичного положення. І. Франко вважав, що Лессінгова антитеза поезії і малярства не може бути правильною, бо обидві галузі мистецтва простягаються в категоріях простору і часу.

Висновки І. Франка щодо взаємин між поезією і музикою, між поезією і малярством були на рівні тогочасної теоретико-естетичної думки. Як слушно зауважив Д. Наливайко, «Франкові інтерпретації специфіки мистецтв були реалізацією його (І. Франка) тези про вивчення літератури в системі мистецтв як галузі компаративістики. Але починання І. Франка не отримало у нас належного продовження, відтак студії зв'язків літератури з іншими мистецтвами мали переважно фактографічний характер»². На теоретичному рівні ці проблеми розглянуто значно пізніше, передусім у працях Д. Наливайка.

II. 3. Національна література і її регіональні особливості: концепція І. Франка

Культурно-історична школа у літературознавстві з усією повнотою ставила у другій половині XIX ст. завдання створення національної історії літератури. Якщо попередні етапи літературознавчих досліджень (бібліографічний, біографічний) накопичили значний фактичний матеріал, то культурно-історичний етап науково систематизував цей матеріал, визначаючи саме поняття «національна література».

В Україні це поняття у XIX ст. мало свої особливості. Література підневільної нації уже самим своїм існуванням викликала

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 104.

² Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 18.

заперечення навіть серед демократично налаштованих учених (О. Пипін, В. Спасович). Навіть такі видатні українські інтелектуали, як М. Костомаров, а пізніше М. Драгоманов висунули теорію «літератури для домашнього вжитку»: українська література є простонародною, вона задовольняє нескладні потреби духовного життя простолюду, тому не може конкурувати з літературами інших слов'янських націй. А ще до того, на нашу літературу другої половини XIX ст. стали дивитися як на літературу «народницьку», «народну», «неповну», для якої характерні «етнографізм», «побутовізм», «просвітництво». Аналізуючи творчість відомого класика української літератури, І. Франко писав, що І. Нечуй-Левицький не сприймав ідей, «коли з легкої руки Костомарова і Драгоманова пішов гуляти по Україні поклик до плодження якихось гібридів, *semivirumque bovem semivirumque virum* (бика наполовину чоловіка, і чоловіка наполовину бика – лат.), тобто інтелігентів, які б для ширшого світу були росіянами, «руськими», а для «домашнього обихода», себто супроти українського мужика – українцями»¹.

Врешті, у розумінні поняття «національної літератури» І. Франко пройшов певну еволюцію. Якщо у ранній праці «Література, її завдання і найважливіші ціхи» 22-річний студент Львівського університету говорив про класовий характер літератури («література, стояча понад партіями – се тільки ваш сон, ваша фантазія...»), то у працях кінця XIX – початку XX ст. («Теорія і розвій історії літератури», «Метод і задача історії літератури», «Задачі і метод історії літератури», «Українська (малоруська) література», «Українці», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» та ін.) І. Франко, обґрунтовуючи конкретно поняття «національна література», відійшов від класового поділу літератури.

У статті «Формальний і реальний націоналізм» (1882) учений пов'язав розвиток національної літератури, особливо її сприймання читачами, з економічним, громадянським та освітнім життям народу. Національна література, мистецтво і т. ін. мусять бути проявом живих потреб нації. «Нація, котра помирає з голоду, в котрій 90 % людей не вміє ні читати, ні писати і не має *de facto* ніякої політичної волі, – така нація потребує хліба, азбуки і конституції; театрами,

¹ Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 371.

концертами «національними», романами й поезіями дуже мало їй можна прислужитися»¹.

Для українського вченого і письменника «національна література – органічний сплав місцевої оригінальної різнорідності й елементів, засвоєних з чужих літератур, елементів «привозних», перейнятих з багатоміжових міжнародних зносин»².

І. Денисюк доречно зазначив, що у теоретичній спадщині І. Франка-літературознавця важливими є різні підходи до національної літератури кожного народу, які враховують певні явища і риси, що властиві тільки певному народові. «Приймаючи беззастережно той методологічний комплекс, ту «гущавину питань», що їх скрупульозно розробив славетний берлінський професор Еріх Шмідт у своїй публічній лекції у Відні (1871), Франко все-таки зауважив, що блискуча методологічна розвідка цього вченого для української літератури невивстачальна, бо вона ігнорує питання зв'язку літератури писаної з усною, народною»³.

Цілком справедливою є думка І. Денисюка, що поняття «національна література» не в кожному випадку є однозначним. Скажімо, німецька література, в якій письменство не має такого тісного зв'язку з усною традицією, як у слов'янських літературах, не може бути зразком для трактування поняття «національна література» для українців⁴.

Сьогодні з повним правом можемо доповнити тезу І. Денисюка, наголошуючи на тому, що поняття «національна література» в наші дні включає і ті риси, що їх витворила літературознавча думка саме кінця ХХ – початку ХХІ ст. Українська література об'єднує всі духовні цінності, які творяться не тільки в Україні, але й далеко за її межами (діаспорна література, а також твори, написані не тільки вихідцями з України, але й народженими, скажімо, у США, Канаді, які пишуть як українською, так і англійською мовами, а також і іншими).

¹ Франко І. Формальний і реальний націоналізм // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 356.

² Денисюк І. Франкова концепція «Національної літератури» // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні дослідження. – Т. 2. – Львів, 2005. – С. 302.

³ Див.: Там само – С. 303.

⁴ Там само.

Нагадаємо, що в дискусії М. Драгоманова з Б. Грінченком («Листи на Наддніпрянську Україну», «Листи з України Наддніпрянської») женеvський вигнанець вважав, що до історико-літературного фактажу слід зараховувати не лише ті твори, які за формою є українськими, тобто написані українською мовою, а й твори, у яких присутня ідея українських народних традицій, що відповідало б тенденціям світового розвитку літератури. При цьому М. Драгоманов наголошував на потребі відійти від усякої схоластики «широкої національної самостійної літератури», яка поклала б край усім виявам «обрусительства» українських письменників.

Що ж стосується регіональних особливостей літератури, зокрема української, то сам підхід до цих особливостей впливає з Франкового розуміння ролі України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. як єдиного національного організму. Розділена між різними імперіями українська нація початку ХХ ст. тільки формувалась як єдина політична нація. У широковідомій праці «Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі» (1905) І. Франко писав: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свобідних формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла...»¹.

Найважливіший месидж І. Франка полягає в тому, що кожен з членів української спільноти «мусить навчитися чути себе у к р а ї н ц я м и – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та людськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним, хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми р о з у м і л и

¹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 404.

всі прояви її життя, щоб почували себе справді практично частиною його»¹.

Поняття «національна література» для І. Франка є поняттям загальнотеоретичним. Однак в Україні воно має свої особливості. Різні умови розвитку літератури в Галичині та на Наддніпрянщині були перешкодою для творення єдиної національної літератури, про що свого часу писав відомий російський літературознавець О. Пипін у праці «Geschichte der slavischen Literaturen» (Т. 1, 575).

На початку ХХ ст. переважна більшість українців перебувала під соціальним та національним гнітом, і тільки українці Галичини та Буковини жили більш-менш нормальним національним життям. При цьому галичани вважали себе єдиними репрезентантами українців у світі. Так було і з національною літературою. На думку вченого, українська література, як і преса, мусили перейти на вищий рівень, а цензурний тиск у Росії може навіть посприяти у конкуренції із тим типом літератури, який склався у Росії. «Тепер, – писав І. Франко, – коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, не рядовими в великій ряді і не сміємо своїх дрібних локальних справ виставляти як справді всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу»².

Зважаючи на складні умови культурного розвитку етнографічних груп українського народу, які проживали в різних державах, галичани, буковинці та закарпатські українці зуміли зберегти свою етнографічну одноцільність з українцями з-над Дніпра. Такі спільні риси українського етносу проявилися передусім у фольклорі. «Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а врешті мова – при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів, – в основних обрисах такі однакові, що руснак з-над горішнього Сяну без труда порозуміється з українцем з-над Десни, Сули або й Харкова, признає його звичаї, його спосіб життя і думання, його «поведінку» за свої, за рідні, хоча не скаже свого про свого близького сусіда – ясельського або тарнівського

¹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 405.

² Там само.

мазура»¹. І. Франко вважав, що важливим фактором єднання нації є українська мова, «котра в половині XVI віку була вже майже такою, як і та, котрою тепер говорить українсько-руський народ»².

У Передмові [до видання «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший. Львів, 1902] вчений наголосив на завданні літературознавців у підготовці до видання творів письменника у «захованні мови і діалектових відтінків автора, особливо важне там, де маємо перед собою автора такого, як Федькович, нерозлучно зв'язаного з Гуцульщиною і її характерним діалектом. І хоча не можна сказати, щоб Федькович писав діалектом, хоча його мова являється українською літературною мовою, тою самою, якою писали Квітка, Шевченко і пізніші наші письменники, то все-таки те загальноукраїнське тло у Федьковича підмальоване в досить значній мірі прикметами галицького, спеціально гуцульського діалекту, яких не заховати, значило би не в однім разі сфальшувати мову фізіономію твору»³.

Чи не найґрунтовніше регіональні особливості національної літератури І. Франко зумів показати в оглядових статтях про українську літературу, друкованих на сторінках українських, німецьких, польських, чеських періодичних видань. У статті «Українська (малоруська) література» («Slovansky přehled», 1898) І. Франко писав про те, що суспільний і культурний рух у Галичині порівняно з культурним рухом на Наддніпрянщині, з яким був тісно пов'язаний, запізнився на 30 років. «В 30-их роках (XIX ст. – М. Г.) під впливом слов'янського відродження, польського українофільствующого романтизму і перших проявів українського письменства постала у Львові «Руська Трійця», тобто гурток молоді, натхненний ідеєю втворення письменства і освітньої праці для рідного народу і простою мовою того народу»⁴.

¹ Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 41.

² Там само.

³ Франко І. Передмова до видання «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший. Поезії Осипа Юрія Федьковича». Львів, 1902 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 33. – С. 386.

⁴ Франко І. Українська (малоруська) література // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 86.

Загальнонаціональний характер української літератури, а при цьому і її регіональні особливості, І. Франко досить ґрунтовно проаналізував у статтях кінця XIX – початку XX ст. – «З останніх десятиліть XIX віку», «Южнорусская литература», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року», «Метод і задача історії літератури», «Задачі і метод історії літератури». У кожній із них учений детально аналізує загальнонаціональне і регіональне у розвитку літератури.

У широкоознаному «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року» І. Франко, аналізуючи розвиток української літератури по обидва боки Збруча, звернув увагу на те, що поява значної пам'ятки чи на Наддніпрянщині, в Галичині чи Буковині мала вплив на дальший розвиток загальноукраїнського літературного процесу. Розділи «Нарису...» XL і аж до XLVII дають яскраву синхронну картину цього розвитку.

Підходи І. Франка до трактування національної літератури мають значення для сучасного розуміння національної літератури та її регіональних особливостей. Поняття «національна література» у різних народів має свої особливості. Ці особливості проілюстрував берлінський професор Еріх Шмідт у розвідці про німецьку літературу, «багату в твори високої стійності, оброблену та розсліджену безмірно більше, чим наша, а при тім літературу, котра сотками літ відірвана була від джерела народного, в котрій бували довгі періоди літератури чисто книжної, лицарської, двірської, взорованої на взірцях класичних і т.д. ...» і далі: «У нас, де новіша національна література починає виростати прямо з живого джерела традицій народних і з обсервації сучасної, оточуючої нас дійсності, на це питання прийдеться звернути пильну увагу»¹. При вивченні історії нашої літератури вчений застерігав від «голоного естетизування» і розгляду питань індуктивної, а не догматичної естетики.

Акцентуючи увагу на регіональних особливостях галицької літератури, І. Франко стверджував, що галичани виховані «в руслі ідей польсько-шляхетського псевдокласицизму кінця XVIII-го віку, псевдокласицизму найбільше фарисейського і брехливого з усіх ви-

¹ Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 16.

дів тої всеєвропейської моди, не вміємо говорити попросту і свobodно те, що думаємо, не сміємо не раз навіть думати і аналізувати те, що чуємо, і це, по моїй думці, головна причина тої безплідності та бездарності нашої (галицької) літератури, тої немочі малювати дійсних людей в цілому їх рості¹.

Франкове трактування поняття «національна література» та її регіональні особливості має принципове значення для сучасного розуміння цього поняття. Ці підходи вченого і письменника мають бути базовими для сучасних дослідників історії національних літератур, особливо істориків української літератури.

У Центрі гуманітарних досліджень Львівського університету ім. І. Франка вийшов друком збірник «Історії літератури», в якому низка авторів ставить питання: чи можлива сьогодні історія галицької літератури. На думку Юрка Прохаська, історія галицької літератури – це синтез літератур народів, які населяли Галичину до Першої світової війни. Автор розрізняє поняття галицькості у літературі (Галичина в українській, польській, австрійській, єврейській літературах та історіях галицької літератури).

Серед авторів збірника – австралійський україніст Марко Павлишин, автор статті «Історія літератури і здоровий глузд», який посилається на відому книгу сучасного літературознавця Девіда Перкінса «Чи можлива історія літератури» (1992). Автор ставить радикальне питання: «Чи може ця дисципліна бути респектабельною» (с. 13). Коли на рубежі XIX–XX ст. для І. Франка національна література була поняттям само собою зрозумілим, то сучасні дослідники ставлять перед собою питання, для чого пишуться історії національних літератур.

На думку Д. Перкінса, історії літератур сьогодні пишуть для: а) нагадування про літературу минулого, включно з творами, які тепер мало читають; б) організації матеріалу, який автор вибирає і впорядковує, описує стилі та форми світобачення письменників; в) посилань на історичний контекст (автори пов'язують минуле з сучасним, орієнтуючись при цьому на майбутнє).

Такі традиційні історії літератур є читабельними і популярними, але рівночасно інформативними й розумними, вони значною

¹ Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 16.

мірою залежать від культурного ареалу певної частини світу (в умовах української дійсності – культурний ареал слов'янського світу).

Марко Павлишин стверджує, що «до кінця XVIII ст. «загальна думка» європейського культурного ареалу не вважала, що мусить бути такий жанр, як «історія літератури», то в XIX ст. вона вже сприймала історію літератури як необхідну частину системи того, що пишеться. Такий стан справ затримався і впродовж більшої частини XX ст. Одиницею дослідження в цих традиційних історіях літератури майже завжди були історії національних літератур, темами яких були люди, тексти та процеси, усвідомлені як приналежні до національних спільнот і часто (не завжди) позначені спільною мовою»¹.

Сьогодні сучасні дослідники пропонують перейти від дослідження літератури як об'єкта вивчення національної культури до вивчення «літературної культури» – чогось рівночасно ширшого й менш визначеного. Тут трактується історія літератури як така, що відбувається «над націями», вони не відкидають уявлення про національні спільноти та ідентичності. Замість націй головними діячами їх історії є культурні центри.

У світлі сучасної теорії рецептивної естетики поняття «національна література», як і історія національної літератури, залежить від багатьох факторів, зокрема від риторичної ситуації, в якій вона твориться. У цій ситуації беруть участь три дійових елементи: мовець, який обстоює певні інтереси; «промова» (текст, дискурс), в якій висловлюються інтереси; публіка, яка схвалює аргументацію мовця й схильється діяти відповідно до тих інтересів, які він представляє.

Університет Торонто в останні десятиліття здійснив низку історико-літературних проєктів. У контексті нашої розмови показовою є праця канадських та американських дослідників «Історія літературних культур Східно-центральної Європи» (Торонто, 2004–2006). У ній автори пропонують інверсію хронології вивчення національних літератур. Вихідним пунктом є сучасність як вихідний досвід суб'єкта. «Історія» розглядає спочатку згусток подій і явищ, пов'язаних з 1989 роком, потім з 1956-м, 1948-м, 1918-м і так далі, аж до 1772/1789-го, де, на їхню думку, розташований кінець історії (кон-

¹ Павлишин М. Історія літератури і здоровий глузд // Історія літератури. – Львів: Літопис, 2010. – С. 8.

кретно цієї). «Огляди літературних і навкололітературних подій зорганізовані не за їх приналежністю до тієї чи іншої національної культури, а за місцями (загалом містами), де існують паралельно й подекуди переплітаються культури різних етносів і (або) націй»¹.

Автори згаданої історії вводять в обіг поняття «культурних вузлів», які стають засобами організації літературної культури. Як автори у книзі виступають Пол Магочі та Григорій Грабович.

Серед постатей, які знаходять трактування у книзі, – постать І. Франка. Як відомо, саме він «сприймав стимули від різних інтелектуальних і літературних культур (української, польської, німецької, західноєвропейських, античних), писав різними мовами. Таким чином займав місце в різних рецептивних полях (українському, польському, російському), в художніх творах тематизував факт багатоетнічності сучасного йому суспільства Галичини»². На жаль, нічого цього в історії нема.

А поза тим у праці аналізуються тільки «понурий том «Зів'ялого листя» та «Каменярі». Джон Нойбавер у розділі про модернізм декілька разів підкреслив подібність, як йому здається, Франка і Лесі Українки, яка нібито проявляється в співмірних світоглядах та в спільному пошануванні Гайнріха Гайне та лівих гегельянців, а також у тому, що вони обоє є представниками тривання романтизму на Сході Європи аж до початку ХХ ст.»³ Такі приблизні характеристики свідчать про актуалізацію саме Франкового трактування національної літератури як феномену, вивчення якого дасть добрі наукові висліди.

II. 4. На шляху до антропології літератури

У виданій не так давно у Кракові праці «Культурна теорія літератури»⁴ доречно зазначається, що у сучасній гуманітарній науці відбувається «дедисциплінація», коли літературознавство «що

¹ Павлишин М. Історія літератури і здоровий глузд // Історія літератури. – Львів: Літопис, 2010. – С. 16.

² Там само.

³ Цит. за статтею: Павлишин М. Історія літератури і здоровий глузд // Історія літератури. – Львів: Літопис, 2010. – С. 17.

⁴ Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy. Pod red. Michała Pawła Morkowskiego i Ryszarda Nycza. – Kraków: Universitas, 2006.

дальше, то більше поглинається не так (чи не стільки) антропологією, як (в цьому випадку, може, передусім) культурологією, яка спонукає визнати, що її теорія і методологія мають статус вищий, ніж прикладні дисципліни (окремі науки про культуру)»¹. Як справедливо вважають сучасні дослідники, з культурологією відбувалося те саме, що і з антропологією: і культурологія, і антропологія «виросли передусім з літератури та егоцентрично (насамперед соціологічно, історично, культурологічно) зорієнтованих літературних досліджень»².

Якщо літературознавство, яке у XIX ст. цілком виходило з позитивістичних ідей, змінило свою парадигму, шукаючи в науці про літературу насамперед свої іманентні концепції (текст, жанр, нарратив, вимисел, інтерпретацію і т. ін.), то сьогодні відбувається нове його повернення до питань культурології. Згадаймо, що передусім культурно-історична школа у літературознавстві насамперед передбачала інтерпретацію художнього твору крізь призму позалітературних чи пак загальнокультурних чинників (раса, середовище, гендер, вік, влада і т. ін.). Антропологічний аспект дослідження ще у другій половині XIX ст. став актуальним для багатьох гуманітарних наук, зокрема для літературознавства.

Якщо виходити з цих позицій при аналізі літературознавчих поглядів І. Франка, то побачимо, що в розумінні проблеми наукової «тотожності» український учений аналізував, крім антрополого-культурологічного, ще й пізнавальний чинник літератури.

У І. Франка в зародковому стані існували ідеї, що «культурне літературознавство має узгоджувати свою відносну автономію і тожсамість передусім з міждисциплінарними культурологічними дослідженнями. Воно мало б також визнати, що його предметом є не стільки «сама» література (у її традиційному, елітарному значенні), скільки літературне, а методом чи радше методами – літературознавчий аналіз дискурсивних (нарративних, риторичних, перформативних) тощо ознак культурних процесів та об'єктів»³.

¹ Нич Р. Антропологія літератури. Культурна теорія літератури. Поетика досвіду. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 19.

² Там само.

³ Там само. – С. 23.

Такі загальнокультурні проблеми не є новими, на розрізнювання філософії і поезії звертали увагу філософи XIX–XX ст. Німецький філософ кінця XIX – початку XX ст. Е.-Р. Курціус вважав, що змішування філософії з поезією, риторикою, мудрістю та іншими шкільними науками закінчилося у працях епохи Середньовіччя, коли сім вільних мистецтв недостатньо вкладалися в теоретичну філософію. При цьому Е.-Р. Курціус посилається на А. Леокарді, який сказав: «Наука художньої літератури – це філософія, найглибша і найвитонченіша, вона містить у собі всі галузі науки (підкр. наше – М. Г.)»¹.

І. Франко ще у 1878 році надрукував статтю «Наука і її взаємини з працюючими класами», в якій стверджував, що справжня наука повинна виконувати дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з цих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж дві сторони науки – знання і праця – корисні насамперед для загалу, а вже потім для самої працюючої людини.

Говорячи про віру людини в силу науки, І. Франко розрізняв два види наук: фізичні (природничі – М. Г.) та антропологічні. Уже в цей час учений вважав, що антропологічна наука «має за предмет дослідження саму людину від самого початку її появи на землі і всі віки її історичного життя, в т. ч. нинішнє її життя, суспільний лад, внутрішні мотиви, діла, ідеали, до яких прагне»². Що стосується третього напрямку – теологічних наук, то це, на думку вченого, окрема галузь наукового знання, і вивченням цього напрямку науки повинні займатися богослови.

Якщо природничі науки вивчають особливості життя в природі, то антропологічні, на думку вченого, є значно складнішими. Адже антропологічні науки осмислюють велику складність людських стосунків, величезну кількість причин і наслідків, що переплітаються між собою і породжують щораз нові причини і наслідки, є важкими для розв'язання не тільки простому розумові, але навіть значній кількості вчених людей.

¹ Див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя. – Львів: Літопис, 2007. – С. 240.

² Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 33.

Вже у 70–80-х роках XIX ст. (час формування І. Франка як літературознавця, вченого, гуманітарія) можемо зауважити розуміння І. Франком ролі антропологічних наук, які виходили за межі позитивістичної філософії. У статті «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881) вчений критично осмислив теорію Ч. Дарвіна, вважаючи, що механічне перенесення біологічних законів на життя суспільства антропологічні (гуманітарні) науки є спрощеним підходом до складних наукових проблем. Тобто увага до антропологічних проблем і в цьому зв'язку до літературознавчого аналізу стає на рубежі 70–80-х років XIX ст. визначальною. З цього приводу А. Пашук пише: «Найпершою і специфічною особливістю антропологічних поглядів І. Франка є їх тісний органічний зв'язок не просто з людиною чи людиною загалом, чи з людиною як просто біологічною істотою, а з народом, а тоді вже з людиною, тобто з народом як певною цілістю»¹.

Такі антропологічні підходи І. Франка до аналізу літературного твору помітні у його літературознавчих працях 80-х років XIX ст. На початку 80-х років XIX ст. вчений надрукував у журналі «Світ» дві статті – «Причинки до оцінення творчості Т. Шевченка» та «Темне царство», в яких антропологічні проблеми стають визначальними, затьмарюючи суто соціологічні підходи до аналізу творів, що були характерними для драгоманівської концепції художньої літератури як «дзеркала суспільного життя». У згаданих статтях бачимо, з одного боку, суто драгоманівський підхід до художнього твору як дзеркала суспільного життя, а з іншого – намагання критика проникнути у всю складність людських взаємин у Шевченковій творчості. Іноді антропологічний суб'єктивізм І. Франка щодо ролі Т. Шевченка у творенні поетичного образу є визначальним. Це виявляється в оцінці ліричного, переважно суб'єктивного, таланту раннього Шевченка: «Він уміє плакати, тужити, гніватись, але він вмів спокійно оповідати, малювати словами. Майже ні в однім своїм творі він не лишив нам пластичного образу, котрий би з повною живістю і наглядністю кидався нам у очі [...] Його гаряча душа рвлася наперед з-поза описування місць і

¹ Пашук А. Філософський світогляд І. Франка. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – С. 18.

подій, рвеса, щоб показати своє слово – але за тим словом ми тра- тимо з очей саму тему, образи і лиця бліднуть, стираються, пере- стають жити власним життям, так як ми на кожному кроці бачимо движучого та попихаючого їх поета»¹.

Антропологічний підхід до аналізу Шевченкової поезії став пріоритетним у статтях І. Франка «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» та «Темне царство», оскільки у попередніх шевченкознавчих працях дослідників («Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка» О. Партицького, статті О. Огоновського про Шевченкові поеми «Гайдамаки», «І мертвим і живим...», стаття М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879) та стаття Ф. Вовка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя» (1879)) нехтувався загальнокультурний підхід до аналізу літературного твору.

Сенсуальний вимір пізнання став пріоритетним у літературознавчих працях І. Франка другої половини 80 – початку 90-х років XIX ст. Антропологічний ракурс дослідження українців став предметом аналізу у низці літературознавчих та фольклористичних праць І. Франка 80-х років XIX ст. Вчений уже у статті «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883) писав про особливе становище жінки в українській дійсності: «Від давніх давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше і свобідніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля жінчини находить тут далеко більше пошанування, ніж, наприклад, у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, ба, навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається»².

Ґрунтовний аналіз низки народних пісень, а передусім «Пісні про шандаря», дає дослідникові можливість зробити висновок про те, що жіноча неволя в руських піснях зумовлена «нещасливим гладженням родинних обставин, котре дозволяє легально розірва-

¹ Франко І. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка // Франко І. Шевченкознавчі студії – Львів: Світ, 2005 – С. 56.

² Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 26. – С. 210.

ти зв'язок, уже фактично розірваний, котре насилує любов і серце жінчини і через те справляє їх, зводить на манівці»¹.

У праці І. Франка «Влада землі в сучасному романі» (1891) антропологічний аспект генологічної структури великих епічних форм простежується в різних підходах. Скажімо, особливості розквіту грецького роману II і III ст. нової ери вчений трактує крізь призму співіснування поганського світогляду. Боротьба між цими світоглядами, повна відданість одній ідеї, одній вірі, одному переконанню, відречення від утіх цього світу – те, що, на думку вченого, характеризувало провідні ідеї новітнього роману. «Ці ідеї були такі високі та величні, що нові покоління вже не могли їх зрозуміти і наївно та некритично вбачати історичну правду там, де була тільки поетична фікція, яка передавала погляди та ідеали певної епохи і мала на увазі пропаганду цих ідеалів»².

Особливо виразно антропологічний підхід до аналізу творчості Т. Шевченка простежуємо в час підготовки І. Франком докторської дисертації, яка мала бути присвячена студіюванню Шевченкових творів періоду «Трьох літ». Це проявилось у самому методі студіювання Шевченкових творів. «Метод той вимагає поперед усього докладного вияснення вихідної точки і вдержання тої нитки, котра в'язала думки і діла історичного лиця в однім періоді з другим, а дальше вимагає не менше докладного пояснення нових впливів і товчків і тих змін, які звільна dokonувалися серед них у даному історичному характері»³. Йдеться про те, як у літературному творі відображені антропологічні особливості народу. Такі ідеї передусім зустрічаємо у статті І. Франка «Відповідь критикові «Перебенді» (1889): «Приступаючи до оцінки твору літературного, я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, т. є стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, повчаючого і корисного для нас, т. є попросту, чи і оскільки

¹ Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 26. – С. 253.

² Франко І. Влада землі в сучасному романі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 177–178.

³ Франко І. [Вступ до докторської дисертації «Політична поезія Шевченка 1844–[18]47 рр.»] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 416.

ки даний автор і даний твір стоїть того, щоб ми його читали, ним займалися, над ним думали і про нього писали»¹.

Ще ґрунтовніше проблеми антропології літератури І. Франко розвинув у праці з методології літературознавства, а саме «План викладів літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви» (1895).

Саме розуміння літератури, як його постулювала культурно-історична школа, зачіпає проблеми антропології. Література, за концепцією культурно-історичної школи, – «вже не мертвий збір книжок, не Парнас авторів, це щось далеко більше, це суперечність явищ і витворів духовного життя даного народу. Духовне життя народу в усіх його верствах – ось та широка основа, на якій будується ця нова концепція історії літератури. Все [...] має бути предметом пильної уваги з боку історика літератури, якщо він хоче зрозуміти літературні явища даної епохи»².

Антропологія як теоретична концепція і пов'язані з нею проблеми психології творчості найглибше виявилися у трактаті І. Франка «Із секретів поетичної творчості». У ньому І. Франко «широко використав і важливі дані експериментальної психології, і низку об'єктивних висновків, які ґрунтувалися на цих даних. Однак новаторська сміливість його праці полягає не стільки у її застосуванні до вивчення поетичної творчості, скільки в тому, що він брав ідеї, які перебували в одних зв'язках, і знаходив для них несподівані, але внутрішньо виправдані захоплення»³.

Скажімо, проблема підсвідомого не стала кінцевим пунктом аналізу твору, оскільки ця чисто психологічна проблема давала привід для широких літературознавчих узагальнень. Говорячи про складну взаємодію «нижньої» та «верхньої» свідомості, український учений наголошував на складній взаємодії, наслідки якої не завжди були доступними для дослідників. Так, посилаючись на працю М. Дессуара «Das Doppel-Ich», І. Франко акцентував увагу у праці на той факт, «що велика сила спостережень, зібраних в останніх ча-

¹ Франко І. Відповідь критикові «Перебенді» // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 311.

² Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 277–278.

³ Адельгейм Є. Естетичний трактат Івана Франка і проблеми психології творчості // Франко І. Із секретів поетичної творчості. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 21.

сах, довела нас до розуміння того факту, що кожний чоловік, окрім свого свідомого «Я», мусить мати в своїм нутрі ще якесь друге Я, котре має свою окрему свідомість і пам'ять, свій окремий суд, своє почуття, свій вибір, свою застанову і своє ділання, – одним словом, має всі прикмети, що становлять психічну особу»¹.

Беручи до аналізу тільки справжні художні полотна, І. Франко, проте, не відкидав і твори, які не є шедеврами у національній літературі, але є виразом певної тенденції у розвитку мистецтва. Твори дилетантів можуть бути іноді цікавими для психолога, соціолога чи політика, додамо до цього антропологічні аспекти вивчення того чи іншого твору. Проте дослідник «тільки на творах правдивих, вроджених поетів буде студіювати секрети їх творчості, бо тільки тут ся творчість являється елементарною силою головно з огляду на форму, а почасті також з огляду на зміст і композицію. Певна річ, зміст і композиція поетичного твору, його, так сказати, скелет в значній мірі мусять бути ділом розуму, обдумані, розважені і розмірені, і де сього нема, там і найгеніальніше виконання деталей не окупить браку цілості. Повна гармонія сеї еруптивної сили вітхнення з холодною силою розумового обмірковування показується в найбільших велетнів людського слова, таких, як Гомер, Софокл, Данте, Шекспір, Гете, і небагато інших»².

Питання, які стосувалися розгляду «внутрішньої форми» (О. Потебня) художнього твору, І. Франко, як і його попередник О. Потебня, характеризували на прикладі українського фольклору. У праці О. Потебні «Объяснение малорусских и сродных народных» антропологічні риси українського народу проступають у такому зоровому образі:

Вербовее колесо, колесо
На дорозі стояло, стояло
Дивне диво гадало, гадало.

То значення того «вербового колеса», котре стоїть на дорозі і щось думає, для реципієнта незрозуміле, тому слід вислухати слова пісні до кінця:

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 88–89.

² Там само. – С. 96–97.

Ой що ж тото за диво, за диво?
Йшли парубки на пиво, на пиво,
А дівки сі дивили, дивили,
Що парубки робили, робили.

І. Франко вважав, що через логічні висновки слід зрозуміти, що верба у веснянках означає дівчину. Таким обхідним шляхом читач зробіть висновок: «вербовее колесо» значить «кружок дівчат».

Аналізуючи згадану працю О. Потебні, І. Франко підкреслив, що антропологічні спостереження українського вченого відрізняються від спостережень такого типу російського вченого О. Веселовського: «Та все-таки де в чому погляди проф. Потебні не схожі з поглядами Веселовського, і то, як смію думати, не на користь харківського вченого. Талант проф. Потебні – поперед усього талант незвичайно тонкого аналітика. Розбирає він кожну пісню на найпростіші складові часті або мотиви і на найпростіші форми поетичні, слідить за кожною відміною форми, за кожною комплікацією, кожним перемішанням або занидінням первісного мотиву, послуговуючися при тім величезним порівнюючим матеріалом, якого достарчають йому збірники етнографічні всіх племен слов'янських, між котрими він обертається, як у себе дома»¹.

Антропологічний аспект аналізу найглибше постає у Шевченкових творах, які І. Франко залучив до аналізу у трактаті «Із секретів поетичної творчості»:

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказать по правді, не було...
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають
Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела!..
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б ... Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,

¹ Франко І. Нові праці про Україну // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 189.

Щоб перегризти...
Так любо серце одпочине...
І слово правди і любові
В степи-вертепи понесли...
Нехай і так! Не наша ж мати,
А довелось поважати ... і т. ін.

На прикладі цих Шевченкових рядків І. Франко стверджував, що Т. Шевченко «користувався в значній мірі готовою вже поезією мови, готовим запасом абстракцій і абревіатур, але все-таки треба признати, що правдиві поети все і всюди з багатого запасу рідної мови вміють вибирати, власне, такі слова, які найшвидше і найлегше викликають у нашій душі конкретне, смислове враження»¹.

Своїми теоретичними працями, як і літературно-критичною практикою, І. Франко доводив, що мова не існує як зовнішній, незалежний від людської сутності чинник, як не існує і твору, відірваного від нашої біологічно-тілесної сутності, суспільних звичаїв та історично-культурних коренів. Це виявилось передусім у трактаті І. Франка «Із секретів поетичної творчості», де антропологічні проблеми стають невід'ємним атрибутом літературознавчого аналізу. Заявлена І. Франком у ранніх статтях 70–80-х років проблема загальнокультурних питань літературного твору стала визначальною у його працях кінця ХІХ – початку ХХ ст.

II. 5. Франкова теорія рецепції художнього твору і деякі проблеми рецептивної естетики

Сучасна рецептивна естетика, яка набула особливого розвитку у другій половині ХХ ст. (констанцька та американська школи рецептивної критики), переносить увагу з вивчення самого літературного твору на особливості його сприймання читачем.

Сучасну школу рецептивної естетики (нім. *Receptionsästhetic*) пов'язують насамперед з працями професорів університету Констанц (Німеччина) Г.-Р. Яуссом та В. Ізером. Під поняттям рецепція (лат. *receptio* – сприйняття) автори розуміли процес сприйняття художнього твору реципієнтом (читачем, слухачем). Поняття *есте-*

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 83.

тика у цьому словосполученні (*гр.* *aesthesia* – чуття, почуття), на думку Г.-Р. Яусса, «вже відсилає не до науки про прекрасне, не до давнього питання про суть мистецтва, а радше до питання, що ним тривалий час нехтували: як вивчати мистецтво через його власний досвід, через історію естетичної практики, котра – як рецепція – лежить в основі будь-яких мистецьких маніфестів»¹.

Натомість представник американської школи рецептивної критики С. Фіш наполягав на точному описі послідовного акту сприймання реципієнтом тексту під час читання.

Ще один аспект рецептивного прочитання літературного твору пропонує сучасний дослідник Г. Клочек, – рецептивну поетику, – розуміючи її як акт сприймання літературного твору крізь призму впливу на читача художніх засобів. Як пише Г. Клочек, «поняття «рецептивна поетика» перебуває у стадії самоутвердження, система його методологічних принципів лише формується. Проте можна запевнити, що власне рецептивна поетика глибоко закорінена в український ґрунт. Існує класика рецептивної поетики, представлена концепціями українських учених О. Потєбні та І. Франка. Їхні думки стосовно психології сприймання перебувають у досить великому і складному контекстуальному полі сучасного літературознавства, яке в ланцюгу «автор – художній твір – читач» усе більше зосереджує увагу на останній ланці «читач»².

Відкидаючи тезу про художній твір як самодостатнє явище, представники констанцької школи заперечували думку про незалежність мистецтва від суспільно-історичного контексту, однак тлумачили літературний текст як продукт конкретної історичної ситуації. Традиційне уявлення про життя і творчість письменника представники рецептивної естетики замінюють участю читача у послідовній конкретизації змісту твору упродовж історії.

У широко цитованій сьогодні праці «Історія літератури як провакація для літературознавців» (нім. «*Literaturgeschichte als provocation der Literaturwissenschaft*», 1967), що перекладена досі 16 мовами, Г.-Р. Яусс, заперечуючи позитивістськи зафарбовані тео-

¹ Яусс Г.-Р. Рецептивна естетика й літературна комунікація // Слово і час. – 2007. – № 6. – С. 39.

² Клочек Г. Трактат Івана Франка «Із секретів поетичної творчості» як предтеча української рецептивної естетики // Слово і час. – 2007. – № 4. – С. 39.

рії, висуває тезу, що вся історія літератури – це історія «зібрання мертвих фактів». Історики літератури, на думку автора, акцентуючи увагу на біографії письменника та особливостях культурно-історичної доби, ігнорують «...те обов'язкове для самого предмета літератури як одного з видів мистецтва – обґрунтування естетичного судження»¹. На відміну від культурно-історичної школи, яка розглядала біографію письменника та навколишнє середовище як визначальні чинники літературного процесу, рецептивна естетика акцентує увагу на критерії впливу, рецепції, зрештою, популярності твору, як і його автора.

У ланцюгу комунікації «автор–твір–читач» читачеві належить центральне місце. «Читач (чи краще – адресат) може реагувати на мистецький твір по-різному: просто сприймати його чи (у кращому разі) критикувати, захоплюватися ним або заперечувати, гратися його формою, тлумачити його зміст, приймати визнані інтеграції або прагнути самому написати оповідання. Зрештою, адресат може зреагувати на художній твір, створивши власний, новий»².

Окремі ідеї констанцької школи, пов'язані зі сприйняттям літературного твору, знаходимо ще у працях Канта, Гегеля та інших німецьких філософів. Ідеї конкретизації твору відображені у працях феноменологічної школи у літературознавстві (Р. Інґарден, Е. Гуссерль). Від поняття «інтенційності» (спрямованості на певний об'єкт) до конкретизації, яка виникає при окремому прочитанні літературного твору – поняття, котре властиве феноменології Р. Інґардена: «*Конфронтація* аналізу переживань, у яких відбувається читання, з необхідними за його природою структурними моментами літературного твору, дасть нам змогу ліпше зрозуміти, чому ці переживання такі складні і такі типові»³.

Виходячи з феноменологічних досліджень Р. Інґардена, В. Ізер у праці «Процес читання. Феноменологічне наближення» стверджує, що літературний твір має два полюси: художній та естетич-

¹ Jauss H.-R. *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*. – S. 9.

² Яусс Г.-Р. Рецептивна естетика й літературна комунікація // *Слово і час*. – 2007. – № 6. – С. 38.

³ Інґарден Р. Про пізнання літературного твору // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* – Львів: Літопис, 1996. – С. 141.

ний. Художній стосується тексту, створеного автором, а естетичний вказує на його реалізацію, яку здійснює читач. З цієї полярності впливає, що «літературний твір не може бути повністю ідентифікований із текстом або з реалізацією тексту, а насправді повинен знаходитися посередині»¹.

Читання трансформує літературний текст у творчий процес, далекий від простого сприймання написаного. Активуючи наші власні здібності, літературний текст дає нам змогу відтворювати мистецький задум автора. «Продуктом цієї творчої активності є те, що можна було б назвати дійсним виміром тексту. Цей дійсний вимір не є самим текстом, не є уявою читача, він знаходиться разом із текстом та уявою»².

В. Ізер приділяє значну увагу естетичному досвіду реципієнта, що формується саме завдяки наявності в тексті «ділянок невизначеності» чи «пустих місць». «Пусті місця» – це корелятиви фраз, різноманітні прийоми урізання, монтаж та композиція тексту, коментарі оповідача, які ніби «розчиняють» перспективи твору, пропонуючи читачеві широкий спектр самостійних оцінок та суджень, скорегованих певною ситуацією твору. Отже, читач має можливість задіяти свої здібності для встановлення зв'язків, що наповнюють «прогалини», які залишив текст.

Читач, за В. Ізером, виступає не пасивним споживачем твору, а активним учасником творчого сприймання, здатного творити з авторського тексту власний.

Ситуація сприймання літературного твору висуває множинність інтерпретацій. Творці рецептивної естетики пропонують п'ять ступенів суб'єктивного сприймання літературного твору:

перший ступінь – історико-культурний: на сприймання художнього твору впливає час та доба, коли жив реципієнт;

другий ступінь – рецептивно-груповий: на рецепцію художнього твору впливає приналежність реципієнта до певного типу аудиторії (соціальна, професійна тощо);

¹ Ізер В. Процес читання. Феноменологічне наближення // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: Слово, Знак, Дискурс. – Львів: Літопис, 2002. – С. 349.

² Там само. – С. 353.

третьо́й ступінь – особистісний: на сприйняття художнього твору впливає естетичний досвід реципієнта;

четвертий ступінь – віковий: на сприйняття художнього твору впливають вікові особливості реципієнта;

п'ятий ступінь – ситуативний: на особливості рецепції художнього твору впливає ситуативний чинник (напр., погода чи настрій реципієнта під час сприймання твору).

Кожен із цих ступенів впливає на процес читання, який завжди є різним. Навіть один реципієнт у різних ситуаціях буде сприймати твір по-різному.

Сучасні дослідники вважають, що така кардинальна зміна предмета дослідження суттєвим чином впливає на весь напрям майбутніх літературознавчих студій. Ольга Червінська називає її «Констанцьким науковим «вибухом» рецептивної теорії»¹.

Важливим елементом рецептивної теорії є поняття «горизонт сподівань», «естетична відстань», «естетичний досвід».

У праці «Історія літератури як провокація для літературознавців» Г.-Р. Яусс пропонує метод дослідження художніх творів, що ґрунтується на реконструкції горизонту сподіваного, в якому «твір створювався або сприймався у минулому, що дозволяє поставити питання, на які текст давав відповідь, і таким чином визначити, як читач у минулому міг сприймати і розуміти твір. Це дозволяє побачити відмінність колишнього і теперішнього розуміння твору»². Цей метод, що має назву рецептивно-історичного, важливий для розуміння особливості рецепції літератури в минулі часи.

Невід'ємним від поняття «горизонт сподіваного» є поняття «естетичної дистанції» (Г.-Р. Яусс). Естетична дистанція (нім. *Ästhetische Distanz*) визначає ступінь несподіваності твору для читача та його поетичну цінність.

Дистанція між горизонтом сподіваного читача та горизонтом сподіваного твору – тобто між уже відомим, знайомим, тим, що належить до минулого естетичного досвіду, та необхідністю «зміни горизонту», якої потребує сприйняття нового твору, – визначає художній характер літературного твору.

¹ Див.: Червінська О., Зварич І., Сажина А. Психологічні аспекти актуальної рецепції тексту: теоретико-методологічний погляд на сучасну практику сучасної словесної культури. – Чернівці: Книги–XXI, 2009. – 284 с.

² Jauss H.-R. *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft.* – S. 25.

У тому випадку, якщо естетична дистанція між твором і читачем скорочується, і реципієнтові не потрібно звертатися до нового, ще невідомого естетичного досвіду, твір наближається до категорії «кулінарного» (за термінологією Г.-Р. Яусса), чи розважального, мистецтва. Таке мистецтво не потребує від реципієнта зміни горизонту сподіваного, а навпаки, повністю виправдовує його сподівання. Дистанція, що сприймалася спочатку із захопленням чи осудом як новий спосіб бачення, для майбутніх читачів зникає, і те, що спочатку здавалося неймовірним, вже починає сприйматися як щось звичайне, що, своєю чергою, буде включеним у горизонт майбутнього естетичного досвіду як давно і добре знайоме.

Естетичний досвід (нім. *Ästhetische Erfahrung*) – одна з центральних категорій рецептивної естетики (праці Г.-Р. Яусса «Історія літератури як провокація для літературознавців» та «Естетичний досвід та літературна герменевтика»).

Естетичний досвід відрізняється від інших видів соціального функціонування специфічним відношенням до часу. Завдяки йому реципієнт може бачити речі у «новому світлі». Ця властивість естетичного досвіду дозволяє людині, яка його використовує, «переміщатися» за допомогою уяви в інші світи, позбавляючи читача таким чином часових обмежень. На думку Г.-Р. Яусса, саме естетичний досвід дозволяє реципієнтові «забігати вперед», робити прорив у майбутнє, відкривати нові горизонти та досягати нові можливості.

У комунікативному плані естетичний досвід дає змогу людині, що посіла позицію спостерігача, встановити специфічну рольову дистанцію стосовно зображуваного й водночас дає йому можливість, узявши участь у своєрідній грі, ототожнювати себе з тим, що уявляється йому ідеальним, зразковим.

А. Дранов наголошує, що «естетичний досвід дозволяє також насолоджуватися тим, що в реальному житті неможливо чи важко здійснити. Він створює простір для ситуацій і ролей. [...] Естетичний досвід, нарешті, дозволяє людині сприймати процес «самоздійснення» власного «я» під час програвання всіх ролей і переживання ситуацій як процес естетичного сприйняття»¹.

¹ Дранов А. В. Эстетический опыт // Современное зарубежное литературоведение: страны Западной Европы и США. – М.: Intrada. – С. 159.

Ці проблеми класичне літературознавство порушувало ще в кінці XIX – на початку XX ст. Серед тих, хто чи не вперше в українському літературознавстві започаткували проблему рецепції читачем художнього твору, були Олександр Потебня та Іван Франко. Основна праця І. Франка, в якій розглядалася згадана проблема, – трактат «Із секретів поетичної творчості», який у радянський час прочитувався дослідниками неглибоко, а через ідеологічний тиск в окремих виданнях післявоєнного часу передруковувався із значними купюрами.

Тільки останніми роками посилилася увага з боку літературознавців до проблем рецепції художньої творчості у зв'язку з трактатом І. Франка (праці Г. Клочека, М. Гнатюка, Р. Гром'яка, В. Боднар та ін.).

Крім трактату «Із секретів поетичної творчості» проблеми рецепції художнього твору І. Франко розглядав у працях «Слово про критику», «Старе і нове в українській літературі», «Задачі і метод історії літератури», «План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви», «Про друковане й живе слово» та ін.

Проблеми сприймання художнього твору І. Франко виводив з праць античних філософів Платона й Аристотеля. Останній, розробляючи питання риторики, звертав увагу на триєдину структуру будь-якої промови: промовець, предмет, про який ідеться, та особи, до яких звернена промова, і які, врешті, є кінцевою метою всього ланцюга комунікації.

Виходячи з раціоналізму Р. Декарта, Н. Буало у трактаті «Art poétique» (1674) вважав розум не лише верховним суддею істини, краси, але й домінантним у сприйманні літературного твору.

Подальший розвиток теорії рецепції художнього твору пов'язаний з працями І. Канта «Критика здатності судження» та Гегеля «Естетика». Гегель розумів твір мистецтва передусім як діалог з реципієнтом.

О. Потебня наголошував на активній ролі реципієнта у процесі читання, вважаючи, що читач може краще за самого автора зрозуміти те, що приховане за словом. Суть, сила твору не в тому, що розумів під ним автор, а в «тому, як він діє на читача або глядача, отже, у невичерпному важливому його змісті»¹. Ідеї О. Потебні

¹ Потебня О. Думка і мова // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: Слово, Знак, Дискурс. – Львів: Літопис, 2002. – С. 38.

щодо розуміння художнього твору пов'язані з його теорією мови і мовлення: «... один і той самий художній твір, один і той самий образ по-різному діють на різних людей і на одну особу в різний час, так само, як і одне і те ж слово кожний розуміє інакше»¹.

Проблеми рецепції художнього твору в І. Франка базовані на дослідженнях німецьких експериментальних психологів (Е. Гартмана, В. Вундта, Е. Штайнталя, Е. Дессуара). Очевидно, малознаюю І. Франкові була теорія комунікації О. Потебні, хоча праці з українського фольклору він не тільки знав, але й рецензував². Ці проблеми І. Франко досліджував у межах культурно-історичної, порівняльно-історичної, психологічної, філологічної школи, біографічного методу. Вчений завжди враховував рецепцію художнього твору, не дотримуючись сліпо якогось одного методу дослідження.

У концепції І. Франка-теоретика поєднувалися генетичний і функціональний підходи до розуміння художнього твору, його поетики. Кожен компонент композиції, кожен поетикальний прийом (художній засіб), на думку І. Франка, виконує подвійну функцію – виражає задум письменника й доносить його до читача. Однак це донесення він розумів не як передачу, перенесення готової інформації, уміщеної у творі, а як збудження у свідомості читача певних імпульсів, подібних за змістом та естетичним характером до авторських. І. Франко назвав ці ідеї «сугестуванням» (навіюванням) автором своїм читачам певних відчуттів.

У межах культурно-історичного підходу до аналізу твору вчений вважав важливим моментом аналізувати публіку письменника (увагу до кількості видань, переробок, переспівів, постановок художнього твору на сцені – усього, що свідчило про рецепцію художнього твору читачем).

Аналізуючи позицію культурно-історичної школи у статті «Етнологія та історія літератури», І. Франко наголошував на тому, що ця школа розглядає літературу «не як мертвий збір книжок, не Парнас авторів, це щось далеко більше, це суперечність явищ і витворів духовного життя даного народу. Духовне життя народу в усіх його

¹Потебня О. Думка і мова // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: Слово, Знак, Дискурс. – Львів: Літопис, 2002. – С. 38.

²Див.: Франко І. Нові праці про Україну // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 187–195.

верствах – ось та широка основа, на якій будується ця нова концепція історії літератури. Все, що тільки впливає на зміну у формі або змісті цього духовного життя, має бути предметом пильної уваги з боку історика літератури, якщо він хоче зрозуміти літературні явища даної епохи»¹.

Спираючись на досвід німецьких літературознавців В. Шерера та Е. Шмідта, І. Франко акцентував увагу на особливостях місцевості, де народилися літературні твори: «Інакше виглядають твори штуки, що повстали в глибині сухого краю, а інакше ті, що витворені близько моря»². Завдання літературознавців – донести до реципієнта політичні відносини у країні, становище жінки, соціальний стан письменника, його релігію, місце народження, освіту, ремесло, фінансове становище, родинні стосунки.

Проблеми рецепції художнього твору були визначальними у контексті звернення І. Франка до традицій порівняльно-історичного літературознавства. Виходячи з концепцій Т. Бенфея, М. Драгоманова, О. Веселовського, він звернув увагу на принцип «самозародження міфів», що впливає із загальних рис людської психіки. Український учений звернув увагу на тезу О. Веселовського про те, що епос кожного історичного народу є міжнародним, оскільки кожна нова епоха зводиться до нових комбінацій старих образів під впливом нових історичних обставин. Рецепція кожного художнього твору різними народами передбачає, на думку О. Веселовського, підготовлене до сприйняття середовище з мотивами та сюжетами, подібними до тих, що проникають ззовні.

Філологічне літературознавство (В. Ягич, С. Смаль-Стоцький, В. Перетц) при інтерпретації художнього твору вважало основним своїм завданням не лише розуміння самих слів, але й їх духу, функціонування мови в тій чи іншій місцевості у певний час. Ці ідеї прочитуються у працях І. Франка «Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах» та «Про друковане та живе слово».

Якщо у першій праці вчений акцентує увагу на потребі глибокого і серйозного філологічного коментування творів української

¹ Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 227–228.

² Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 5. – С. 35.

літератури по наших середніх школах, то у розвідці «Про друковане та живе слово» він зробив низку важливих висновків на основі власних спостережень, здобутих під час читання поеми «Мойсей» у багатьох містах та містечках Галичини й Буковини.

На думку І. Франка, у Галичині нема вдумливих читачів художніх творів. Учений говорив про «малу вправність найбільшої часті освічених людей нашого часу, привиклих до тихого та швидкого читання газет та часописів», натомість «голосне та виразне читання друкованого слова без фальшивого тону» «може мати немале значення і дати добірній публіці слухачів таке естетичне вдоволення, якого не дасть тихе та швидке читання того самого твору»¹.

І. Франко звертав увагу не рецепцію літературних творів читачами: «Найважливішою прикметою таких прилюдних відчитів, чи то літературних, чи також популярно-наукових, повинна бути, крім добору самого змісту, простота і виразність, виголошення і темп, відповідний до змісту, який би давав можливість слухачам добре відчитувати ряди слухових вражень і викликані ними уяви фантазій, через що одиноко досягається найвища мета такого відчиту – дати публіці можливість пережити душею те, що представлено у творі»².

Найглибше проблеми рецепції художнього твору І. Франко простежив у трактаті «Із секретів поетичної творчості». У цій праці вчений акцентував увагу на питаннях, які Г. Клочек сьогодні зараховує до рецептивної естетики. Використовуючи найновіші здобутки тогочасної психологічної науки – експериментальну психологію В. Вундта, психолінгвістику Г. Штайнталя, психоестетику М. Дессуара, І. Франко наочно дослідив вплив поетичних засобів на внутрішній світ реципієнта, з'ясував не лише своєрідність емоцій, які твір викликає у читача, але й проаналізував засоби, якими ці емоції викликаються.

Виходячи з тези М. Дессуара про «верхню» і «нижню» свідомість, І. Франко говорив не тільки про процес творення автором тексту, але й про процес його сприймання реципієнтом. Спираючись на закони асоціації Г. Штайнталя, він наголошував на величезній ролі уявлень, які виникають у свідомості читача у процесі рецепції.

¹ Франко І. Про «друковане й живе слово» // Діло, 1911, 24 жовтня.

² Там само.

На прикладі творчості Т. Шевченка І. Франко продемонстрував, як геніальний поет збуджує у читача незвичайний ряд асоціацій. У поемі «Гайдамаки» є епізод, «коли в нашій уяві постає образ по-жару, то мимоволі з сим образом в'яжуться й дальші образи: крик, метушня людей, голос дзвонів, гашення вогню і т. і. Се звичайна асоціація, і наша думка мимоволі вертає до неї. Аби уявити собі, що люди серед по-жару танцюють, бенкетують та співають, на се треба незвичайного напруження уяви, ... Шевченко в своїх «Гайдамаках» два рази малює нам бенкети серед по-жарів, у Лисянці й Умані»¹.

У концепції І. Франка художнє полотно постає як сукупність засобів, які впливають на уяву реципієнта. Тут діє закон множинності асоціацій – тому психологічні реакції читачів на художній твір будуть різними. Значення художнього твору постає, конкретизується в уяві реципієнта, і, відповідно, має стільки тлумачень, скільки читачів.

Питання рецепції художнього твору пов'язане зі специфікою кожного виду мистецтва. Г.-Е.Лессінг у трактаті «Лаокоон, або про межі мистецтва і малярства» («Laokoon, oder über die Grenzen der Malerei und Poesie», 1766) специфіку кожного виду мистецтва бачив у тих засобах, які вони використовують (живопис застосовує барви і постаті у просторі, поезія – слова, що розгортаються у часі). Поезія, на думку Лессінга, зображає життя у динаміці та дії: «Ніщо не змушує поета обмежувати те, що зображується лише одним моментом. Він бере, якщо хоче, кожен дію на самому її початку і доводить, всіляко видозмінюючи, до кінця»².

І. Франко розрізняв специфіку різних видів мистецтва на основі їх рецепції. Якщо живопис сприймається тільки за допомогою органів зору, то література за допомогою слова може залучати до процесу сприймання всі органи чуття реципієнта («змисли») у трактуванні І. Франка).

Рецепція музики і поезії теж має свої особливості. «Коли музика б'є переважно на наш настрій, може викликати веселість, бадьорість, сум, тугу, пригноблення, отже, переважно грає, так сказати б, на нижчих регістрах нашого душевного інструменту, там, де сві-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 67.

² Лессинг. Г.-Э. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии. – М.: Художественная литература, 1957. – С. 401.

доме граничить з несвідомим, то поезія порушується переважно на горішніх регістрах, де чуття межує з рефлексією, з думкою і абстракцією і не раз помітно переходить в домену чисто інтелектуальної праці»; і далі: «Деякі слухові явища з природи своєї недоступні для музикального представлення, наприклад враження тиші; музика може користуватися ним тільки в дуже обмеженій мірі у формі пауз, тобто моментальних контрастів; поезія має змогу репродукувати в нашій душі і се враження в довільній довготі і силі»¹.

На прикладі уривка з Шевченкової «Причинної» І. Франко продемонстрував, як поет поводить із слуховими враженнями, які дають змогу провести розпізнавання межі між поезією і музикою:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...

.....
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались
Та ясен раз у раз скрипів.

На думку І. Франка, у першій та останній парі рядків зібрані кілька сильних слухових образів, які впливають на рецепцію твору: ми чуємо рев великої ріки, свист і виття вітру, крик сичів, скрип дерева – усі ефекти суто музичні для суто музичного трактування реципієнтом.

Музичні образи у Шевченка в тій же «Причинній» діють на реципієнта контрастно до попередньої строфи:

Защebetав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защebetав соловейко –
Пішла луна гаєм;
.....
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 86.

Аналізуючи рецепцію слухових музичних образів, І. Франко показав уміння Т. Шевченка викликати в реципієнта враження погідного тихого ранку.

Художня література має здатність сугестувати (навіювати) реципієнтові повні чуттєві образи, що дало дослідникам підстави твердити, що у трактаті «Із секретів поетичної творчості» маємо «націленість усієї структури твору на читача»¹. Можемо сміливо стверджувати, що Франкова концепція рецепції художнього твору, висвітлена у цьому трактаті, уперше в українському літературознавстві окреслила новий підхід до трактування впливу художнього твору на читача.

Ще у статті «Слово про критику» (1896) І. Франко звернув увагу на відмінність суб'єктивного розуміння тексту читачем та автором. Читаючи певний літературний твір, реципієнт не мусить заглиблюватися у нього так, щоб не бачити нічого за «рамами» того світу, який створила фантазія автора. «Він [читач] може, коли хоче, сперечатися з автором, супротиставити його фіктивному світові свій власний ідейний або дійсний, реальний світ, може квестіонувати і точку виходу, і ґрунт, і спосіб поступування автора. Він не зобов'язаний до такої об'єктивності як критик науковий; він може супроти авторового суб'єктивізму висунути свій суб'єктивізм, звісно, без фальшування автора, без підсування йому того, чого автор не говорив, без злобної несправедливості»².

Деякі принципи теоретичні положення, які характеризують сучасну рецептивну естетику, започатковані гуманітарними науками ще в ХІХ ст. Проблеми рецепції літературного твору, які розроблялися у другій половині ХІХ ст. у низці праць І. Франка, знайшли своє ґрунтовне втілення у працях: «Слово про критику», «Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах», «Про друковане й живе слово», «Задачі і метод історії літератури», «Теорія й розвій історії літератури» та ін. Чи не найґрунтовніше ці проблеми опрацьовані у трактаті «Із секретів поетичної творчості», в якому автор «досліджує поетику художнього твору, що від-

¹ Боднар В. Функціонування і тлумачення термінів «естопсихологія» і «рецептивна естетика» у літературно-критичних статтях Івана Франка // Актуальні проблеми сучасної філології: літературознавство. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 93.

² Франко І. Слово про критику // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 30. – С. 216.

бувається як моделювання його впливу на читача, виступає одним з найрезультативніших способів виявлення «секретів» генерування художньої енергії»¹.

Отже, у трактаті «Із секретів поетичної творчості» І. Франко, використовуючи праці тогочасних психологів, дійшов висновку, що кожен реципієнт тлумачитиме текст по-різному. Це передувало ідеї В. Ізера про нескінченну множинність прочитань тексту, оскільки жодне читання не вичерпує усіх його потенційних можливостей.

І. Франко підійшов близько до такого важливого теоретичного поняття сучасної рецептивної естетики, як «естетична дистанція». Г.-Р. Яусс розумів відмінність між розумом читача й автора. Вона може мати різноманітний характер: історичний, національний, культурний, соціальний, віковий. Український учений зауважив вплив часової та національної дистанції на особливості рецепції, наголошуючи саме на особливостях естетичного сприйняття твору: «Кожний час, кожда суспільність має свої особні естетичні міри для творів літератури»².

Якщо О. Потебня пояснював рецепцію певного художнього твору національним чинником (ментальними, культурними, історичними та соціальними особливостями народу), то І. Франко, зважаючи на важливість національного чинника, стверджував, що історична та національна дистанція між читачем і твором може бути подолана, якщо твір зможе донести до читача «ті самі почуття, сумніви, страждання, симпатії й антипатії, що становлять суть душі сучасного освіченого чоловіка»³. Зауважимо, що ця теза є однією з базових сучасних імагологічних студій.

Розуміння твору читачем, на думку І. Франка, – це передусім розуміння за допомогою читання самого себе, свого досвіду та почуттів. Ця ідея корелюється з концепціями рецептивних методологій другої половини ХХ ст., запропонованих П. Рікером, який у герменевтичних дослідженнях наголошував, що реципієнт може зрозумі-

¹ Ключек Г. Трактат Івана Франка «Із секретів поетичної творчості» як предтеча української рецептивної естетики // Слово і час, 2007. – № 4. – С. 40.

² Франко І. Слово про критику // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 30. – С. 216.

³ Франко І. Інтернаціоналізм і націоналізм в сучасних літературах // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 35.

ти лише ті емоції і почуття, які колись сам відчував: «... кульмінація розуміння тексту в саморозумінні»¹.

У сприйманні реципієнтом мистецького полотна І. Франко орієнтувався на «самоздійснення» власного «я», розуміючи його як процес естетичного сприйняття. Визначальні поняття рецептивної естетики – «естетична дистанція» та «естетичний досвід» – не використовуються при аналізі процесу сприйняття твору літератури і мистецтва, хоча у теоретичних розвідках І. Франка акцентується увага на естетичному характері їх змісту. Відчуття естетичної краси, за І. Франком, залежить не від раз встановлених правил та формул, що обмежують творчу волю та енергію. «Знівечення естетичних рамок і схоластичних шухлядок – що се значить? Значить признання повного, неограниченого права індивідуальності, особи автора в тій найбільш особистій індивідуальній функції людській, якою є літературна творчість»².

Як бачимо, у теоретичних працях І. Франка дослідження проблем сприймання літературного твору становить важливий етап розуміння мистецького полотна. Низка теоретичних висновків українського ученого попередила важливі питання, що їх ставить сучасна рецептивна естетика. Подальше дослідження Франкових підходів до аналізу твору сприятиме інтеграції української літературознавчої науки в європейську гуманітаристику.

II. 6. Предмет, завдання та основні жанри літературної критики: концепція Івана Франка

На зорі існування мистецтва як форми суспільної діяльності стало питання про первісну оцінку будь-якого мистецького полотна. Така оцінка, що висловлювала критичну думку про той чи інший мистецький твір, була важливим чинником не лише аксіологічного буття твору, але й стимулювала дальший розвиток художньої літератури, як і інших видів мистецтва. Літературна критика від самого свого виникнення є самоусвідомленням літератури як явища сус-

¹ Рікер П. Що таке текст? Пояснення і розуміння // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: Слово, Знак, Дискурс. – Львів: Літопис, 2002. – С. 317.

² Франко І. Слово про критику // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 30. – С. 217.

пільного життя. «Вона виявляється як соціальна діяльність, бо критики стежать за літературним процесом, читають нові твори, відбирають найкращі з їх погляду для передруку, організовують дискусії, пишуть власні різножанрові праці, публікуючи їх у загальній і спеціальній пресі, ведуть навколо таких творів полеміку тощо»¹.

Сьогодні побутують різні думки щодо початків літературної критики як однієї з важливих галузей літературознавства. Поширеним є погляд, що літературна критика виникла ще в часи Платона та Аристотеля як необхідність ознайомлення широкого загалу з творами тогочасних філософів і драматургів, надання їм широкого розголосу, їх витлумачення. Власне, з античних часів критику розуміємо як вияв суб'єктивного та об'єктивного у комунікативному акті автор-дослідник. Критика має чимало спільного передусім з художньою літературою, оскільки є одним із видів «естетичної перцепції». Тому, на думку І. Франка, першим літературним критиком був Аристотель, який з відомих йому грецьких літературних творів виводив правила, на які орієнтувалися поети при пропонуванні творів. «Значить, – пише І. Франко, – Аристотелева поетика була не догматична, а індуктивна: до сформулювання правил критик доходив, простудіювавши багато творів даної категорії»².

У процесі розвитку літературної критики вона більше наближалася у своїх судженнях до наукового мислення. Перші професійні літературно-критичні судження у Європі належать французькому теоретикові літератури Нікола Буало, автору всесвітньо відомого твору «L'art poétique» (1674), який у своїй праці був водночас прихильником об'єднання критики з художньою літературою, як і з наукою. Саме від цього твору дослідники починають літочислення професійного заняття критикою, завданням якої є давати первісну оцінку творам літератури і мистецтва. Так чи інакше, літературними критиками вважали себе також Готгольд-Ефраїм Лессінг, Георг Гегель, Йоганн Гердер. Тільки у XIX ст. відбувся поділ науки про літературу на три головні галузі: історію літератури, теорію літератури та літературну критику. Зв'язок цих літературознавчих дисциплін між

¹ Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття). – Тернопіль: Підручники й посібники, 1999. – С. 7.

² Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 50–51.

еліт! Аргументи є загальні.

1
собою був настільки очевидним, що важко вирізнити суть кожної з них. Теорія літератури, яка встановлювала загальні закономірності розвитку цієї галузі літературознавства, виникла на основі літературно-критичного прочитання твору. Вона давала також інструментарій для літературного критика чи історика літератури, завданням якого було дати аксіологічний висновок про той чи інший мистецький твір. Отож, зв'язок кожної з цих галузей науки про літературу був очевидним. 2. Обзор для Зерова.

1 Специфіку літературної критики як окремої галузі літературознавства почали вивчати у XIX ст. Від Нікола Буало, Г.-Е. Лессінга, Г. Гегеля до російських дослідників літератури (Віссаріон Белінський, Олександр Герцен, Микола Добролюбов, Микола Чернишевський, Дмитро Писарев) ця проблема стала основою не лише критичної практики про літературні твори, але й самооцінки свого іманентного існування.

Уже в другій половині XIX ст. предметом вивчення науки про літературу стала теорія критики та її історія. У Німеччині, Росії дослідники намагалися вивчати літературну критику як історію її напрямів, шкіл, течій, зміну оцінок та інтерпретації літератури, а вже пізніше – подати історію творчого шляху видатних літературних критиків.

В українському літературознавстві проблеми теорії та історії критики розглянуті у працях М. Костомарова («Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», 1843–1844), П. Куліша («Характер и задачи украинской критики», 1860) та ін. Саме П. Куліш, якого С. Єфремов вважав першим професійним літературним критиком в Україні, звертав увагу на взаємозв'язок і близькість літератури та критики. П. Куліш, за словами Миколи Зерова, – «центральна фігура у вивченні українського письменства 40–60-х років. Поет і прозаїк, етнограф і критик, видавець, літературний ініціатор – він причетний до всіх помітних літературно-громадських заходів 40-х рр. і відіграє головну роль наприкінці 50-х – на початку 60-х»¹. У статті «Характер и задачи украинской критики» П. Куліш уперше поставив завдання осмислення засобів аналізу літературного твору, методів полеміки у літературно-критичній статті. У літературній

¹ Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Зеров М. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 185.

критиці П. Куліша наявні такі синтетичні жанрові форми – трактат, передмова, післямова, критика у формі художнього твору. У 60-х роках XIX ст. відбувається формування загальноприйнятих жанрів літературної критики – рецензії, літературного портрета, проблемної статті, літературно-критичного листа. Літературно-критична діяльність Івана Білика, Михайла Драгоманова, Остапа Терлецького – наступний етап у розвитку літературної критики в Україні. Як слушно зауважив І. Дорошенко, «критична діяльність Білика, Драгоманова, Терлецького готувала ґрунт для появи Франкової реальної критики, що відповідала потребам громадського і літературного життя»¹.

Свою творчістю українські письменники другої половини XIX ст. впливали на жанрову специфіку літературно-критичного мислення того часу, окреслюючи при цьому функції та завдання літературної критики. Письменники, які в цей період були авторами літературно-критичних статей, вносили в них елементи образності, асоціативності художнього мислення, які передусім притаманні для художньої літератури. У другій половині XIX ст. англійський поет Оскар Уайльд стверджував, що літературна критика може стати мистецтвом тільки тоді, коли, аналізуючи явища зовнішнього світу в художніх образах і картинах, сама починає відображати їх у тих самих образах та картинах. Такий підхід використано також у низці досліджень XX ст., в яких літературна критика розвивалася за законами художнього мислення.

Один із глибоких дослідників літературно-критичних поглядів І. Франка І. Дорошенко стверджував, що вже з 80-х років XIX ст. письменник «заперечував теоретичні основи власне галицької літературної критики, її догматизм, естетичну схоластику, суб'єктивізм і безпринципність. Свої міркування автор монографічного дослідження («Іван Франко – літературний критик». – М. Г.) підтверджував аналізом праць О. Партицького, О. Огоновського, М. Подолинського, Г. Цеглинського, а також П. Куліша»².

Найвищим досягненням літературознавчої думки в Україні стали теоретико-літературні та літературно-критичні праці І. Франка.

¹Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 25.

²Корнійчук В. Мов органи у величному храмі. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 256.

Критик - це фанатизм? Сигурно не саме тут галузь.

У працях ученого питання літературної критики у кінці XIX ст. починає розглядатися під кутом зору її теорії. Специфіку критики він проаналізував як галузь суспільної діяльності, завданням якої є формування естетичних смаків читачів. Наукову діяльність, поетичну та літературно-критичну творчість І. Франко розумів як намагання сугестувати, навіювати свої думки іншим. Літературний критик на відміну від науковця чи письменника сугестує свої думки іншим, даючи первісну оцінку твору і мистецтва. Найефективнішою з погляду навіювання своїх думок учений вважав поетичну творчість: «Поет для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духову істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити і найінтенсивніше, щоб пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню...»¹

Вона була б як науковець і чиї творчість?

Сигурно теорія мистецтва не саме тут?

Згадані думки І. Франка сьогодні значно ширше трактують сучасні літературознавчі теорії. Специфіка літературно-критичних суджень полягає в тому, що аналіз та оцінювання художнього твору відбуваються у процесі діалогу автора з читачем, вони не існують без реципієнта. Апеляція до читача – обов'язковий смислотворчий і сюжетотворчий елемент критичного дискурсу. У кінці XIX – на початку XX ст. І. Франко звертав увагу на те, що рух думки критика, де логічні побудови доповнюють докази особливого способу (асоціації критика породжують зустрічні асоціації читача, а наведені автором статті цитати-ілюстрації стають матеріалом, якому критик мусить підпорядковувати хід своєї думки), цитовані уривки, які є фрагментами статті критика, можуть функціонувати за законами художньої образності, їх включення у цілість визначають логічні зв'язки, а не закони цілісності художнього світу. Таким чином, у критичній статті відбувається синтез наукового і художнього типів мислення. Критик пропонує читачеві проблемну ситуацію, яка вирішується в єдності та взаємодії вказаних компонентів. Такі підходи реалізуються у літературознавчій теорії діалогічного висловлювання, яка відображена у працях М. Бахтіна.

навіювати?

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 45–46.

Де хочемо
зб'язати
між рецептивним

коректувати текст? чи це?

У літературно-критичному тексті критик не лише пов'язаний з читачем, але й коректує його. Сьогодні рецептивна естетика і критика оперують поняттям «горизонт очікування». Це поняття характерне для герменевтики як теорії розуміння, де ситуація спілкування є одночасно і корекцією власної свідомості. Сучасна літературознавча наука говорить про єдність «попереднього уявлення» та «горизонту очікування». Зокрема, Х.-Г. Гадамер так описав діалог у критичному тексті: «Той, хто хоче зрозуміти, не повинен віддаватися на волю власного «попереднього уявлення» в усій його випадковості, щоб якомога наполегливіше і послідовніше пропускати повз вуха думки, висловлені в тексті, поки, нарешті, ці останні не увірвуться в його ілюзорне розуміння та не знищать його. Той, хто намагався зрозуміти текст, готовий його вислухати і дозволяє йому говорити. Тому герменевтично вихована свідомість повинна бути з самого початку сприйнятливою до іншості тексту. Ідеться про те, щоб розуміти власну упередженість, щоб текст проявився у всій своїй іншості і цим одержав можливість протиставити свою фактичну істину нашим власним «попереднім уявленням»¹.

Вплив тих чи інших лексико-стилістичних засобів тексту на читача та поява певної його емоційної реакції співвідноситься з теорією «горизонту очікувань» Г. Р. Яусса. Варто зауважити, що рецептивна естетика говорить про імовірне цілісне напівсвідоме сприймання тексту. Сугестія у художньому творі – це наслідок впливу тексту на читача як синкретичної цілості, що постає як підсумок значної кількості взаємопов'язаних елементів. «Горизонт очікувань» витворюється частково через свідому оцінку читачем прочитаного, частково – через несвідомі порухи людської душі.

У теорії сугестії І. Франко дотримувався думки, що сугестивний вплив твору ґрунтується на підсвідомому (!), прихованому в образах, спогадах, асоціаціях про пережите. «Естетичний досвід», що отримав читач, за теорією В. Ізера, спричиняє переживання ним катарсису разом із персонажем, розширює його «горизонт очікувань», збагачує емоційно-психологічний досвід реципієнта і осідає в його підсвідомому.

¹ Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988. – С. 324.

На зламі XIX–XX ст. І. Франко вбачав завдання літературної критики у трактуванні «відносин штуки до дійсності». Для літературного критика важливо з'ясувати «причини вдоволення в душі людській», показати, «як даний автор викликає се естетичне вдоволення в душі читачів або слухачів», «наскільки тенденції авторові зв'язані органічно з виведеними в його творі фактами і впливають із них»¹.

Відійшовши у 90-х роках XIX – на початку XX ст. від позицій «реальної критики», І. Франко у працях «Із секретів поетичної творчості», «З останніх десятиліть XIX віку», «Старе й нове в українській літературі», «Принципи і безпринципність» розвинув ідеї наукової критики, які у XX ст. продовжували розробляти різні літературознавчі школи (наприклад, рецептивна естетика). У цих статтях чимало цитацій, алюзій з праць відомих письменників, культурних діячів різних народів, власних спостережень, висновків з аналізованих явищ. Загалом його літературно-критичні статті початку XX ст. утворюють єдиний метатекст, внутрішня логіка якого по-різному виявляється у деяких статтях, аргументується залежно від аналізованого явища. Франко стверджував, що поетична техніка мусить опиратися «на закони психологічної перцепції і асоціації», а «в мистецькій творчості краса лежить не в матеріалі, що служить її основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас твір і якими способами артист зумів досягнути те враження»².

Спостереження та узагальнення І. Франка корелюються з етопсихологією, передусім із її положенням про естетичний контекст. У трактаті «Із секретів поетичної творчості» він аргументував ідею конструктивної ролі відносин автора і читача у структуруванні твору: від сенсорно-чуттєвої пластики через діалектику підсвідомого та свідомого в поетичній уяві до обдуманих, розважних і розмірених його змісту та композиції, а також метрико-ритмічної організації. Ці аспекти Франкових роздумів окреслили перспективи літературознавчих студій у XX ст.

Значну увагу І. Франко приділяв аналізу «риторичних прикрас», які в певний час втратили органічний зв'язок із живим,

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 53.

² Там само. – С. 118.

пристрасним мисленням. «Риторичний стиль» у часи І. Франка найбільше виявлявся у публічних виступах. Думки І. Франка про питання риторики переважно стосувалися не ораторського мистецтва, а впливу художнього твору на реципієнта, який здійснюється завдяки використанню тропів, фігур, специфічному «укладу» (побудові), які крізь призму своїх завдань осмислювали оратори та автори риторик.

Історичний екскурс І. Франка у духовну культуру минулого вивляє певну тенденцію: внутрішню єдність риторики, поетики, логіки, діалектики, основою яких є людське спілкування, комунікація різних суб'єктів. Оратор впливає на публіку словом, зовнішністю, суспільною позицією, авторитетом – ці чинники впливу на слухача обгрунтовує риторика. Мистецький твір викликає у реципієнта духовно-моральне очищення, яке Аристотель називав катарсисом. Способи побудови твору художньої літератури, як і способи застосування функції катарсису, вивчає поетика.

У своїх літературно-критичних працях І. Франко враховував широкий контекст ідей, думок, тез своїх попередників. З одними погоджувався, цитуючи їхні праці, на інших посилявся, згадуючи їхні прізвища, іноді переповідаючи написане ними з пам'яті. Часто доповнював їхні висновки, враховуючи нові художні здобутки, іноді полемізував, пропонував нові гіпотези, на ґрунті яких формулював власні погляди і систему аргументів на їхню користь.

Теорія естетичного впливу мистецтва на читача, яка стала основою рецептивної естетики, закорінена у вченні давніх еллінів про мімесис і катарсис. «Поетику» і «Риторику» Аристотеля об'єднує ідея про суть і функції риторичних фігур, поетичних тропів. Його І. Франко вважав творцем «індуктивної естетики», першим літературним критиком, а Платона – предтечею його інтуїтивної теорії. Франко-теоретик поєднував генетичний та функціональний підхід до розуміння художнього твору, його поетики, акцентуючи увагу на тому, що художні засоби у творі (композиція, поетика) здійснюють емоційний вплив на читача і при цьому сприяють кращому засвоєнню реципієнтом основного задуму автора.

Франкова літературно-мистецька критика вписується у дискурс наукового мислення європейського літературознавства XIX–XX ст. «Сформульовані Франком завдання критики передбачали застосу-

вання трьох видів аналізу – естетичного, психологічного, соціологічного. В 90-ті роки він не відкидав жодного з них, лише висував на перший план естетичний аналіз. Тому він полемізував з М.О. Добролюбовим, основоположником реальної критики»¹.

На переконання І. Франка, літературна критика повинна подолати схоластичні естетичні межі. Як метатворчість вона має показати особу автора, його світогляд, спосіб відчуття внутрішнього і зовнішнього світів. Таке критичне вивчення твору веде до пізнання автора і його часу, суспільства, яке його виховало. Завданням критики є «повна емансипація особи автора з рамок схоластики, повний розрив з усяким шаблоном, якнайповніший вираз авторської індивідуальності в його творах – се характерний пануючий оклик наших часів»². Ці ідеї близькі до розуміння критики, які висловлені засновником естопсихології Е. Еннекеном у праці «Принципи наукової критики» (1888).

І. Франко вважав триумф індивідуалізму у творчості одночасним виявом соціального значення художнього твору, адже соціальних проблем не уникнути навіть у мистецьких полотнах письменників, які тікають від соціальних тем, відхрещуються від зв'язку із суспільністю, намагаються «малювати словами».

Для вченого, який користується набутками людської думки, основною метою діяльності є розширення діапазону знань, поглиблення «розуміння механізму, яким сплітаються і доконуються явища»³. Діяльність критика є паралітературною: він своїм інтелектом пояснює хід думок творців мистецьких явищ. І. Франко вперше в українському літературознавстві звернув увагу на специфіку критики, яка наділена ознаками наукової студії і водночас наближається своїми спостереженнями до художнього узагальнення, тобто має елементи винятково мистецького явища. На межі ХІХ–ХХ ст. І. Франко розумів критику як прикладну естетику, поетичну критику (І. Тен, Г. Брандес), поетичний аналіз, аналіз художнього мислення митця. Саме такий погляд домінував у другій половині ХІХ ст. Франкова критика, віддаючи належне естетичним проблемам, ви-

¹Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 107.

²Франко І. Слово про критику // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 30. – С. 217.

³Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 46.

робляє погляд на аналіз структури художнього мислення як на факт національної свідомості. І. Франко аналізував літературні факти як процес цілісного явища національної культури, мисленневої діяльності на естетичному рівні.

Специфіку критики ґрунтовно на той час розробляли французькі дослідники. Один із них, Ж. Леметр, зазначав: «Зовсім очевидно, що, як і будь-який письменник, критик має вкладати у свої твори свій темперамент і свої погляди на життя, бо він своїм розумом описує розум інших... Значить, критика є так само особистою, так само релятивною і через те (?) так само цікавою, як і всі інші роди літератури». Як і він, І. Франко вважав, що літературна критика є науковою дисципліною, яка використовує засоби суто наукового аналізу і водночас є галуззю літературної творчості, як проза, поезія, драматургія. На відміну від Ж. Леметра він акцентував увагу саме на науковості критики, переконуючи, що від науковості аргументів критичного судження залежить вагомість остаточних результатів діяльності дослідника. Як учений і як письменник критик «не може знівечити в собі впливів свого темпераменту, коли пише учений твір, та проте він раз у раз намагається, і то свідомо, систематично зменшити в собі ті впливи, наскільки се йому вдається, від того залежить, власне, міра його критичної здібності. А літературний критик, по думці д. Леметра, має право бути цілком особистим, то значить зовсім обійтися без критичної здібності, може писати, як йому подобається, коли тільки пише цікаво»¹.

Суб'єктивність критики, право на яку обстоював Ж. Леметр, на переконання І. Франка, залежить від мистецького таланту критика. Суперечливість поглядів Ж. Леметра на критичну діяльність він побачив у таких словах: «Як доктрина – вона несолідна, як наука – недокладна і, мабуть, іде попросту до того, щоби зробитися штукаю, користуватися книжками для збагачення і убагороднювання своїх вражень»². Опонуючи Ж. Леметрові, І. Франко заявляв, що твердження про суб'єктивність критики має тенденцію до нівелювання її основних висновків. Щоправда, критична думка у Франції напри-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 1. – С. 48.

² Там само.

кінці XIX ст. часто замість утвердження здорових суспільних ідеалів підносила на щит суб'єктивні враження (Ж. Леметр), безідейно-догматичні думки (Ф. Брюнетьер). Наслідком цього нерідко було приховування блискучою мистецькою формою критичних виступів відвертої ненауковості, нещирості. І. Франко навів обурливий факт із життя віденського літературного критика Г. Бара, який у часописі «Die Zeit» («Час») високо підносив французького поета П. Верлена, а у приватних розмовах називав його нікчемою.

Аналітичність літературної критики пов'язана з потребою йти не від готових літературних догм до твору, а навпаки, вибудовуванням теоретичних постулатів на основі аналізу частин твору та синтетичних висновків. До такого твердження І. Франка спонукав досвід Арістотеля: «Арістотелева поетика була не догматична, а індуктивна: до сформулювання правил критик доходив, простудіювавши багато творів даної категорії. Що пізніші віки брали Арістотелеві правила як догми і прикроювали до них пізніші твори, зложені серед інших обставин, се ще не робить Леметрового висказу правдивішим»¹.

Критика значною мірою відрізняється від історії літератури. Літературна критика, на думку В. Перетца, «має ціну, адже вона є виразом особистої чи колективної свідомості, а також розумінням літературних явищ. Вона має значення не історичного наукового висновку, а документа, такого самого, як і аналізований твір, що зумовив критичну реакцію. У критиці можливе оцінювання літературних явищ з точки зору естетичних понять моменту»².

В історії літератури, вважав В. Перетц, естетична критика може бути тільки історичною, тобто брати за основні принципи естетичної оцінки сучасні творові поняття, порівнювати його із сучасними художніми текстами.

У французьких критиків змішування історії літератури та літературної критики стало правилом літературного життя. Однак історія літератури, на відміну від літературної критики, враховує чинники суспільного та літературного життя. Історик літератури має чекати,

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 1. – С. 50.

² Перетц В. Из лекций по методологии истории русской литературы. – К., 1914. – С. 104.

«аж критикований автор умре, аж будуть видані всі його твори, листи, документи про його життя, спомини його знайомих і ворогів»¹.

Думки Ж. Леметра про суб'єктивізм спонукали до появи такого специфічного жанру літературної критики, як імпресіоністичний портрет письменника. За таких умов критик міг наважитися на зовсім догматичні і немотивовані слова: «Sic mihi placet»². Багато уваги І. Франко приділив проблемі розрізнення літературної критики та історії літератури, яку він розумів як галузь літературознавства, що її витворила культурно-історична школа. На відміну від літературної критики історія літератури має стати історією духовного життя народу.

Історико-літературні дослідження використовують літературно-критичний матеріал, намагаючись синтезувати різні підходи до критичних студій. У російській критиці це проявилось досить своєрідно: один із найоригінальніших російських критиків В. Белінський у процесі оцінювання літературних творів керувався філософськими та естетичними принципами; Ф. Буслаєв вносив до студій над історією літератури етнографічний елемент; М. Тихонравов і О. Пипін, аналізуючи давню літературу, дали початок порівняльним історико-літературним студіям; Ф. Достоевський, М. Чернишевський і Д. Писарев основним при оцінюванні літературних творів вважали принцип суспільної утилітарності.

У візантійській традиції, до якої ще у князівський період прилучилась Україна, першими історико-літературними оглядами були індекси книг «правдивих і заказаних», що потрапили на Русь із Болгарії. Як і російський літературознавець О. Пипін, І. Франко вважав, що такі індекси книг до Болгарії прийшли з Візантії, а на Русі вони зазнали значних перероблень та доповнень не з науковою метою, а для справ церковно-канонічних. За його словами, «Історія російської літератури» О. Пипіна «огріта теплим чуттям любові до рідного народу і його духовного розвою, збудована на широкій основі, се не так історія літератури в тіснім значенні сього слова, як радше історія російського духовного розвою, ілюстрована в пер-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 51.

² Так мені подобається (лат.).

шім ряді пам'ятками російського письменства»¹. Високо ставлячи О. Пипіна як дослідника, І. Франко водночас бачив хиби його історико-літературних праць. Деяку хаотичність «Історії російської літератури» О. Пипіна пояснював компонуванням її «статей, що були писані і публіковані в «Вестнике Европы» ще від 1875 року з великими перервами і при різних нагодах, а зводячи їх разом в одну цілість, автор не мав часу вирівняти нерівності викладу, повикидати повторення і позаповнювати люки»².

Як уже згадувалося, початок формування літературної критики І. Франка пов'язаний з його орієнтацією на «реальну критику» М. Добролюбова. Та вже у 90-ті роки XIX ст. він відійшов від добролюбівського трактування завдань критики, яке зводилося до погляду на літературний твір як на копію явищ повсякденного життя. Найґрунтовніше ці проблеми (співвідношення життєвої та художньої правди) відображені у трактаті «Із секретів поетичної творчості» (1898). Якщо раніше І. Франко вважав, що літературний твір є проявом дійсного життя, то в цьому трактаті він заперечив підхід до літературного твору як до газетярської новинки. Йдеться про те, що «реальна критика» не приділяла належної уваги художнім засобам естетичного впливу на читача. Проте не кожен твір, що правдиво відображає пересічну дійсність, буде естетично довершеним. Автор, дбаючи про естетичну довершеність свого твору, може малювати явища виняткові, людей вигаданих і за більш або менш вигаданих обставин. Такого права «реальна критика» не визнавала за письменником, бо «се була переважно пропаганда певних суспільних та політичних ідей під маскою літературної критики. Як пропаганда вона мала своє велике значення; як літературна критика вона показала далеко не на висоті своєї задачі»³.

І. Франко виходив із переконання, що пересічний літературний твір, який правдиво відображає дійсність, не може бути важливим чинником літературного життя. Отже, наприкінці XIX ст. він, не заперечуючи суспільного значення літератури, вважав її не пропагандою суспільних ідеалів, а виявом естетичного і духовного життя

¹ Франко І. А. Н. Пыпин. История русской литературы // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 337.

² Там само. – С. 339.

³ Франко І. Із секретів поетичної творчості. – Т. 31. – С. 52.

народу. При цьому естетичне значення літературного твору вважав визначальним критерієм у процесі його оцінювання. Предметом дослідження можуть бути політичні, соціальні, релігійні ідеї. Однак вони не є основою літературно-критичного мислення, а літературний критик може легко обійтися без дискусії щодо них. Основним предметом літературно-критичних студій кінця XIX – початку XX ст., на думку І. Франка, є відношення мистецтва до дійсності, причини естетичного задоволення від твору мистецтва, наявність таланту в письменника і сила цього таланту тощо.

На межі XIX–XX ст. в І. Франка склалася струнка система поглядів на літературну критику, завданнями якої він проголошував науковий підхід до трактування літературного твору, пов'язаний з її зверненням до суміжних наук – естетики, психології: «Літературна критика мусить бути, по нашій думці, поперед усього естетична, значить, входить в обсяг психології і мусить послуговуватися тими методами наукового досліду, якими послугується сучасна психологія»¹. Ця система постійно розвивалась і вдосконалювалась.

Зв'язок літературної критики з естетикою, на думку І. Франка, виявляється своєрідно, адже літературно-художня критика – це естетика в дії, яка втілюється в мистецьких оцінках конкретних літературних творів. Уже тоді він розумів, що літературна критика формується на основі певної естетичної системи, поєднує в собі теорію та художню практику, розробляє одну чи кілька галузей мистецтва, не охоплюючи всіх його видів, як це робить естетика. На його переконання, чим ширшим було охоплення критикою різних видів мистецтва, чим глибшим був критичний аналіз, тим тісніше літературна критика поєднувалась з естетикою.

Наприкінці XIX ст. літературна критика переймалася передусім дослідженням змісту твору із соціальною сутністю. Вона була засобом пізнання твору за допомогою життя, важливим чинником у взаєморегулювальній системі літератури та суспільства.

Наприкінці 90-х років XIX ст. в українській гуманітарній науці, як і в інших європейських культурах, панівним був «літературоцентризм», який передбачає домінуючий вплив літератури на формування картини світу, створеного малярством, архітектурою, скульптурою, музикою, театром тощо. «Літературоцентризм» зумовлював

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості. – Т. 31. – С. 53.

також вибір зразків літератури як сюжетної та ідейно-філософської основи музичних, скульптурних, живописних творів. Він виявляв себе у намаганні композиторів, малярів «запліднювати» твори живопису, музики значеннями слова. Особлива роль у цьому процесі належала літературній критиці.

Тогочасна теорія критики порушувала проблему її відносин із певними системами поглядів на суспільство. Розмірковуючи над цим, І. Франко стверджував, що літературний критик є не ментором, а людиною, яка ділиться своїм досвідом бачення та прочитання твору. Отже, він дотримувався первинного розуміння слова «критик», яке на сьогодні втратило це значення. Очевидним йому видавався зв'язок літературної критики та певної суспільної ідеології. Адже ідеологія є системою уявлень про світ, певним приписом моральних істин. Тому без впливу ідеологічних принципів літературна критика не може існувати. Ці істини стали основою практичної реалізації зв'язку ідеології та критики у літературно-критичних статтях І. Франка, з якими він виступав наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме з діяльністю І. Франка в Україні усталилися основні жанри літературної критики: рецензії-есе, широка проблемна рецензія, проблемна та полемічна стаття, літературний огляд, серія літературних портретів, розгалужені монографічні праці та ін. Літературно-критичну діяльність І. Франко почав із рецензії, яку трактував як жанр первісного реагування на літературний твір. Проте висновки від прочитаного, на його думку, не могли рабськи залежати від прочитаного.

Як зауважив І. Дорошенко, «рецензія була тим жанром, що започаткував діяльність І. Франка-критика.

«Літературні письма», «Слівце критики», «Новь І. С. Тургенева», «Сербські народні думи й пісні» – ці рецензії вперше виявили критичний хист автора на сторінках «Друга», причому вже тоді стали очевидними його вміння та здатність висловлювати цікаві й цінні думки безвідносно до того, чи були цікавими й серйозними твори, що послужили предметом обговорення»¹. До написання рецензії І. Франко ставився дуже відповідально. «Рецензія – оперативний жанр, що має свою специфіку, але найкраще, коли ця специфіка не тяжіє над автором у вигляді обов'язкових параграфів, яких він будь-що повинен дотримуватись. За формою рецензії І. Фран-

¹Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 130.

ка надзвичайно різноманітні, не визнають ніякого стандарту, багаті різновидами, завжди конкретно цілеспрямовані і залежно від цього емоційно забарвлені та насичені образним словом¹. Часто з-під його пера виходили і літературно-критичні статті, передмови («передне слово»). Особливим жанровим феноменом у надбаннях І. Франка-критика є стаття-огляд («Українська література», «Українська література в 1888 році», «Українська література за 1898 р.», «Українська література за 1899 рік», «З останніх десятиліть XIX віку»). За ними українську літературу пізнавали у польсько-, німецько-, чеськомовному світі. Це були описово-інформативні, проблемно-тематичні, іноді полемічні огляди, в яких автор висловлював судження про основні тенденції розвитку літературного процесу, найважливіші досягнення української літератури за певний хронологічний відтинок.

Класичний зразок оглядової праці – стаття «З останніх десятиліть XIX віку», написана на основі літературних лекцій І. Франка у Перемишлі навесні 1901 р. У тому році вона була надрукована на сторінках «Літературно-наукового вістника». Передруковуючи її 1910 р. у збірнику «Молода Україна», І. Франко зазначав: «Отся праця творить немов продовження мого «Нарису історії українсько-руської літератури», хоча писана 8 літ тому назад із зовсім іншим стилем. У дальшу її частину ввійдуть характеристики поодиноких письменників, що визначилися в нашій письменстві протягом останніх двох десятиліть XIX в. і почасти були друковані досі, а почасти повинні були бути ще написані. Розуміється само собою, що написані досі студії, оскільки доторкаються живих іще письменників, будуть доповнені оглядом їх літературної праці по тім часі, коли була опублікована відповідна студія»². Стаття залишилася незавершеною, але й написані 8 розділів дають чітке уявлення про основні тенденції літературного процесу в Україні протягом двох останніх десятиліть XIX ст., коли співіснували та співпрацювали представники різних літературних поколінь: Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, А. Кримський, М. Коцюбинський, Леся Українка, Олена Пчілка та

¹Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 170.

²Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 647.

ін. Особливо цікава його критична оцінка молодих авторів, які прийшли в літературу наприкінці XIX ст.

І. Франко наголошував, що в останні роки XIX ст. «на нашій літературній горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, спрививши собі широкі малюнки зверхнього оточення, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою твору штуку зробила розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики»¹.

Новаторство молодого покоління, яку репрезентують В. Стефаник, М. Коцюбинський, Ольга Кобилянська, В. Винниченко – не у виборі тем, а у способі їх трактування. На відміну від старшого покоління (Панас Мирний, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький), що дивилося на світ очима обсерватора, мораліста та судді, молодша генерація ставить перед собою інше завдання: передати стан людської душі, її порухи в тих чи інших обставинах.

Автор звернув увагу і на те, що в новітній белетристиці мало зовнішніх подій, небагато описів, «...факти, що творять її головну тему, – се звичайно внутрішні душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белетристика – се надзвичайно тонка філігранова робота, її змагання – наблизитися скільки можна до музики. Задля цього вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди»². До цього покоління І. Франко зараховував Ольгу Кобилянську, М. Яцкова, А. Крушельницького, Євгенію Бохенську та ін. Жанр оглядової статті давав змогу побачити найяскравіші ознаки, особливості і тенденції літературного розвитку в останні десятиліття XIX ст.

І. Франко теоретично обґрунтував та утвердив в українському літературознавстві жанр літературного портрета. Зародження його в нашій науці про літературу пов'язують із працями П. Куліша, М. Драгоманова, В. Горленка. Однак повноцінно літературний портрет як жанр критики утвердив І. Франко. Більшість написаних ним

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 525.

² Там само. – С. 526.

літературно-критичних портретів видрукувані на сторінках періодичних видань («Літературно-науковий вістник», «ЗНТШ»). Вони у популярній формі висвітлюють життєвий і творчий шлях певного письменника, художні особливості його творчої манери, поетики. На основі документальних матеріалів (епістолярію, мемуарів, щоденникових записів) І. Франко розкривав основні етапи становлення і зростання письменника, простежував еволюцію його стилю. Більшість літературно-критичних портретів він написав з позицій естетичної та психологічної критики. У творчій спадщині І. Франка їх «набереться кілька десятків – вони могли б скласти книгу, яка зробила б честь і не такій молодій літературі, якою була тоді українська. А з погляду майстерності це, безумовно, зразки, що становили собою найкращі, а то й неперевершені здобутки української критики»¹.

Своїми літературними портретами І. Франко подавав матеріал для теоретичних узагальнень стосовно розвитку літературознавства, зокрема літературної критики. У часи І. Франка, як і тепер, термін «літературний портрет» залишається розмитим. Ним часто називають мемуарно-біографічний нарис, есе, літературно-критичну статтю, короткий репортаж, якщо вони присвячені характеристиці конкретної людини та не претендують на повноту викладу. За такого тлумачення цього терміна і надто вільного його використання «втрачається уявлення про літературний портрет як своєрідний жанр словесного мистецтва»².

На погляд В. Баракова, «літературний портрет» означає особливий спосіб естетичного пізнання людини і характеризує специфіку цього пізнання. Його жанрове визначення передбачає певну своєрідність поряд із такими видами літературної критики, як рецензія чи стаття. Проте більшість сучасних науковців трактують цей жанр як «дослідження, що в популярній формі висвітлює життєвий і творчий шлях письменника, художні особливості його творчої манери, поетики, стилю. На основі документальних матеріалів – епістолярної спадщини митця, спогадів про нього, архівних джерел, щоденникових записів тощо – в літературному портреті у живій цікавій формі розкриваються основні етапи духовного становлення і

¹Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 125.

²Бараков В. Літературний портрет (истоки, поэтика, жанр). – Л.: Наука, 1985. – С. 9.

зростання письменника, простежується еволюція його стилю, всієї художньої системи майстра загалом, визначається його місце в історії літератури й значення для нашого часу»¹.

У літературних портретах, написаних письменниками про письменників, автор постає у ролі дослідника, який намагається зі своєї критичної позиції збудити у читачів цікавість до чужої творчості. Не маючи прямої потреби (порівняно з професійним критиком) виносити критичний вердикт, письменник-критик прагне максимально наблизитися до автора, твори якого він аналізує. У метафоричному сенсі портрет, творений митцем про митця, подібний до дзеркала, в якому відбиваються профілі дослідника та автора аналізованого твору. Їхні світи перетинаються в межах одного портрета і не просто торкаються, а взаємопроникають, доповнюють, відтінюють один одного. Феномен такої портретистики – у глибині творчих індивідуальностей. Залежно від способу поєднання творчих світів обирається і метод аналізу.

Перед написанням такого портрета кожен митець-дослідник стоїть на роздоріжжі, маючи кілька можливостей аналізу творчості свого героя: а) позиція домінування аналізованого митця (дійсності, яку критик намагається реконструювати); б) домінування власного бачення досліджуваного твору чи митця.

І. Франко-критик у літературно-критичних портретах здебільшого поєднував обидва світи: власний авторський і світ аналітика, який вважав обов'язком донести до читача неповторність постатей письменників – своїх попередників та сучасників.

Класичними зразками цього жанру є Франкові літературні портрети Т. Шевченка, написані в період найвищого розквіту літературно-критичного таланту автора. Перший із них – «Тарас Шевченко» опублікований на сторінках «Зорі» у 1891 році. На відміну від попередніх студій І. Франко тут вдався до узагальнювального дослідження творчості Т. Шевченка. Характеризуючи його поезію як «поезію бажання життя», наголосив на тому, що в період «трьох літ» душа поета «з рамок націоналізму рветься на широке поле всесвітньої боротьби духу людського за поступ і свободу». Тоді були написані «Іван Гус», «Кавказ».

¹ Кузьменко В. Словник літературознавчих термінів. – К.: Український письменник, 1997. – С. 188–189.

Як критик І. Франко намагався визначити в літературному портреті домінантні особливості Шевченкової творчості. Йх він убачав у культурі жінки-матері: «Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високий а так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко в своїх поемах «Відьма», «Неофіти» і «Марія». Не посвячення своєї людської індивідуальності для мужчини, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забуття власних ураз, де йде о службу високій і піднеслій ідеї – добра загалу, добра людськості – отсе ідеал жінки, який полишив нам в спадщині Шевченко»¹.

Намагання вичерпно охарактеризувати творчість Т. Шевченка, враховуючи особливості сприймання її іншомовним читачем, характерне і для інших літературних портретів І. Франка. Такою є студія «Тарас Шевченко» («Українська література XIX ст. ...»), яку друкувала газета «Львівський кур'єр» (1893). Цей літературний портрет зроблений на основі доповіді, яку І. Франко виголосив на засіданні товариства «Польська бібліотека» у Відні 19 лютого 1893 року. У ньому крім ґрунтовного аналізу основних мотивів шевченкової творчості І. Франко розглянув польсько-українські справи у XVI–XIX ст. та роль Т. Шевченка у становленні добросусідських відносин між двома народами.

Літературний портрет «Тарас Шевченко» («Близько 1840 р. в європейській літературі...») був надрукований німецькою мовою у віденській газеті «Час» 3 квітня 1914 року. Він уміщував матеріали, які стосувалися поширення творчості Т. Шевченка у німецькомовному світі. І. Франко-критик гостро засудив неточності, перекручення поезії Т. Шевченка, які нерідко траплялися у критичних статтях та перекладах творів. Такі думки він висловив з приводу статті В. Щурата «Святе Письмо у Шевченковій поезії» (1904).

І. Франко навів докази того, що Т. Шевченко не розлучався зі Святим Письмом упродовж усього життя: 1) згадки про Святе Письмо в поезіях Т. Шевченка; 2) епіграфи до деяких поем; 3) наслідування псалмів; 4) явні наслідування Біблії. Те, що Т. Шевченко знав Святе Письмо і подекуди ним користувався, І. Франко не заперечує, але цей вплив не був таким, як його представив В. Щурат.

¹ Франко І. Тарас Шевченко // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 122.

«Робити висновки на підставі того, що батько Шевченка (коли той був ще дитиною):

Бувало, в неділю, закривши М і н е ю ,
По чарці з сусідом випивши тієї і т. д.

або що поет учився читати на Псалтирі, а вивчившись і пробуваючи в дяка (досить коротко), ходив читати Псалтир до мерців – на наш погляд – абсолютно не можна»¹.

Не поділяв І. Франко думки В. Щурата, начебто Т. Шевченко під час навчання в академії, а також у 1845–1847 рр. і на засланні майже нічого не читав, окрім Біблії. Адже навіть на засланні він отримував книжки від своїх приятелів і знайомих.

Послабила загалом цікаву тему і тенденційність В. Щурата у доборі цитат: «Бо кілька-то громів посипалось хоч би в найновіших часах на нас нібито через те, що ми наші національні ідеали взяли з руки Шевченка – того богохульника, чи, делікатніше сказавши, раціоналіста! А врешті, Шевченко-біблієць може представляти для декого також індивідуальний інтерес. Признаюсь одверто, що такий індивідуальний інтерес він представляє для мене. Вольно богохульникам дошукуватись в Шевченковій поезії богохульств, раціоналістам – раціоналізму, а всяким іншим спеціалістам – знову чого іншого, так чому б мені не вольно було глядати в тій поезії того, що в ній найскорше знайти можна – слідів Св. Письма»²?

Як зазначав І. Франко, Т. Шевченко «не потребує ніякої оборони, бо його боронять найліпше його твори, якими одушевляється і багатий і бідний, і учений і простий, і старий і молодий – стільки вже літ і далі будуть одушевлятися. [...] ...всякі тенденційні паювання тих творів і виказування впливів, яких нема і не було, вважаємо пустою роботою. Не порівняльний метод, отже, винуватий тут, лише тенденційність у ньому і його надуживання»³.

У критичній спадщині І. Франка також є літературні портрети «Леся Українка» (1898), «Лев Толстой» (1892), «Марія Конопніцька» (1902), «Карел Гавлічек-Боровський» (1901) та ін. Чимало написав він і мікропортретів, щоб ознайомити читача з найважливішими

¹ Франко І. Шевченко і критики // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 240.

² Там само. – С. 246.

³ Там само. – С. 247.

етапами творчості певного письменника. Такими є праці про подолян С. Руданського та А. Свидницького, написані в 90-х роках XIX – на початку XX ст. Вони засвідчили глибоке прочитання творчості обох письменників, вміння визначити її національну складову та окреслити місце кожного з них в історико-літературному процесі.

Як критик І. Франко ніколи не боявся у своїх історико-літературних працях відходити від попередніх висновків, якщо у процесі вивчення певного твору переконався у їх неточності. Іноді міг навіть кардинально змінити свою думку. Якщо у статті «До студій над С. Руданським» І. Франко вважав переспів «Іліади» Гомера слабким, вбачаючи його хиби в неточності відтворення оригіналу, то у передмові до видання творів С. Руданського у 7 томах назвав його серйозним досягненням української літератури: «Щодо літературної вартості цього перекладу, то я вважаю його дуже цінним придбанням нашої літератури. Признаюсь, що читаючи в «Правді» його шматочки, я не міг набрати до нього смаку: робота пок[ійного] Руданського видалась мені профанацією Гомера. Але тепер, перейшовши цілість [...], повну видержаність його стилю, який, щоправда, не може вважатися вірним зразком Гомерового стилю, але прегарно передає власне те з Гомера, що може відчуті і смакувати широка верства українсько-руської публіки, що не проходила латино-грецької школи. Се не популяризований, але справді націоналізований наш український Гомер, і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка могла б похвалитися подібною працею»¹.

Ця передмова має елементи літературного портрета С. Руданського, вона свідчить про значну роботу І. Франка-видавця і критика, що наближав до українського читача твори обдарованих авторів, які через ранню смерть не змогли повністю розкрити свого таланту. Передмова до переспіву Гомерової «Іліади» не затьмарила портретної характеристики С. Руданського, визначила його місце в українському літературному процесі середини XIX ст. Вона виявляє вміння критика глибоко проникнути у таїну художнього слова, побачити риси національного характеру поета, показати його місце у слов'янському та європейському контекстах.

¹ Франко І. Передмова (до видання «Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського) // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 43. – С. 399.

І. Франко вважав, що найоригінальнішим С. Руданський-поет був у жанрі співомовок. У них, «тих коротких епічних анекдотах, котрих сюжет звичайно взятий з уст народу і прибраний в легеньку, сказати б можна, куцу форму народної коломийки»¹, маємо сильні та слабкі сторони таланту автора. До сильних сторін зараховував «незвичайне майстерство форми і народної мови, живість і простоту вислову, делікатний гумор, котрий, мов погідний добродушний усміх, розлитий над усіма тими творами»². Слабкістю вважав брак «ширшого філософічного погляду на життя людське і народне і невелику творчу спосібність при живій фантазії, зверненій радше на мініатюрування дрібних фактів, ніж на оживлення і обхоплення широких дійових чи життєвих горизонтів»³.

Для майбутнього упорядника творів С. Руданського І. Франко подав опис записаних з уст народу етнографічних матеріалів, поданих у збірці М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы». Він оцінив усі 19 оповідань як твори високої етнографічної та мовної вартості, звернув увагу, що всі вони стали предметом співомовок С. Руданського.

Розгляд І. Франком творчості С. Руданського ілюструє його вправність як майстра мікроаналізу окремого твору. Співомовку С. Руданського «Ні зле, ні добре», яку ще О. Огоновський зараховував до кращих його творів, І. Франко трактував як феномен глибоко національний. Саме вміння втілити український національний характер вирізняє її від аналогічних польських сюжетів. Сюжет з польського видання «Збірник анекдотів» (1793), який навів І. Франко, хоч і близький до співомовки «Ні зле, ні добре», але в ньому немає неповторного українського колориту, яким С. Руданський наснажив свій твір: «Ні зле, ні добре» «дуже видатно малює натуру українця – розважливу, трохи скептичну і з невеличким нахилом до фаталізму. Всяке добро має у нього й темний бік, а жодне лихо не буває без добра. При тім річ сама основана на таких чисто українських відносинах, як чумацтво, подорож у Крим, погана пригода в степу, що всякий відразу згодиться, що

¹ Франко І. До студій над Ст. Руданським // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 220.

² Там само.

³ Там само.

маємо тут діло з анекдотом наскрізь національним, родимим, українським»¹.

Уміння зіставити художній твір з його народнопоетичною основою, побачити ознаки індивідуального стилю в національному та загальнослов'янському контексті – ознаки, які характеризують манеру І. Франка – майстра літературного портрета.

Мікропортрет «Анатоль Патрикійович Свидницький» тісно пов'язаний з видавничою діяльністю І. Франка. Надрукований він був як передмова до роману А. Свидницького «Люборацькі» (1887). І. Франко був ініціатором публікації деяких частин роману в «Зорі» (1886), а пізніше – і окремим виданням. Для І. Франка роман «Люборацькі» (1861–1862), який понад 25 років пролежав у сховку, став фактом літературного життя тільки наприкінці 80-х років XIX ст.

А. Свидницький – представник «тих талановитих, а нещасливих людей, котрих чи то життя, чи зла доля ламають і убивають в цвіті літ, не давши розвинути вповні їх талантові, не давши прикласти їм до діла те знання, яке вони в житті здобули, ані ту щирю любов, котрою душа їх горіла в найкращих хвилях життя. Навіть те, чого встигли вони доконати в житті, переслідує зла доля, немовби старалась замести всякий слід їх земного існування, їх змагань і мук душевних»².

За своє коротке життя А. Свидницький встиг написати крім роману «Люборацькі» тільки невелику етнографічну розвідку. «В октябрській і ноябрській книжках петербурзької «Основи» напечатана його гарна етнографічна праця «Великдень у подолян», написана по-великоруськи, по поводу вийшовшої тоді книжки Шейковського «Быт подолян». Праця та дає дуже красне свідоцтво, як пильно придивлявся Свидницький до життя і побуту рідного народу і якою гарячою любов'ю обіймав його»³. Заохочений етнографічною розвідкою «Великдень у подолян» («По поводу «Быта подолян» Шейковського», 1861), друкованою на сторінках «Основи», А. Свидницький почав активно працювати над романом «Люборацькі», який на

¹ Франко І. Студії над Ст. Руданським. «Ні зле, ні добре» // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28 – С. 299.

² Франко І. Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його «Люборацьких») // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 7.

³ Там само. – С. 8.

25 років залишився «бездомним сиротою», доки не потрапив до рук І. Франка. Укладачі п'ятдесятитомного видання творів І. Франка вилучили з передмови слова, які засвідчують відмінність між православним і греко-католицьким духовенством. Ця передмова, за словами Франка, належала перу О. Калитовського. Згадана приписка спеціально адресована галицьким читачам, які мали звернути увагу на відмінності між життям духовенства Галичини та Наддніпрянщини: «А тепер ще слово до наших читачів в Галичині. Як між народом галицьким та українським ледве заходить яка різниця щодо світогляду, вірування, звичаїв і обичаїв, так і різниця між духовенством нашим і православним українським була і єсть безмірно велика. Наше духовенство – то моральні провідники й учителі народні, тамошнє духовенство 40 літ, а про таке говсрється в сій повісті, мало різнилось од люду і перше всього саме потребувало проводу»¹.

Більшість матеріалів про С. Руданського та А. Свидницького І. Франко одержав від М. Драгоманова, про що свідчать рядки в листі до нього: «За дані про Руданського дуже Вам дякую і при нагоді дозволю собі скористатись з них так, як скористав із даних про Свидницького (кінцева приписка в нотці про Св[идницького] не моя, а Калитовського, але я мусив долучити її до свого тексту!)»². Скрупульозність, повнота охоплення аналізованих художніх текстів та додаткових матеріалів – ознаки, характерні для манери І. Франка-критика.

У літературних портретах І. Франко звертався не лише до широкознаних українських письменників, він висловлював свої думки про мало-, а то й зовсім невідомих авторів, що є свідченням активної участі у критичному осмисленні сучасного йому літературного процесу.

В українському літературознавстві І. Франко найґрунтовніше розробив проблеми теорії та історії критики, з'ясувавши передусім предмет, завдання та основні жанри літературної критики, створивши також зразки цих жанрів. Теоретичні засади І. Франка-критика вирішально вплинули на розвиток усього українського літературо-

¹ Франко І. Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його «Люборацьких») // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 368.

² Франко І. Лист до М. Драгоманова від 10.11.1886 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 26.

знавства. Саме від І. Франка у нашій науці про літературу виробився феномен письменника, який «вважає своїм обов'язком писати не тільки художні твори, а й публіцистичні, літературно-критичні статті, філологічні, соціологічні, історичні, філософські дослідження. Цю традицію нам треба підтримувати й розвивати, бо в ній живе необхідне для кожної культури взагалі й для багатьох митців зокрема мислительне начало»¹.

Незважаючи на всі деформації розвитку українського літературознавства ХХ ст., пов'язаного з пануванням тоталітарної системи, традиції І. Франка – теоретика критики значною мірою вплинули на мислення української гуманітарної науки ХХ–ХХІ ст.

II. 7. Літературознавчий апарат Івана Франка

І. Франко першим в українському літературознавстві зайнявся формуванням національної термінологічної системи, спроможної якнайповніше відтворити художньо-естетичний досвід національного мистецтва.

Національна літературознавча терміносистема охоплює поняття, сформульовані на основі досвіду національної літератури, і найповніше відбиває його, а також «сприяє розумінню, осмисленню і тлумаченню його. Чим непересічнішою, неповторнішою, своєріднішою є національна література, тим більш яскравою і самобутньою є врешті-решт національна терміносистема, що народжена такою літературою»².

Деякі елементи української національної терміносистеми наявні у працях М. Максимовича, О. Бодяньського, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Петрова, М. Дашкевича, однак термінологічний апарат цих дослідників ґрунтувався на російських здобутках, їхні праці охоплювали тільки частину духовних цінностей українського народу. Наприклад, перший український професійний критик П. Куліш майже не вживав літературознавчих термінів, крім традиційних родо-жанрових позначень. Здебільшого він звертав увагу на повноту

¹ Павличко Д. Моя любов і найбільша радість // Літературна Україна, 1977. – 11 березня.

² Чирков О. Національні і наднаціональні терміносистеми. Виникнення та взаємодія // Терміносистеми сучасного літературознавства: досвід, розробки, проблеми / За ред. Р. Гром'яка. – Тернопіль, 2006. – С. 11–12.

вираження характерів, природність мови, оповіді, не терпів приблизних думок про художні твори української літератури.

Не виробив цілісної національної терміносистеми і автор чотиритомної (в шести книгах) «Історії літератури руської» О. Огоновський. Здебільшого він використовував термінологію німецької формальної естетики, традиційні родо-жанрові позначення.

Розвиток української літератури наприкінці XIX ст. створив умови для застосування в наукових працях та літературно-критичних статтях найпоширеніших літературознавчих термінів «поезія», «література», «штука», «естетика», «критика», «історія літератури», «поетична техніка», «естетична краса» та ін. Нарівні із цими поняттями І. Франко вживає терміни: домена (галузь), змисл (чуття, відчуття), «ресорпційний» (втягувальний), «скрупулянтний» (причеплений, скрупульозний), «сугестія» (навіювання). Постали вони переважно на основі латинської традиції, використовувалися для аналізу проблем психології творчості, дотепер залишившись в активному словнику психології літературної творчості.

Цю термінологію використав у літературознавчих працях І. Франко. Укладачі «Словника літературознавчих термінів Івана Франка» (1966), здійсненого на основі дванадцятитомного видання його творів, С. Пінчук та Є. Регушевський слушно зазначали, що літературознавча термінологія його творів була майже цілком сучасною з погляду її обсягу, складу, фонетико-морфологічного оформлення. У цьому словнику виокремлено сім груп літературознавчих термінів щодо їх етимології: 1) інтернаціональні (греко-латинські); 2) традиційні східнослов'янські; 3) терміни українського походження; 4) специфічні українські терміни; 5) іншомовні терміни (російські, польські, німецькі); 6) терміни-кальки відповідних інтернаціоналізмів; 7) терміни, створені різними способами, які використовувалися переважно для жанрового позначення творів літератури. За твердженням укладачів словника, «серед термінів, вживаних у творах письменника, переважає, як і в українській літературі останнього часу, інтернаціональна (греко-латинська) лексика. Правда, багато вживаних і в сучасному літературознавстві інтернаціональних термінів мають у творах Франка дещо інше фонетико-морфологічне оформлення (наприклад, «інтермеццо» відмінюється і в однині, і в множині, незвично вживаються тер-

міні «декадентизм», «епігонізм», «амфібрах» та ін.)¹. Дбаючи про якнайповніше розкриття походження терміносистеми І. Франка, С. Пінчук та Є. Регушевський тільки побіжно зважали на його роль у виробленні категоріального апарату українського літературознавства.

Однак саме завдяки І. Франкові в українське літературознавство прийшли терміни, які активно використовувалися в європейському літературознавчому дискурсі. Для цього йому неодноразово доводилося знаходити їх українські відповідники. Декілька розвідок він писав польською, чеською, німецькою, російською мовами, і перекладачі, в т. ч. 50-томного видання, мали знаходити українські відповідники використуваних ним літературознавчих термінів. Уживання найзагальнішої термінології в літературознавчих працях І. Франка є досить прецизійним. Крім того, І. Франко не тільки першим в українському літературознавстві підступився до з'ясування і вирішення його методологічних проблем, він і охарактеризував основні європейські літературознавчі школи: міфологічну, біографічну, культурно-історичну, порівняльно-історичну, критично-естетичну та ін. Готуючись до викладання української літератури у Львівському університеті, він написав перший український посібник з методології літературознавства «План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви» (1895).

Частота вживання загальнотеоретичних понять літературознавства («штука», «поетика», «естетика») у Франкових наукових працях та літературно-критичних статтях є різною. Поширене в його працях поняття «естетика» трактується ним як «способи викликати враження в душі читача». А своє розуміння предмета і завдань естетики «він викладає кілька разів і кожен раз, по суті, в рецептивно-комунікативному аспекті»². Ще в ранній статті «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка» (1881) І. Франко стверджував, що «естетика – то наука о хорошім, особливо в штуці». Термін

¹ Пінчук С., Регушевський Є. Словник літературознавчих термінів Івана Франка. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 4.

² Боднар В. Функціонування термінів «естетика» і «поетика» у літературно-критичних статтях Івана Франка // Терміносистеми сучасного літературознавства: досвід, розробки, проблеми / За ред. Р. Гром'яка. – Тернопіль, 2006. – С. 175–176.

«штука» на позначення мистецтва використовувався в західноукраїнській критиці до 1939 р. Естетика як «наука про хороше» викликає, на думку вченого, у людині «ублагороднює значення». Термін «естетика» та похідні від нього «дотеперішня естетика», «нова естетика», «індуктивна естетика», «ідеалістично-догматична естетика» має в І. Франка чітке тлумачення, яке він сформулював у трактаті «Із секретів поетичної творчості»: «Естетика від грецького слова *αἰσθηθῆ* – чуття, значить, властиво наука про чуття в найширшій значенню сього слова, отже, про роль наших змислів у прийманню вражень зверхнього світу і репродукуванню образів того світу назверх»¹.

У 80-ті роки XIX ст. І. Франко чітко окреслив термінологічно специфічні особливості кожного з видів мистецтв: «Штуки пластичні (малюнок, різьба, будівля) викликають таке зрушення при помочі гармонії красок і ліній; штуки експресивні (музика, поезія, гра акторська) – при помочі чувств, особливо, як виказав Арістотель, чувств тривоги і надії. Остаточно затим увесь естетичний бік штуки сходить на викликування певних появ психологічних, певних сильних, потрясаючих вражень і чувств. Звісна річ, затим, щоб певний твір штуки викликав сильне і потрясаюче зрушення в нашій нутрі, мусить і весь уклад бути на те звернений, щоб громадити увагу і заняття читача, а не розстрілювати їх»².

Розмірковуючи над естетичними особливостями художнього твору, І. Франко багато уваги приділяв трактуванню художнього образу та мікрообразів, а також розвитку термінології: тропів (епітетів, метафор, порівнянь тощо) і засобів поетичного синтаксису (риторичних фігур, градацій, інверсій тощо).

У трактаті «Із секретів поетичної творчості» з усіх естетичних категорій І. Франко найповніше розробив категорію «прекрасне». При цьому він зробив глибокий екскурс в історію вчення про прекрасне (Арістотель, Кант, Шлегель), наголошуючи, що зображення краси не є метою мистецтва. Тому «для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 77.

² Франко І. Причинки до оцінення поезій Шевченка // Франко І. Шевченкознавчі студії – Львів: Світ, 2005. – С. 52.

злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки»¹.

Не випускав з уваги термінологічні проблеми І. Франко і тоді, коли його думка сягала трактування психології художньої творчості. Це яскраво ілюструє його міркування про роль відчуттів (змислів) у творенні художнього образу. «Змисл слуху в контрасті до змислу дотику дає нам пізнати цілі ряди явищ моментальних, невлкових, летючих, цілі ряди змін наглих і сильних, що вражають нашу душу; до поняття твердості, постійності форм, місця він додає поняття переміни, часу»². Не менш детальну термінологічну характеристику він дав дотиковим, смаковим та нюховим відчуттям, ілюструючи їх глибинним аналізом поезії Т. Шевченка.

Завдяки І. Франкові в українське літературознавство прийшли терміни, які розкривають психологію творчості: верхня свідомість, нижня свідомість, несвідоме, ерупція (виверження почуттів у художньому творі), ономатопоетичний (звуконаслідувальний), перцепція (сприймання), сугестія (навіювання), суплементарний (доповнювальний, додатковий). І. Франкові довелося вперше у вітчизняній науці трактувати ці терміни, вводячи в контекст національного дискурсу. Як правило, ці терміни, назви запозичені з європейських мов (німецької, французької, польської тощо) і мають у своїй основі латинську традицію. Спираючись загалом на працю німецького філософа Е. Гартмана «Філософія несвідомого» (1870), І. Франко трактував це несвідоме як щось невідоме, яке «не підлягає дальшому аналізу». Сучасна психологічна наука розрізняє поняття «підсвідомого» та «несвідомого». Якщо підсвідоме – це те, що пройшло через свідомість людини і заховалося десь у пластах нижньої свідомості, то несвідоме – це те, що людина робить несвідомо, що передається їй неусвідомлено і передано їй до-свідом поколінь. На «несвідомому» ґрунтується вчення К.-Г. Юнга про архетипи.

І. Франко пішов далі, залучаючи до аналізу фізіологічну психологію Г. Фехнера і В. Вундта. Саме В. Вундтові, на думку Франка, «удалося в значній мірі прояснити роль несвідомого, між іншим,

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 83.

² Там само. – С. 85.

і поетичної творчості. Вихідною точкою були студії над тим, що називаємо людською свідомістю, і ми покористуємось тут найновішою працею про сю тему, виданою в минулому році, – студією Макса Дессуара «Das Doppel-Ich»¹, щоби показати, як сучасні психологи вияснюють сю загадкову сторону поетичної творчості. В своїй студії підносить Дессуар той факт, що велика сила спостережень, зібраних в остатніх часах, довела нас до розуміння того факту, що кождий чоловік, окрім свого свідомого «я», мусить мати в своїм нутрі ще якесь друге «я», котре має свою окрему свідомість і пам'ять, свій окремий суд, своє почуття, свій вибір, свою застанову і своє ділання, – одним словом, має всі прикмети, що становлять психічну особу»². Використаний при цьому термінологічний апарат успішно функціонує в багатьох сучасних теоріях: теорії наукового та художнього процесу канадського вченого Г. Сельє, рецептивній естетиці.

Чи не найбільшим є внесок І. Франка в розробку термінологічного апарату родових та видових ознак літературних творів. Поняття «жанру» (від *франц.* genre – рід, вид) як літературознавчого терміна виникло у Франції у XVI ст. для визначення літературних родів та видів, хоча наукове уявлення про роди та види почало формуватися ще в поезиці Арістотеля. У процесі історичного розвитку літературознавства у XVII–XVIII ст. ці поняття трактувалися з позицій класицизму (Н. Буало, Й.-К. Готшед, О. Сумароков, пізніше систему родо-видових понять умотивував Г.-В.-Ф. Гегель, на початку XIX ст. – В. Белінський).

В українському літературознавстві наприкінці XIX – на початку XX ст. були апробовані такі жанри (не завжди з конкретним термінологічним статусом): оповістка, сільветка, причинки, уваги, розправа, есей, нотатки та ін. Для усних і письмових виступів використовувалися поняття «реферат», «слово», письмових публікацій – «стаття», «текст». Однак їх дефініцій, а тим більше обґрунтування позначених ними феноменів не було.

Саме І. Франко утвердив у вітчизняному літературознавстві родо-видові назви літератури: літературний рід, епічний твір, лі-

¹ Подвійне «я» (нім.).

² Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 59–60.

ричний твір, поетичний твір, драма. Запропонував він і цілком чітке номінування видів художніх творів: епопея, роман, повість, оповідання, новела, новелета, нарис (очерк); притча, посланіє, пісня, пеан, памфлет, комедія, драма, трагедія, а також похідні від цих різновиди літературних творів – повість (автобіографічна, артистична, історична), поема (драматична, епічна, історична, побутова, політична, романтична), оповідання (історичне, артистичне, віршоване).

І. Франко був автором своєрідної жанрової модифікації лірики: філософсько-поетичного трактату «Мамо-природо», в якому в поетичній формі виклав найзагальніші світоглядні проблеми буття природи і людини. Як стверджував С. Шаховський, «Мамо-природо» І. Франка – «це наукова поезія в найповнішому розумінні слова, бо викладає не тільки засвоєння чужих філософських систем, але й хід роздумів, процес пізнання і оформлення формул. Те, що на початку з'являється як невиразний здогад, гіпотеза, передбачення, потім стає очевидною істиною, яку можна передати іншим. Це лірична поезія також в найповнішому розумінні слова, бо викладає збудження, викликане роздумами, страхи від нерозуміння істини, радість її знаходження»¹. Глибоке проникнення І. Франка у суть художнього полотна зумовило і своєрідну термінологічну систему літературних творів.

Іноді І. Франко використовував різні назви епічних творів (повість, роман). Таке явище Ніна Бернадська² пояснює тодішньою термінологічною нерозробленістю згаданих жанрів. У деяких статтях І. Франко називав «Хмари», «Кайдашеву сім'ю», «Миколу Джерю» І. Нечуя-Левицького повістями, в інших – романами. У Франковій термінології окреслені такі поняття: «просторий український роман», «перший великий український роман» («Чорна рада» П. Куліша); «простора історична повість» («Богдан Хмельницький», «Облога Буші» М. Старицького), «дрібні оповідання» («Битва», «Людина», «Некультурна», «Valse mélancolique» Ольги Кобилянської); «просторі повісті» Панаса Мирного «Повія» та «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» він назвав «більшими оповідан-

¹ Шаховський С. Майстерність Івана Франка. – К., 1956. – С. 101.

² Бернадська Н. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція. – К.: Академвидав, 2004. – С. 80–95.

нями». Усе це аж ніяк не знижує рівня його розуміння і наукового обґрунтування літературних жанрів, місця кожного твору в літературному процесі.

Високий теоретичний рівень, енциклопедична обізнаність І. Франка в детальній характеристиці різновидів драматичного роду: вертепної, віршованої, ліричної, народної, пасійної, побутової, політичної, релігійної, різдвяної драм та ін.

Завдяки літературознавчим працям І. Франка в українській науці утвердилися основні віршознавчі терміни: версифікація, віршована форма, ритм; квантитативний, метричний, скандований ритм, гекзаметр, неримований вірш, поетичний розмір, народний вірш, наголосовий вірш, коломийковий вірш, віршова форма, рима мужеська, рима женська, мужеська цезура, акцентуаційний вірш та ін. Термін «віршований твір», «віршоване оповідання», «віршування» вживається в І. Франка на позначення віршованої мови у творі. «Віршомаз», «віршороб», «віршоробство» стосуються віршованих творів бездарних авторів. Переважно в такому значенні ці терміни застосовуються у сучасному літературознавстві. Досвід І. Франка широко використовує у своїх працях І. Качуровський.

Особливу увагу І. Франко надавав характеристиці літературного процесу. Його судженнями про літературний напрям, стиль, стильову течію і пов'язаними з ними термінологічними визначеннями послуговується літературознавство і нині, деякі положення творчо осмислені сучасними вченими. Стосуються вони літературного напрямку, літературного методу, літературного стилю, літературної школи, декадентства, імпресіонізму, сентименталізму, класицизму, романтизму, реалізму тощо. Обґрунтований ним термін «імперсональний твір» (стаття «Етнологія та історія літератури») цілком наближений до сучасного трактування понять «імплицитний» та «експліцитний» автор. Так, народні пісні, як свідчив І. Франко у розвідці про цей вид народної творчості, так само прості і натуральні, при тому вони імперсональні, без суб'єктивного колориту, індивідуальність поета в них затерта.

Загалом у творенні терміносистеми українського літературознавства І. Франко репрезентує своєю діяльністю пізнавально-теоретичну епоху, яка ввела вітчизняну науку у світовий інтелектуальний простір, відкрила перед нею нові пізнавальні горизонти.

II. 8. Особливості літературно-критичного дискурсу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Проблеми критичного осмислення літератури в працях І. Франка набули ґрунтовності у 90-ті роки XIX – на початку XX ст. Вони втілені у його загальнотеоретичних працях «Задачі і метод історії літератури», «Метод і задача історії літератури», «Слово критики», «Із секретів поетичної творчості».

У згаданих статтях І. Франко порушував передусім проблеми теорії критики. Свої спостереження автор базував на творах «великих поетів і писателів», які «не заслонюють перед нашими очима дрібних, а важних моментів розвою загалу нашої інтелігенції і нашого народу»¹. В історії літератури він вбачав історію культури, загальний розвиток літературних, політичних ідей часу та освіти народу. Стаття «Слово про критику», як і основна теоретична праця І. Франка «Із секретів поетичної творчості», написана в другій половині 90-х років XIX ст., стала теоретичним підґрунтям розвитку української літературної критики XX ст.

Зважаючи на те що мистецька критика в Україні, зокрема у Галичині, перебувала в зародковому стані, І. Франко переймався справами не лише суто літературними, а й мистецькими. Він виходив із того, що навіть думки на музичні теми непрофесіонала можуть збудити цікавість людей до певної проблеми, допомогти глибше збагнути загально-мистецькі засади творчості. Енциклопедизм І. Франка давав йому підстави висловлюватися стосовно музичних тем, хоча, як він зазначав, деякі його думки могли бути хибними, проте «немає такої хибної думки, коли вона справді думка, оперта на фактах, а не пуста фраза, яка б не могла тямущого, фахово підготовленого чоловіка спонукати до дальшого думання, до дослідів та критики»².

У літературно-критичній творчості І. Франка початку XX ст. домінуючим був соціально-психологічний компонент, хоча, як зауважив Р. Гром'як, його основа все більше переміщувалась до естетичного полюсу. Це аж ніяк не спрощувало ландшафт його культурного простору, в якому на загальнолюдському тлі все виразніше окрес-

¹ Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 7.

² Франко І. Думки профана на музикальні теми // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 36. – С. 52.

лювалися національні контури. Надзвичайно цікаві логіка і композиція статей «Думки профана на музикальні теми», «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)» (обидві опубліковані 1905 р.). Стаття «Думки профана на музикальні теми» вирізнялась і вступом, і висновками, а основне в ній – інтертекстуальне словесне оформлення думки, яке поєднує еллінську та латинську традиції в оцінюванні церковної музики з огляду на естетичні смаки галичан і наддніпрянців: «Не перечу, я в музиці профан, спеціально в теорії не пішов далі поза азбуку, хоча пробував дещо трохи роздивлятися в її історії. Але я – часть публіки, що слухає продукцій наших музиків та «Боянів», відносить із них деякі враження, і як чоловік, привиклий аналізувати свої враження, і на тім полі маю вироблені деякі думки...»¹

Національна специфіка – основне в аналізі будь-якого твору, в т. ч. музичного. Цього національного елементу позбавлена музика Д. Бортнянського, який, на думку І. Франка, рвав із східною церквою. Його композиції пройняті релігійністю і можуть стояти поряд з найкращими західними композиціями та оркестрами, але духові східної церкви вони не відповідають.

Отже, як вважав І. Франко, національна специфіка мистецького твору – один із ключових аспектів його оцінювання. «Бортнянський зробився злим демоном нашої музики. Він заслонило собою нашим композиторам увесь світ, відучив їх чути голос природи, зашпунтував їх вуха на чари нашої народної пісні, накинув усій нашій музиці шаблановий, не національний і неприродний характер»², – зазначав І. Франко.

Він вважав, що на основі міждисциплінарного аналізу можна зробити висновок про те, що прекрасним у мистецтві не є сама краса поетичної форми, ані нагромадження якихось естетичних і гарних образів, ані комбінація слів. «Раз на завсіди ми мусимо сказати собі: для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридко-го, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він

¹ Франко І. Думки профана на музикальні теми // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 36. – С. 52.

² Там само. – С. 54.

використає і представить їх, яке враження він викличе при їх помочі в нашій душі, в тім однім лежить секрет артистичної краси»¹.

Найновіші досягнення європейської літературної критики початку ХХ ст. спиралися на здобутки тогочасної психології. Добре знаючи основні досягнення цієї критики, І. Франко закликав українських літературознавців до аналізу літературного процесу на основі психофізіологічного прочитання творчості письменників.

Загалом І. Франко не сприймав суто художніх прийомів у науковому аналізі. Адже «чим докладніша, доказніша має бути наука, тим сильніше мусить учений боротися з сею поетичною сугестією, отже, поперед усього з мовою, – відси йде, напр., konieczність витворювати наукову термінологію, звичайно, дику, варварську в очах філолога, або звичай уживати для такої термінології чужих слів, відірваних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено, – на те, щоби не збуджували ніяких побічних образів в уяві»². Науковий аналіз, на думку І. Франка, має збуджувати побічні ефекти значно менше, ніж художня творчість. Однак ця теза є дискусійною: достатньо щодо неї згадати вислів О. Потебні про безліч інтерпретацій твору, зумовлених особистісним чинником. Цінність думки І. Франка полягає в опануванні суб'єктивізму в критиці, який культивував тоді французький критик Ж. Леметр.

Відхід Ж. Леметра від наукових принципів аналізу І. Франко вбачав у намаганні зробити критику тільки «штукою» (мистецтвом). На його переконання, ігнорування наукових принципів дослідження творів з використанням не лише філологічних, а й естетичних, психологічних та інших методів може призвести до того, що критика замість здорової страви подає іноді отруту. Критика «або безідейно-суб'єктивна, як у Леметра, або безідейно-догматична, як у Брюнетьєра, в усякім разі нібито артистична, т. є така, що блискучою, ніби артистичною формою маскує свою ненауковість»³. Найгіршим він вважав відсутність у деяких критиків будь-яких наукових і моральних принципів аналізу твору.

Застосовуючи різні способи аналізу, дослідник мусить іти не від готових літературних форм до творів, а вибудовувати свої тео-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 118.

² Там само. – С. 47.

³ Там само. – С. 49.

ретичні постулати на ґрунті міждисциплінарного аналізу. Кожна історична епоха на основі досягнень суміжних наук виробляє свої принципи аналізу, які з часом змінюються. Тому досягнення у галузі соціології, історії, етнографії, фольклористики, поєднані з теоретико-естетичною думкою сучасності, повинні стати основою аналізу літературного твору.

В українському літературознавстві І. Франко першим запровадив наукові критерії літературного аналізу твору, а також загально-мистецькі принципи аналізу художніх явищ. Він намагався витворити наукову термінологію аналізу художньої творчості.

Більшість українських письменників, які зверталися до літературної критики (Леся Українка, М. Коцюбинський, Г. Хоткевич та ін.), керувалися Франковими критеріями цілісного аналізу літературного твору. Також тогочасне покоління українських письменників, поціновувачів літератури, засвоїло погляд І. Франка на творення національної літератури, як-от Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький. У час коли влада та її апологети нав'язували думку, що українська література може розвиватися хіба що як «література для домашнього вжитку», І. Нечуй-Левицький «творив повісті, призначені зовсім не для мужика або не виключно для мужика, а для «всесословної» української нації, для українських інтелігентів, таких, яких бачив, може, очима свого духа в будущині, в яких народження вірив, вірячи в живучість і суцільність своєї нації»¹.

Ідеї І. Франка-критика помітні і значно розвинуті в літературно-критичних статтях Лесі Українки, видрукованих на сторінках російського журналу «Жизнь» у 1900–1901 рр.: «Два направления в новейшей итальянской литературе», «Малорусские писатели на Буковине», «Новые перспективы и старые песни», «Заметки о новейшей польской литературе». Для цього журналу були підготовлені праці про п'єсу Г. Гауптмана «Міхаель Крамер», розвідки про творчість Марії Конопницької та Г. Гейне. Однак через припинення видання «Жизни» вони не були надруковані і стали фактом літературного життя значно пізніше. У 1906 р. у журналі «Нова громада» була опублікована стаття Лесі Українки «Утопія в белетристиці». Порушені в цих статтях думки про розвиток літературної критики в

¹ Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 371.

Україні Леся Українка висловлювала і в листах до І. Франка, М. Павлика, Ольги Кобилянської, Олени Пчілки, брата Михайла.

Літературно-критична діяльність І. Франка і літературно-критичні виступи Лесі Українки тісно пов'язані з їхньою художньою творчістю. Новаторство, що виявилось у них, нові ідеї у тогочасних літературах світу відразу стали набутком у їхніх теоретичних міркуваннях. Про цей зв'язок між ними наголошував І. Дзюба: «Філософські й етичні сперечання в поетичних драмах Лесі Українки ніколи не є довільними або абстрактними. Вони завжди викликані конкретними українськими ситуаціями, антиноміями свідомості українського інтелігента кінця XIX – початку XX ст. Але переключення їх у світові культурні сюжети (античні, біблійні та інші) дає можливість розкрити їхній універсальний характер, побачити співвідношення різних історичних форм життя людства і шукати в історичному досвіді людства своєрідний інтепретативний коментар до української проблематики, «урок» для української людини, світову мірку для її етичного та дійового самовизначення»¹.

На початку XX ст. Леся Українка у своїх критичних статтях не лише охопила ключові моменти розвитку української літератури, а й на основі аналізу досягнень світової літератури сформулювала теоретичні висновки, які стосувалися розвитку літературної критики.

Для Лесі Українки, як і для І. Франка, важливим у літературно-критичному аналізі був індивідуальний стиль письменника, про що вона особливо наголосила у статті «Малорусские писатели на Буковине». Започаткований І. Франком в українському літературознавстві спосіб аналізу творів жінок-письменниць із позицій «жіночого письма» знайшов у згаданій праці своє продовження у розгляді феміністичних проблем в українській літературі початку XX ст. Проте на фоні аналізу творів письменників різних поколінь основним було питання індивідуального творчого стилю. Це дало підстави І. Франкові для характеристики Лесі Українки використати містку й яскраву метафору: «чи не єдиний мужчина на всю соборну Україну».

Леся Українка у процесі аналізу творів «писателів-русинів на Буковині» вміло зауважила найважливіше в таланті Ю. Федьковича, творчість якого не була позбавлена слабкостей, притаманних народницькій ідеології. Він часто впадав у сентиментальність та ет-

¹ Дзюба І. У світі думки Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2006. – С. 10.

нографічність, водночас на його творчість вплинув європейський, особливо німецький, романтизм із його пристрастю до декоративного аспекту народного життя. Незважаючи на сумні сюжети творів Ю. Федьковича, «Буковина являється всегда в несколько праздничном виде, его герои страдают больше от любви, чем от тяжелых экономических общественных условий, а это едва ли так было в Буковине даже в более счастливые для буковинского крестьянства 60-е годы»¹. Характеризуючи творчість В. Стефаніка, Леся Українка звернула увагу на особливості його письменницької манери, в якій превалювали похмурі кольори у змалюванні життя простолюду. В Стефанікових сюжетах не було нічого незвичайного, романтичного. «Он рисует обыденную жизнь серого люда, но не только внешнюю обстановку этой жизни, а самое содержание этой жизни. Двумя-тремя быстрыми штрихами он необычайно ярко изображает нам целые драмы и, благодаря именно тому, что все его наброски имеют общий тон, они, давая нам одну общую картину жизни сельского люда, показывают коллективную душу его»².

Леся Українка прецизійно визначила індивідуальний творчий стиль Ольги Кобилянської, естетичний та ідейний рівень якої, на її погляд, значно вищий, ніж у тих буковинських і галицьких письменників, які розвивалися під впливом винятково місцевої та польської літератури. Певні нерівні місця та хиби Ольги Кобилянської варто шукати не в «Німеччині» (впливі німецької літератури), а в браку системності, від чого потерпає кожен, хто займався самоосвітою. Серед різноманітних тем її творчості Леся Українка знайшла основну, магістральну: «Больше всего отмечен ею тип интеллигентной женщины, борющейся за свою индивидуальность против нивелирующей и засасывающей среды австрийской буржуазии, погрязшей в безнадежном филистерстве. Этой теме посвящен рассказ «Людина» и большой психологический роман «Царівна», который при многих несовершенствах формы и слишком подчеркнутой феминистической тенденции, – что часто мешает художественному впечатлению, – все же остается одним из самых замечательных романов этого рода»³.

¹ Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 8. – С. 67.

² Там само. – С. 74–75.

³ Там само. – С. 69.

Особливістю літературно-критичного дискурсу Лесі Українки є розгляд творів Ольги Кобилянської на фоні європейської феміністичної літератури. Порівнюючи «Царівну» Ольги Кобилянської з творами німецької письменниці Габрієли Ройтер «Aus guter Familie»¹ та італійської белетристки Неєри «Teresa», вона віддає перевагу українській мисткині, оскільки її героїня «постаралась победить в себе те враждебные начала, с которыми приходилось ей бороться в окружающей среде, тогда как итальянка и немка не имели на это ни мужества, ни сил, ни даже ясного сознания необходимости такой самопобеды»².

Гендерні проблеми доміантні і в інших літературно-критичних статтях Лесі Українки, наприклад у розвідці «Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики)». Розглядаючи феміністичні тенденції в європейських літературах, вона передусім думає про аналогічні проблеми в літературі українській. Хоч стаття написана російською мовою і надрукована в журналі «Жизнь» (1900, № 12), вона є фактом українського літературного життя. Водночас її теоретичні висновки впливали і на літературний процес у Росії.

Аналізуючи образ жінки в сучасній французькій літературі, Леся Українка зазначала: «Во всей классической и неоклассической французской литературе XVII и XVIII вв. нет ни одного женского образа, который можно бы поставить наряду с искренней, истинно свободной духом Корделией»³. Розглядаючи образ жінки у французькій літературі від епохи класицизму, зауважила, що традиції Жорж Занд «почти не нашли себе отголоска в последующей французской литературе; их влияние сказалось в литературе немецкой и, главным образом, русской. Тип «высшей женщины», как его понимала Жорж Занд, остался навсегда чужд французской действительности, как это продолжает быть и теперь, несмотря на видимое возрождение славы Жорж Занд в последние годы»⁴. Гендерна нерів-

¹З доброї родини (нім.).

²Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – К.: Наук, думка, 1977. – Т. 8. – С. 69.

³Українка Леся. Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики) // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – К.: Наук, думка, 1977. – Т. 8. – С. 77.

⁴Там само. – С. 79.

ність у Франції зумовила те, що тільки сцена, естрада чи література давали жінці професію, в якій її заробіток дорівнював заробітку чоловіка. Недоступною тоді була наукова праця, оскільки жінка мала недостатній освітній рівень.

У літературі про «нову жінку» Англії, Норвегії, Німеччини і Франції, зауважувала Леся Українка, різними виявляються результати боротьби за її визволення. «В Англии и Норвегии новая женщина является в большинстве случаев торжествующей победительницей, в Германии – или побежденной, или заплатившей слишком дорого за свою победу, во Франции же она занимает в конце концов фальшивое положение полуосвобожденной, что-то вроде положения временно обязанных крепостных, – один шаг назад, и она сравнится с «новой женщиной» итальянской литературы, где признается за интеллигентной женщиной право только на три профессии: педагогическую, артистическую и – на худой конец – литературную, да и то под условием непричастности к феминизму»¹.

Серед тих, хто об'єктивно ставився до фемінізму, Леся Українка називала французького письменника Ж. Буа, який у романі «Нове страждання» відобразив невідомий раніше в літературі відтінок ревності у чоловіка, зумовлений новим ставленням до нього «нової жінки». Тоді, коли цікавість жінки зосередилася не лише на чоловікові, а й на питаннях науки, мистецтва, на феміністській діяльності, чоловікові «прибавилось «новое страдание»: он ревнует, страшно ревнует женщину к ее книгам, занятиям, конференциям, клубам и пр., как никогда не ревновал к ее нарядам, балам, скачкам, рулетке и т. п.; он так жестоко ненавидит книгу, которую она пишет, как едва ли бы в состоянии был ненавидеть ее ребенка, принадлежащего другому»².

Висновки Лесі Українки завжди ґрунтуються на глибокому знанні особливостей розвитку європейських літератур і власному естетичному чутті художника. На її погляд, жіноча проблематика у

¹ Українка Леся. Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики) // Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 8. – С. 95.

² Там само. – С. 96.

французькій літературі найбільше вплинула на європейські літератури, хоч норвезька література активніше порушує питання «нової» жінки, німецька розглядає їх набагато енергійніше, англійська вирішує їх практичніше. Заслуга французів – у трактуванні «жіночої» проблематики, особливій пристрасі та захопленні при обговоренні її в літературних творах.

Жанр оглядової статті, який став фактом літературного життя в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., культивував й І. Франко. Його статті «З останніх десятиліть XX віку», «Наша література в 1901 році», «Южнорусская литература», як і попередні та пізніші огляди польської літератури, стали орієнтиром в освоєнні тем, проблем, які досліджувала порубіжна українська літературна критика. Усе найкраще, що з'являлось у польській літературі, завдяки І. Франкові, Лесі Українці, В. Щурату, ставало набуток українського читача. Значна заслуга в цьому належала «Літературно-науковому віснику», польськомовним часописам «Край», «Кур'єр Львівський», «Квартальник історичний», а також російському часопису «Жизнь», у якому друкувалася більшість літературно-критичних статей Лесі Українки. Літературно-критичні статті І. Франка та Лесі Українки кінця XIX – початку XX ст. знайомили українського читача з польською, а польського – з українською літературою.

Від ранньої розвідки «Польський селянин в освітленні польської літератури» до статті «Поезія Яна Каспровича», а далі до контраверсійних статей про польський романтизм і польський модернізм – такий діапазон літературно-критичного дискурсу І. Франка про польську літературу.

Стаття Лесі Українки «Заметки о новейшей польской литературе» покликана була ознайомити читача з найновішими модерними творами польської літератури. При цьому авторка відкидала компліментарну критику, вважаючи, що тільки серйозна критика (до якої зараховувала польського критика-позитивіста П. Хмельовського) може дати ґрунтовний матеріал для інтелектуального життя нації. У цій статті основну увагу дослідниця звернула на досягнення модерних польських письменників, аналізуючи їхню творчість на фоні новітніх надбань європейських літератур. Водночас вона подала нарис історії польської літератури попередніх періодів, виокремлюю-

чи як один із її феноменів «українську школу» в польській поезії. Оцінки Лесі Українки цієї школи дуже точні: твори «украинской школы, напоминающие отчасти юношеские баллады Шевченко, отчасти ранние повести Гоголя, выходили довольно искусственными и слишком идиллическими, но это был единственный способ угодить «и родине, и отечеству». Такое литературное направление, которое подчас даже польская критика называла «танцем между яйцами», не могло иметь будущности, и действительно, «украинская школа» так же скоро отцвела, как и расцвела»¹.

Значну увагу Леся Українка приділяла проблемам польського позитивізму, який представляла, на її думку, творчість Б. Пруса, Марії Конопницької, Елізи Ожешко. Як і І. Франко у статті «Польський селянин в освітленні польської літератури», Леся Українка ґрунтовно охарактеризувала позитивістські тенденції польської літератури. Визнавала вона і значення народницького напрямку для основних жанрів літератури Польщі: «Народническое направление имело огромное значение для польской литературы: оно сразу открыло новые горизонты, обновило и форму, и содержание польского романа и повести, вызвало к жизни новеллу. Оно, наконец, дало определенные контуры идее «органического труда»². Заснована на принципах служіння народові «органічна праця» задовольнила і «реалістів», і «ідеалістів». Однак найцікавішими для Лесі Українки були неоромантичні тенденції польської літератури, які розвивали З. Пшесмицький, С. Пшибишевський, В. Номоевський, С. Жеромський, Б. Серошевський: «По внешней манере, в сущности, такие различные по духу писатели, как Пшибишевский и Жеромский, как Тетмайер и Каспрович, очень сходны между собой: они все пишут новоромантическим стилем и постоянно противопоставят чувство рассудку»³.

Якщо польська критика слідом за белетристами закликала до синтезу життя, то, як стверджувала Леся Українка, чи не кращим лозунгом стало б «Свободу духу, відваги, що б там не було!». Саме

¹ Українка Леся. Заметки о новейшей польской литературе // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – К.: Наук, думка, 1977. – Т. 8. – С. 103.

² Там само. – С. 105.

³ Там само. – С. 125.

цього, на її погляд, бракувало багатій і надзвичайно цікавій тогочасній польській літературі.

Започаткована І. Франком у статті «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» традиція ознайомлювати читача з найновішими досягненнями європейських літератур помітна і в літературно-критичних працях Лесі Українки «Два напрямлення в новейшей італьянскої літературе (Ада Негри и д'Аннунцио)» та «Михаэль Крамер». Последняя драма Гергарта Гауптмана».

Для авторки статті Ада Негрі є ліриком описових тонів. Вона, як справжня поетка, не вишукує фактів для ілюстрування своїх ідей – навпаки, враження зовнішнього світу раптово збуджують її думки і почуття. Вона не женеться за новими відчуттями, а кожному новому відчуттю віддається з пристрасстю. Поетичний темперамент д'Аннунціо, на думку Лесі Українки, є повним контрастом до поезії Ади Негрі. «Его настроения меняются, подобно краскам его родного моря, и трудно бывает подчас проследить причину их или хотя бы просто фиксировать их. После восторженных гимнов Киприде и дифирамбов «адской розе» – сладострастью, в которых порой сквозь слишком искусную форму пробивается натянутость, он пишет целый ряд сонетов под общим названием «Унылое животное» («Animal triste»). Сонеты эти общим тоном напоминают «Цветы ада» Бодлера, но форма их чисто итальянская»¹. Леся Українка вважала Аду Негрі передвісником нової зірки відродження італійської та світової літератур, великого піднесення – «di nuovo gran Risorgimento»². Ведучи мову про нові тенденції в італійській літературі, вона думала про модерні ознаки літератури української.

Як і І. Франко, Леся Українка інтелектуалізувала своїми статтями українську естетичну думку, привчала українського і російського читача до високих вимог, звичних для європейського літературного життя.

¹ Українка Леся. Два напрямлення в новейшей італьянскої літературе (Ада Негри и д'Аннунцио) // Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. – К.: Наук, думка, 1977. – Т. 8. – С. 37.

² Знову велике відродження.

III. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ ВИМІРИ КУЛЬТУРИ

III. 1. Глибина Франкового слова

Наш сучасник звик до шкільного трактування І. Франка, яке зводиться до того, що він талановитий письменник, ерудований критик, пристрасний публіцист, але за цим усім насправді стоїть постать універсального генія, що увібрав у себе риси письменника і вченого, філософа і митця, помножені на ту селянську працьовитість, яку в ньому відзначали його сучасники.

Сьогодні минає 160 літ, відколи І. Франко відійшов у вічність. Які риси Франкового універсалізму ми мусимо засвоїти? З багатогранної скарбниці, яку залишив після себе письменник, беремо те, що найбільше співзвучне нашому часові. «Жоден з діячів нашої культури (і мало хто – світової) не може зрівнятися з ним за всебічністю інтересів, енциклопедичністю знань і продуктивністю праці. У нашій культурній та інтелектуальній історії Франко – не просто «другий після Шевченка» (чи то пак «галицький Шевченко»), а український Аристотель та Леонардо да Вінчі, Вольтер чи Гете, він став в один ряд з найбільшими геніями людства і тим самим закарбував своє ім'я не тільки до літопису, а й до золотой книги надбань людської цивілізації загалом»¹.

Крім неперевершеної вартості художніх творів – поезії, прози, драматургії І. Франко залишив нам наукові праці з історії і теорії літератури, методології літературознавства, проблем літературної критики, компаративістики, бібліографії, книгознавства, бібліотекознавства, мовознавства, перекладознавства, журналістики, фольклористики, етнографії, культурології, мистецтвознавства, релігієзнавства, історії, економіки, соціології, правознавства, політології, психології, філософії, зрештою, природничих наук.

Універсальність Франкової багатогранності дає підстави говорити про письменника і вченого як людину епохи Відродження. Сучасні дослідники підраховали, що І. Франко протягом 40-річної праці кожного року поповнював свою бібліографію 75 позиціями. В роки найінтенсивнішої творчості бібліографія художніх та наукових праць поповнювалася 200–300 позиціями! Серед них най-

¹ Тихолоз Б. Іван Франко – Doctor Universalis // Каменяр, 2001. – № 6. – С. 1.

продуктивнішим був 1898 рік – час вшанування 25-річної праці І. Франка на ниві української культури. Як у Т. Шевченка 1845, так у І. Франка 1898 рік – золоті роки творчості геніїв.

Серед усього набутку І. Франка вирізняються його художні твори – поезія, проза, драматургія. Поетичні збірки «Баляди і розкази», «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», «Semper tiro», «Давне і нове», «Із днів журби», «Україні», «Із літ моєї молодості»; а ще поеми на різні теми, і серед них етапні твори – «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей». Додамо до цього величезний масив прози – романи, повісті, оповідання та низка п'єс, які визначають обличчя української драматургії кінця XIX – початку XX ст., – ось далеко не повний перелік огрому художньої мислі І. Франка.

Та все-таки на першому місці в художній спадщині І. Франка – його поетичні твори. «На величезному материку Франкової літературної спадщини серед його «апостолових праць» (М. Грушевський) на першому плані вирізняється поезія, бо з неї розпочався злет письменника на вершини слави і нею скінчилося його земне творче життя. Між утраченим, на жаль, первістком «Великдень» (1871) і останнім відомим нам віршем «Ще не близько весна» пролягла натруджена 45-літня дорога...»¹

Без сумніву, Франкова спадщина належить усьому цивілізованому світові, але передусім письменник і вчений служив своєму українському народові і в свято, і в будень. У святкові дні прийнято говорити про досягнення, успіхи, накреслювати перспективу майбутнього. Серед зоряних моментів надто складного його життя був і столітній ювілей української літератури, який святкували у Львові у 1898 році. До слова, цей ювілей співпав з 25-річчям Франкової творчості.

У поезії «Великі роковини», що була виголошена як пролог перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки» в пам'ять 100-ї річниці української літератури, прозвучали зі сцени тодішнього театру Скарбка (сьогодні театр ім. Марії Заньковецької) Франкові слова:

Кожен може стать Богданом,
Як настане слухний час.

¹Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 16.

Мовиш, нині інші війни.
Ну то іншу зброю куй.
Ум гостри, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кожен думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт¹.

Відгукуючись у той час на політичну декларацію українців-наддніпрянців «Братство тарасівців» під проводом Миколи Міхновського, І. Франко висловив деякі критичні думки щодо змісту програми товариства, певного багатослів'я та пишномовних висловів декларації. Водночас він високо оцінив цю програму, стверджуючи, що «головні позитивні пункти молодих українців заслуговують на цілковите схвалення і, сподіваємось, викличуть щирі симпатії до прагнень молодих українців у всьому слов'янському світі, у всіх європейських народових колах»².

У 1896 році І. Франко полишив радикальну партію, одним із творців якої був, розуміючи, що різні соціалістичні й анархістські ідеї перетворення людства у щасливий оазис приречені на провал. У рецензії на книжку Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» (1895) І. Франко висміяв «готові формули» соціал-демократів, з допомогою яких вони намагаються вирішити усі найскладніші проблеми.

«На склоні віку» особливо актуальними є Франкові ідеї державності України. Не лише культурна самоідентифікація, але й державна самостійність народу повинна бути кінцевою метою всіх сил і змагань українців. І хоча на початку ХХ ст. ця самостійність була «поза межами можливого», інтелектуальні сили народу, на переконання мислителя, мусять усе зробити, щоб досягти її. Державна самостійність України є ідеалом «повного, нічим не зв'язаного і не

¹ Франко І. Великі роковини // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 45.

² Франко І. Програма молодих українців // Літер. Україна, 2006. – Ч. 23. – С. 7.

обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвитку нації...»¹

Новий імпульс ідеї державності України І. Франко відчув у рік революції – 1905. У статті «Одвертий лист до галицької української молоді» (1905) він наголосив на відповідальному завданні української молоді початку ХХ ст. – «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю – суцільний культурний організм, зібраний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч яка сильна держава не може остоятися»².

Майбутня українська держава бачилась вченому і письменникові як єдина і соборна. Політична діяльність та партійна робота у цей час не цікавили І. Франка. Він вийшов спочатку з радикальної, а згодом і з національно-демократичної партії, засновником якої був разом з Михайлом Грушевським у 1899 році. Відтоді І. Франко віддався лише літературній і науковій праці: став одним із редакторів «Літературно-наукового вістника» (1898), який друкував його поезії, оповідання, наукові та публіцистичні статті, брав активну участь в «Українсько-руській видавничій спілці», Науковому товаристві ім. Шевченка.

Державну незалежність України І. Франко тісно пов'язував з розширенням культурної присутності українців серед інших європейських народів. Для цього він використовував кожен нагоду. У листі до дружини від 11 жовтня 1892 року І. Франко писав з Відня: «...Я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоби справді скористати в науці і познайомитися з ученими людьми, котрих знайомість може мені бути більше придатною, ніж сам титул докторський»³.

¹ Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 285.

² Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молоді // Будівничий української державності. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 579.

³ Франко І. Лист до О. Франко від 11.10.1892 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 354.

Живучи в багатонаціональній державі, якою на той час була Австро-Угорська монархія, І. Франко, продовжуючи традиції М. Драгоманова, зробив найбільше для популяризації української культури у Європі, перекладаючи твори українських письменників іншими мовами, пишучи наукові та популярні розвідки про Україну та українську літературу. Ця праця, започаткована ним ще у 80-х роках XIX ст., набула особливої інтенсивності у 90-х роках XIX ст., коли вчений став доктором Віденського університету. Його знайомство з такими особистостями, як Ватрослав Ягич, Йозеф Їрчек, Томаш Масарик, Адольф Черни, Іван Шишманов, Теодор Герцль, Міхаель Габерляндт, Йозеф Крумбахер та ін., сприяло значно ширшій, ніж доти, популяризації української літератури у Європі. Урешті, світова культурна спільнота радо сприймала все, що стосувалося досягнень української літератури, причому не лише тієї, яка творилася на теренах Галичини, але й Наддніпрянської України.

Через посередництво німецької мови І. Франко робив усе можливе, щоб познайомити європейського читача з тими проблемами, що ними жив тоді український народ по обидва боки Збруча. Особливу увагу приділяв він популяризації української літератури та культури. Принагідно зауважимо, що для українського інтелектуального життя ця проблема актуальна і сьогодні.

Для І. Франка прикладом діяльності вченого як популяризатора рідної культури у цей час став данський літературознавець Георг Брандес, який ще в кінці 70-х років XIX ст. розпочав свої виклади в Копенгагенському університеті про новітні напрями в європейських літературах – «Die Hauptströmungen der europäischen Literatur des XIX Jahrhunderts» («Головні течії європейських літератур XIX віку»). Ці виклади вилилися пізніше у 6-томну працю, яка здобула популярність, а автор – європейську славу.

Український письменник добре усвідомлював, що діяльність такої особистості, як Г. Брандес, виходила далеко за рамки своєї держави і ставала набутком широкого кола читачів. Праця Г. Брандеса «Die Hauptströmungen der europäischen Literatur des XIX Jahrhunderts» «стала першою працею, що збудила зацікавлення в безмірно ширших кругах і була перекладена на різні європейські мови. Від видання сеї праці Брандес зробився критиком європейської слави, посе-

редником між різними літературами сучасної Європи, інтерпретом провідних ідей і красот найрізніших сторін і націй»¹.

Г. Брандес був для І. Франка прикладом ученого, який промощував нові дороги культурної комунікації європейських народів. Здобутки вчених він умів подати широким масам у блискучій формі.

Данський учений Г. Брандес, як і шведський літератор Альфред Енсен та норвежець, Нобелівський лауреат Бйорнстjerne Бйорнсон були палкими прихильниками української культури та шанувальниками І. Франка. На початку ХХ ст. А. Енсен консультувався з І. Франком під час праці над монографією про творчість Т. Шевченка. У збірнику «Привіт Іванові Франкові сорокаліття його письменської праці 1874–1914» А. Енсен надрукував статтю «Kotliarewskyj's travestierte Aeneide», в якій висловив свій погляд на роль «Енеїди» І. Котляревського у розвитку української літератури.

Європейський авторитет І. Франка як ученого та письменника на початку ХХ ст. сприяв новому погляду українських інтелектуалів на роль мислителя у тогочасній та майбутній історії українського народу. Мав рацію С. Єфремов, стверджуючи, що І. Франко своєю творчістю передрік рідному народові: «...і підеш ти в мандрівку століть з мого духа печаттю!» «Мов велетень духа – Мойсей, якого оспівав І. Франко в своїй останній поемі («Мойсей»), він не увійшов до землі обітованої, на самому її порозі впавши, але як Мойсей же буде він довго ватажком свого народу...»²

Чи збагне українське суспільство в наш час всю глибину Франкового слова – залежить від нашої еліти.

III. 2. Речник національної ідеї

Півтораєста років минає відтоді, коли в далекому бойківському селі Нагуєвичі з'явився на світ той, кому судилося стати одним із найбільших виразників національного духу українців, продовжувачем традицій свого великого попередника Тараса Шевченка – Іван Франко. Для нашого сучасника постать великого Франка – письмен-

¹ Франко І. Юрій Брандес // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 381.

² Єфремов С. Історія українського письменства. – Т. 2. – Київ; Ляйпцір, 1919. – С. 180.

ника, мислителя, громадянина – постать, з якою в Європі ідентифікують українську націю. Автор понад шести тисяч творів різних жанрів – поет, прозаїк, драматург, літературознавець, мовознавець, фольклорист, економіст, політолог, а насамперед будівничий нації – це далеко не повний перелік усього, чого торкнулася його натруджена рука.

Сьогодні, на початку XXI століття, мусимо збагнути всю велич І. Франка – письменника і мислителя, показати, що з огрому його праць беремо «у мандрівку століть з його духа печаттю».

Незважаючи на надзвичайно широку гаму гуманітарних досліджень, які намагались охопити той обсяг знань, що його залишив після себе письменник і мислитель, ми і сьогодні не маємо повного уявлення про всі сторони його творчого генія. Охопити бодай основне з його творчості намагались видавці його творів: тридцятитомник харківського «Руху», плановане 25-томне харківське видання, поважний двадцятитомник художніх творів, здійснений видавництвом «Книгоспілка» у Нью-Йорку (1956–1962), двадцятитомник художніх творів письменника, що друкувався в Україні в 50–60-х роках. Не вичерпує всього огрому його праць і 50-томне видання творів письменника, здійснене в умовах тоталітарної системи у 70–80-х роках. А якщо зважати на тиск ідеологічної системи, в умовах якої здійснювалося це видання, побачимо, що сьогодні наша гуманітарна наука у боргу перед генієм української нації. Мусимо на рівні XXI століття осмислити Івана Франка, не применшуючи ні заслуг, ні не впадаючи в крайній популізм при характеристиці його глибоких думок.

У жовтні 2008 року відбулося засідання Президії НАН України за участю її президента Бориса Патона, на якому обговорювалися шляхи реалізації Указу Президента України щодо видання повного зібрання творів Івана Франка.

У радянські часи франкознавство передусім підкреслювало захоплення І. Франка соціалізмом, цілком замовчуючи його думки, що стосувалися національних ідей у творчості. Соціалізмом зацікавився І. Франко під впливом безпідставного арешту в 1877 році начебто за приналежність до таємного соціалістичного товариства. Тоді у кінці 70-х років. XX ст. Іван Франко, пильно

вивчаючи соціально-економічну та соціалістичну літературу, активно співпрацює з соціалістичними та радикальними видавництвами – українськими і польськими. В 70-х рр. у Галичині Іван Франко застав повну заскорузлість, страх перед усяким живішим суспільним рухом. Не Львівський університет, навчання в якому І. Франко оцінював досить критично, а широка освіта і вплив його великого вчителя М. Драгоманова стали визначальними у формуванні молодого письменника. Франкове захоплення соціалізмом не зашкодило йому вже в 70–80-х роках. ХХ ст. стати речником національної ідеї. Стоячи понад «москвофілами» і «народовцями», І. Франко використовує національно зорієнтовані товариства, зокрема «Просвіту», як і Наукове товариство ім. Шевченка, для дальшого розвитку національної справи.

Початковий етап творчості І. Франка мав суспільний напрям, але цей напрям тісно пов'язаний з думами і мріями українців. На цю добу припадають його твори: повість «Борислав сміється», «бориславські» та інші оповідання з народного життя, повісті «Захар Беркут», «Воа constrictor» та низка поезій, що пізніше склали збірку «З вершин і низин» (1887, 1893).

Діяльність І. Франка була не до вподоби тодішнім властям Австро-Угорщини. Франка чотири рази (1877, 1880, 1883 та 1889) заарештовано без усяляких на те підстав.

Ні для галицьких москвофілів, ні для народовців діяльність І. Франка як письменника і громадського діяча не була прийнятною. Бо для одних та інших його діяльність і погляди здавалися революційними, хоча, з іншого боку, галицьке суспільство цінувало його знання, працелюбність і здібності.

Іван Франко зробив кілька спроб співпрацювати у народовецьких часописах: «Діло», «Зоря», «Правда», але це співробітництво не було тривалим. Задля шматка хліба письменник мусив піти працювати до часопису «Kurjer Lwowski», де з 1887 до 1897 року відбув десятирічну службу «в наймах у сусідів». Не обмежуючись діяльністю у згаданому часописі, І. Франко у 80–90-х роках активно співпрацював з українськими, російськими, польськими виданнями Києва, Варшави, Петербурга, а пізніше і Відня.

Коли в 1893 році галицькі видання опублікували політичну декларацію українців-наддніпрянців «Братства Тарасівців» під проводом Миколи Міхновського («Profession de foi» (ісповідь віри) молодих Українців, надруковану в «Правді» (1893, т. 17); та ідентичний текст «Народна програма молодих Українців» («Діло», 1893, ч. 80, 13–25 квітня), І. Франко виступає з відгуком на програму, широко цитуючи її (програму) на сторінках «Kurjera Lwowskiego». «Братство Тарасівців» уперше в новітній історії підняло питання піднесення національного духу. Програма таємної організації наддніпрянців закликала «відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські і на їх підставі бажання рідної школи з власною викладовою мовою. Тим кожен українець... повинен завсігди вирізняти свою націю від інших і підносити національне питане й право української нації скрізь, де тільки можливо: в освіченому товаристві, в народі, у відносинах з урядом, в літературі не тільки московській та польській, але й по західноєвропейській літературах, не забуваючи, одначе, що першим і найголовнішим обов'язком Українця єсть писати рідною мовою»¹.

Крім схвального відгуку на згадувану програму «Братства Тарасівців», І. Франко намагався в кожній програмі сучасних йому політичних партій звернути увагу на хибні, а то й неприйнятні ідеї.

У 1898 році І. Франко покинув радикальну партію, одним із творців якої був, розуміючи, що різні соціалістичні й анархістські ідеї перетворення людства у щасливий оазис приречені на провал. Уже в 1895 році у рецензії на книжку Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» І. Франко висміяв «готові формули» соціал-демократів, з допомогою яких останні намагалися вирішити усі найскладніші проблеми: «За поводом Енгельса та Каутського автор викладає «матеріалістичний світогляд», в яким знаходяться готові формули для вияснення найскладніших явищ: релігія – це витвір буржуазії, національність – це витвір буржуазії, національна держава – це витвір буржуазії і т.д. А все це залежить від форми продукції і е

¹ Франко І. Програма молодих Українців / Переклад з польської та публікація М. Нечиталюка // Літературна Україна. – 2006. – Ч. 23, 22 липня. – С. 7.

тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд! Кілька формул, і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так це те, що при допомозі цього світогляду вся будучина відкрита перед тобою мов на долоні»¹.

Захист докторської дисертації у Віденському університеті, спроба зайняти місце професора руської словесності у Львівському університеті – такі наступні етапи творчої діяльності І. Франка.

Під час перебування Івана Франка у 1893 році у наддунайській столиці, за словами Василя Щурата, відбулася зустріч письменника з чільними представниками віденського єврейства, зокрема з основоположником сіонізму, автором пізнішої книги «Єврейська держава» Теодором Герцлем². Мемуари В. Щурата проливають світло на дуже цікаву сторінку українсько-єврейських відносин 90-х років XIX ст.

Розмови Івана Франка з Теодором Герцлем виходили за межі цієї зустрічі. Український учений пізніше ґрунтовно ознайомився з працею Теодора Герцля «Єврейська держава». І. Франкові припали до душі слова Т. Герцля про рушійні сили відбудови єврейської держави: «...рушійною силою пропонованого мною проекту буде реальна дійсність. Образно кажучи, я накреслюю тут лише обриси шестірень і коліс для зведення будови і, як людина скромна, довіряю завершення цієї великої справи будівничим, краще підготовленим, ніж я»³.

Зокрема, відомий історик Ярослав Грицак ставить під сумнів факт цієї зустрічі, мотивуючи це тим, що у 1893 році Іван Франко та Теодор Герцль ще не були прихильниками державної самостійності українського та єврейського народів. «Або якщо вони розмовляли про єврейську і українську самостійність, то їхня зустріч відбулася під час пізнішого візиту Франка до Відня, у 1896 році. Але тоді Герцль не міг вплинути на Франка, бо в той час Франко сам перейшов еволюцію у бік самостійности – про що найкраще

¹ Франко І. *Ukraina irredenta* // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 260–261.

² Szurat W. *Wówczas było to jeszcze mrzonką...* // *Chwila poranna*. – 1937. – 5 sierp.

³ Герцль Т. *Єврейська держава* // Франко І. *Мойсей*. – Львів: Апіорі, 2016. – С. 172.

свідчить його позитивна рецензія на книжку Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» (1895)¹.

Дозволимо собі не погодитися з шановним професором. Ідея державної самостійності України визрівала у І. Франка поступово, ще з кінця 80-х років XIX ст. 90-ті роки XIX ст. – період остаточного утвердження цієї ідеї у свідомості письменника та вченого. Можливо, пам'ять після 40-річної перерви не цілком точно відтворила детальний зміст розмови двох видатних діячів. Але саме в ці роки відбувалася остаточна кристалізація ідеї державної незалежності України у свідомості І. Франка. Вважаємо, що пов'язувати утвердження цієї ідеї з якимсь роком чи місяцем – не цілком доречно. У другій половині 90-х років XIX ст. ідея державної незалежності України стає основою політичної програми І. Франка. Свідченням цього крім рецензії на книжку Юл. Бачинського є передмова до збірки «Мій Ізмарagd» (1898), філософський діалог «На склоні віку» (1900), врешті «Що таке поступ?» (1903). Останнє десятиріччя XIX віку – час визрівання Франкової позиції державної самостійності України.

У 90-х роках XIX ст. І. Франко брав участь у творенні спочатку радикальної, а потім і національно-демократичної партії. Однак не політична діяльність, а служіння національним інтересам рідного народу стало визначальним для І. Франка – мислителя і громадянина – на рубежі XIX–XX століть. Іван Франко ставиться індиферентно до суто внутрішніх проблем життя політичних партій у Галичині. Як ми уже зазначали, письменник у першу чергу думав про те, як радикальна чи пізніше національно-демократична партія допоможе завоювати вистраждану українським народом державність»².

Хрестоматійними стали слова, сказані поетом 1898 року, коли відзначався 25-річний ювілей творчої діяльності письменника: «І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що

¹ Грицак Я. Франко у Відні // Подорож до Європи: Галичина, Буковина і Відень на центральноевропейській культурній шахівниці. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – С. 25.

² Див.: Гнатюк М. Іван Франко і національно-демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – 1995. – № 60. – С. 7–13.

я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мого бажання – бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанні, що складається на зміст людського життя»¹.

Згадані Франкові слова чітко пояснюють причини та спонуки його багатогранної діяльності, що мала вирішальний вплив на розвиток українського інтелектуального життя кінця XIX – поч. XX століття, але І. Франко був для українців не тільки пекарем, мулярем чи каменярем, він був передусім великим учителем і проповідником, який не лише зробив неоціненний вклад у сучасне, але й заклав підвалини майбутнього. Діяльність І. Франка в кінці XIX – на початку XX ст. тісно пов'язана з Науковим товариством ім. Т. Шевченка, що стало пізніше прообразом Національної академії наук.

Сьогодні, на початку XXI століття, мусимо осмислити Франкові ідеї, висловлені сто років тому.

Бережи маєток про гарну годину,
Та віддай маєток за вірну дружину;
А себе довічно бережи без впину,
Та віддай майно, і жінку, й себе за Україну.

Їх актуальність для нашого часу є очевидною. У статті «На склоні віку» наш національний пророк писав: «А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим то, любі мої, я як не лякаюся хвиливого вибування мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів. І все те – виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого роду Flegeljahre, нехай і так – але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції»².

¹ Франко І. Промова на 25-літньому ювілеї // І. Франко. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 309.

² Франко І. На склоні віку // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 291.

Початок ХХ століття у творчості І. Франка пов'язаний із цілком ясним розумінням необхідності не лише культурної самоідентифікації, але й державної самостійності народу. І хай на той час ця самостійність ще була «поза межами можливого», інтелектуальні сили мусли робити все, щоб досягти цієї незалежності.

У статті «Поза межами можливого» І. Франко закликав молодь до праці для здійснення ідеалу самостійної України: «...синтезом усіх наших ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвитку нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації»¹.

Врешті, взявши саму назву статті «Поза межами можливого» як імператив, частина українців зрозуміла Франкову сентенцію як далеке майбутнє. У 1901 році чернівецька газета «Буковина» дорікала українській молоді, що вона надто захоплюється ідеями самостійної України, а доктор Франко, «що має серед молодіжки таку повагу», назвав наче «ідею самостійної України чимсь таким, що лежить поза межами можливого». Відповідаючи газеті «Буковина», Іван Франко стверджує, що цей часопис у своїй публікації не зрозумів суті статті, а ідея «зводиться на одну думку: те, що видається сьогодні неможливим рутинерам, прихильникам простого хлопського, тобто обмеженого і недогадливого, може бути завтра не тільки можливим, але таким пекучим, як пожежа, що вибухає там, де вперед довго тліло і нудилося»².

Майбутня українська держава бачилася на початку ХХ ст. видатному вченому і письменникові як єдина соборна держава. Проте політична діяльність, партійна робота не цікавили в цей час І. Франка. Він вийшов спочатку з радикальної, а пізніше і з національно-демократичної партії, засновником якої разом з М. Грушевським був у 1899 році. Відтепер І. Франко віддається лише літературній та

¹ Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 284.

² Літературно-науковий вістник. – 1901. – Ч. XIII. – С. 66.

науковій праці. Стає одним із редакторів «Літературно-наукового вістника» (1898), який друкує Франкові поезії, оповідання, наукові та публіцистичні статті, бере активну участь в «Українсько-руській видавничій спілці», Науковому товаристві ім. Шевченка.

90-ті роки XIX – початок XX ст. – період найвищого розквіту фізичних і духових сил І. Франка, коли він досяг вершин своєї літературної та наукової творчості. Саме в ці роки з'явилися етапні твори «Великі роковини», «Мойсей», поетичні збірки «Мій Измарагд», «Semper tiro», «Із днів журби», «Поєми», кілька збірок оповідань. А ще наукові студії: «З останніх десятиліть XIX віку», «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах», «Із секретів поетичної творчості», «Южнорусская литература».

У статті «Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі» І. Франко писав: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно бути у нас голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмку – перед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадянськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним боєм і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його»¹.

Ідеї державної самостійності України найглибше втілилися в етапному для української, як і для світової літератур творі-поємі «Мойсей» (1905), в якому біблійний пророк веде євреїв з єгипетської неволі до землі обітованої. В історії цього походу відбилась і доля України, яка, поневолена двома імперіями – царською Росією та Австро-Угорщиною, у 1918–1920 рр. поведе нещадну боротьбу за своє соціальне та національне визволення. Та національне визволення І. Франко бачив не у знищенні інших держав і культур, а в завоюванні всього кращого, що витворила світова цивілізація і культура. Наш сучасник Дмитро Павличко з цього приводу зазначає: «Але на відміну від будителів України – своїх попередників і сучасників,

¹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 405.

І. Франко хотів, щоб свобода не була ні помстою, ні грабіжництвом, ні руйнуванням цивілізаційних традицій та культурних здобутків людини. «Не ліниві номади, темні, озлоблені та жорстокі юрби, мають бути двигуном свободи, а духовно розвинені, енергійні оборонці загальнолюдських прав, що в образі демократичної держави бачать демократичний лад, організацію суспільства на гуманних засадах»¹. Як письменник і вчений І. Франко на початку ХХ ст. відгукнувся на важливі події суспільного життя, політичні доктрини, помітні прояви релігійного життя України.

Вже в перші роки ХХ століття, на які припадає початок душпастирської праці митрополита Андрея, І. Франко побачив її велич і значення для майбутніх поколінь України. Хоча письменник не в усьому погоджувався з ідеями, що були висловлені, наприклад, у пастирському посланні митрополита Андрея «О квестії соціальной».

Дочка письменника Ганна Ключко-Франко стверджувала, що митрополит Андрей Шептицький дискутував у домі Івана Франка про низку питань, що стосувалися давньої історії християнства, а одного разу «митрополит зайшов до тата продискутувати деякі для нього цікаві питання (здається, тоді ішла дискусія про Йосифа і Варлаама)»².

На жаль, після невтомної та надзвичайно плідної діяльності у 1908 році Франко тяжко занедужав. Недуга хоч як сильно надломилася його міцний організм (параліч обох рук), та не могла зламати його творчого духу. Ще цілих вісім років поет і мислитель працював так само невтомно, як і до того. Він видав свої неопубліковані твори, перевидав уже опубліковані, надзвичайно багато перекладав, вивчав давню добу в історії нашого народу та інші важливі наукові проблеми. На жаль, деякі праці цього періоду свідчать про недугу, в деяких його творах уже не бачимо блиску того таланту, яким позначені попередні твори. І хоч сили поета щораз слабшали, І. Франко невтомно працював до самої смерті.

28 травня 1916 року Франко покинув цей світ навіки, але саме з цього часу починається його глорифікація. Його великі заслуги перед Україною є запорукою того, що він вічно буде учителем усього

¹ Павличко Д. Сучасні акценти в поемі Івана Франка «Мойсей» // Франко І. Мойсей. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 23.

² Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – Торонто, 1956. – С. 35.

українського народу, зразком невтомного трудівника, що всі свої сили, весь свій небуденний талант віддав на службу рідній нації. Тому сьогодні, на початку XXI століття, говоримо про учителя словами з його геніального «Мойсея»:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

III. 3. Осмислюючи Тараса Шевченка

Творча спадщина І. Франка – один із рідкісних у світовій практиці випадків, коли талановитий письменник пильно вдивляється у свою творчу практику та практику своїх колег як критик і літературознавець.

І. Франко-шевченкознавець пройшов значну еволюцію. Від перших захоплюючих критичних оцінок Шевченка часу навчання у Дрогобицькій гімназії, одержаних від гімназійного учителя І. Верхратського, до глибоких літературних студій над творчістю геніального поета початку ХХ століття – такий шлях І. Франка-шевченкознавця.

Як згадував Сергій Єфремов, І. Франко не боявся відходити від своїх попередніх позицій, коли він неточно чи навіть неправильно трактував ту чи іншу поезію Т. Шевченка. Найважливішим було знайти справжню істину. Під час одного літературного вечора у Стрию І. Франко мав намір читати про Шевченкове «Послання»: «Це мене здивувало, і трохи навіть збентежило. Саме перед тим я перечитав одну з давніх статей Франкових ще з періоду журналу «Світ», а в тій статті молодий критик з молодечою задирливістю розправився з «Посланням», віднайшов у ньому всякі гріхи смертні й засудив, як твір мало не реакційний. Що ж він скаже тепер? – увесь час було на думці, але спитатися я якось не зважився і нетерпляче дожидав самого відчиту. Слухаю і дивуюся: тонкий аналіз громадського значення Шевченкового твору з дотепними екскурсами в сферу поетики, і ні тіні колишньої загонистості. Зовсім інше, навіть навпаки... По відчиті кажу Франкові про своє враження, як про гарну після цієї давньої статті несподіванку.

– А, то пуста річ, – якось сором'язливо перебив він мені мову. – Молоді ми тоді, вважайте, були дуже, зелені, чужими все очима на речі дивилися. Драгоманов не любив «Посланія» – ну, то за ним вже і ми всі. Я умисне оце вибрав таку тему, щоб той давній свій блуд публічно виправити»¹.

* * *

Шевченкознавчі праці Івана Франка вже неодноразово були предметом дослідження у нашій науці про літературу. Характерно, що ця проблема стала об'єктом уваги у післявоєнні роки і на материковій Україні, і у працях вчених української діаспори. Важливий поштовх для осмислення згаданої проблеми мало відзначення ювілеїв Т. Шевченка та І. Франка. Роблячи поправку на ідеологічну кон'юнктуру, яка не могла не позначитися на працях, що виходили в радянських виданнях, серед примітних назвемо в першу чергу роботи Є. Кирилюка та М. Комишанченка, І. Романченка та П. Мисюка, І. Пільгука та М. Дубини, М. Мольнара та О. Мороза. На особливу увагу заслуговують монографічні дослідження Ю. Кобилецького «Шевченко і Франко» (1964) та М. Бернштейна «Франко і Шевченко» (1984).

Аналізові шевченкознавчих праць І. Франка присвячена низка досліджень учених української діаспори: В. Дорошенка, В. Блохина-Бойка, О. Соколишина та ін.

Наше звернення до шевченкознавчого набутку І. Франка пов'язане з потребою осмислити сьогодні, на початку ХХ ст., «секрети» літературознавчого дискурсу письменника і вченого. У час, коли Шевченкову творчість намагаються трактувати з позицій різних модних теорій: психоаналітичної, феноменологічної, генетичної критики, рецептивної естетики, шевченкознавчі праці І. Франка продовжують залишатися зразками ґрунтовних студій творчості геніального поета, в яких друге важливе завдання, що його ставимо сьогодні перед собою, – осмислення особливостей шевченкознавчих студій І. Франка, пов'язаних з особливостями їх реципієнта: популярні статті, глибокі теоретичні студії, статті, писані потребою вивчення творчості письменника у школі: вищій чи середній,

¹Єфремов С. Зі спогадів про І. Франка // Спогади про Івана Франка / Упорядкування, вступна стаття, примітки М. Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 228.

в яких вчений крім суто літературознавчих заторкнув педагогічні, етичні, міжнаціональні та естетичні проблеми. Не можемо залишити поза увагою і той факт, що І. Франко як шевченкознавець пройшов значну еволюцію протягом чотирьох десятиліть свого творчого життя.

Безсумнівно, на захопленні І. Франка творчістю Т. Шевченка не міг не позначитися той культ поета, що розпочався у Галичині у 60-х роках XIX ст. Вже у кінці 60-х років І. Франко знайомиться з Шевченковим «Кобзарем», що вийшов у 1867 році у Львові, який молодий студент майже весь вивчив напам'ять.

Роки навчання І. Франка у Львівському університеті не принесли талановитому студентові не лише інтелектуального задоволення, але й науки справжнього розуміння літературного твору. Методологічна нечіткість, брак естетичного чуття при аналізі твору – те, що відчув Іван Франко на студентській лаві у Львові. Справжнє розуміння творчості Т. Шевченка пов'язує молодий адепт науки не зі своїм університетським професором Омеляном Огоновським, а саме з розумінням творчості Т. Шевченка, що його культивує М. Драгоманов. Саме в цей час у європейській гуманітарній науці починає формуватися «Естетика і психологія позитивізму», яка мала вирішальний вплив на формування філософсько-естетичної концепції Івана Франка того часу. Уже значно пізніше починають формуватися такі принципово нові осяги Франкової теорії мистецтва, як : «позасвідоме в художній творчості і самоцінність мистецтва», «естетичні основи художнього процесу», «естетико-культурологічні засади літературно-художньої критики» та інші, на що звернув увагу сучасний дослідник В.Мазепа¹. І. Франко як вірний учень свого учителя М. Драгоманова чи не вперше почав поборювати безкритичний культ Т. Шевченка в Галичині.

Культ Т. Шевченка у Галичині почався відразу після його смерті у 1861 році. Дослідники пов'язують початок цього культу з березнем 1861 року, коли київський студент-медик Володимир Бернатович проїздом з Праги провів у Львові своєрідний літературний вечір пам'яті Тараса Шевченка, на якому розповів про життєвий і творчий шлях поета та його похорон.

¹ Див.: Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004.

Народини культу Т. Шевченка в Галичині академік М. Возняк пов'язує з багатьма фактами, серед них – з відзначенням його ювілеїв та урочистими літературно-музичними академіями, що їх широко відзначала галицька громадськість у кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. Як відомо, Михайло Драгоманов у статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» першим став виступати проти безкритичного культу Т. Шевченка. Правда, таке поборювання приводило до заперечення значення Шевченкових творів, зрештою, – до використання тих самих Шевченкових творів у соціалістичній пропаганді. Сам цей факт зрозумів І. Франко значно пізніше, уже на початку 90-х роках ХІХ ст., хоча величезний авторитет М. Драгоманова продовжує відігравати у 70–80-х роках ХІХ ст. чи не основну роль. Тому для шевченкознавчих праць І. Франка цього часу характерним є несприйняття вузького естетизму, намагання розглядати художній твір передусім як джерело відображення життя – риси, що їх культивувала російська критика другої половини ХІХ ст. Можемо сміливо стверджувати, що драгоманівська доктрина, яка так яскраво проступає у статті «Шевченко, українофіли і соціалізм», мала значний вплив на шевченкознавчі праці І. Франка 80-х років ХІХ ст. У листі до І. Белея, написаному в Нагуєвичих у кінці червня 1882 року, І. Франко жаліється, що «Марії» Т. Шевченка не дістав. Мова йшла про видання М. Драгоманова «Maria, maty Isusowa. Wirshy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa» (Żenewa, 1882).

«Темне царство» – така назва однієї з перших статей І. Франка про Т. Шевченка (1881), яка вже своїм титулом досить красномовно свідчить про вплив відомої статті російського критика, представника реальної критики М. Добролюбова. Зрештою, стаття «Темне царство» виникла на основі двох ранніх Франкових шевченкознавчих студій, які в першому варіанті мали назви: перша частина – «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка», друга – «Темне царство». Уже в 1914 році стилістично відредагувавши текст статті та написавши передмову до неї, І. Франко видав другу частину під назвою «Темне царство. Студія з приводу Шевченкових поем «Сон» і «Кавказ». Видана на вшанування сотих уродин Тараса Шевченка. Львів. 1914. Писано в Нагуєвичих у днях 10–25 жовтня 1881». Написана під впливом М. Драгоманова, його захопленням творами М. Добролюбова. Драгоманівська літературознавча концепція «прищепила

нашому письменникові (Іванові Франкові. – М. Г.) в його перших літературних розвідках підхід публіцистично-ідеологічний, в якому мистецька специфіка твору майже зникала, а назверх виходили лише ідейні моменти літературних творів, як привід для політичної проповіді-пропаганди»¹. Додамо до цього, що такий підхід уже у 80-х роках ХІХ ст. певною мірою доповнювався увагою до поетичних таїн твору.

Першу зі згаданих статей «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка» І. Франко не вважав за потрібне пізніше передруковувати як річ, яка не витримала іспиту часу. Хоч окремі спостереження, висловлені тут, показують шляхи зростання І. Франка-літературознавця, де одночасно співіснували суто драгоманівський підхід до художнього твору як дзеркала суспільного життя, з другого – вміння проникнути у глибини Шевченкової творчості. При цьому молодому критикові іноді бракує аргументації, а окремі спостереження, які стосуються з'ясування ролі Т. Шевченка у творенні поетичного образу, надто суб'єктивні. Це виявляється в оцінці І. Франком ліричного, переважно суб'єктивного, таланту раннього Шевченка: «Він уміє плакати, тужити, гніватись, але не вміє спокійно оповідати, малювати словами. Майже ні в однім своїм творі він не лишив нам пластичного образу, котрий би з повною живостою і наглядністю кидався нам у очі [...] Його гаряча душа рвеса наперед з-поза описування місць і подій, рвеса, щоб показати своє слово – але за тим словом ми тратимо з очей саму тему, образи і лица бліднуть, стираються, перестають жити власним життям, так як ми на кожнім кроці бачимо движучого та попихаючого їх поета»². Стаття І. Франка мала стати підсумковою, яка осмислювала ідеї праці О. Партицького «Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка» (1872), статті О. Огоновського про Шевченкові поеми «Гайдамаки», «І мертвим, і живим...», зрештою, статті М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879) та статті Ф. Вовка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя» (1879), відомої рецензії М. Драгоманова на «Кобзар» Т. Шевченка.

¹ Блохин-Бойко Ю. Франко – дослідник Шевченкової творчості // Блохин-Бойко Ю. Вибране: В 4 т. – Т. 1. – Мюнхен, 1971. – С. 227.

² Франко І. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка // Світ, 1881. – № 8–9. – С. 172.

Водночас ця рання стаття І. Франка несла на собі «печатю духа» суспільно-політичних ідей, що їх толерував І. Франко на той час. Це особливо виявилось на оцінці І. Франком поеми «Гайдамаки». Вважаючи, що Т. Шевченко не завжди дотримується історичної правди, І. Франко насамперед звертає увагу на суспільну настанову, що має відображати позицію народу, а не так, як це робили польські романтики, «одно, що тепер і назавсіди останесь цінне в історичних поемах Шевченка (розумієсь, не згадуючи про уступи ліричні, котрі належать до іншого ряду)... се іменно його любов до простого люду і наклінність (зовсім рівнобіжна з напрямом сучасної історичної критики) освідчувати всі історичні факти низу, не згори, – з становища люду, не панів, як звичайно робили польські романтики»¹. «Дві суспільні обставини в першу чергу зумовили особливість напрямку думок І. Франка про поему «Гайдамаки». Виразна полемічна заданість розмови про поему надала гостроти й певної заданості окремим аналітичним висновкам. Це по-перше. На судженнях Франка про «Гайдамаки» також відбилися тогочасні пошуки дослідника в галузі актуальних соціологічних проблем, у сфері яких він тоді напружено працював як письменник, публіцист, громадський діяч»².

Не можна не звернути уваги на те, що на початку 80-х років XIX ст., коли І. Франко значною мірою перебував під впливом М. Драгоманова, він усе-таки не все, висловлене своїм учителем у статті «Шевченко, українофіли і соціалізм», сприймає на віру. Зокрема, у поділі Шевченкової творчості на періоди він намагається, на відміну від свого учителя, відійти від запропонованих М. Драгомановим періодів, пов'язаних з суспільним розвитком у Росії. Йдеться про той відхід від «раннього націоналізму», який пізніше так чітко окреслить І. Франко, проведено у цей час ще не так яскраво, а іноді і суперечливо.

Стаття І. Франка мала полемічний характер, вона була спрямована проти статей галицьких літературознавців, народовців зокрема. Стоячи на позиціях генетичної критики, І. Франко торкається статті О. Партицького «Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка». Моло-

¹ Франко І. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка // Світ, 1881. – № 8–9. – С. 159.

² Бершштейн М. Франко і Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – С. 83.

дий дослідник писав: «...Шевченко бересь в ній (статті О. Партицького. – М. Г.) як цілість, як щось одностаїне, викинчене і скристалізоване в собі, вважаєсь радше твердим і недвижимим, хоть ясным хрусталем, ніж чоловіком, що зміняєсь і розвиваєсь: значитьсь не достача генетичної методи»¹. Генетична метода аналізу літературного твору передбачає не лише вивчення літературного твору від його задуму аж до його постання як мистецького полотна, але й аналіз образів та ідей твору в системі авторської свідомості. Аргументація О. Партицького, його логічні доводи не зроблені у студії належним чином і «се не достача дуже важна і підриває вартість цілої праці, позаяк читач не бачить ніякої поруки за те, що весь суд критика побудований на твердій науковій основі, а не на случайній комбінації та догадках»². Так званий генетичний підхід, який враховував усі ступені праці над поетичним твором, не ігнорував суспільно-політичних умов, які виявилися у творах Т. Шевченка. Та основне у статті «Темне царство», яка суттєво доповнена на схилі Франкового життя (1914), в тому, що І. Франко побачив, що поеми «Сон» і «Кавказ» суттєво доповнюють одна одну. Але якщо в поемі «Сон» Шевченко виступає зі становища національно-українського, то «Кавказ» – це «огниста інвектива» зі становища загальнолюдського. Проте обидві поеми дають можливість «відмалювати погань і неправду, що лежить переважно в політичній устрої російської держави, розуміється, не без екскурсій і на суспільне поле»³. Водночас стаття «Темне царство» кристалізує і певні суб'єктивні моменти І. Франка, який в оцінці творів Т. Шевченка виходив з позицій «реальної критики», про що свідчив перегук навіть у назві з відомою статтею М. Добролюбова.

Суб'єктивність І. Франка у сприйманні творів Т. Шевченка проступає і у відомій статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» (1882). Суб'єктивно оцінюючи «похибки і надуманості» П. Куліша, І. Франко водночас зауважує, що в оцінці історії України Шевченкове слово теж «виступило з берегів» і пішло «поза границі правди і логіки». Вслід за своїм учителем М. Драгомановим І. Франко вважає непра-

¹ Франко І. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка // Світ, 1881. – № 8–9. – С. 172.

² Там само. – С. 159.

³ Франко І. Темне царство // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 26. – С. 137.

вильним Шевченкове кредо «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля»¹, оскільки воля може наступити рівночасно у всіх слов'янських, зрештою, в усіх європейських народів. Більше того, Франкова реценція історіософських віршів П. Куліша приводить критика до висновку, що автор (П. Куліш) «розминувся» з історичною правдою і писав історичні «нісенітниці». Таким чином, І. Франко і в оцінці П. Куліша, а особливо в оцінці Т. Шевченка надто «пересолював», про що пізніше говорив сам М. Драгоманов, який стверджував, що він проти «доктринерського фанатизму» у ставленні до П. Куліша, як і до Т. Шевченка.

На початку 80-х років XIX ст. І. Франко у своїх художніх творах все частіше звертається до постаті Т. Шевченка. У його творчості І. Франко відчув джерело своєї громадянської лірики, критичне сприйняття дійсності, палку любов до рабів німих. Ще у статтях, друкованих у «Світі», образ Шевченка стає для нього символом єднання Галичини з Наддніпрянською Україною, речником проблем національних і соціальних. Ця тенденція характерна і для літературознавчих праць І. Франка, і для художніх творів, присвячених творчості Т. Шевченка. І. Франко пише кілька поменників: «В XXIII-ті роковини смерті Тараса Шевченка», «В XXV роковини смерті Тараса [Григоровича] Шевченка», «Могила Тарасова», де відтворює трагічну картину поневоленої України, яку вперше побачив на власні очі взимку 1885 р.:

Яка ж тепер та рідна Україна,
Котрій на світі і рівні нема?
О бачив я її! Гуляє хуртовина
Із краю в край і тисне все зима.

Та вже у цій поезії, написаній у 1886 році, І. Франко проголошує ідею, що стане визначальною у вступі до поеми «Мойсей»:

Слабі ми, батьку! По Кавказ від Сяну
Слабі, розбиті на атомів дріб!
І кожний в серці люту носить рану,
Склада надії нерозцвілі в гріб.
І хто розбудить нашу «правду п'яну»?

¹ Франко І. Хуторна поезія П. А. Куліша // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 26. – С. 162.

І хто голодним дасть поживний хліб?
Тарасе, батьку, наш замучений пророче –
Чи скоро буде світ по тій страшній ночі?

Образ лютої зими, відомий ще з циклу «Веснянки», тепер символізує жорстокість царського режиму, ганебність колоніальної політики Росії на придніпровських теренах. Але І. Франко живе надією у майбутнє соборної держави, у невмирущість національного Вічного революціонера. Йому здається, що дух Тараса, «наче той огненний стовп в пустині, йде перед гоненим народом України»¹. Для нього Шевченко – не «міф», а велетенське дерево, «дуб степовий», від якого «розрісся вже цілий могутчий ліс» поборників «святої волі». І письменник вірив, що вони справді існують, що можна знайти, об'єднати в громаду чесних, розумних і мислячих людей, котрі, хоч розсіяні по усій Україні, але думають про розквіт своєї країни, свого народу.

Ранню творчість Т. Шевченка І. Франко вважав «добою романтичного націоналізму». У «Передньому слові [До видання: Шевченко Т. Г. «Перебендя»... Львів, 1889]» І. Франко аналізує порівняльні тенденції своїх попередників у дослідженні творчості Т. Шевченка (М. Драгоманова, М. Петрова, М. Шашкевича). Вони звертали увагу на те, «що для повного розуміння Шевченкової музи, крім (найважливіших) традицій і впливів [...] російських, треба розслідувати впливи польської літератури, котрі особливо сильні були в першій добі його поетичної діяльності, в добі романтичного націоналізму (до 1843[-го]) і політичного радикалізму та панславізму (до 1847[-го] включно)»². До характеристики цієї творчості він звертається у статті «Т. Шевченко в освітленні п. Урсина» (1888). Стаття викликана полемічними зауваженнями з приводу статті про Т. Шевченка польського літературознавця, професора Мар'яна Урсина (Здзеховського). Розглядаючи у зв'язку з поезією Т. Шевченка позицію п. Урсина стосовно слов'янофільства, І. Франко цілком аргументовано заперечує поширену в той час думку про те, що у Шевченка виявилася (зокрема в поемі «Гайдамаки») сліпа ненависть до інших народів. Водночас І. Франко не захоплюється Шевченковою

¹ Франко І. В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Гр[игоровича] Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 2. – С. 398.

² Франко І. Передне слово [До видання: Шевченко Т. Г. «Перебендя»... Львів, 1889] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 287.

поемою: «Не вважаю поему «Гайдаки» за найвизначніший або хоч тільки визначний твір Шевченка. Поет не зміг достатньо опанувати предмет, не вмів пластично і послідовно змалювати головні постаті поеми, не вмів зробити їх для нас симпатичними»¹.

Написана в полемічному запалі стаття «Т. Шевченко в освітленні п. Урсіна» спрямована, крім усього іншого, проти фаталізму, який начебто побачив учений у Т. Шевченка. П. Урсин шукав у Т. Шевченка «містики і в цьому шуканні заблудив». Така думка І. Франка стосувалася передусім поеми «Неофіти», в якій «мати, що в щасті була поганкою, тепер, у своїм сирітстві й нещасті, знаходить правдивого бога милосердя у братній любові, присвячує своє життя служінню тій ідеї, за яку вмер її єдиний син»². Як бачимо, Франко заперечує Шевченків фаталізм і свою позицію він підтверджує прикладами з поем «Марія», «Наймичка», «Відьма». Так, у «Марії», на думку вченого, «Шевченко ще раз повертається до цієї самої ідеї і опрацьовує її далеко виразніше, даючи нам найвищий з усіх відомих мені в будь-якій літературі ідеал жінки-матері, що життя своє віддає заради сина, а коли син умер в ім'я високої ідеї, вона з силою материнської любові стає на його місце і закінчує його справу, зовсім не дбаючи про свою власну долю»³.

Нахил до порівняльного студювання літературних творів виявився у аналізі І. Франком Шевченкового «Перебенді» (1889). Вчений вважає, що у справжнього поета тільки високі «поетичні» вимоги, переплавлені в його чутливій душі з ідейною гармонією, можуть розбуджувати «почуття політичне». Для І. Франка однаково важливими є «утилітарні» функції літератури і політики, але література є «функцією суспільною утилітарною в високім значенні того слова...»⁴

Узагальнення І. Франка-літературознавця досить важливі: скороминущі ідеї французького політичного якобінізму знайшли свою паралель у поезії – вищість геніальної одиниці над масою. У літера-

¹ Франко І. Т. Шевченко в освітленні п. Урсіна // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 240.

² Там само.

³ Там само. – С. 242.

⁴ Франко І. Передне слово [До видання: Шевченко Т. Г. «Перебендя». Львів, 1889] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 289.

турі та політиці ці ідеї розвивалися за своїми законами. У художній літературі вони стали однією з підвалин романтизму і виявлялися у літературах різних народів по-своєму. Творча індивідуальність письменника «виломлювалась» із будь-яких суспільно-політичних норм і правил: він виконував свої особливі, але не менш важливі утилітарні функції – «ублагороднював» людські серця і думки.

Посилаючись на працю М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм», І. Франко намагається простежити на прикладі «Перебенді» впливи не лише народної поезії, російської літератури, але й польської поезії, зокрема поетичної традиції А. Міцкевича. «Ми бачили, з якого широкого круга думок брав наш поет імпульси і вказівки до своїх перших творів, може, й несвідомо, але талановито перетоплюючи [...] на здоровий паріст української народної пісні та власної високорозвитої індивідуальності»¹.

І. Франко зараховував «Перебендю» до найкращих творів ранньої творчості (1838–1843). Зрозуміло, що пізніше Т. Шевченко творив речі більш гармонійні з точки зору артистичної цілості та яскравіші деталями і композицією. Та для «Перебенді» характерні «всі оригінальні прикмети його поезії: сердечна щирість, простота і zarazом пластичність вислову, чудово чиста мова, увесь той, так сказати, сік українських пісень народних, з меланхолійною основою і відтінками делікатного юмору, перетворений в кипучу кров самого Шевченка, закрашений сильно його індивідуальністю, – все те являється уже в повному блиску в «Перебенді»»².

У згаданій статті І. Франко як дослідник широко користується літературознавчими принципами, що їх виробило на той час порівняльно-історичне літературознавство. Це дозволило Г. Вервесові ствердити, що в літературознавчій критиці І. Франка на переломі 80–90-х років «гору брав то один, то інший методологічний принцип, аж доки десь у середині 80 – на початку 90-х років остаточно не сформувався власний, цілісний метод ученого, який він сам називав історико-психологічним і різко протестував проти спроб обмежити його (метод) рамками соціології і психології («Відповідь критикові «Перебенді», 1889). Інтегральною часткою у цей метод

¹ Франко І. Передне слово [До видання: Шевченко Т. Г. «Перебендя». Львів, 1889] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 306.

² Там само. – С. 305.

входив і порівняльний підхід до вивчення культурних та літературних явищ – одне з найвищих досягнень європейської компаративістики кінця XIX – поч. XX ст.»¹.

Звертаючись до жанру балади у творчості Т. Шевченка, І. Франко, виходячи з традицій культурно-історичної школи, говорить про літературний твір як естетичний вияв духу письменника, як один із проявів духовного життя суспільства у певну епоху. Для дослідника «поети людові, ті, що цілою своєю істотою стоять на ґрунті традиції і неначе тонуть у ній, майже не творять нічого від себе. Вони знаходять готові мотиви, звичайно в виді якихось простих оповідань, анекдотів або слухів, і надають їм повну, традицією утерту форму або щонайбільше комбінують їх в спосіб більше або менше простий з іншими подібними традиційними елементами»². Дослідник вважає, що хоч у ранніх творах Т. Шевченка важливе значення має елемент традиції, все-таки його індивідуальність починає проявлятися чимраз сильніше.

Під впливом романтичної літератури, зокрема творчості Міцкевича і Жуковського, Т. Шевченко творить низку балад, зокрема «Тополю», для якої обробка теми є традиційною. Такою темою балади є туга дівчини за милим, яка доводить її до смерті. Суто шевченківським є те, що поет поєднує в одно два казкових мотиви: дівчина з допомогою чарів викликає милого та перетворення дівчини в тополя.

І. Франко вважає, що перший мотив, який є виразом сили любові та людських сліз, зустрічається, починаючи ще від індійської поеми, в литовській, моравській, польській та сербській піснях. У писаній літературній традиції цей мотив використаний у Бюргеровій «Леонорі», баладах Жуковського та Міцкевича. Українська літературна традиція пов'язана з переробкою балади Жуковського, що під пером Л. Боровиковського одержала назву «Маруся».

Що стосується другого мотиву, то він має у своїй основі греко-римську традицію, проте взятий з міфології. Т. Шевченко бере за зразок нашу народну пісню про льон, в якій свекруха закликає невістку, щоб та перетворилася в тополя. При цьому Шевченкові

¹ Вервес Г. Роль Івана Франка у розвитку порівняльного літературознавства // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів: Світ, 1998. – С. 268.

² Франко І. «Тополя» Т. Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 76.

зміни були спроектовані на те, щоб збудити в читача співчуття до бідної, покинутої дівчини. І саме тому твір набуває м'якого, сентиментального колориту, наповненого образами рідної України з її степом, вербами та солов'ями.

Як характерну Шевченкову рису зазначає І. Франко відсутність у творчості поета образу упира. На Франкове бачення основ Шевченкового генія звернув увагу дослідник Ю. Бойко: «Відсутність образу упира в «Тополі» Франко пов'язує зі стильовою тенденцією «Кобзаря», з нахилом до усунення властивих романтиці жахів, що їх поет підміняє сумом, елегійними настроями» і далі: «Коли виклад розвідки про «Перебендю» був дещо сухий, то тут уже аналіза сполучається з мистецькою досконалістю критика, який увиразнює перед нами внутрішню природу Шевченкової майстерності і цим як критик-дослідник сягає тої вершини зрілості, яка небагатьом дається до опанування»¹.

Праці І. Франка про ранні поезії Т. Шевченка – «невеличку поему» «Перебендя» та баладу «Тополя», написані на рубежі 80–90-х років XIX ст., – сучасне шевченкознавство вважає класичними, тобто такими, що позбавлені суб'єктивізму, приблизності суджень (М. Бернштейн).

Вважаючи баладу «Тополя» найталановитішим романтичним твором, І. Франко джерела балади побачив у основі народних вірувань про трагічну долю дівчини та перетворення дівчини в тополю – сюжети, що побутували у фольклорі різних народів. Та для дослідника важливою є саме національна специфіка твору, як і оригінальність Т. Шевченка як поета. Ця оригінальність насамперед виявилася у тому, що Шевченко-поет, відмовляючись від насичених страхіттями жаклих картин, робить згадану романтичну традицію свіжою, позбавляє центральний образ містики. «Порівнюючи різні відміни тої повісті, що сталася основою Шевченкової «Тополі», ми мусимо сказати, що зміни, ним доконані, мали одну причину: щоб не впроваджувати в свою поезію упирів. Здорова, світла і чоловіколюбна натура нашого поета відверталася від того огидного виплоду темноти та ненависті до природи людської»².

¹Блохин-Бойко Ю. Франко – дослідник Шевченкової творчості // Блохин-Бойко Ю. Вибране: В 4 т. – Т. 1. – Мюнхен, 1971. – С. 237.

²Франко І. «Тополя» Т. Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 86.

Принцип інтертекстуальності, що його використовує І. Франко в «Тополя» Т. Шевченка, веде дослідника до оригінальних висновків, які стосуються геніальності митця, який «змалюванням дерева-сироти в степу з самого початку зумів збудити наше співчуття, то співчуття те зміцнюється ще змалюванням стану бідної покинутої дівчини. На збудження сього щиро людського співчуття, а не на викликання страху і моторошності поклав Шевченко головну увагу в своїй баладі...»¹

Як бачимо, шевченкознавчі візії І. Франка кінця 80-х – початку 90-х років, пов'язані з ґрунтовним аналізом окремого твору, ведуть дослідника до етапної студії, яка б узагальнила шевченкознавчі дослідження, зроблені до того часу.

Водночас ще наприкінці 80-х років І. Франко вважає за потрібне дати ширшу студію, поглибивши своє бачення Шевченкових творів. У 1888 році вчений вирішив зробити докторат з української літератури. Темою своєї дисертації І. Франко обрав політичну поезію Т. Шевченка, зокрема поему «Сон». Ю. Бойко вважає, що причиною відмови І. Франка від теми докторської дисертації було те, що професор О. Огоновський, який мав розглядати дисертацію, боявся як вогню політики. Справа, очевидно, значно ширша. І. Франко має намір глибоко проаналізувати Шевченкову творчість, провівши широкі зіставлення її з літературним процесом того часу. У листі до М. Драгоманова від 22 лютого 1888 року І. Франко писав: «Задумав я робити докторський екзамен з української літератури і на тему для дисертації вибрав Шевченків «Сон», а властиво: чим була в сучасній російській літературі і відки взялася політична поезія Шевченка»².

Пізніше план дисертації І. Франка набуває більш виразних рис. В архіві І. Франка зберігся короткий план та проспект дисертації:

«Політична поезія Шевченка 1844–1847

1. Перегляд дотеперішніх студій над Шевченком.
2. Матеріали, які маємо для пізнання Шевченка в першій половині його діяльності.
3. Що виніс Шевченко з батьківського дому?
4. Шевченко-кріпак.

¹ Франко І. «Тополя» Т. Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 87.

² Франко І. Лист до М. Драгоманова від 22.ІІ.1888 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49 – С. 144.

5. Шевченко-артист.
6. Шевченко – поет-дебютант.
7. Поїздка на Україну.
8. «Сон», його розбір, план, думки провідні.
9. «Гус», «Кавказ» і «Послание».
10. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство.

Перший розділ: «Значення Шевченка для України і для цілої Слов'янщини (відзиви Скабичевського, Спасовича, Драгоманова). Конечність студіювання його як появи історичної. Дво-яке джерело його творів: традиції й форми народні і здобутки культурні. Шевченко-неук. Нюх історичний Шевченка. Шевченко-поет і громадянин»¹.

Цей план свідчить про цілком науковий підхід до аналізу політичної сатири Т. Шевченка 1844–1847 рр. І хоч пізніше для аналізу І. Франко бере іншу тему дисертаційного дослідження (вирішальну роль тут зіграли уподобання основного промотора дисертації І. Франка віденського професора В. Ягича. – М. Г.), вступ до цієї дисертації дозволяє говорити і про її серйозний науковий ґрунт, і про глибокий генетичний (термін І. Франка. – М. Г.) аналіз поезії періоду «Трьох літ». Розуміючи, що його попередники і сучасники вихапували у Шевченка окремі слова й звороти з його творів, і покликувалися на них як цитати з письма святого, як на докази *ipse dixit*, вчений має намір застосувати історичний метод при студіюванні Шевченкових творів. «Метод той вимагає поперед усього докладного вияснення вихідної точки і вдержання тої нитки, котра в'язала думки і діла історичного лиця в однім періоді з другим, а дальше вимагає не менше докладного пояснення нових впливів і товчків і тих змін, які звільна dokonувалися серед них у даному історичному характері»².

Зрештою, сам Ю. Бойко стверджує, що наприкінці 80-х років XIX століття іде величезна підготовча робота до докторату. «Що ця праця (над творчістю Т. Шевченка. – М. Г.) ішла шляхом ревізії його (Шевченка) молодечих поглядів, видно з його листа до Драго-

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Шевченка НАН України, ф. 3, № 220, с. 10–11.

² Франко І. [Вступ до докторської дисертації «Політична поезія Шевченка 1844–[18]47 рр.»] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 247–248.

манова від 2 лютого 1888 р., де він ставить женеvському вигнанцеві ряд запитань. Сенс запитань спрямований до того, щоб знайти документальні джерела, на підставі яких видно було б, як виростав Шевченко насамперед з української культурної стихії, яка його в Петербурзі оточувала та була його середовищем під час подорожів на Україну»¹.

Про серйозність наміру вивчати творчість Т. Шевченка в цей час свідчить і лист І. Франка до російського літературознавця Олександра Пипіна з проханням дати своє бачення проблеми «В. Белінський і Т. Шевченко». В архіві І. Франка, що зберігається в рукописному відділі Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, знаходиться лист-відповідь О. Пипіна до І. Франка, який певним чином і проливає світло на згадану проблему: «Милостивый государь! С кружком Белинского Шевченко, сколько я знаю, не имел никаких связей. Статья Белинского о «Гайдамаках» рисует отношение Белинского к украинскому поэту. Дело в том, что кружок Белинского поглощён был в то время такими общими и широкими вопросами об искусстве и действительности, что за ними не было места вопросу о местной литературе: она же была ещё очень небогата в то время и её тесно этнографический интерес и господство слишком местных элементов не были существенны для Б[елинско]го. Напомню Вам, что и в сочинениях другого знаменитого писателя, принадлежащего к той же школе 40-х годов, именно Тургенева, вы встретите отголосок того же сочувствия к малорусскому движению, которое казалось провинциальным – эти писатели думали, что на очереди стоят более существенные вопросы – общественные. [...] В отношении Б[елинско]го к Гребенке малорусский патриотизм последнего не имел никакой роли; для Белинского Гребенка был только русский новеллист и одно время приятель»².

У «Вступі до докторської дисертації «Політична поезія Шевченка», що є єдиним фрагментом задуманого автором широкого дослідження, бачимо чітко розуміння І. Франком значення політичної

¹ Блохин-Бойко Ю. Франко – дослідник Шевченкової творчості // Блохин-Бойко Ю. Вибране: В 4 т. – Т. 1. – Мюнхен, 1971. – С. 231.

² Лист О. Пипіна до І. Франка. Публікація М. Гудзія // Жовтень, 1956. – № 9. – С. 50–51.

поезії Т. Шевченка періоду «Трьох літ» для розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. На жаль, згаданий вступ зберігався в архіві І. Франка аж до 1976 року і не мав, зрозуміло, впливу на осмислення шевченкознавчих праць в Україні 80–90-х років XIX ст.

Говорячи, що Шевченкова творчість виходила далеко за межі рідного краю, торкаючись зокрема духовного життя великоросів і поляків, І. Франко водночас пише про популярність цієї творчості серед інших народів: «Раменами своєї поезії сягає він (Тарас Шевченко – М. Г.) також до чехів, сербів, молдаван, кавказців і киргизів, усюди по тих широченних просторах розсипаючи дорогі перли свого слова і свого глибоко гуманного, чистого чуття. І всюди по тих широченних просторах лунає нині ім'я нашого Кобзаря: його переводять, студіюють і стараються назначити йому відповідне місце в пантеоні духових батьків Слов'янщини»¹.

Згадуючи шевченкознавчі праці знаних «європейської міри критиків», як Драгоманов, Пипін, Спасович, Скабичевський, І. Франко вважає, що наприкінці 80–90-х років XIX ст. нема «в літературі укр[аїнській] цінної праці, котра б гідно звеличувала пам'ять Кобзаря, не маємо критичного і повного образу його життя в зв'язку з розбором його творів і обставин суспільних, серед котрих він жив і розвивався»².

Маючи на меті розглянути політичну поезію Т. Шевченка 1844–1847 рр., І. Франко водночас не має наміру опустити розгляд ранньої поезії Т. Шевченка, особливо тих думок про Україну, Польщу, Московщину і Слов'янщину, які виказалися в поемах «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Микита Гайдай», «Невольник» та ін. – і далі: історичний метод студіювання «вимагає поперед усього докладного в'яснення вихідної точки і вдержання тої нитки, котра в'язала думки і діла історичного лиця в однім періоді з другим, а дальше вимагає не менше докладного пояснення нових впливів і товчків і тих змін, які звільна dokonувалися серед них в даному історичному характері»³.

¹ Франко І. [Вступ до докторської дисертації «Політична поезія Шевченка 1844–[18]47 рр.»] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 244.

² Там само. – С. 246.

³ Там само. – С. 247–248.

Зазначимо, що в період 90-х років XIX ст. І. Франко вивчає окремі аспекти творчості Т. Шевченка у зв'язку з дослідженням актуальних проблем історії української літератури.

Шевченкознавчий дискурс Івана Франка середини 90-х років XIX ст. позначений етапною працею – його габілітаційним викладом у Львівському університеті, що має назву «Наймичка» Тараса Шевченка». Лекція була прочитана 22 березня 1895 року.

Як відомо, І. Франко припустився неточності в датуванні виходу повістей Т. Шевченка, покликаючись на праці Василя Горленка, першого видавця повістей поета. Зважаючи на царську заборону писати і малювати на засланні, Т. Шевченко змушений був ставити фальшиві дати під повістями, які б свідчили про час їх написання до 1847 року. У сучасному шевченкознавстві однозначно доведено, що Шевченкові повісті написані на засланні. Помилка в даті написання повісті приводить критика до деяких хибних висновків: на думку дослідника, для повісті характерний виразний і яскравий колорит, тоді як у поемі відчутний брак колориту, нема згадок, де і в якій стороні відбувалася дія.

Найважливіше те, що в габілітаційному викладі маємо «глибоко науковий (у найкращому розумінні цього слова) текстологічний аналіз Шевченкових «Наймичок» (поеми і повісті. – М. Г.), побудований за принципом літературно-критичного порівняльного аналізу»¹.

Дослідник глибоко трактує особливості епічного та ліричного способу зображення, які яскраво проявилися у повісті та поемі. Цим зумовлені і композиційні особливості згаданих творів. Так, у повісті, на думку дослідника, пролог і два перших розділи – це експозиція, якої немає у поемі. У цих розділах – розповідь про Лукію, яка повертається царицею з поля разом з жінцями, розповідь про її батьків, описи місцевості. У поемі Лукія названа Ганною. У повісті молодиця з'являється на могилі або ходить навколо хутора, у поемі автор вкладає в уста Ганни монолог, який допомагає нам дізнатися про її минуле життя.

¹ Скоць А. «Наймичка» Тараса Шевченка: габілітаційний виклад д-ра І. Франка у Львівському університеті // Українське літературознавство. – 1996. – № 62. – С. 92.

Хутір діда і баби (в повісті – Трохима і Насті, в поемі – Якіма і Марти) змальований також надто загально, характеристика обох старих у поемі не така повна, як у повісті.

Важливим висновком, який робить І. Франко у праці про «Наймичку», є те, що в повісті Т. Шевченко виступає з усіма рисами епіка, схильного до реалізму, в поемі ж він – лірик. Тому в поемі «описи і властиве оповідання він редукує до мінімуму, інколи навіть впадаючи у сухість, та зате старається чисто ліричними акордами порушити наше серце, викликати в нім чуття, аналогічні до тих, які переходять персонажі його поеми»¹.

Критична думка І. Франка торкається композиційних особливостей поеми та повісті. При порівнянні вступу в поемі та повісті критик зазначає різницю тону у творах: у повісті він гумористичний, жартівливий, у поемі – поважний, інколи – глибоко ліричний, що створює настрій цілої поеми – суміш ідилії та важких загадок життя. Поет тут і там снує ту саму «провідну думку, та в поемі висказує її коротко, без усяких лишніх подробиць, але способом таким пластичним та ясним, і при тім у таким зв'язку з попередньою рефлексією, що тих кілька рядків робить далеко глибоке і суцільне враження, ніж аналогічна сцена в повісті, де реалізм подробиць шкодить суцільності враження»².

Поява Лукії на хуторі як наймички у повісті, на думку дослідника, описана краще, ніж у поемі. Автор розповідає про її життя від часу підкинення дитини і до вступу на службу. Якщо у повісті вона наймається через два місяці, то у поемі минає рік.

У поемі автор пропускає значну кількість подробиць, які є у повісті: гостина Якіма в о. Нила; оповідання про те, як Лукія і Марта купують для Марка у захожого венгра семибратню кров, яка має стати ліком від усіх хвороб, перший вихід Лукії до церкви і т. ін.

Вадою поеми, на думку дослідника, є те, що в ній пропущене оповідання про зустріч Лукії з її колишнім милим. І. Франко обґрунтовує цю особливість цілком своєрідно: Шевченко з натури лірик з м'якою і доброю душею. Не раз поет описував криваві події, проте він намагається оминати змалювання гострих драматичних

¹Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 454.

²Там само. – С. 457.

конфліктів. Поет любить малювати сцени тихого щастя або тихого горя. Але є, можливо, як вважає І. Франко, і інша причина: деякі місця повісті нагадують повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», і, розуміючи це, Т. Шевченко вирішив пропустити їх.

На думку І. Франка, основною ідеєю твору є ідея сім'ї, сім'ї такої, якою вона залишається в українських селах і хуторах. Сумирне сімейне життя, як вважає дослідник, – це найбільша святість, і порушення цієї святості – це нещастя для сім'ї, її найбільший гріх.

Жанр габілітаційної лекції давав І. Франкові можливість живої полеміки, і правда була на боці вченого. Роздумуючи над проблемою національного і загальнолюдського, І. Франко звертається до праці Каленика Шейковського, який в «Опыте Южнорусского словаря» (1861) стверджував, що в Україні підкидання своїх дітей чужим людям є неприродним. Франко заперечує цю думку, твердячи, «що Шевченко в своїй поемі і в повісті розповідає про факт рідкий, се нічого не значить; усі найзнаменитіші твори всесвітньої літератури чинять те саме, і ніколи ніякий поет не мав претензії, щоб те, що він оповідає як факт одиничний, прикладано до цілого народу. Адже цілий народ не підкидає своїх дітей чужим людям, так само, як не вбиває Полонія за тапетовою стіною, не скаче до гробу Офелії, не під'юджує Отелло до скаженої заздрості, не викликає духа землі, як Фауст, не пристає до вандруючих акторів, як Вільгельм Майстер, ані не мстить за смерть Патрокла так, як Ахілл. Поети все і всюди показують нам одиничні факти, а носителями їх являються незвичайні, виїмкові люди...»¹

Типологічне зіставлення, що його проводить Іван Франко у габілітаційному викладі між поемами «Катерина» та «Наймичка» Т. Шевченка, хоч певним чином пригладжене (Катерина після незаконнонародженої дитини думає тільки про себе), все-таки свідчить про глибокий аналітичний талант І. Франка, який вмів зауважити основне у структурі художнього твору, що особливо яскраво виявилось у типологічному зіставленні поем «Катерина» та «Наймичка»: «Наймичка – натура безмірно глибша, чуття у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе

¹ Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 466.

саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини»¹.

Та найважливішим є намагання поставити поему «Наймичка» в контекст світової літератури. Геніальний твір, що міцно закоріненний в український національний ґрунт, своєю кроною сягає інтернаціональної сфери. Твори такого типу вносять національні цінності українців у світову скарбницю. Вчений вбачає силу Шевченкового генія у вмінні поєднати суто національне із загальнолюдським.

Поема «Наймичка», вважав І. Франко, цілком вкладається у вимоги «перворядного безсмертного твору поетичного. Те місцеве і часове, котре ми назвали шкаралуцею, в ній зведене до minimum, та щиро людський зміст її [...] є zarazом вповні український. Всі оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи поляк, чи німець, чи француз, – вони українці, думають і чують по-українськи. Се й є великий триумф штуки – в партикулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне»².

Безсумнівно, що 90-ті роки ХІХ століття – період, коли І. Франко зумів найглибше проникнути в таїни Шевченкової творчості, окремих творів, зокрема однією з таких глибоких студій є стаття «Тарас Шевченко», друквана на сторінках «Зорі» у 1891 році. Дослідник дає значно ширший погляд на поезію Т. Шевченка, ніж це було в раніших студіях. Характеризуючи поезію Т. Шевченка як «поезію бажання життя», І. Франко наголошує на тому, що в період «Трьох літ» душа поета «з рамок націоналізму рветься на широке поле всесвітньої боротьби духу людського за поступ і свободу», – він пише «Івана Гуса», «Кавказ».

Особливого значення у цей час Іван Франко надає аналізу культу жінки-матері у творчості Т. Шевченка: «Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високий, а так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко в своїх поемах «Відьма», «Неофіти», «Марія». Не посвячення своєї людської індивідуальності для мужчини, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забут-

¹ Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 468–469.

² Там само. – С. 467.

тя власних ураз, де йде о службу високій і піднесеній ідеї – добра загалу, добра людськості – отсе ідеал жінки, який полишив нам у спадщині Шевченко»¹.

Та чи не найглибше глибини Шевченкового слова збагнув І. Франко у трактаті «Із секретів поетичної творчості». Намагаючись дослідити теоретичні проблеми творчого процесу, І. Франко звертається до модної на сьогодні проблеми синтезу мистецтв. Саме такому підходу до аналізу літературних творів спричинився антипозитивістичний перелом у філософії, що намітився у європейській гуманістиці кінця XIX ст. Одним із найвидатніших представників антипозитивістичного напрямку у філософії був В. Дільтей. Центральним поняттям філософії Дільтея стало поняття життя, яке розуміється як спосіб буття людини в культурно-історичній реальності і самої цієї реальності. Вихідним пунктом його досліджень стало осмислення кризи сучасного філософського світогляду, суть якого, за Дільтеєм, у відчуженості від конкретної людини, абсолютизації тільки однієї з її пізнавальних можливостей – розуму.

Філософія, на думку Дільтея, не повинна більше залишатися споглядальною, абстрактною і відірваною від людини метафізикою; не може вона бути і простим узагальненням природничих наук, втрачаючи в них свою світоглядну проблематику. Єдиним її об'єктом повинно залишатися життя, всеохопне, яке творить із себе нові форми Духа, які потрібно зрозуміти як зрозуміти продукти їх життєдіяльності. У «Вступі до науки про дух» (1883) Дільтей писав про необхідність покласти в основу пізнання і його понять «уявлення про людину у всій багатоманітності її сил, людину, яка потребує, відчуває, уявляє, тобто розуміння конкретного життя в її цілісності і повноті. Загальнофілософські тенденції мали вплив на філософські погляди І. Франка. Це виявилось насамперед у тому, що в осмисленні літературного процесу важливу роль почала відігравати літературна теорія і практика, яка «безмірно розширила границі літературної творчості, здобула для неї обширні терени, донедавна зовсім для неї недоступні, а zarazом виказала нікчемність усіх давніх т(так) зв(а-них) естетичних формул і літературних родів та категорій»².

¹ Франко І. Тарас Шевченко // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 122.

² Франко І. Слово про критику // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 30. – С. 216.

Намагаючись збагнути специфіку кожного з видів мистецтв, І. Франко не без впливу тодішніх антипозитивістичних ідей торкається ролі органів чуття, за допомогою яких враження зовнішнього світу доходять до наших мозкових центрів. Органи чуття І. Франко поділяє на вищі і нижчі, тобто такі, що мають свої спеціальні і високорозвинені органи (зір, слух, смак, запах), і такі, що не мають таких органів (дотик зверхній і внутрішній).

У цьому зв'язку поезія і музика, як вказує І. Франко, довго йшли рука в руку, поезія була піснею, переходила з уст в уста не лише в певній ритмічній, але також у певній невідлучній від ритму музичній формі. Для дослідника важливо розпізнати різницю між музикою і поезією. Коли музика б'є переважно на наш настрій, грає, так би мовити, на нижчих регістрах нашого душевного інструменту, «там, де свідоме граничить з несвідомим, то поезія порушується переважно на горішніх регістрах, де чуття межує з рефлексією, з думкою і абстракцією і не раз самітно переходить в домену чисто інтелектуальної праці» – і далі: «Деякі слухові явища з природи своєї недоступні для музикального представлення, напр., враження тиші; музика може користуватися ним тільки в дуже обмеженій мірі в формі пауз, тобто моментальних контрастів; поезія має змогу репродукувати в нашій душі і се враження в довільній довготі і силі»¹.

На прикладі уривка з Шевченкової «Причинної» І. Франко показує, як поводить поет зі слуховими враженнями, які дають змогу провести розпізнавання межі між поезією і музикою:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...

.....
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались
Та ясен раз у раз скрипів.

На думку дослідника, у першій та останній парі рядків зібрано кілька сильних слухових образів – рев великої ріки, свист і виття

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 86.

вітру, крик сичів, скрип дерева – всі ефекти суто музичні і доступні для музичного трактування.

Майстерність І. Франка-літературознавця полягає в тому, що, аналізуючи слухові образи у Т. Шевченка, він зумів зобразити картину, контрастну до першої:

Защebetав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидючи.
Защebetав соловейко,
Пішла луна гаєм.
.....
Пішов шелест по діброві,
Шепчуть густі лози...

У цьому уривку поет, на думку дослідника, для змалювання погідного, тихого ранку використовує переважно слухові, музичні образи. Неодноразовий опис ранку в українському селі, що зустрічається у Шевченка, не мав таких музичних образів, як тут. Звідси думка І. Франка про те, що ціла балада вилася у Шевченка не-свідомо, з одного сильного душевного імпульсу, з одного душевного настрою; слухова пам'ять, розворушена сильними враженнями, які були в першому уривку, силою природної, але несвідомої реакції піддала поетові контрастні, немов додаткові, але теж музичні образи для змалювання ранку. І тут І. Франко розкриває «секрет» геніальності Т. Шевченка: «Поет-дилетант, такий, що творить розумом, був би вже давно забув про початок і був би тут розсипав перед нами щедрі колористичні ефекти, – Шевченко ледве зазначує їх у трьох рядках: «Чорніє гай над водою», «червоніє за горою» і «засиніли понад Дніпром високі могили». Головне тло малюнка – музикальне, так само, як було музикальне тло першого»¹.

Використання музичних образів характерне, на думку І. Франка, для поем Т. Шевченка «Гамалія» та «Гайдамаки». У «Гамалії» чується козацьке прохання до вітру, щоб «заглушив кайдани», до моря, щоб «заграло під байдаками»; тут бідні невільники бажують

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 88.

перед смертю «почути козацьку славу», тут козацькі сльози «домовляють тугу». У «Гайдамаках» Шевченко «такими ж музикальними образами малює свої мрії про Україну:

У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині сине море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько «Гриця» дівчина співає...»¹

Таким чином, на думку І. Франка, поезія Т. Шевченка дає можливість відчутти різницю між музикою і поезією. Музика може малювати тільки конкретні звукові явища і тільки посередньо, символічно різні стани душі, недоступними для неї є ціле царство думок і рефлексій, абстрактів, крайобразів, руху. Для поезії «не тільки доступні всі ті явища, які доступні й для музики, але й надто і ті, що недоступні для неї»².

Традиції Т. Шевченка в українській літературі – тема широкого дискурсу, що його Іван Франко порушує у низці статей. Торкаючись проблеми впливів на Т. Шевченка, І. Франко вказує на дещо примітивне розуміння впливів, що їх зазнавав Т. Шевченко. Доказом цього була праця відомого бібліографа М. Комара, що подавала бібліографію всього, що сяк чи так торкалося Т. Шевченка.

Узагальнюючи шевченкознавчі праці кінця XIX – початку XX ст., І. Франко у статті «Шевченко і критика» зазначає, що переважна більшість цих праць дотримувалась такої процедури: наперед дослідники розбирали життя поета і вишукували всякі подробиці, які їм ілюстрували, що читав поет, а опісля вишукували у відповідних письменників аналогії і порівнювали їх з текстами Т. Шевченка. «На кінці виказували такі різні «впливи», робили звичайно висновки, що, незважаючи на запозичені ідеї, образи, речення, фрази, навіть поодинокі слова, геніальний дух Шевченка змалював, одночас, все оригінальне і представив у новому освітленні, новому блиску, новому значенні і т. д.»³

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 89.

² Там само. – С. 90.

³ Франко І. Шевченко і критики // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 236.

У трактаті «Із секретів...» І. Франко, спираючись на закони асоціацій Штайнталея, прагне проілюструвати ці риси на прикладі творчості Т. Шевченка: «Коли в нашій уяві повстане образ пожеару, то мимоволі з сим образом в'яжуться й дальші образи: крик, метушня людей, голос дзвонів, гашення вогню і т. і. Се є звичайна асоціація, і наша думка мимоволі завсігди вертає до неї. Аби уявити собі, що люди серед пожеару танцюють, бенкетують та співають, на се треба незвичайного напруження нашої уяви, треба праці або поетичної сугестії. Тож коли Шевченко в своїх «Гайдамаках» два рази малює нам бенкети серед пожеарів, у Лисянці й Умані, коли співає, як-то:

... серед базару
В крові гайдамаки ставили столи.
Децо закопали, страви нанесли
І сіли вечерять, –

то мусимо сказати, що він іде проти того Штейнталевого закону, тягне нашу уяву від звичайного ряду асоціацій до незвичайного. [...]

[...] До таких силоміць зчеплених асоціацій у Шевченка треба залічити чимало його улюблених зворотів, як ось: «недоля жартує», «пекло сміється», «ніч стрепенулась» [...], поет навмисне завдає труднощі нашій уяві, щоби розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу, яка змальована в його віршах. [...] Він осягає один з наймогутніших способів поетичного малювання – контраст»¹.

Додамо до цього, що якщо в часи романтизму Т. Шевченко гармонійно поєднував два способи поетичного асоціювання – як за подібністю, так і за контрастом, то в часи І. Франка естетика модернізму свідомо надуживає контрастними асоціаціями. Така специфіка творення характерна і для творчості самого І. Франка.

У циклі поета «Тюремні сонети» ситуація тілесного гніту породжена суспільним гнітом. Все, що залишилось людині, – її тіло, наповнене фізичними муками, що супроводжуються нав'язливими й огидними побутовими деталями:

І запах Соломахи й Киблів смід!
Рядком з водою становлять коновку,

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 66–67.

І хліб кладуть, і в киблі ллють карболку –
Ніс арештантський все знесе й живіт.

Тут асоціативний ряд об'єднує речі, які в звичайному житті стоять надто далеко одна від одної. Тому через весь цикл проходить порівняння людини з худобою, звіром – істотою, що позбавлена мислення. Така істота нічого не має, крім власного тіла.

Глибиною позначена у І. Франка характеристика символіки кольорів у народних віруваннях і в поезії Т. Шевченка. Амбівалентність використання кольору у Шевченка і декадентській поезії веде І. Франка до таких спостережень: «Їх (декадентів. – М. Г.) описи виглядають радше як вказівки для маляра або як преїскуранти різних вишуканих фарб, аніж як поетичні креації. А погляньте, як описав Шевченко вечір в українському селі весною – на що вже мотив здібний до якого хочете кольористичного трактування!

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть»¹.

На прикладі згаданої поезії І. Франко стверджує, що у першому рядку автор «торкає змисл зору, другий – слуху, третій – зору і дотику, четвертий – зору і слуху, а п'ятий – знов зору і дотику; спеціально кольористичних акцентів нема зовсім, а проте цілість – український весняний вечір – встає перед нашою уявою з усіма своїми кольорами, контурами і гуками, як жива. Натомість ми бачимо, як поет уживає кольористичних ефектів зовсім не там, де жив би їх маляр, а для характеристики психічного настрою людей»².

Таким чином, поетичному мистецтву І. Франко віддає привілейоване місце серед інших видів мистецтва, адже саме в ньому за допомогою слова можна перекодувати елементи однієї системи в іншу, створюючи то «кольоровий звук», то «зоровий тон», «мелодійні лінії» чи «поетичну пластику». У трактаті «Із секретів поетичної творчості» І. Франко одним із перших в українському літературознавстві

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 101.

² Там само.

геніально використав принцип дослідження синестезії у мистецтві, що дало підстави збагнути глибину Шевченкової творчості.

Поряд з осмисленням Шевченкової творчості на рубежі XIX–XX ст. І. Франко значну увагу приділяє популяризації творчості поета. Окрема сторінка шевченкознавчих пошуків І. Франка – видання творів Т. Шевченка.

На період 90-х років XIX – початку XX ст. припадає час активної праці Івана Франка над виданням творів Тараса Шевченка, популяризацією творчості геніального поета в Україні і серед чужих народів. Текстологічна праця І. Франка над творами Т. Шевченка до сьогодні залишається зразком серйозного текстологічного дослідження твору, і це в умовах, коли буквально по крупинці доводилося збирати Шевченкові рукописи, розкидані по різних місцях відмежованої від Галичини царської Росії.

І. Франко добре розумів, що видання творів великого поета в Галичині, як і женецьке та празьке видання, мали певні хиби. У 1867 році у Львові вийшло перше в Галичині видання поезій Шевченка, яке, однак, за словами І. Франка, «було не критичним, упорядковане без ладу, з багатьма помилками».

У 1877 році у Празі вийшло двотомне видання творів Т. Шевченка, у якому надруковані віднайдені рукописні твори великого поета. Хибою празького видання було те, що до нього потрапили твори, які не належали Шевченкові.

Тому, увійшовши до складу редакційного комітету, створеного «Просвітою» та «Товариством імені Шевченка» (поруч з проф. О. Огоновським, проф. Ол. Барвінським, В. Коцовським), Іван Франко у 1890 році висловлює власні міркування щодо майбутнього видання. Свою працю як члена редакційного комітету І. Франко вважав подібною до того, що перед тим зроблено в Німеччині з виданням творів Й. В. Гете за сто попередніх років, до того ж до цієї вельми важливої справи долучилися не лише німці.

Розуміючи, що важливі документи про життя і творчість Тараса Шевченка, рукописи його творів розкидані по всій Росії, І. Франко передбачав, що редакційний комітет матиме «дуже трудну роботу і певно що не зможе зробити всього, чого би широкому загалові бажалося. Се ще праця на довгі роки. Коли наш комітет зробить хоч де що, посуне хоч о кілька кроків наперед наше знання Шевченкових

творів, то й се буде добре»¹. На той час для І. Франка важливим було зібрати якнайбільше матеріалу щодо життєпису великого поета.

Як тільки стало відомо, що на інтимній нараді «народовців» йшлося про намір видати «обкроєного» Шевченка, Франко прилюдно зрікається роботи в комітеті, не маючи бажання прикладати руки до обкρούвання Шевченка.

У час коли празьке видання Шевченка стало бібліографічною рідкістю, а з України налягав туман реакції, пов'язаний з заборонами українського слова, І. Франко наголошував на актуальності мужнього слова поета: «Читаеш свобідні, огняні слова старого Кобзаря, писані перед 40 або 30 роками під гнітом царських чиновників-самодурів, і «серце одпочиває», душа якось ширшає, і сльози на очі набігають. А при тім і дивуєшся, як же се у нас, в свобідній Галичині, не то що ніхто не відважиться написати щось подібного, але навіть перепечатати, навіть прочитати сі рядки, ту красу і гордоці нашої літератури люди бояться!»²

Пізніше Іван Франко ще раз підтверджував, що подана ним інформація, яка стосувалася видання Шевченка, «обкроєного так, як нам потрібно», що пропонували народовці, в першу чергу Кость Левицький, аж ніяк не влаштувала вченого як члена редакційного комітету.

Дискутоване видання було таки здійснене, проте воно вийшло не в трьох (як спершу планували) томах, а в чотирьох під загальною назвою «Кобзар» Тараса Шевченка: т. 1–2 (поетичні твори) – у Львові 1893 року із вступною статтею та коментарями О. Огоновського, т. 3 – 1893 («Щоденник»), т. 4 – 1898 (повісті).

І. Франко досить критично ставився до текстологічної роботи, що її в основному здійснював О. Огоновський. У 1908 році у передмові до свого (І. Франка) видання двотомного «Кобзаря» Іван Франко писав: «Я провірив перший том видання Ом. Огоновського з першодруками і вже тут переконався, який занедбаний текст дають наші галицькі видання»³.

¹ Франко І. Про видання творів Т. Шевченка // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 59–60.

² Франко І. Нове видання Шевченка // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 125.

³ Франко І. Передмова до видання: Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Т. 1. (1838–1847) // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 37. – С. 563.

Гостре око дослідника не залишає у цей час поза увагою шевченкознавчих досліджень українських авторів, бібліографічних покажчиків, присвячених творчості Т. Шевченка. Література про поета на той час стала настільки широкою, що важко було охопити її одному дослідникові, а в умовах царської Росії треба було зважати на цензурні умови. У рецензії на бібліографічний покажчик М. Комарова «Т. Шевченко в литературе и искусстве» (Одеса, 1903) І. Франко зазначає, що у справі збирання Шевченкової бібліографії потрібна співпраця багатьох людей, що мають доступ до великих бібліотек. Власне бібліографічна книжка М. Комарова «хоч і як іще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все-таки важна тим, що показала нам перший раз літературу, належну до нашого поета в її повнім об'ємі, і zarazом вивела перед наші очі ті дезидерати, яких треба для її повного опанування. Бажалось би, щоб і сама книжка і отся рецензія збудили відгук у всіх тих, хто може сяк чи так причинитися до спростування помилок або заповнення її прогалин»¹.

У 1907 році І. Франко повідомляє про видання, що виходить під егідою Наукового товариства імені Шевченка, яке «мусить відтепер стати основою всіх дальших студій над поезією нашого безсмертного Кобзаря»². Проте і це видання виявилось неповним, тобто таким, що не підлягає змінам. Як приклад І. Франко наводить текст поеми «Черниця», яка дійшла була до першопублікатора твору П. Куліша з купюрами. Повний рукопис поеми «зберігся й досі в руках Корсунового сина, який на просьбу В. Доманицького – уділити йому копію Шевченкової поеми – відповів захваленням поеми, неточним вичисленням її змісту і цинічною заявою: «нехай «громада» купить у мене «Сніп» (не знати, чи не розпроданий запас «Снопа» з 1844 р., чи рукописний матеріал на другий том), а тоді я «Мар'яну» дам у додатку». Ну, живуть іще в Україні патріоти старої «доброї» марки! Та киньте йому тих 300 рублів, яких він просить!»³

¹ Франко І. М. Комаров. Т. Шевченко в литературе и искусстве (Одеса, 1903) // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 171.

² Франко І. Нове видання Шевченка // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 37. – С. 418.

³ Там само. – С. 421.

Водночас наукова об'єктивність вимагає торкнутися і однієї з найнеприємніших сторінок літературознавчого дискурсу І. Франка, яка прозвучала з уст дослідника у 1907 році. Тим більше, що цей, нав'язаний хворобою виступ І. Франка намагаються сьогодні використати усілякі «каревіни», «бузини» та інші. Дізнавшись про задум В. Доманицького видати повне критичне видання творів Шевченка, І. Франко гнівно протестує: «Для кого й пощо се інтересне? [...] Не забувайте, що ми осмішуємо себе як нація, вважаючи Шевченка якимось пророком, якоюсь святістю. Дуже мірний талант, якого твори, крім декількох ліричних п'єс, сьогодні ні на кого в світі не зроблять ніякого вражіння і якого головна історична заслуга в його власній особі, його судьбі та щонайбільше в маленькім Кобзарі 1840 р. (моральний удар українській суспільності, що змусив її по-людськи подумати про кріпаків) – і ми сьогодні, сто літ по його народженню, ще носимося і величаємося його поезією перед усім світом, який тої поезії не знає і знати не хоче, бо не знаходить в ній нічогосінького такого, що б йому промовляло до серця»¹. Сучасні дослідники (Я. Мельник) справедливо пояснюють такий випадок проти Шевченка хворобливою ревністю, бажанням відвернути В. Доманицького від наміру останнього готувати повне критичне видання творів Шевченка². Додамо до цього, що в час хвороби І. Франка такі виступи, які свідчили про його хвилевий настрій, аж ніяк не перекреслюють його великої праці в дослідженні Шевченкових текстів. Більше того, вони цілком перекреслюються рецензією І. Франка на «критичний розслідування над текстом «Кобзаря», здійснений В. Доманицьким.

Рецензуючи критичний розслідування над текстом «Кобзаря», І. Франко передусім говорить про досконалу форму Шевченкових творів, коли поет надміру педантично дбав не лише за композицію, але також за зовнішню форму своїх поезій, незліченні уступи в них переробляв, шліфував та вигладжував не гірше видатних російських поетів. Високо оцінюючи працю В. Доманицького, І. Франко стверджує, що видавець «ужив найкращого методу, обробляючи

¹ Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. – Харків; Київ, 1930. – С. 11.

² Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – С. 11.

кожний твір відповідно до хронологічної канви його написання, передивляючи його видання і нотуючи їх відміни і навіть дрібні помилки»¹.

Постать Василя Доманицького у шевченкознавстві початку ХХ століття є надзвичайно важливою. І. Франко постійно радиться з дослідником, як здійснювати нові видання творів українського генія.

У листі до В. Доманицького від 1 квітня 1908 року І. Франко писав: «Щодо Вашого проекту ювілейного видання Шевченка, то я, розуміється, не маю нічого против того, щоби ми оба колегіально постаралися вияснити всі суперечности або непевні місця в «Кобзарі». І мені здається, що тепер легше буде зробити се, як давніше, коли відомо було далеко менше варіантів від тих, яких нагарбали Ви зі всіх кінців Росії. Нема ніякого сумніву, що їх або й інших надрукованих віршів Шевченка набереться ще немало в друкованих або невідомих доси автографах, а наше з Вами діло лише коректорське та й годі»².

Праця над виданням Шевченкових творів давала І. Франкові вдячний матеріал для проникнення у секрети поетичної творчості Шевченка.

З одного боку, І. Франко неодноразово говорив про вплив Святого Письма на творчість Тараса Шевченка. Але, з іншого, акцентував увагу на широких впливах світових класиків на художній світ поета.

І. Франко не сприймає думки В. Щурата, начебто Т. Шевченко за час свого перебування у Петербурзі в академії, за час стосунків з Костомаровим і Кулішем (перед арештом) і на засланні майже нічого не читав, крім Біблії. І. Франко заперечує цю думку, ґрунтуючись на тому, що навіть на засланні він діставав книжки від своїх приятелів і знайомих.

Тенденційність В. Щурата у підборі цитат значною мірою, на думку І. Франка, послабила загалом цікаву тему. «Бо кілька-то гро-

¹ Франко І. В. Доманицький. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 37. – С. 372.

² Франко І. Лист до В. Доманицького від 1 квітня 1908 р. // Парадигма. Збірник наук. праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Класика, 1998. – С. 187.

мів посипалось хоч би в найновіших часах на нас нібито через те, що ми наші національні ідеали взяли з руки Шевченка – того богохульника, чи, делікатніше сказавши, раціоналіста! А врешті, Шевченко-біблієць може представляти для декого також індивідуальний інтерес. Признаюсь одверто, що такий індивідуальний інтерес він представляє для мене. Вольно богохульникам дошукуватись в Шевченковій поезії богохульств, раціоналістам – раціоналізму, а всяким іншим спеціалістам – знову чого іншого, так чому б мені не вольно було глядати в тій поезії того, що в ній найскорше знайти можна – слідів Св. Письма»¹.

Поезія Т. Шевченка, як вказує І. Франко, не потребує ніякого співчуття, критики. І вишукування впливів на нього не дає гідного пізнання глибини еруптивної сили його слова. На думку дослідника, «всякі тенденційні паювання тих творів і виказування впливів, яких нема і не було, вважаємо пустою роботою. Не порівняльний метод, отже, вивуватий тут, лише тенденційність у ньому і його надуживання»².

Досліджуючи поезію Т. Шевченка, І. Франко торкається актуальної на той час теми епігонства у поезії, розуміючи під нею суто зовнішнє розуміння і наслідування епігонами Шевченка форми і змісту його поезії. Виходячи з традицій біографічного літературознавства, І. Франко у статті «Михайло Старицький» говорить про вплив постаті геніального Шевченка на українських поетів другої половини ХІХ ст. Намагаючись одягнути на себе маску «мужицьких поетів», послідовники Т. Шевченка майже обов'язково дивились на світ і на людей очима співучого селянина, афектували селянську наївність, що вело до того, що «там усі людські відносини і вся природа мусили бути стилізовані, позбавлені реальних прикмет і деталей, більше-менше в такому самім розмірі, як у орнаменті народних вишивок являються стилізовані квітки та листки...»³

Сліди епігонства знаходить І. Франко у поетів наддніпрянських, галицьких та буковинських. Серед поетів-епігонів Т. Шевченка І. Франко називає П. Куліша, С. Руданського, О. Кониського,

¹ Франко І. Шевченко і критики // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 246.

² Там само. – С. 247.

³ Франко І. Михайло П(етрович) Старицький // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 33. – С. 245.

В. Мову, Л. Глібова та ін. Поети буковинські і галицькі, творчість яких розвивалася в інших культурно-історичних умовах, теж зазнали на собі впливу Т. Шевченка, про що свідчить творчість навіть талановитого буковинця Ю. Федьковича.

Психологічний підхід до аналізу твору помітний у літературознавчих працях Івана Франка початку ХХ ст., присвячених не лише безпосередньо творчості Тараса Шевченка, але й загальнотеоретичним проблемам української літератури. Якщо у працях, присвячених вивченню творчості Т. Шевченка, написаних І. Франком у 90-х роках, зокрема у трактаті «Із секретів поетичної творчості», найважливіша увага звернена до «глибин» поезії геніального поета, то у працях Франка з цієї проблематики початку ХХ ст. – на всеукраїнський та, зрештою, світовий контекст творчості Т. Шевченка.

У шевченкознавчому дискурсі Івана Франка початку ХХ ст. важливого значення набуває дослідження етапного твору Т. Шевченка поеми «Марія». У цьому творі І. Франко намагається побачити різні підходи до змалювання життя матері. З одного боку, це була церковна традиція, з іншого – поет вторувався на власну творчу інтуїцію.

Поема «Марія» є найвищим досягненням осмислення жіночої теми у творчості Т. Шевченка. Критик не оминає й історії написання твору, задум якого виник ще під час ув'язнення, хоч написана поема у 1859 році в Петербурзі. Саме творчий процес над поемою дає підстави твердити, що десятилітня неволя не зламала поета, навпаки, дала можливість піднятися йому на небувалу висоту.

Проникливий аналіз художніх особливостей окремого твору, характерний для шевченкознавчого дискурсу Івана Франка рубежа ХІХ–ХХ століть, спричинився до пошуків дослідника щодо новаторських шукань у галузі форми поем «Марія» чи «Неофіти», композиції згаданих творів чи засобів художнього вираження у них. І хоч подекуди блиск літературознавчої думки І. Франка після його хвороби (1908) вже не такий яскравий, як раніше, ці праці дають можливість збагнути красу Шевченкового слова.

Михайло Бернштейн вважав, що власне згадані Шевченкові поеми мали значний вплив на творчу практику Івана Франка. «Вплив той був різноманітним за обширом, глибиною, за специфікою всіх ознак. Про останнє, наприклад, свідчить генетичний зв'язок «Нео-

фітів», «Марії» Шевченка з такими зразками епіки Франка, як поеми «Кайн», «Іван Вишенський», особливо «Мойсей». Треба сказати, що внесок Франка в розвиток жанру української ліро-епічної поеми історично-філософського, філософсько-психологічного планів певним чином пов'язаний, зокрема, з творчим аналітично-критичним осмисленням відповідного досвіду Шевченка»¹.

Характерно, що у розвідці «Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія» І. Франко звертається до Євангелій Марка, Матвія, Луки. Вони не належали до апостолів, крім Матвія, якого ідентифікують з митником, згаданим у Євангелії, який увійшов до числа апостолів після Юди-Іскаріота.

На основі Євангелій І. Франко порівнює такі моменти життя Ісуса та його Матері, що їх по-своєму осмислив Т. Шевченко:

1. суспільне становище Марії в її дівочім стані;
2. Її заручини з Йосифом;
3. Благовіщення;
4. подорож до Бетлегема;
5. народження Ісуса;
6. волхви й Ірод;
7. втеча до Єгипту і повернення звідти;
8. Ісусове навчання і смерть;
9. останні роки життя Марії.

При цьому кожен із цих моментів життя Ісуса розглядається І. Франком на основі згаданих Євангелій, кожне з яких доповнює одне одного.

Вважаючи поему «Марія» найвищим художнім осмисленням образу жінки-матері у Шевченка, І. Франко стверджував, що такого художнього осмислення цієї поеми не зумів досягти жоден інший поет.

Водночас можемо погодитися з думкою Ю. Бойка про те, що розвідка І. Франка про «Марію» Т. Шевченка не належить до найглибших студій про творчість Т. Шевченка. І пояснюється це тим, що згадана розвідка написана у час хвороби І. Франка.

Для І. Франка-літературознавця головним є не тільки те, що існують переклади творів Т. Шевченка на чужі мови, але і як вони виконані, а найважливіше – щоб перекладач зміг передати мелодійність і враження оригіналу.

¹ Бернштейн М. Франко і Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – С. 30.

Особливого значення сьогодні, через 100 років після їх появи, набувають слова І. Франка про небезпечний симптом, що «легкомисленне поводження з прилюдним, говореним чи друкованим словом зачинає входити в моду не лиш у нас. А разом з тим іде кокетування з певними окликами, що в певних високих та впливових сферах усе знаходять радий послух, іде парадкування якимось модним *sui generis* католицизмом, що рад би сполучити в собі *sacra cum profanis*, середньовічну схоластику й новочасну думку, а насправду фальшує характер одної й другої»¹.

«Бісер риторики», про який говорив І. Франко, на жаль, часто звучить на Шевченківських вечорах і сьогодні. Ставлячи поруч такі імена, як Ісаія і Байрон, як Єзикїїл і Данте, як Єремія і Шевченко, В. Щурат припустився помилки – помилки, яка виражає певну тенденцію у літературі: «Хіба ж то не Тарас був тим пророком, що, зігрітий палким огнем для вищої цілі, вказував нам кращий шлях, все той же сам, лише віднайдений наново?»²

І. Франко вважає, що саме порівняння Шевченка з Єремією є кульгаве: «Адже справді, що таке Єремія? Се відгук важкого ко-нання юдейської держави, одна з найтрагічніших фігур, які знає людська історія, чоловік, що гаряче любить свій народ, не менше гаряче ненавидить Вавилон, а все-таки всю свою проповідь, усю свою агітаційну діяльність концентрує в тім, щоб голосити своєму народові *конечність* – підлягати, коритися його найбільшому ворогові – Вавілонові. Се голоситель непопулярних думок, віщун руїни й кари, вислів безвихідного положення народу, засудженого на загибель. Він чує се і клене сам себе й свою долю, але не може говорити інакше. Його ненавидять, лають, висміюють і б'ють, його писання дере і палить власноручно сам король. І сей гарячий патріот до кінця життя грає сю незавидну роль ворона, що накрюкує рідному народові нещастя й руїну. Яке ж тут порівняння з Шевченком, віщуном і діячем народного відродження і братолюбія?»³

І. Франко закликає почитати гл. 27 і 28 з Біблії, особливо «епізод із ярмом, яке носив Єремія на шиї, і з пророком Ананією, що розламав те ярмо, або гл. 36 про те, як цар Йоаким спалив книгу пророцтв

¹ Франко І. Шевченко і Єремія // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 188.

² Там само. – С. 186.

³ Там само. – С. 187.

Єреміїних, то побачите виразно, як мало схожого виявляє постать Єремії з Шевченком. Додайте до того ще, що вся проповідь Єремії має тло не етичне, а національно жидівське, що основна нота його промов – глибокий песимізм, який іноді доходить до розпуки, то й зрозумієте, як мало відповідне було порівняння д-ра Шурата»¹.

Психологічний підхід до аналізу характерний і для Франкової шевченкіани початку ХХ століття. Дослідник виступає проти того бронзування постаті Т. Шевченка, що було характерне передусім для галицького шевченкознавства другої половини ХІХ і продовжувалося на початку ХХ століття. Антипозитивістичний дискурс у філософії, який мав вирішальний вплив на всю систему літературознавчих поглядів Івана Франка, веде його до суто інтуїтивного сприймання творчості геніального поета. Для І. Франка геніальність Т. Шевченка, вибухова сила його творів є величезними, водночас геніальний поет був простою людиною і мусив помилятися: «Його (Т. Шевченка. – М. Г.) «Кобзар» для нас не «Коран», не Євангеліє і навіть не підручник історії, чи політики, чи філософії, і виказання одної-другої помилки нічогосінько не вхитить його вартості, бо його вартість у тім гарячім, чистім, щиролюдськім почутті, яке ніколи не помиляється і, лежачи в основі всіх поступових і ліберальних програм, лишається безсмертним, хоч і як би змінилися побудовані на нім логічні програмові конструкції»².

Порівняльний метод аналізу, культивований у низці статей початку ХХ ст., присвячених польсько-українським літературним зв'язкам, веде І. Франка до висновку, пов'язаного з символікою образного мислення, характерного для Франка-літературознавця того часу, коли І. Франко-критик однією влучною метафорою може досягти того ефекту, якого звичайний літературознавець може досягати за допомогою кількох логічних операцій. Таким чином, виходимо на проблему письменницької критики, яка від часу І. Франка у нашому літературознавстві одержала потужний імпульс. Якщо у статті «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» вчений порівнює літературу з деревом, що своїм корінням вп'ялося у національний ґрунт, а своєю кроною витає в інтернаціональній сфе-

¹ Франко І. Шевченко і Єремія // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 188.

² Франко І. Шевченко – ляхам // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 183.

рі, то у статті «Шевченко – ляхам» дослідник зазначає, що братання двох народів, з'єднаних і роз'єднаних тисячолітньою історією, є наче будовою моста між двома берегами.

Поезія «Ляхам», написана у Москві у час повернення Т. Шевченка із заслання, була відгуком приятельських розмов нашого поета з польськими патріотами, засланими в Оренбург, а особливо з Б. Залеським. Як вважає І. Франко, у творі висловлена у поетичній прикрасі відома Гегелева тріада: теза – первісний згідний і вільний стан ляхів з козаками, антитеза – закаламучення цього стану ксьондзами і синтеза – поворот до первісного стану згоди все в ім'я вищої ідеї, в ім'я Христове.

Козаки разом боролися з турками й татарами, разом і залюбки слухали волі сейму й короля, гуляли степами та сумирно жили по хуторах. Шевченко в тім самім часі, коли повстав вірш «Ляхам» і вірш «Не знаю, як тепер ляхи живуть», спокусився і собі змалювати ідилію з кінця XVI ст., яка хоч, може, не в смак була б Б. Залеському, все-таки найближче підходила до його способу трактування історичних тем.

Для Франкової концепції ставлення великого поета до поляків важливого значення набуває поезія «Не знаю, як тепер ляхи живуть». На думку дослідника, в ній Шевченко попустився і собі змалювати ідилію кінця XVI ст., яка хоч, може, не всмак була б Залеському, та все-таки найближче підходила б його способу трактування історичних тем. Заклик Шевченка до ляха подати козакові руку та з чистим серцем відновити колишній первісний рай, який був перед братовбивчою війною, поклик до братання доти залишиться безпредметним, доки не будуть вирівняні національні суперечності. До того часу, поки цього нема, всіляка балаканина про згоду, про братання і високі ідеали є не заслугою, а деморалізацією між нашими народами.

«Коли наш міст має бути порядний і тривкий, мусять наші береги вперед бути виразні, сухі, тверді і міцні, бо інакше наш міст буде опертий на багні і пропаде. І коли люди нетерпеливі і нетямущі або злої волі з тамтого берега з докором або з приманою гукають нам «Брат! Брат!» – не забуваймо завсіди відповісти їм нашою приповідкою: «Брат – братом, а бринза за гроші!»¹

¹ Франко І. Шевченко – ляхам // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 183.

Найбільший знавець глибин Шевченкової творчості на початку ХХ ст. відгукується на всі роботи, які так чи інакше стосуються творчості Т. Шевченка. Особливе задоволення викликали у дослідника переклади творів геніального поета чужими мовами, як і бібліографічні описи їх. Рецензуючи покажчик відомого українського бібліографа Михайла Комарова «Т. Шевченко в літературе и искусстве» (Одеса, 1903), І. Франко цілком резонно зауважував, що величезну літературу про Т. Шевченка годі охопити однієї людині та ще й в умовах суворої царської цензури. «Його (М. Комарова. – М. Г.) книжка, хоч і як ще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все-таки важна тим, що показала нам перший раз літературу, належну до нашого поета в її повнім об'ємі, і разом вивела перед наші очі ті дезидерати, яких треба для її повного опанування»¹.

Для Франка-літературознавця особливого зацікавлення набуває справа поширення творчості Т. Шевченка серед європейських народів. Надруковані в журналі «Ruthenische Revue» (1903) власні німецькомовні переклади Шевченкового «Заповіту» та «Над Уральським озером», поезії М. Некрасова «На смерть Шевченка» приводять І. Франка до важливих думок про збірки перекладів на німецьку мову, здійснених С. Шпойнаровським (1904), пізніше Ю. Віргінією (1911).

Добрий перекладач, І. Франко розумів небезпеку, яка підстерігає кожного перекладача творів Т. Шевченка чужими мовами: «Незвичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але разом доводять його до розпуки, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значення українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, враження, яке робить оригінал»².

Зазначивши невдалий переклад Шпойнаровського, І. Франко зауважує, що його мова нагадує страховинний німецький жаргон, який викликає нехоть до великого поета, зрештою, показує і слабкі знання німецької мови і версифікації.

¹ Франко І. М. Комаров «Т. Шевченко в літературе и искусстве». Одесса, 1903 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 171.

² Франко І. Шевченко в німецькій одязі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 189.

Щодо німецькомовних перекладів цілком іншого значення набуває переклад творів Т. Шевченка, здійснений Ю. Віргінією, що вийшов у Ляйпцігу у 1911 році. Незважаючи на певні фактичні помилки, які вкralися у переклад та передмову до творів Т. Шевченка, здійснених Ю. Віргінією, І. Франко підкреслює намагання авторки скрізь додержувати розміру оригіналу, «хоч при додержанні сього її змагання німецький вислів не раз мусив вийти твердий та неприродний і більше або менше віддалюватися від українського тексту»¹.

Як бачимо, І. Франко упродовж усього свого творчого життя осмислював творчість Т. Шевченка. Попередні дослідники проблеми «Шевченко і Франко» Б. Загайкевич, Ю. Бойко, Ю. Кобилецький, М. Бернштейн нараховували від 40 до 50 спеціальних статей та досліджень творчості Шевченка. Додамо до цього, якщо врахувати виступи І. Франка на святкових академіях, шевченківських святах, а поза тим праці, в яких творчість Шевченка розглядається у контексті інших проблем, то ця цифра зросте поза сотню. Характерно, що ці статті друкувалися українською, польською, німецькою, англійською мовами. Йдеться, отже, про дві дуже важливі для літературознавства проблеми. З одного боку, І. Франко намагався якнайширше популяризувати творчість Т. Шевченка серед українського народу, серед слов'ян, врешті – сім'ї європейських народів. У творах геніального українського поета І. Франко шукає тих мотивів, які співзвучні в їх геніальній творчості. Другим крилом шевченкознавчі обрії І. Франка сягають найглибших «секретів поетичної творчості» Т. Шевченка. Найяскравішим зразком такого аналізу Шевченкової музи є трактат І. Франка «Із секретів поетичної творчості» (1898).

Як літературознавець, дослідник творчості Тараса Шевченка Іван Франко вийшов зі школи Михайла Драгоманова, над яким довго тяжіло переконання про невисокий рівень освіти геніального поета, про обмеженість тем Шевченкових творів, які, мовляв, не виходять за рамки селянської тематики. Така позиція М. Драгоманова позначилася, наприклад, на недооцінці І. Франком у 80-х роках ХІХ ст. Шевченкового «Послання...» Водночас І. Франко як учений не уникав потреби відходити від своїх попередніх поглядів, уточнювати оцінки. На рубежі ХІХ–ХХ століть І. Франко створив влас-

¹ Франко І. Шевченко – по-німецьки // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 38. – С. 526.

ну систему літературознавчих поглядів, яка передусім виявилася у його шевченкознавчих працях.

Іван Франко як поет і митець зазнав значного впливу художньо-го мислення Т. Шевченка, «секретів» його естетики. Дослідник аналізує велич Шевченкового слова та його зв'язок з народною творчістю. Використавши найновіші досягнення тогочасної психології творчості (праці В. Вундта, Г. Штайнталя, М. Дессуара), І. Франко дав глибокі аналітичні оцінки специфіки художнього світосприймання Т. Шевченка, неповторності версифікаційної системи поета. Як дослідник І. Франко заклав основи науково-текстологічного аналізу творів Т. Шевченка, до прийомів і методів якого дослухаються сучасні літературознавці.

Ще у 1886 році І. Франко публікує вірш російського поета М. Некрасова «На смерть Шевченко», звертаючи увагу на те, що «думки великоруського «співака народного героя» про життя українського заступника за волю і добро людське мають великий інтерес...»¹

У 1903 році журнал «Ruthenische Revue» друкує статтю І. Франка «Тарас Шевченко і його «Заповіт», наводячи у німецькому перекладі два знаменитих твори: «Заповіт» Т. Шевченка і вірш М. Некрасова, присвячений пам'яті великого поета. Власне, цим І. Франко стверджував, що геніальні ідеї Т. Шевченка співзвучні і українському, і російському, і німецькому, зрештою, всім європейським народам.

Стверджуючи, що крилами своєї поезії Т. Шевченко близький також до чехів, сербів, молдаван, кавказців, І. Франко порівнює поему «Сон» з поемою Г. Гайне «Deutschland, ein Wintermärchen», яка і формою, і змістом подібна до Шевченкового «Сну».

Таке порівняння веде дослідника до ширших аналогій з творами німця Г. Гайне, француза В. Гюго: «Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах. Адже «Німеччина» Гайне, писана в Парижі 1844, та «Бичування» («Les châtiments») Віктора Гюго, писані в Брюсселі 1853, постали – перша під впливом свобідного паризького повітря, а друга – на вигнанні в вільнім краю, коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи»².

¹Франко І. Примітка до вірша М. О. Некрасова «На смерть Шевченко» // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 15.

²Франко І. Темне царство // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 26. – С. 142.

Праця Івана Франка як дослідника творчості Тараса Шевченка і сьогодні зберігає своє значення, дає нам надійні наукові орієнтири над осмисленням феномену геніального поета у світовій культурі.

III. 4. Іван Франко та митрополит Андрей

В історії українського народу в кожний історичний період з'являлися постаті, які найкраще репрезентували найвищі цінності економічного, суспільного та культурного життя нації.

Якщо мати на увазі кінець XIX – початок XX ст., то, без сумніву, такими посталями в Україні були Іван Франко та митрополит Андрей Шептицький. Незважаючи на те що вони жили у тій частині України, що входила до Австро-Угорщини, їхня діяльність виходила далеко за межі Галичини і була набутом усієї України. Зрештою, за своїм потенціалом – це постаті всеєвропейського масштабу.

Можемо сміливо ствердити, що три найвидатніші особистості, які визначають рівень інтелектуального життя України початку XX ст. – це Іван Франко, Михайло Грушевський та митрополит Андрей. На жаль, рівень осмислення кожної з цих особистостей донедавна був різний. Якщо про І. Франка відомі дослідження ще з радянських часів (іноді ідеологічно скореговані), про М. Грушевського як геніального історика та державного діяча ми довідувались переважно із заборонених в Україні діаспорних видань, то постать митрополита Андрея, добре відома у церковних та громадських колах, була майже незнаною або сфальшованою радянськими дослідниками.

На початку XX ст. українське інтелектуальне життя, зважаючи на царські, а потім і більшовицькі заборони, в основному зосереджувалося в Галичині – у Львові. І. Франко на той час уже був широкознаним літератором, відомим в усій Європі, а дев'ятьма роками молодший Митрополит Андрей щойно починав свою душпастирську діяльність, зайнявши митрополичий престол у Львові після єпископської кафедри у Станіславові (1901 р.).

Атмосфера інтелектуального та культурного життя того часу для української інтелігенції Наддніпрянщини видавалася досить перспективною. У 1903 році київський літератор Сергій Єфремов за дорученням журналу «Киевская старина» приїхав до Львова, аби

тут, на місці, збагнути незвичайний феномен І. Франка – письменника, вченого, громадянина. Найбільше у письменникові його вразило вміння творити за будь-яких обставин: «...працездатність мав Франко фантастичну, чисто селянську, сказав би навіть мужицьку, як і той мужицький рух, що ним вертався він од своїх мрій до дійсності, як і ота звичка ходити вдома босим і розхристаним. Працездатність і працьовитість тим дивніші, що умови його приватного життя, скажу не зменшуючи, просто жахливі»¹. У тій працездатності проявилася ота віками вироблена в українському народіві потреба ненастанно трудитися та інтелектуальна напруга, яка дала свої гарячі плоди у геніальному розумі письменника.

Митрополит Андрей є іншим прикладом такої ж незвичайної працездатності і розуму, які закладені в українських боярських родах Галичини: Шептицьких, Потоцьких, Чарторійських, Вишневецьких, Островських. На жаль, ці роди у XVIII – на початку XIX ст. зазнали польського впливу, що призвело до того, що вони практично відійшли від українства та стали діячами польського суспільного і культурного руху. На Наддніпрянщині українські боярські роди Скоропадських, Розумовських, Безбородьків, Полуботків були змосковчені. До слова, ця трагічна історія стала предметом художнього осмислення у драмі Лесі Українки «Бояриня». У XIX ст. окремі представники цих родів повернулися до українства – Володимир Антонович, Тадей Рильський, Павлин Свенціцький та ін. Чи не найяскравішою особистістю серед них став Андрей-Роман Шептицький, якому великою маєстатичністю судилося стати провідником українців Галичини протягом першої половини жахливого XX ст.

Діяльність митрополита Шептицького мала важливе значення для Галичини як церковного архієпископа, суспільного та громадського діяча, до думки якого прислухалися австрійські та польські чиновники, незважаючи на їхні упередження за його проукраїнську позицію.

Катря Гриневичева, яка працювала в таборі для полонених в австрійському Гмінді, згадувала про появу там митрополита у супроводі австрійських офіційних осіб після його російського полону. Маєстатична постать митрополита Андрея справила на полонених

¹ Єфремов С. Зі спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 304.

галичан і наддніпрянців величезне враження, посилила їхній дух та віру в майбутнє українського народу. «Коли митрополит з'явився у брамі табору в оточенні єпископів Австрії і високого урядництва Відня, одягнений у владичі ризи – лан людей упав на коліна і знявся плач, Боже, який плач! Словами, пестощами, які знає лиш українська жінка, вітали його, цілували приділ ряс, так що Митрополит з трудом просувався вперед»¹.

Незважаючи на почесні австрійських вищих церковних достойників, митрополит хотів поговорити зі своїм народом наодинці, звернувшись обличчям до свого почту, і сказав з усією виразністю: «Ich danke ihnen, meine Herrn, jetzt ich möchte mit meinen Volk allein. (Я дякую Вам, панове, але тепер я хочу залишитися сам зі своїм народом) і вказав на юрбу людей, що вже його чекала»².

На загал, у часи міжвоєнного 20-річчя суспільна та громадська діяльність митрополита Шептицького мала вирішальне значення для підтримання економічного та духовного життя українців Галичини. Архієпископ церкви розгорнув у ці роки бурхливу бізнесову діяльність. «Шептицький у центрі економіки ставив людину. Не бажання максимального фінансового прибутку, а особливий дар творчості, що генетично закладений у кожній особистості. Для митрополита показником реального прибутку був всебічний розвиток людини і суспільства, реалізація здібностей та мистецтво громадянської співпраці.

Головна відмінність між класичним підходом і підходом соціального підприємництва така: не інвестиції – бізнес – прибуток, а мудрість – творчість – добробут»³.

Повернення тоді ще молодого Романа Шептицького до свого національного коріння було цілком усвідомленим, намаганням віддати своєму народові те, що він потребував в історичних умовах кінця XIX – початку XX ст. Особливо важливою була роль митрополита Андрея як верховного архієпископа українських греко-католиків у міжконфесійному порозумінні українців. Владика говорив про єдину помісну українську церкву, зрештою, робив усе, щоб у страшні часи першої половини XX ст. подолати всі розбіжності, які існували

¹ Гриневичева К. Візья стрічі. – Львів: Сполом, 2014. – С. 13.

² Там само.

³ Сверєда З. 10 правил бізнесу від Андрея Шептицького. – День, 28–29. 08. 2015.

і, на жаль, продовжують існувати між різними гілками українського православ'я.

Якщо І. Франко не просто «другий після Шевченка» (чи то пак «галицький Шевченко»), а український Аристотель та Леонардо да Вінчі, Вольтер чи Гете, він став в один ряд з найбільшими геніями людства» (Б. Тихолоз). Сучасні дослідники підрахували, що І. Франко протягом сорокарічної праці кожного року поповнював свою бібліографію 75 позиціями.

Серед зоряних моментів надто складного життя письменника був його 25-річний ювілей творчості у 1898 році та 40-річчя творчої праці у 1913 році, коли сам ювілянт, як згадував Микола Голубець, визнавав свої помилки, пов'язані зі створенням радикальної партії, діяльність якої спричинилася до зрушень у народній психіці «основ християнського світогляду».

«Все, що Франко сказав, – зазначав М. Голубець, – було несподіванкою, що потрясла всіх присутніх до глибини»¹.

Як згадувала дочка І. Франка Анна Ключко-Франко, для їхньої родини особливе значення мали відвідини їхнього родинного будинку митрополитом. Знаючи, що замолоду І. Франко цікавився постатями зі Святого Письма, життям мучеників, апостолів, «митрополит зайшов до тата продискутувати деякі для нього цікаві питання (здається тоді йшла дискусія про Йосифа і Варлаама). При відході митрополит виявив бажання побачити нас, дітей»².

Осягаючи постать митрополита, Анна Ключко-Франко писала: «Мимо свого духового знання і походження із спольщеної родини, він сам був великим націоналістом і народолюбцем. Він не жалувал ні гроша, ні труду на благородні цілі – чи то приюти для сиріт, чи доми для безробітних служниць, українську лічницю, чи на університет; всі ці інституції мали його підмогу, його опіку. Він був твердий, безкомпромісовий ворог ложі, безхарактерности, безхребетности людської»³.

У 1910 році, у час найбільшого загострення боротьби за український університет у Львові, митрополит Андрей виголосив з цього

¹ Голубець М. Мої спогади про І. Франка // Спогади про Івана Франка – Львів: Каменярь, 2011. – С. 445.

² Франко-Ключко А. Для тебе, тату. – К.: Ярославів Вал, 2010. – С. 98.

³ Там само. – С. 98–99.

приводу промову у Віденському парламенті. Як стверджував архієпископ церкви, справа українського університету «із багатьох причин значно важніша, як би се в першу хвилю могло здаватися. Що креоване українського університету у Львові річ конечна, се уважаю як річ згори доказану, ба більше доказану, бо евідентну. Бо, коли б Русини мали вже один університет, тоді можна би сумніватися о конечности другого – а так, коли вони не мають ніякого, то питане, чи потрібний український університет, виходить на одно з питанем, чи потрібні загалом університети. Бо коли університети є могутніми чинниками історичного життя народів, то є вони такими для всіх»¹.

Питання освіти, науки, релігійного життя України початку ХХ ст. було визначальним і для творчої та громадської діяльності І. Франка. Коли в особистій розмові з І. Франком доктор отець Йосиф Застирець натякнув, що в його творах видно якусь нерелігійність, письменник зауважував, що пише у своїх художніх творах про релігійні почуття простого народу. А до того мав намір дати ширшу студію зі Святого Письма.

І. Франко як письменник і громадський діяч популяризував найвизначніші на той час дослідження питань розвитку теологічної науки у Європі: Дж. Дрепера «Історія боротьби між релігією і наукою», «Основи біблійної критики» за редакцією Моріса Верна. І. Франко залишив реферати праць найперших соціалістів на полі дослідів новозавітного письменства та історії перших років християнства. Крім того, він мав намір дати власні дослідження Святого Письма, про що свідчить його лист до М. Драгоманова від 1883 року, в якому автор пропонує свою програму публікації Біблії.

Згодом у статті «Сучасні досліди над Святим Письмом» (1908) І. Франко трактував Біблію як твір великої значущості для світової літератури та важливе джерело для українського письменства. Дослідник стверджував, що «ті книги, які ми привикли називати Біблією, здобули собі мало не від двох тисяч літ величезне значення, особливо відтоді, відколи покладені основою християнства і разом з його запануванням у Римській імперії зробилися миродайними не лише для пануючої церкви, але також для загалу народів і сус-

¹ Шептицький А. Промова митрополита про український університет. Відень, 1910 // Діло. – Львів, 1910. – Рік XXXI. – 29. н. ст. (16. ст. ст.) червня. – Чис. 142. – С. 3.

пільностей у трьох частях світу, вникнули своїм духом і світоглядом глибоко в серця незліченних мільйонів людей і творять ще й досі одну з основ людської цивілізації»¹.

З огляду на дуже важливе значення Біблії для літератури, І. Франко хотів, щоб читачі ближче дізналися про походження і авторство цих книг, про їх долю протягом багатьох століть і про те, що люди, які жили в різні епохи, зробили для їх витлумачення.

Ярослава Мельник у статті «Церква і культ Івана Франка» на-вела матеріали, які засвідчують ставлення митрополита Андрея до І. Франка. «Це його (митрополита Шептицького – М. Г.) листування з єпископом з Філадельфії К. Богачевським щодо відзначення 10-ліття від дня смерті письменника 1926 року. К. Богачевський, заборонивши духовенству та віруючим своєї єпархії брати участь у відзначенні 10-х роковин смерті І. Франка, звернувся до митрополита Шептицького з проханням «видати заборону духовенству участі в «культурі» Франка» і в «дієцезії Його Ексцеленції». Відповідь митрополита А. Шептицького попри її вельми дипломатичний тон щодо свого адресата є напрочуд промовистою з огляду на признання заслуг Франка для всієї української нації, глибини розуміння багатовимірності його феномена»².

Для нашого сучасника особливо цікавими є оцінки Франком послання митрополита Андрея «О kwestії соціальной» (1904), в якому першоієрарх греко-католицької церкви порушив важливі питання соціального, культурного та релігійного життя того часу. Адже листи попередніх провідників церкви, на думку вченого, за невеликими винятками не визначалися блиском інтелігенції, ані розумінням народного життя, ні актуальністю порушених справ. На думку І. Франка, митрополит Андрей, пишучи свої листи народною мовою, не промовляє з висока напруженим і ніби маєстатичним тоном, а говорить по-просту, як рівний до рівних, як чоловік до людей. «Митрополит Андрей говорить про речі як європейець, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним, він старається – перший признак справді мислячого чоловіка – класти

¹ Франко І. Сучасні дослідження над Святим Письмом // ЛНВ, 1908. – Т. ХІІ. – Кн. 2. – С. 326.

² Мельник Я. Церква і культ Івана Франка // Українське літературознавство, 1995. – № 60. – С. 40.

дистанції розрізнення між речами та поняттями, не мішати різно-
рідного, не робити заключень із потоптанням основних правил ло-
гіки, не заслонювати браку власних думок і власних понять цитатами
з Письма Святого або Отців Церкви»¹.

Як наголошує єпископ, І. Франко вважав, що священник не може
бути політиком у церкві, не сміє мішати політики до проповіді. Свя-
щенник, «може, часом просто повинен брати участь у життю горожан-
ським, але не сміє надуживати проповідальниці до цілі політичної»².

Говорячи про розуміння душпастирського обов'язку, що його
проповідував митрополит, І. Франко особливо вирізняв слова:
«Поза церквою вільно священникові брати уділ у горожанському
житті, вільно бути яких хоче пересвідчень політичних під двома
умовами: 1) що ті пересвідчення його горожанського життя ні в чім
не будуть в суперечності з наукою Христа, котру в церкві голосить і
о котрій зложить торжественну присягу, що так вірить і так визнає;
2) що не буде занедбувати своїх церковних обов'язків, котрі в пер-
шій ряді мусить сповнити, як не хоче бути дармоїдом і галапасом.
Священник, котрий би більше займався політикою, хочай би доброю,
чим катехизуванням дітей у школі, був би злим священником і наро-
дові не приносив би хісна, а шкоду»³.

І. Франко дискутував з митрополитом про суть тогочасного со-
ціального питання. Адже на початок ХХ ст. суспільні обставини змі-
нилися, «продукція і комунікація дізнали перевороту, що витвори-
лися великі капітали, що загострила всесвітня конкуренція, а втім
що наслідком тих і многих інших економічних фактів перемінився
давній устрій суспільності, починаючи від сім'ї, а кінчаючи держа-
вою, повстали всенародні армії, мільйони свобідного пролетаріату,
наділеного горожанськими правами, могуті коаліції, що силкують-
ся впливати на хід продукції і конкуренції і т.п.»⁴

І. Франко вважав, що митрополит Шептицький, стверджуючи
про право приватної власності на землю, представляв це право як

¹ Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп[олита] А. Шептицького «О kwestії соціальній» // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 379.

² Там само. – С. 380.

³ Там само. – С. 389.

⁴ Там само. – С. 381.

щось незмінне, оперте на самій природі людській, не завжди міг зрозуміти, що саме право людини на приватну земельну власність та усвідомлення в цьому праві «ліку» на соціальні болячки набрали іншого характеру, бо їх контролював інтернаціональний капітал.

Не випадково саме в період польського панування у Галичині стало популярним гасло «свій до свого по своє», яке толерувала греко-католицька церква, яка протистояла інтернаціоналізації капіталу, зрештою, намагалася допомогти українцям Галичини вижити у важких умовах.

Не завжди І. Франко сприймав настанову митрополита Андрея щодо ставлення руського духовенства до уряду і його органів, вважаючи, що «Митрополит хитається між правом Божим і правом людським – і навіть не правом, а простим опортунізмом, хитається до тої міри, що важить «благо розумно» промовчати деякі дуже вразливі речі, щоб не дати в них духовенству такої директиви, яка б могла занадто ярко перечити і тим його високим ідеалам про гідність і завдання душ пастирства, що були висловлені вище»¹.

І. Франко також акцентує увагу на слабкому, з його погляду, розумінні митрополитом ставлення душпастирства до приватної власності, як і до родинних стосунків. «Що в екскурсах на поле теорії автор послання менш щасливий і виявляє дуже слабе познайомлення з предметами, які порушує, се ми піднесли не в докір йому і не в ущерб його авторитетові, бо ж він і сам з натиском підносить, що в справах політики і науки священик (а тим самим і архірей) повинен виступати лише як приватний чоловік, і тут він за висловлені ним погляди відповідає своїм іменем і силою своїх аргументів, а не авторитетом свого уряду»².

Про Франкову віру в Бога і його бажання висповідатися перед смертю написала О. Грозикова у спогадах про поета. Це питання детально дослідив сучасний богослов отець доктор Іван Музичка.

В перші роки ХХ ст., на які припав початок душпастирської праці митрополита Шептицького, І. Франко побачив її велич і значення для майбутніх поколінь українців. Попри певні розбіжності у ро-

¹ Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп[олита] А. Шептицького «О kwestії соціальной» // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 400.

² Там само. – С. 385.

зумінні окремих проблем економічного, суспільного, культурного життя України того часу І. Франко та митрополит Андрей стали Мойсеями українського народу.

III. 5. Один з когорти Івана Франка

В українському літературному процесі ХХ ст. важко знайти постать, подібну до Сергія Єфремова широтою зацікавлень різними гуманітарними проблемами. Сам С. Єфремов у книзі про Івана Франка «Співець боротьби і контрастів» писав: «Одні і ті самі люди працюють разом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, дають твори неабиякої вартості»¹.

І справді, поруч з іменами П. Куліша, О. Кониського, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Грінченка, А. Кримського, М. Грушевського, О. Грушевського, В. Щурата як величну постать можемо ставити ім'я С. Єфремова. Величезна літературознавча, літературно-критична, етнографічна діяльність ученого ще потребує свого поцінування.

З іншого боку, в українському літературознавстві важко знайти іншу особистість, яка б цілою своєю суттю утверджувала українську національну ідею всією силою літературознавчої та культурологічної праці. А праця ця була вельми багатогранною. Мабуть, не знайдемо постаті помітного українського письменника ХІХ століття, творчості якого б не торкалася дума великого аналітика, великого патріота Сергія Єфремова. Проте найбільше уваги у своїй літературознавчій практиці С. Єфремов присвятив двом велетам нашої культури – Тарасові Шевченку та Іванові Франку.

У постаті Сергія Єфремова Іван Франко бачив талановитого літературознавця і критика, якому великий письменник довіряв, з яким пов'язував майбутнє української літератури. Про приязне ставлення І. Франка до С. Єфремова може свідчити такий факт: ще в 1903 році великий письменник довіряє молодому критикові долю своїх творів у Києві, та взагалі на території тодішньої царської імперії: «До мене дійшла чутка, що один із петербурзьких книгарів, мабуть Д. Пантелеєв, хотів би надрукувати збірку моїх новел по-московськи. Не маю нічого против того, та все-таки не має ніякого інтересу в тім, щоб повторилося те, що було з «В поті чола»: книжку надрукували,

¹ Єфремов С. Співець боротьби і контрастів: спроба літературної біографії і характеристики. – К.: Вік, 1913. – С. 3.

а мені навіть [нерозбірливе] не сказали чи на добре би було, якби я передав своє право власності на мої твори кому-небудь із вас, а Ви б умовлялися з усякими видавцями та перекладачами»¹. І хоч тоді І. Франко критикував С. Єфремова за певні його виступи, це була принципова розмова, вболівання за долю української культури.

І якщо в ранній праці «В поисках новой красоты», що друкувалася на сторінках «Киевской старины», С. Єфремов слідом за російським народником К. Михайловським вболівав за суспільну функцію мистецтва як головну, хоч і не єдину, то І. Франко у статті «Принципи і безпринципність» відстоював цілком іншу точку зору. Спираючись на досвід видатних письменників кінця XIX – початку XX століття, І. Франко стверджував, що в «в глибині та тонкості психологічного аналізу, в тій неохайній ясності в сфері найтемніших глибин людської душі лежить безсмертна вартість тих письменників, а зовсім не в їх громадських, соціологічних поглядах...»² Це була наукова суперечка, яка сприяла кристалізації наукової думки.

У постаті свого великого сучасника І. Франка С. Єфремов побачив того, хто матиме вплив на майбутнє цілого народу, на українську державницьку ідею.

Якщо загалом оцінювати франкознавчі студії С. Єфремова, то можемо сміливо ствердити, що саме С. Єфремов уперше в українському літературознавстві ставить франкознавство на міцні наукові критерії соціологічного літературознавства. Якщо попередники С. Єфремова зверталися тільки до деяких сторін багатогранної творчості Івана Франка, то за два десятиліття своїх студій С. Єфремов робить першу синтетичну оцінку творчості письменника.

Уперше звернувся С. Єфремов до творчості І. Франка ще у 1902 році, коли редколегія «Киевской старины» задумала надрукувати серію нарисів про українських письменників. Власне, за завданням редколегії і на кошти відомого мецената Є. Чикаленка молодий С. Єфремов виїжджає до Львова для знайомства зі знайомим уже тоді в усій Україні І. Франком. Наслідком цього знайомства

¹ Франко І. Лист до С. Єфремова від 19 лютого 1905 // Література. – 36. І. – К., 1928. – С. 166.

² Франко І. Принципи і безпринципність // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 34. – С. 364.

стала ґрунтовна стаття «Певец борьбы и контрастов», друкована в «Киевской старине» (1903, XI–XII). Пізніше критик звернувся до творчості письменника у 1913 році, під час святкування 40-річного ювілею творчості І. Франка, децю удосконаливши свій нарис, хоч, як визнавав сам автор, нарис цей не позбавлений характерного в таких випадках ювілейного глянцю.

Окремим виданням нарис вийшов під назвою «Співець мужності й боротьби» у 1913 році (доповнений і перевиданий під назвою «Іван Франко» – у 1926 р.).

І хоч до С. Єфремова у нашому літературознавстві вже існували дослідження про І. Франка (праці О. Огоновського, А. Кримсько-го. М. Євшана, А. Крушельницького та ін.), критика про творчість письменника не набула значення окремої галузі літературознавства.

Уже значно пізніше, у 1926 році, з нагоди 10-річчя Франкової смерті, П. Филипович писав про трудність «підійти до вивчення Франкової творчості з погляду історично-літературного». Тому у 20-х роках Михайло Возняк окреслював проблему перетворення вивчення поодиноких сторін творчості письменника в окрему галузь літературознавства. Саме М. Вознякові належить і термін «франкознавство», що позначає окрему галузь гуманітарної науки. Проте франкознавство складалося протягом тривалого періоду. Ярослав Гординський у своєму звіті «Сучасне франкознавство», виголошеному на засіданні Наукового товариства ім. Шевченка у 1933 році, зазначив, що франкознавство як окрема галузь гуманітарної науки ще не склалося, хоч видана на той час франкознавча бібліографія Володимира Дорошенка складала близько 12 тисяч позицій.

Палкий прихильник народницької ідеології С. Єфремов у своїй творчій практиці керувався соціологічними критеріями у підході до аналізу літературної творчості, художньої спадщини зокрема. Відомий сучасний літературознавець Г. Грабович пише: «Центральна концепція народництва, себто концепція літератури на службі народу, впливає з тривалої панівної течії в російському й українському письменстві – від Белінського й Чернишевського, Франка і Грінченка. Йдеться тут не так про романтичну спадщину та нашарування позитивістичних ідей (віра в прогрес, постулат наукової бази, зокрема дорогою впливів Драгоманова і Франка), як про те, що в контексті російської імперії література була чи не єдиною аль-

тернативою до існуючої політичної системи: вона, як і літературознавство, стала сурогатом політичної дійсності або радше – поля її дії. Саме звідси походить палка полемічність Єфремова і той факт, що він пише свою історію літератури як ще відносно молодий чоловік, а щойно опісля стає академіком і справжнім ученим»¹. Тому на початку свого нарису С. Єфремов застерігав, що не хоче давати докладного реєстру творів Івана Франка з «Критичними заувагами» на зразок тих, що є у О. Огоновського у його «Історії літератури руської». Такий «академічний виклад, сухий і досить нудний, взагалі не годиться тоді, коли мова мовиться не про схоластичні якісь речі, що ж до такого живого й надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступені сам ламав усякі приписи літературного «доброго тону», то «академічність» була б тут гріхом і зовсім таки непростенним»².

Такою працею С. Єфремов вважав розвідку Антона Крушельницького про Івана Франка, що вийшла в Коломиї на початку нашого століття.

Визначаючи напрям своєї наукової студії над творчістю Івана Франка, Сергій Єфремов вважав найважливішим для себе яскраво подати загальну характеристику письменника, в міру можливостей виявити ті пружини, що скеровували його в літературній та громадській діяльності. Як писав дослідник, його цікавило, чим захоплювався письменник, що любив і що ненавидів, від чого втікав і до чого прямував.

При оцінці літературних творів Сергій Єфремов виходив не тільки з естетичних та моральних вимог, а передусім з громадських. Тому перші літературно-критичні його виступи тісно пов'язані з публіцистикою. Значною мірою забарвлена публіцистичним пафосом брошура Сергія Єфремова «Серед сміливих людей» (Київ, 1911). Стоячи на цілком інших, ніж, скажімо, «молодомузівці» чи «хатяни», позиціях, Сергій Єфремов різко виступав проти тих, що в літературі зійшли з протоптаних стежок українофільства: «Заплявуються кращі традиції письменства, зривається брудними руками ореол в руках громадянства, топчється ногами пошана

¹ Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства // Грабович Г. До історії української літератури. – К.: Основи, 1997. – С. 428.

² Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 7.

громадська, товчється нахабно, цинічно з реготом. У ваше святая святих якась юрба невігласів втислася і поводитьсь там, як у себе вдома, не церемонячись ні з чим і до того ще читає нотацій, вимагає доброго трактування й претендує на пошану. Чи можете Ви цю юрбу поважати?»¹

Для Сергія Єфремова Іван Франко великий авторитет, що зробив величезний внесок для поступу Галичини, ширше – України. Одну з найбільших заслуг письменника критик бачить у тому, що він працював для виховання справжньої, в європейському розумінні, інтелігенції. Принципи народницького світогляду С. Єфремова проявляються досить своєрідно, коли він говорить, що інтелігенція повинна культурно підіймати до себе народ, а не опускатися до його, сліпо схилиючись над проблематичними «народними святощами».

Та найважливішим, на думку критика, є проголошене письменником гасло «Нам пора для України жить», яке цілком співзвучне з голосом письменника за покривджених інших народів та окремої людської особистості.

С. Єфремов віддає належне ролі М. Драгоманова у формуванні письменника.

Уже в доповненому варіанті своєї праці, що вийшла під назвою: «Іван Франко» (1925), С. Єфремов досить конкретно окреслив вплив М. Драгоманова на досліджуваного автора: «... однією рукою показуючи на схід, разом з тим другою рукою Драгоманов показував на захід, умовляючи своїх учнів, щоб оригінальні ідеї і форми черпали безпосередньо з першого джерела, а не через Петербург чи Варшаву. З Франка був добрий учень – «semper tiro»: він засвоїв і те, що доброго давала тодішня російська література, з якою він ґрунтовно познайомився й коректував її однобічності західноєвропейськими впливами, браними просто з джерела»². С. Єфремов уважав, що, власне, сміливий синтез Сходу й Заходу створив того Франка, що ще за життя залишив такий блискучий слід у літературі.

С. Єфремов заперечує яскраво народівський погляд О. Огоновського на ранню творчість І. Франка. Саме О. Огоновський вважав цю творчість, зокрема збірку «Баляди і розкази», значним досягненням поета. На думку С. Єфремова, ранні твори І. Франка – це

¹ Єфремов С. Серед сміливих людей. – К., 1911. – С. 25.

² Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 234.

здебільшого твори недосвідченого автора, дуже слабенькі і формою своєю, й змістом. Адже зміст твору досить банальний: про Русь та величність князів її, про національне відродження русинів, про патріотизм, церковний обряд і т. ін.

Критикові не імпонував романтичний струмінь повісті «Петрії і Довбушуки», більше того, цей твір ілюстрував, на яку небезпечну дорогу ступив І. Франко, вдаючись до традицій галицького консервативного романтизму.

Такий погляд С. Єфремова, дещо схематично окреслений у 1913 році, суттєво доповнений у виданій у 1925 році монографії «Іван Франко». У ранній період письменник був самим життям підготовлений до сприймання певних літературних впливів: «Після хвилинного впливу, – як він сам зазначає, – Гофмана з романтичною фантастикою («Петрії і Довбушуки») інші літературні кумири з'являються на обрії літературного розвитку Франка й посідають його цілком і надовго, можна сказати – до останніх етапів його літературної еволюції вони не вивітрились цілком, а тільки роздавалися вшир та приймали органічно нові здобутки літературного світового розвитку»¹.

Вплив М. Драгоманова виявився і в трактуванні І. Франком творчості Т. Шевченка, зокрема у його статті «Темне царство» (1882).

Критик захоплюється насамперед соціальними мотивами ранньої творчості І. Франка. Ілюструє це він поезією «Наймит», в якій С. Єфремов чує цілком інший голос, «інший настрій, ходу іншу й мову. В образі вбогого, спрацьованого наймита змальовано тут страждання, та не зневірену духом, безмежну в терпінні і тим самим нездоланну й непереможну масу народню»².

С. Єфремов досить широко подає суспільне тло творчості письменника у другій половині 80-х – початку 90-х років, коли він може віддавати українському письменству тільки дуже скупі години відпочинку. Згадуючи статтю «Поет зради», передмову «Niemo o sobie samym» до книги «Obrazki galicyjskie», С. Єфремов вважає: найбільше образило «патентованих патріотів» те, що еретичні думки він висловив польською мовою. І. Франкові почали приписувати провини, яких у нього насправді не було. Мовляв, І. Франко зраджує україн-

¹ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 238.

² Там само. – С. 8.

ські інтереси на користь польської суспільності. С. Єфремов добре розуміє, що обиватель не міг цього пробачити. Але справжнього духу великого патріота і громадянина не могли зламати окрики і приниження. «Такого крику справжні заслуги не бояться, бо вони завжди зверху будуть. Та цим разом і сама дійсність незабаром це показала, як і те, скільки було правди в отих криках про зраду й за-продаństwo ляхам, якими цькували Франка «патентовані патріоти»¹.

Добрий знавець історії європейських літератур, С. Єфремов намагається простежити, як І. Франко, за аналогією до письменників французьких, хотів у циклі прозових жанрів охопити всі сторони людського життя: відносини економічні, освітні, правничі і політичні. «Секрети творчості письменника» в тому, що одній людині, навіть такого незвичайного таланту, яким був І. Франко, це було не під силу, бо такої роботи, вважає критик, вистачило б на ціле покоління визначних людей. «Не розробив зазначеної проблеми на цілу її широчінь та у всенякій цілості наш автор. Не розробив навіть тією мірою, на яку був цілком здатний, коли вважати на його хист, бо на завад стали обставини як особистого життя письменника, так і літературно-громадського в Галичині, що ніякій систематичній праці не сприяли, а швидше перебивали й всяку таку працю гальмували»².

Як палкий прихильник соціологічного літературознавства, С. Єфремов високо оцінив твори бориславського циклу: «Воа contractior», «Борислав сміється», «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник» та ін. Але він не йде сліпо за критиками, що помічали в бориславських оповіданнях впливи Е. Золя. Аналогічні мотиви критик побачив і у творах американського письменника Брет Гарта «Каліфорнійські оповідання», російського – Маміна-Сибіряка. Зрештою, спосіб писання І. Франка тільки з формального боку нагадує спосіб Е. Золя у його серії романів «Ругон-Маккари». «Різниця в тому тільки, що французький романіст, серед нормальних працюючих обставин, справді таки сказав усе, що мав і хотів сказати, тим часом, як український його товариш, через специфічні обставини нашого життя й літературної продукції, встиг дати тільки деякі частини широко задуманої картини»³.

¹ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 75.

² Там само. – С. 81.

³ Там само. – С. 85.

Але С. Єфремов не притримується тієї точки зору, яку йому приписували критики-модерністи, що групувалися навколо журналу «Українська хата» (М. Євшан, М. Сріблянський). Йшлося про те, що начебто С. Єфремов звертав увагу на соціальний зміст творів письменника, ігноруючи при цьому художній зміст. Хоч у запалі полеміки критики «Української хати» дещо згущували фарби, приписуючи старому українофільському рухові, найяскравішим і найталановитішим представником якого був С. Єфремов, певну заскорузлість, обмеженість світоглядних позицій. Саме С. Єфремова мав на увазі М. Сріблянський, коли писав у статті «Pro domo sua» (1909): «Консерватизм української художньої думки вражає невіджаловано при першому знайомстві з нею. Вона не те що не летить уперед, а й тупає позаду життєвого поїзда, що не несеться у будучину крилатим змієм. Коли в сусідніх літературах йде перестрілка на нових позиціях, виробляються у літературних лабораторіях нові комбінації та елементи, то в нас письменники пережовують стару патріотично-романтичну жвачку і вперед не хочуть зробити кроку. А коли хто й зробить, то його сіпнуть за полу, не послухає – назвуть безбатченком і пустять на чотири вітри»¹.

Зрозуміло, що естетична платформа «Української хати» була іншою, ніж у С. Єфремова, проте літературознавча концепція саме С. Єфремова зіграла важливу роль і у виникненні альтернативної до неї естетичної програми М. Євшана, М. Сріблянського та інших критиків «Української хати».

С. Єфремов вважав, що у бориславському циклі І. Франка поміж реальні, цілком по-мистецькому написані сторінки вплетені мляві й, очевидно, нашвидкуруч позчіплювані картини. Дослідник бачив, що нарівні з оригінальними сценами та образами інколи проскакувало щось недоречне і недоладне, наче перенесене з бульварних романів. Критик оцінював художню вартість повісті «Борислав сміється» не дуже високо, хоч значним було громадське звучання твору. Це звучання дослідник пов'язував перш за все з пробою вийти на шлях чисто пролетарського руху, вказаний автором тільки в одному закутку України. Хоч через обставини розвитку української літератури повість не була широковідома

¹ Сріблянський М. Pro domo sua // Українська хата, 1909. – С. 428.

громаді, С. Єфремов відводить творіві тільки роль документа про те, як частина української інтелігенції відгукувалася на болючі питання часу, як розуміла своє завдання й становище у боротьбі громадських сил.

С. Єфремов критикував і повість І. Франка «Захар Беркут», що була «найтиповішою утопією в минулому». Характерно, що подібну думку ще раніше висловив А. Кримський. Однак він вважав, що ідея колективізму, проповідувана у творі, хоч піде на якийсь час у непам'ять, аж поки буде покликана знову до життя. Пізніше сам С. Єфремов на прикладі особистого життя переконався, наскільки принцип колективізму був знеславлений більшовицькою владою.

С. Єфремов намагався знайти першопричину тих негараздів, що їх зображає І. Франко у творах «Іава», «Іава і Вовкун», «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища».

Відповідно до задуму праці про контрасти у творчості письменника С. Єфремов говорить про викриття хижацтва у творах І. Франка. Читач зустрічається з хижакками духовної породи, хижакками інтелектуальними, «думохвастами», що важать на найдорожче в людині – на її особу, на її внутрішнє, духовне життя («Украдене щастя», «Місія», «Чума»).

У книзі «Іван Франко» С. Єфремов зазначає, що хижацтво інтелектуальне буває далеко складніше, ніж примітивне хижацтво задля достатків. Тому, робить висновок С. Єфремов, життя перед Фраком проходить бурхливою хвилиєю безупинної боротьби між двома ворожими таборами: по один бік якого стоїть «темна страждальна маса сірої голоти», по другий – виступає щаслива меншість.

У праці «Іван Франко», на відміну від попереднього видання «Співець мужності і боротьби», С. Єфремов ґрунтовніше аналізує повість «Основи суспільності», говорячи, що саме тут Іван Франко добре відчув стіну відчуження й затаєної ворожнечі, які були між народом та корисливою інтелігенцією, котра дбала лише про себе.

Саме цей світогляд дає підстави винити у всіх негараздах тодішнє українське суспільство, яке наприкінці ХІХ ст. мало чим відрізнялося у соціальному плані від князівських часів на Україні. Такі негаразди, на думку С. Єфремова, спричинені відсутністю інтелігенції. Цим зумовлена і порівняно невелика кількість типів інтелігенції у творах письменника.

На фоні зображення життя інтелігенції у художніх творах І. Франка С. Єфремов окреслює проблему реалістичного способу зображення життя у літературі. Ідеали служіння письменника своєму народові, що були характерні для реалістичного способу зображення, близькі критикові. Бо саме такий спосіб зображення допомагає розкрити дволичність таких типів. Так, у «Патріотичних мотивах» І. Франка «патріот» розпинається за абстрактні принципи «народности» й «рускости», але разом з тим знімає останню сорочку з людини.

С. Єфремов визначив проблему, що стане основою для наступного покоління дослідників: М. Зерова, П. Филиповича та ін., а саме – осмислення І. Франка як «цілого чоловіка».

Дослідник виокремлює симпатії й антипатії І. Франка. «Ці симпатії й антипатії письменник не приховує, хоча саме вони шкодять художньому рівневі творів. Та найвиразніше виступає особа автора у його поезіях, де для особистих почувань та ліричних поривів художника є широкі простори, щоб розгорнутися й краще себе виявити. Тому то поезії І. Франка й постачають найкоштовнішого матеріалу для його характеристики, бо в них він виявляє себе цілком, з усіма своїми вартостями, вадами, даючи відповідь на всі ті запитання щодо власної особи, які можуть цікавити читача»¹.

Якщо збірку І. Франка «З вершин і низин» С. Єфремов пов'язував з нахилом письменника до альтруїзму та громадської роботи, то у збірці «Зів'яле листя» критика захоплювали насамперед мистецькі осяги поета: «Ціла скеля різноманітних почувань душевних, що йдуть crescendo, по-мистецькому справжнім поетичним різцем. Та й взагалі треба сказати, що цю «ліричну драму», як збірку «Зів'яле листя» назвав сам автор, варто поставити на почесне місце всесвітньому письменству, поруч «Книги пісень» Гейне та інших таких високо поетичних творів»².

Аналізуючи окремих творів письменника чи поетичну збірку, С. Єфремов не забуває про виразність і привабливість всієї творчості письменника, що була закладена в самому титулі книги «Співець боротьби і контрастів». «Прилучити його [І. Франка. – М. Г.] безоглядно до песимістів не дає, насамперед, бадьорий тон його творів

¹ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 136.

² Там само. – С. 148.

та негасима певність, що правда й справедливість таки візьмуть на останці гору над кривою. А ще більше вчить тут одна коштовна риса письменницької психіки І. Франка, що примушує його скрізь і повсякчас поза людиною-звіром, людиною-хижаком шукати людину-брата, людину-друга»¹.

Тому критик вважав, що мотив любові, морального переродження й оновлення людини у І. Франка завжди на першому місці.

С. Єфремов був серед тих дослідників, які в числі перших звернулися до проблеми внутрішньої боротьби в художніх творах. Ця проблема матиме своє трактування у франкознавчих дослідженнях С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, Є. Маланюка, Д. Донцова, Ю. Шереха-Шевельова та ін. На думку С. Єфремова, «у кожного в серці закладені «зерна людської натури», а з другого – у кожного поруч живе свій «звір», ота «бестія», що дрімає на дні кожного чоловіка, іноді ворушачись зовсім ясно, а іноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там зовсім нема»².

Дослідник розуміє, що здорові моральні сили у творах І. Франка перемагають, і в цій особистій боротьбі, яка роздирає й розполовнює «цілого чоловіка», особу людську, остання перевага буде таки за основою добра, правди й справедливості, за людиною в людині, а не за «хижою бестією». Ця певність виявляється з тієї любові, з якою автор стежить за кожним людським порухом у своїх героїв, "зазначає кожний прояв добра в їхніх переживаннях, а ще більше з тих численних прикладів морального відродження й високих поштовхів безмежної вибачливості й альтруїзму, яких повно у творах І. Франка»³.

Наведені слова Сергія Єфремова, що стосуються певного роздвоєння героїв творів Івана Франка, зберігають свою актуальність для всього франкознавства ХХ століття. Справа в тому, що деякі франкознавці, зокрема ті, що творили франкознавчу науку поза межами материкової України (Д. Донцов, Л. Луців, Є. Маланюк), інколи штучно переносили проблему роздвоєності героїв творів І. Франка на особу самого письменника. С. Єфремов розрізняв проблему роздвоєності в художніх творах і в самій особі митця. Згадаймо, що

¹ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 150.

² Там само. – С. 161.

³ Там само. – С. 164.

проти прямого перенесення художніх прийомів І. Франка на його особистість виступали ще Михайло Грушевський чи Микола Зеров. У знаменитій розвідці «Апостолові праці», присвяченій десятиріччю смерті І. Франка, великий історик і побратим Івана Франка Михайло Грушевський підкреслював одноцільність характеру письменника, «залізо його національної свідомості». «Франко був геніальним галицьким хлопом, не імпульсивним, але безконечно витривалим і працездатним. В його роботі реалізувалась спадщина робочих поколінь, для котрих праця стала не категоричним імперативом, а фізіологічною функцією, що автоматично перетворювала азот поживи і кисень пиття в робочу енергію, яка вимагала негайного виладуння. Вона се, очевидно, давала себе знати в сім непогамовнім потягу до праці: чи до творчої, конструктивної – художньої, наукової, публіцистичної, – чи ж більш буденної, чорноробочої, механічної, й ділом інтелекту, правлячої ідеї, широкого робочого плану було вибирати найбільш актуальні завдання для приложення сеї невгаваючої енергії, а відсувати на дальший план, що можна було відсунути на дальший план, що можна було відсунути без шкоди для діла»¹.

Одноцільність людини і незвичайна працьовитість Івана Франка спричинилися, на думку С. Єфремова, до щирої любові письменника до дітей – тих малих людей, що носять у зародку всі прикмети людської натури й колись мають прилучитися до одного з ворожих таборів, стати в лави або пригнічених, або хижаків. Зрозуміло, що і в цьому випадку дослідник не ототожнює героїв дитячих творів письменника з самим автором. Письменника у дитячих творах цікавить передусім початок розумового життя, перші блиски критичної думки в молодому організмі. З дитячими творами письменника С. Єфремов пов'язує проблему материнства. Франкові героїні зважуються мати дітей наперекір тим лицемірним намаганням, що їх несе сучасне життя. «Любов до дітей, отих майбутніх борців та страдників, виявляється у Франка ще однією цікавою рисою. Він часто зазначає ту вагу, що мають діти в житті матері: вона ніби з дитиною й сама заново родиться, стає морально кращою й чистішою од того тільки, що через неї появляється життя на світ»².

¹ Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 289–290.

² Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 168

Одна з проблем книги С. Єфремова «Співець боротьби і контрастів» непокоїла самого автора. Йдеться про співставлення І. Франка з Ф. Достоєвським. Один з ідеологів російського народництва Михайловський побачив у Достоєвського зародок «жорстокого таланта». Щось подібне зауважив С. Єфремов у І. Франка, але в українському поетові критик бачить співця не тільки боротьби, але й контрастів. Зрештою, як згадує сам дослідник, його непокоїло, як подивиться на таке зіставлення сам І. Франко¹. З цього приводу І. Франко зауважував: «Дивно, як ви вгадали... адже я ніколи про це не писав. Достоєвського я люблю найбільше, може, усіх письменників. Москалі самі не знають, який скарб посідають в особі цього геніального серцезнавця, не розуміють і не цінять як слід...»². Як згадує С. Єфремов, І. Франко не мав якихось суттєвих застережень проти такого зіставлення.

С. Єфремову імпонувало вміння І. Франка малювати контрастні картини: переважно на тлі ідилічних картин природи зовсім не ідилічних натур, що дають підстави критикові порівнювати І. Франка з Ф. Достоєвським. Але І. Франко, на відміну від Ф. Достоєвського, обрав діаметрально протилежний шлях. «Достоєвський на початку своєї діяльності виявив гуманістичний, мовляв Добролюбов, напрям, але потім зробився справжнім віртуозом неблаганного мучительства й безпотребної гри на нервах читача. Наш же письменник, навпаки, забив у собі жорстоку сторону свого таланту й вийшов на справжнього співця любови й гуманності»³.

С. Єфремов проілюстрував зародки «жорстокого таланту» та пануючі риси гуманізму на прикладі образу Стальського з Франкового роману «Перехресні стежки». І тут бачимо суперечність критика з самим собою. Якщо раніше С. Єфремов виступав проти ототожнення героїв твору з особою самого письменника, то тут таке ототожнення є очевидним. І. Франко, на думку дослідника, не тільки не криється зі своєю внутрішньою боротьбою, але й щиро і відверто ділиться нею зі своїми читачами; «...у своїй особистій драмі автор стає перед нами тим самим борцем за дорогі йому ідеали

¹ Див.: Єфремов С. Зі спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 305.

² Там само. – С. 305–306.

³ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 173.

і перш за все людиною – не виявленням якоїсь ідеї, не однобічним заступником якоїсь доктрини, а справді-таки людиною, тим «цілим чоловіком», що носить у собі риси й зародки щедро обдарованої людської натури»¹.

С. Єфремов солідаризувався із прибічником психофізіологічної концепції літературознавства Якимом Яремою, що вважав автора «Мойсея» Каменярем людського поступу та водночас тихим, жалібним ліриком, який вслухається в розстроєні струни своєї душі. Саме таке розуміння героя пов'язане з тим, що С. Єфремов аналізує твори, де автор говорить сам за себе, в яких герої іменовані власним псевдонімом – Мирон. Такими, на думку критика, психологічними автобіографіями є «Поєдинок» (зимова казка), «Поєдинок» (віршована фантазія) та поема «Похорон». У поемі «Похорон» С. Єфремов намагається простежити цікаву з психологічного погляду участь особистого мотиву у творенні негативного образу. Саме так бачить Мирона поетова уява на банкеті з недавніми ворогами. «Символічно й тут гострими рисами висловлено глибоку думку, що зрадник убиває своїм учинком себе колишнього – своє добре, чесне ім'я, й нищить зрадою усі давні заслуги. Зради нічим не можна виправдати і з зрадника найганебніший самовбивця, – звичайно, в моральному розумінні»².

Ця ідея знайшла своє продовження у тому, що С. Єфремов виправдовує виступ І. Франка проти А. Міцкевича за вихвалання зради, хоча вона прикривалася високими замірами. Бо для українського письменника органічною є огида до всякої зради, до всякого зрадника. Тому Франкова стаття «Ein Dichter des Verrates» має, на думку критика, принципове значення як благородний протест проти того, що видається авторові найгіршим з усіх страшних вчинків людини – лукавства та зрадництва, які цілком і до кінця вбивають людину в людині.

Тому, незважаючи на всі перипетії внутрішньої боротьби І. Франка як митця, для С. Єфремова найважливішою була внутрішня перемога автора над непевністю та зневір'ям. Зрозуміло, що С. Єфремов віддавав данину психологічному літературознавству: «Велике любляче серце нашого гуманіста, його міцна воля та непо-

¹ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 180.

² Там само. – С. 190.

хитна певність беруть гору над непохитними поривами «хижої бестії» та спокусами егоїстичної сторони в натурі людській. А разом з тим і завзята боротьба, що лютує у всенській природі, між людьми і в самих людях та творить оті болючі контрасти, кінчається для автора повною перемогою людини над хижою бестією»¹.

С. Єфремов намагався побачити місце письменника на тлі європейського літературного процесу. Сила таланту І. Франка є такою, що він сміливо міг би посісти важливе місце серед діячів світового письменства, хоч наш письменник ніс на собі увесь тягар невимовно тяжких обставин, у яких розвивалася українська культура.

Важливою для С. Єфремова була синтетична оцінка великого письменника. Такий могутній талант, як І. Франко, дав, на думку критика, тільки самі уривки, клаптики великої картини української дійсності. Дослідник вважав, що найкраще галицький письменник виявив себе у невеликих оповіданнях та поезіях, що впливають на папір під першим враженням і не потребують часу на обробку. Слабшими були у І. Франка повісті і взагалі більші твори, написані нашвидку, нібито без наміслу і міркування. Найслабші – драматичні твори, з якими авторові рішуче не щастило. Ці оцінки надто категоричні і непереконливі.

Визначаючи у титулі своєї розвідки особу Івана Франка як співця боротьби і контрастів, С. Єфремов стверджував, що саме величезна ненастанна праця І. Франка спричинилася до того, що вона, ця праця, забезпечить йому пам'ять не тільки серед його сучасників, але й серед наступних поколінь.

Ще з початків своєї літературно-критичної діяльності С. Єфремов засвоїв правило звертатися до характеристики вагомих літературних творів. У листі до С. Єфремова від 19.02.1905 року Іван Франко писав: «... Що Вам за охота лазити по смітнику нашої літератури і підбирати та віяти всяке сміття, яке власне при помочи Вашої критики житиме довше, ніж би жило без неї? Хто сьогодні згадує про вірші Т. Шибітька, драми Цисса і інші базгранини давніх графоманів, не увіковічені критикою. (Спеціально ж для галичан статті про такі книжки мало цікаві вже хоч би тому, що таких книжок у нас не купують і не читають, таких драм на сцені не ставлять, а

¹ Єфремов С. Іван Франко. – К., 1926. – С. 191.

читаючи про них критику, хоч би й як талановито написану, почуваш хіба нудоту й жаль). Чи не краще б Вам повертати свої сили на аналізованню кращих українських письменників, на критиковання книжок, яких зміст і ідеї окрилювали б саму Вашу критику»¹.

Справді, С. Єфремов уже з середини першого десятиріччя нашого століття починає позбуватися характерного для своїх раних виступів певного нехтування естетичною специфікою літератури. І вже цілком по-новому підходить до аналізу літературних творів у широковідомій «Історії українського письменства». Значну увагу приділяє автор і творчості Івана Франка. Розділ, присвячений творчості письменника, постав на основі його попередніх франкознавчих студій. Іван Франко досить схвально відгукнувся на цю працю, хоч і зазначав певні, на його думку, хиби, зумовлені, в першу чергу, методологічними засадами автора. Зокрема в рецензії на друге видання «Історії українського письменства» (1911) він писав, що С. Єфремов «кількома словами збуває мій «Нарис історії українсько-руської літератури», твердячи, буцімто він оснований головню на бібліографічній методи. Ся оцінка зовсім несправедлива і доказує хіба, що С. Єфремов мотивує свою власну методу вишукування ідейної основи письменства, а найповніше і найякніше висловлену в середній добі»².

Вже значно пізніше С. Єфремов писав про «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року», що цей нарис вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче дожидався обіцяної праці. «Методу, який подав був І. Франко в передмові, тут ані сліду не знайдемо. [...] Безперечно, фатальна недуга вельми одбилася на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і видань, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате із страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа»³.

¹ Франко І. Лист до С. Єфремова від 19 лютого 1905 року // Література. – Зб. 1. – К., 1929. – С. 168.

² Франко І. Нова історія українського письменства // Додаткові томи до: Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 54. – С. 863.

³ Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства // Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1923. – Кн. 2–3 (1919–1922). – С. 101.

Іван Франко погодився з запропонованим С. Єфремовим поділом українського письменства на три доби, а саме: добу національно-державної самостійності, добу національно-державної залежності та добу національного відродження. Проте, відстоюючи особливості естетичного розвитку літератури, І. Франко застерігав, що фізіономія письменства на території нашого краю не все радикально змінювалася зі зміною політичного устрою.

Рецензія, написана в 1911 році, коли І. Франко вже був важко хворий, а його «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року» не приніс очікуваного результату великому інтелектуалові та найбільшому знавцеві української літератури. Після блискучого огляду «Южнорусская литература» «Нарис ...» І. Франка, особливо історія нової української літератури, залишався тільки бібліографічним довідником, проти чого справедливо виступав автор, згадуючи «Історію літератури руської» О. Огоновського.

Але навіть у лихі роки Першої світової війни, коли найвидатніші українські вчені опинилися у складних умовах, першочерговою для них була наукова, видавнича та культурницька робота. Михайло Грушевський у листі до С. Єфремова від 26 липня 1917 року писав: «Не добре, що нічого не виходить, ні книжок, ні журналів. Можуть вказувати вороги, що то як добре, як закрилася границя, то прикрили «Раду», та вислали декого – і не стало українства. І давно так треба було зробити. Треба було навпаки доказати, що Галичина не грає ролі в життю рос[ійської] України, і ніякі із'яття чи заборони не можуть ослабити темпи укр[аїнського] життя.

Часу багато страчено. А тим більше треба постаратися, щоб укр[аїнське] життя не виглядало так спустошено по змозі. Можливості все ж єсть»¹.

Наше літературознавство повільно позбувається міфів, за якими для С. Єфремова характерна суцільна соціологічність літературознавчого аналізу. Адже це далеко не так. Сьогодні для нашого читача повертаються основні праці талановитого літературознавця, віце-президента Всеукраїнської Академії Наук. І вони дають підстави впевнитись, що С. Єфремов був готовий до сприймання всієї повноти течій у літературознавстві. Має рацію Е. Соловей, підкреслюючи:

¹ Листування Михайла Грушевського. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – С. 56.

«С. Єфремов протягом усього життя виявляє прекрасну здатність засвоювати і нові ідеї, дослухатися до критики на свою адресу, чути опонентів. До самого кінця він весь у динаміці, в пошуках, відкритий для суперечок і спільних шукань істини»¹.

Ім'я великого сина України, його подвижницька праця на ниві українського літературознавства, його мученицьке життя зробили талановитого вченого справді великим. Франкознавчі студії вченого – ще одна з яскравих сторінок його багатогранної діяльності, одна із яскравих ланок науки про великого письменника.

III. 6. Іван Франко та Борис Грінченко в українському літературному житті 90-х років XIX ст.

Участь Івана Франка в літературному житті України останніх років XIX – початку XX ст. у нашому літературознавстві досліджена чи не найґрунтовніше. Нагадаємо, що у дослідженнях радянського часу (праці Є. Кирилюка, І. Дорошенка, В. Поважної, І. Денисюка, Ф. Погребенника та ін.), й у працях, що з'явилися в умовах незалежної України (дослідження Т. Гундорової, Л. Скупейка, Б. Якимовича, М. Гнатюка, В. Корнійчука, Б. Тихолоза та ін.), особлива увага звернута на участь письменника в літературному процесі того часу. Водночас, низка проблем суспільного, політичного, культурного та літературного життя останніх років XIX – початку XX ст. залишилася поза увагою дослідників, хоча має безпосередній стосунок до з'ясування ролі І. Франка в суспільному та культурному процесі зламу століть. Меншою мірою досліджена участь у культурному та

увійшло в історію під назвою «нова ера». Прихильниками цієї ідеології були діячі з Великої України В. Антонович та О. Кониський. У Галичині ідею польсько-українського порозуміння підтримували О. Барвінський, Ю. Романчук та А. Вахнянин. На жаль, «нова ера» не виконала тієї ролі, яку на неї покладали руські (українські) діячі. І. Франко вважав, що польсько-українська угода не стала актом примирення русинів з поляками, оскільки граф К. Бадені не мав на це від поляків ніякого мандату, так само як не мав його й очільник з руського боку Ю. Романчук. Водночас, відносини між поляками та українцями, особливо між селянами та сільським духовенством, залишалися при угоді такими самими, якими були перед тим.

На рубежі XIX–XX ст. І. Франко разом з М. Грушевським, Є. Левицьким та Є. Олесницьким стали творцями Української національно-демократичної партії. Як згадував М. Грушевський, це був період піднесеної енергії, бо перед двома найбільшими інтелектуалами кінця XIX – початку XX ст. (І. Франко та М. Грушевський) відкривалася широка перспектива: «Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, самостійна держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулат Української академії наук (що мала витворитися з Товариства Шевченка), постулат повного українського університету (з паралельних українських кафедр Львівського університету), Академія мистецтв, консерваторія і т. д.»¹

Врешті, не політична діяльність, а служіння національним інтересам рідного народу, стали визначальними для І. Франка-мислителя і громадянина на рубежі XIX–XX ст. Письменник ставився індивідуально до суто внутрішніх проблем життя політичних партій у Галичині, думаючи передусім про те, як радикальна, чи пізніше національно-демократична партія допоможе завоювати вистраждану українським народом державність².

В «Історії літератури руської» цілий розділ (158 сторінок друку) О. Огоновський присвятив розглядові творчості І. Франка. Автор історії літератури писав, що І. Франко «є одним із найбільше

¹ Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 291.

² Див.: Гнатюк М. Іван Франко і національно-демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – 1995. – № 60. – С. 7–13.

талановитих, а побіч Куліша визначається неабиякою плодovitою творчістю в усіх напрямках словесного життя. Ба, можна сказати, що Франко перевершив Куліша шириною літературної діяльності. А вже ж дехто міг би єму закинути, що він розроблює й ослаблює свою творчу силу, позаяк є не тільки белетристом, істориком, етнографом, критиком, але й економістом, гумористом, ба й публіцистом руським та польським»¹.

Праця О. Огоновського підсумувала початковий етап формування І. Франка як письменника, акцентуючи в основному на найважливіших художніх досягненнях письменника: поемі «Панські жарти», романі «Борислав сміється», повістях «На дні» та «Малий Мирон». Хоча І. Франко не надто високо оцінював «Історію літератури руської», вважаючи її «магазинном» дат, подій і фактів, які майбутні дослідники літератури використовуватимуть у своїй роботі.

Російський літературознавець Олександр Пипін надрукував на сторінках «Вестника Европы» (1890) рецензію на «Історію літератури руської», в якій намагався заперечити основні позиції Омеляна Огоновського. Сам О. Огоновський, відстоюючи концепцію української літератури як окремої слов'янської, що бере початок від епохи Київської Русі, стверджував, що ця література є духовним надбанням українського народу, який живе на своїх етнічних землях у межах двох імперій (Російської та Австро-Угорської). Для О. Пипіна визначальною була ідея двох літератур українського народу – української та галицької. Передумови цієї концепції знаходимо ще у праці М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873).

Задекларована раніше О. Пипіним у праці «Очерк истории славянских литератур» (1879) ідея слов'янського відродження веде автора до того, що кожен слов'янський народ, у тому числі українці, має право на свою літературу та культуру. Проте українська література, на його думку, має стати частиною загальноросійської («русской») літератури.

Таким чином, навіть такий демократично наставлений учений, яким, без сумніву, був О. Пипін, не сприймав концепції окремої національної літератури, яку обстоював О. Огоновський.

¹ Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1893. – Т. III. – С. 1071.

Російський учений вважав, що саме джерело галицького українофільства – російське українофільство, є слабким і ненадійним. Наддніпрянське українофільство є тенденцією загальноєвропейського інтересу до вивчення народного побуту, мови, фольклору, налагодження народної освіти. А до того «малоросійські елементи настільки зрослися із загальноросійською течією життя, настільки оточені самими реальними впливами побуту адміністративного, економічного, впливами освіти і т. д., що за всім цим лишається місце для чисто літературних прагнень місцевої народності»¹.

О. Пипін у своїх висновках приходять до суто великодержавних, шовіністичних тверджень. Праця О. Огоновського, як він вважає, є «не лише історичною помилкою, але й помилкою в розумінні народно-суспільних понять. Вона створює історичний фантом, хоче приховати історичні відносини південно-руського племені, від'єднуючи його від того цілого, з котрим воно пов'язане тими чи іншими нитками»².

Проти нігілістичних щодо української літератури концепцій О. Пипіна виступили сам О. Огоновський³ та відомий бібліограф М. Комаров⁴. Найгрунтовнішим аргументом проти методологічних позицій О. Пипіна у його статті «Особая история русской литературы» була розвідка І. Нечуя-Левицького (псевдонім І. Баштовий) «Українство на літературних позвах з Московщиною». За своїм значенням вона далеко виходила за межі полемічної статті і стала зразком позиції національно свідомої інтелігенції щодо розвитку української літератури кінця ХІХ ст. Відстоювання прав українського народу в галузі освіти, громадського життя, адміністрації, вільної преси, права організувати усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для інтелектуального життя нації, – ось що стало основним предметом полеміки І. Нечуя-Левицького з О. Пипі-

¹ Пыпин А. Особая история русской литературы // Вестник Европы. – 1890. – Т. 5. – Кн. 9. – С. 249.

² Там само. – С. 273.

³ Див.: Огоновський О. Моему критикови. Відповідь О. Пипінові на його статтю «Особая история русской литературы» // Діло. – 1894. – № 4.

⁴ Див.: Уманець (Комаров М.) Особая история русской литературы // Зоря. – 1890. – № 21.

ним. Існування української літератури І. Нечуй-Левицький вважав доконаним фактом, оскільки це література європейська, незалежна від російської.

І. Баштовий звертав увагу читача на те, що О. Пипін «не виставляється зі своїми думками так сміливо, як виставляються зі своїми думками з безсоромною наглистю слов'янофіли. Він часом говорить загально, а часом замовчує, не договороє до кінця, не робить різких висновків, які робили великоруські часописи прямого слов'янофільського, ворожого до української літератури, напрямку»¹.

О. Пипін уважав, що українці й адміністративно, і духовно, і культурно приросли до Московщини, і тому їхня література повинна розвиватися у загальноросійському руслі. Натомість І. Нечуй-Левицький доводить російському вченому, що українське відродження не потребує ні схвалення, ні осуду, бо справді джерело українства має зв'язок з національним і народницьким рухом у слов'янських країнах, зрештою, і в самій Росії.

У розвідці «Українство на літературних позах з Московщиною» І. Нечуй-Левицький розмовляв з О. Пипінім без жодного страху, прямо і твердо, використовуючи при цьому гумор, сатиру, іронію, що було характерною рисою його художніх творів. Говорячи про домішки «дикого фіна» в російській нації, І. Нечуй-Левицький стверджував, що такі домішки є і в інших народів. Але коли б ці народи так злилися через це, як росіяни, то «Італії прийшлося би від напруги тієї амбіції давно луснути. Франція та Англія мусили б дійти до зневіреності в свою велику культуру, а Італія з такої причини через свою звісну гордовитість давно б здуріла, і її прийшлося би посадити в Києві в Кирилівське, в дім для збожеволілих...»²

Публіцистично-есеїстична манера полеміки І. Нечуя-Левицького з О. Пипінім не зашкодила вести суто наукову підтримку «Історії літератури руської» О. Огоновського. Як уважав український письменник, згадана історія літератури є «здобутком широкого вивчення джерел, філологічних вислідів про український язик Міклошича, Максимовича, Потебні, Срезневського, Житецького, історичних праць М. Костомарова, В. Антоновича, історично-етнографічних

¹ Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позах з Московщиною. – Львів: Каменярь, 1998. – С. 129.

² Там само. – С. 174.

праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинського, Максимовича, Цертелева, Куліша, докладних вислідів народної поезії і давніх книжних літературних пам'ятників»¹.

На час полеміки навколо історії літератури О. Огоновського І. Франко став провідником української літератури як літератури європейської, активним її пропагандистом у світі, проте він не брав участі в полеміці О. Огоновський – О. Пипін. Слід вважати, що культ О. Пипіна як найавторитетнішого російського літературознавця, витворений І. Франком, спричинився до його захоплених відгуків про О. Пипіна в той час.

У некролозі, написаному на смерть О. Пипіна, І. Франко підкреслював, що російський учений ознайомив широкий світ із першими кроками українського відродження та його основними напрямками, а в «Истории русской этнографии» присвятив цілий третій том дослідом над українською етнографією. Високо оцінював І. Франко діяльність О. Пипіна як багаторічного редактора поважного часопису «Вестник Европы», на сторінках якого висвітлювалися найактуальніші події українського духовного життя, зокрема значна увага приділялася російським повістям Т. Шевченка. У цьому ж некролозі І. Франко визнав помилковість поглядів О. Пипіна в полеміці навколо «Історії літератури руської» О. Огоновського. «Правда, раз із приводу «Історії літератури руської» О. Огоновського він (О. Пипін – М. Г.) висловив погляд, якого не сподівалися по нім приятелі, а власне, що літературу в повнім значенні того слова може мати тільки народ, що має своє власне державне життя. Це була, певне, помилка покійника, виплід важких років реакції, що кидає тінь навіть на найясніші голови»².

Дискусія 1890–1891 рр., що розгорнулася між О. Пипіним, з одного боку, і діячами української національної культури (О. Огоновським, І. Нечуєм-Левицьким, М. Комаровим), з іншого, продемонструвала не лише національну солідарність, але й уміння українських інтелектуалів відстоювати позиції української національної культури в полеміці навіть зі світилами світової літературознавчої

¹ Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позах з Московщиною. – Львів: Каменяр, 1998. – С. 157.

² Франко І. Олександр Пипін (некролог) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1982. – Т. 36. – С. 42.

думки, яким був О. Пипін. Як літературознавець, цей російський учений користувався значним авторитетом і в Росії, і в Європі. Його дослідження в галузі літератури та етнографії охоплювали найважливіші розділи російської історико-літературної науки. Прихильність О. Пипіна до культурно-історичної методи в науці про літературу ставила його дослідження в один ряд із найвидатнішими представниками європейської гуманітарної науки того часу. Праця О. Пипіна «История русской литературы и этнографии» (у двох томах) була перекладена німецькою, а потім французькою мовами. Значним був вплив О. Пипіна на формування літературно-естетичних поглядів І. Франка.

І. Франко став ініціатором створення у Львові у 1898 р. загальнонаціонального літературного видавництва «Українсько-руська Видавнича Спілка». Починаючи з 1898 р. і до своєї хвороби весною 1908 р., І. Франко поруч із М. Грушевським та В. Гнатюком був одним з основних працівників видавництва, в якому в «Малій серії» з'явилося 117 назв книжок у 162 випусках, виходили друком, окрім белетристичних, науково-популярні праці з природо- і суспільствознавства; у «Великій серії» – понад 150 книжок української і світової літератури. Сучасні дослідники вважають, що І. Франка можна назвати зачинателем і реалізатором цього масштабного українського видавничого проекту¹.

У рамках «Українсько-руської Видавничої Спілки» заходами Наукового товариства імені Шевченка з 1898 р. почав виходити «Літературно-науковий вістник», щомісячний журнал на зразок західноєвропейських «revue». Редактором видання став М. Грушевський. До складу редакційного комітету входили Олександр Борковський, який раніше редагував «Зорю», та І. Франко – попередній редактор «Життя і слова». Крім того, до складу редакційної колегії видання входив і Осип Маковей.

Заснування «Літературно-наукового вістника» припало на час 100-літнього ювілею нової української літератури, 50-річного ювілею галицького українського відродження та 25-річчя творчої діяльності Івана Франка. Журнал мав на меті об'єднати зусилля українців Наддніпрянщини у творенні нової національної свідо-

¹ Див.: Якимович Б. Іван Франко – видавець. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 311.

мости серед широкого кола громадськості. «Головне його завдання («ЛНВ» – М. Г.) – будівництво української культурної соборності, як передумови соборності державної. Що це завдання ЛНВ виконував якнайкраще, свідчить той величезний вклад, який вніс він у скарбницю української культури»¹.

До роботи в журналі були залучені наддніпрянці Ганна Барвінок, Володимир Винниченко, Микола Вороний, Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Іван Карпенко-Карий, Олександр Кониський, Михайло Коцюбинський, Агатангел Кримський, Іван Липа, Володимир Самійленко, Людмила Старицька-Черняхівська, Леся Українка, Гнат Хоткевич; галичани та буковинці Іван Франко, Петро Карманський, Катря Гриневичева, Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Василь Стефаник, Лесь Мартович, Осип Маковей, Ольга Кобилянська. Три основні редактори, на яких трималося видання, – Михайло Грушевський, Іван Франко та Володимир Гнатюк. «Але найбільше праці вложив тоді у ЛНВ таки Франко. Не було книжки журналу, де не було б його поезії, оповідання або повісти, критичної або літературознавчої чи публіцистичної статті, рецензії, хронікальних заміток. Можна б просто подивляти розмах і плідність Франкового таленту. Саме в ЛНВістнику появилися найкращі його поезії й найблискупіші есеї. Як редактор літературної частини, Франко був просто не заступний, не тільки тому, що вклав безліч власної оригінальної праці, але й завдяки своїй невидній, назверх не помітній редакторській роботі»².

Після перенесення редакції ЛНВ до Києва між І. Франком та М. Грушевським виникла суперечка. І. Франко, по суті, покинув роботу в ЛНВ. «І все через те, що Грушевський не згоджувався передрукувати у ЛНВістнику його «Нарис історії української літератури», що появилася був тоді накладом тієї самої «Української видавничої спілки», що видавала й ЛНВ. Франко ніяк не хотів зрозуміти, що це ж абсолютно неможлива річ передрукувати в органі Спілки її ж власне видання, тільки що випущене окремою книжкою»³.

¹ Дорошенко В. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932). – Київ; Нью-Йорк, 2000. – С. 529.

² Там само. – С. 529.

³ Там само. – С. 536.

Проблеми розвитку української літератури останніх десятиліть XIX ст. тісно пов'язані з унормуванням української мови. Це добре розуміли і наддніпрянські, і галицькі діячі. Серед наддніпрянців чи не найважливіша роль належала Борисові Грінченку. Як письменник, а ще більше як громадський діяч, Б. Грінченко потягнувся до І. Франка ще в середині 80-х рр. XIX ст. Як він згадував пізніше: «Тільки д. Ів. Франко озвався р[оку] 1886-го до мене; од його дізнався я, що мої праці варті друку. За це повинен я йому дякувати»¹.

І. Франко запросив Б. Грінченка до співробітництва в «Зорі», крім того, галицький письменник залучив молодого автора до роботи у планованому журналі «Поступ», у якому Б. Грінченко мав вести відділ бібліографії. На жаль, це видання не було реалізоване.

Б. Грінченкові, який жив на провінції, було важко досягнути складні суспільні та літературні процеси тодішньої України. Незрозумілою для наддніпрянського автора була боротьба москвофілів і народовців у Галичині. І. Франко писав, що ще з кінця 80-х рр. XIX ст. Б. Грінченко «засипає мало що не всі наші видання своїми многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями критичними й популярно-науковими, працює без віддиху, шле до цензури рукопись за рукописсю, не зраджується ніякими невдачами, ані критикою, часто неприхильною, а у всьому, що пише, проявляє побіч знання мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності»².

Врешті, сама особа Б. Грінченка – одна з найяскравіших ілюстрацій ненормальних умов, у яких розвивалася українська література. «Випало письменникові бути одним з атомів, на які волею російського колонізатора була розсічена українська література, і вже в силу цієї ізоляції він був вимушений у надзвичайно складних пошуках шляхів і методів діяльності іти нерідко навпомацки, дослухатися часом хіба що інтуїції»³.

У статті «Галицькі вірші» Б. Грінченко наголосив на потребі творення української літератури єдиною мовою. На жаль, ця єди-

¹ Грінченко Б. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 568.

² Франко І. Наше літературне життя в 1892 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 14.

³ Погрібний А. Борис Грінченко // Погрібний А. Поклик дужого чину. – К.: Прогрес, 2009. – С. 170.

на мова в поезіях галицьких літераторів була засмічена діалектизмами, русизмами, полонізмами. Водночас Б. Грінченко пов'язував мовну неоковирність галицьких поетів із художньою вартістю їхніх творів.

Відповіддю Б. Грінченкові стала стаття І. Франка «Говоримо на вовка – скажімо і про вовка». І. Франко не сприйняв уступу у статті, в якій Б. Грінченко зазначав: «У нас не цікавляться продуктами галицької поезії і до того не цікавляться, що ми *насмілюємося бути певними*, що й нема одного найщирішого українського патріота та літерата (про звичайну публіку тут нема чого згадувати) такого, щоб він читав ті вірші. Декому з українських читачів «Зорі» або «Дзвінка» досить побачити під віршами підпис галицького поета, щоб уже не читати більш нічого, а хто би був такий щирий, що схотів би таки зважитись на читання, той мусив би позбутися своєї зваги дуже скоро – не далі, як після першого куплета»¹.

І. Франка образила думка Б. Грінченка про те, що галицьких віршів ніхто не читає. Вчений навів низку рецензій з «Одесского вестника» зі схвальними відгуками на переклади відомого твору Й. В. Гете «Райнеке лис». Про це свідчить і сам намір Б. Грінченка видати «Лиса Микиту» на Наддніпрянській Україні. «Я не виступаю, – писав І. Франко, – в обороні галицьких віршів – ні чийх, ні своїх власних. Я ж надто добре знаю їх невисоку стійність, невисоку з тої простої причини, що вони відповідають і *мусять відповідати* вимогам невисокого естетично-літературного формування галицької публіки, а в значній мірі й самих поетів. Все те, очевидно, вдячне поле для критики, котра, по моїй думці, не перестає бути корисною навіть тоді, коли буває несправедлива (абсолютна несправедливість, так як і абсолютна правда – річ «не от мира сего»)².

Та найголовніше – І. Франко відстоював «будущу єдність і одноцільність нашої літературної мови». При цьому він не сприймав мовних пуристів, для яких не важливим є зміст, ні обставини, серед яких з'явився літературний твір. Такі пуристи «знають звичайно тільки одну мову – московську, котрою вчили їх у школах. Менше докладно знають свою українську, бо сеї треба було вчитися «з влас-

¹ Грінченко Б. Галицькі вірші // Правда. – 1891. – № 8. – С. 104.

² Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і про вовка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 170.

ної пильності», з книжок (очевидно *тільки* белетристичних), коли хто не мав нагоди вивчитися її змалку в селі від мужиків. Отсе й увесь їх апарат критичний, з яким вони підходять до пропускання мови писань українських і галицьких крізь свій питель»¹.

Галичина, відділена від Наддніпрянщини тривалий час, змагала до витворення єдиної мови. І це змагання у галицьких письменників виявилось не в гордому пуризмі, а «з *охотою* вчитися своєї рідної мови і черпати її з усіх джерел доступних; з ліпших списателів українських і з уст рідного народу. Тої стежки вони держаться, завсіди вважаючи, що мова, хоч і який коштовний скарб, не є все таки найвищим скарбом; що життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів»².

Питання єдиної української мови, як і питання презентації української літератури серед інших народів, ставила «полеміка між своїми» – М. Драгомановим та Б. Грінченком. Ця дискусія на початку 90-х рр. як у дзеркалі відобразила ідею європеїзації української літератури того часу, яку відстоював І. Франко. «Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова були реакцією на «Листи з України Наддніпрянської», автором яких був Б. Грінченко (псевдонім Вартовий).

У своїх листах М. Драгоманов порушував ті ж питання, які раніше розглядалися у його праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873). Проте основне питання про дві літератури в загальноросійському процесі було замінене літературою «знизу вгору» та про межі української літератури. Якщо раніше М. Драгоманов відстоював думку, що література великоруська призначена для великоросів, українська – для українців, а російська – спільна для інтелігенції обох націй, то тепер женецький вигнанець вважав, що до історико-літературного фактажу варто зараховувати не тільки форму твору, тобто написаного українською мовою, а й ідею українських народних традицій. Це відповідало б тенденціям світового розвитку літератури. М. Драгоманов наголошував на потребі відходити від усякої схоластики «широкої національної само-

¹ Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і про вовка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 171.

² Там само. – С. 175.

стійної літератури», яка поклала б край усім виявам «обрусительства» українських письменників.

М. Драгоманов відстоював позицію літературної правди життя і творчості народу. У «Листах на Наддніпрянську Україну» «історико-літературні та літературно-критичні оцінки вченого, систематизовані у проект творення справді демократичного, народного, актуального і живомовного письменства, виявляють насущність його естетичних критеріїв належної повноти та ідейно-художньої цілісності національного мистецтва слова, його інтернаціоналізації при збереженні питомих національно-народних ознак, гуманістичного пафосу художнього людинознавства»¹.

І. Франко вважав, що М. Драгоманов виступав «на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависти і шовінізму, а з другого боку, признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції укр[аїнської] нації і мусить постати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер в Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомого українства повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр[аїнських] мас народних»².

Започаткована Б. Грінченком дискусія торкалася цілої низки проблем дальшого розвитку української літератури. Він, зокрема, вважав, що брак національної свідомості позначився на надто повільному розвитку літератури. Дальший розвиток українського письменства автор неодмінно пов'язував із боротьбою за «політичну волю» в Росії та знищенням самодержавного режиму. Б. Грінченко писав: «Історія не знає ніяких «підлітератур», ніяких «літературъ для домашнього обихода», ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, із панамі й мужиками»³. М. Драгоманов зауважував, що «етнографічне почуття», яке Б. Грінченко бачив основою літератури, збіднювало значення самої літератури.

¹ Погребенник В. Наше письменство у рецепції М. Драгоманова // Літературна Україна. – 2011. – 28 вересня. – С. 11.

² Франко І. *Ukraina irredenta* // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 2008. – Т. 53. – С. 551.

³ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 112.

А. Погрібний уважав, що в «Листах з України Наддніпрянської» Б. Грінченко виявився попереду свого опонента. «Так, М. Драгоманов, власне, не мав резонних аргументів, щоб захистити від гострої критики Грінченка свою хибну теорію т. зв. чотирьох літератур, не міг довести думку, що українській інтелігенції ліпше й надалі освічуватися російською літературою (цим самим, по суті, підтримуючи образливу тезу М. Костомарова про українське письменство «для хатнього вжитку»)»¹. Здобутком цієї дискусії стала чітко та однозначно сформульована Грінченком теза про те, що національне питання тільки там може поступитися назад перед соціально-культурним, де нації не загрожує ніяка небезпека. Тому «доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас – і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народолюбству буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму»².

У кінці XIX – в перші роки XX ст. Б. Грінченко активно працював над словником української мови, який, за угодою з «Киевской стариной», мав бути завершеним 1 листопада 1904 р., незважаючи на те, що «старогромадівці чинили шалений опір, адже автором словника став не дипломований філолог, а шкільний учитель. Заслугою Б. Грінченка у виданні словника стало те, що в словнику представлено мовне багатство всієї тогочасної України – як східної, так і західної, що утверджувало ідею омріяної єдності українського народу. Особливо уважно опрацьовував упорядник етнографічні та фольклорні видання І. Франка та В. Гнатюка «Галицько-руські народні приповідки», «Галицько-руські народні легенди», випуски етнографічного збірника і т. ін.»³

Полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком сприяла еволюції національних поглядів обох дискусантів. Ознайомившись з останнім (вісімнадцятим) листом Б. Грінченка, М. Драгоманов писав: «Споритись мені далі тепер з Д. Вартовим власне нема чого, бо він те-

¹ Погрібний А. Борис Грінченко // Погрібний А. Поклик дужого чину. – К.: Проміт, 2009. – С. 175.

² Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 104.

³ Погрібний А. Борис Грінченко // Погрібний А. Поклик дужого чину. – К.: Проміт, 2009. – С. 189.

пер не дає об'єктів для спору. Д. Вартовий згоджується зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер ріст українсько-руської літератури»¹. Ще яскравіше про полеміку між Б. Грінченком та М. Драгомановим писав С. Єфремов, який стверджував, що дискусія «закінчилась – а це так рідко буває – тим, що опоненти мало не у всьому, опрiч другорядних подробиць, погодились. Це тому, що як і Драгоманов, до загальнолюдського ідеала правди, щастя й волі, йшов Грінченко національним шляхом, – тим шляхом, яким могли б за ним піти й мільйони його земляків, що всі інші шляхи мають перед собою зачинені»².

90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст. – час найвищого розквіту таланту І. Франка як письменника і вченого. Для Б. Грінченка ці роки були періодом входження в українську літературу. Як письменник і вчений І. Франко активно реагував на всі найважливіші події, що відбувалися у цей час в Україні. Значну увагу письменник приділяв творчому зростанню молодих талантів, серед них і Борисові Грінченку. Франкові оцінки літературного процесу, що з'явилися після 1890-х рр., у тому числі й полеміка Іван Франко – Борис Грінченко, мали принципове значення для визначення магістральних шляхів дальшого розвитку української літератури.

III. 7. Іван Франко і Євген Олесницький: взаємини на тлі епохи

Життя і діяльність талановитого адвоката, публіциста та журналіста, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, організатора громадського життя на Стрийщині, одного з творців та основних діячів Української національно-демократичної партії, посла до Галицького Сейму, депутата Віденського парламенту (1907–1917), соратника Івана Франка Євгена Олесницького є яскравим прикладом служіння своєму народові. Він належить до покоління інтелектуалів, що виховалися під благодотворним впливом великого Івана Франка.

У кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Є. Олесницький записався на право у Львівському університеті й одразу включився в

¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – К., 1917. – С. 116.

² Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ; Ляйпціг, 1919. – Т. 2. – С. 206.

групу студентської молоді, очолюваної І. Франком та М. Павликом. На чотири роки молодший від І. Франка Є. Олесницький прийшов до Львова у 1877 році й відразу опинився у силовому полі Франкового генія.

Визначаючи роль Каменяря для суспільного поступу в Галичині у 70–80-х рр. XIX ст., як і, зрештою, всієї України, Є. Олесницький підкреслював: «Знайомість із Франком вводила нас, молодих, зовсім в інший світ, його незвичайна на тодішній вік начитаність, його бистрий погляд на речі і строга, а дотепна критика сучасних відносин imponували молоді і єднали її біля нього.

[...] Спосібнішої і щирішої молоді не могла задовольнити і та українщина, яка панувала серед львівської громади і обмежувалась на слабеньких, чисто формальних і то дуже не частих і нечисленних маніфестаціях. Школа Івана Франка навчила її інакше розуміти українофільство, показала справжній зміст його, а сильна, безпощадна критика Драгоманова поглиблювала його ще більше і викликала реакцію проти формального українофільства, яким проявлялось воно досі в Галичині.

Під тими впливами відбувалася у нас формація тих основ, на яких опісля оперли ми нашу працю і діяльність у дальшій житті»¹. Так Є. Олесницький у 1904 році визначав місце великого письменника і вченого у розвитку суспільної та культурної думки Галичини у 70–80-ті роки XIX ст.

На той час доводилося вести ненастанну боротьбу проти польського засилля у Львівському університеті. Щодо цілком польського характеру університету свідчать спогади Є. Олесницького про кінець 70-х – початок 80-х років в університеті: «На третім році слухали українських викладів цивільного і карного права всі русини без різниці партій. Урядова мова в університеті була виключно польська. Про будь-які мовні права в університеті ми тоді ще не мріяли, тим менше про український університет. Нашим бажанням було щонайвище збільшити число українських катедр. Про це говорили ми часто й апелювали до товаришів, щоби приготувалися до доцентури, та один лиш Кость Левицький піднявся приготуван-

¹ Олесницький Є. З понад четвертини століття. Картка з історії української університетської молоді // Спогади про Івана Франка. Упорядк., вст. стаття, коментарі М. Гнатюка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 91–92.

ня до доцентури з цивільної процедури; та й це було без успіху, бо польські професори його не допустили до того»¹.

У 1878 році під впливом І. Франка та М. Павлика Є. Олесницький ініціював злиття товариства народовців «Дружній лихвар» (очолюване Андрієм Чайковським) та «Академический кружок». А. Чайковський згадував: «На загальних зборах товариства («Дружній лихвар» – М. Г.) поставив я внесення, щоби члени «Дружнього лихваря» не вписувалися до «Академ. кружка». Проти того виступив різко Іван Франко і виказав своє здивування, що нововибраний голова хоче накласти пута на душу і волю товаришів. Цей виступ мене так збентежив, що я хотів скинутися вибору. Я був тої думки, що Франко зробив мені кривду»².

Тим часом уже з'єднане товариство розгорнуло широку наукову працю. Після відчиту Франком його перекладу «Німеччини» Гайне, в якому були еротичні картини, посипалися пропозиції цензурувати виступ. А. Чайковський згадував: «Старше громадянство тим фактом заінтересувалося. І знову штурм на мене з того боку, що Франка треба за всяку ціну з товариства усунути, а що поліція товариство закрие.

То як це зробити? Найкраща частина членів, між ними Євген Олесницький, котрий і матеріально, і морально підпирив товариство, за Франком, як апостолом нових ідей. Я опинився між молотом і ковадлом. Напирають на мене і старші, і переважна частина товаришів. Я сам був того переконання, що діяльність Франка була і буде для товариства шкідливою й небезпечною»³.

На схилі свого життя А. Чайковський згадував про значення І. Франка для того часу: «Франко то оставався у Львові, то виїздив на провінцію. Від нього сторонилися люди як від прокаженого. Попадав часто в конфлікти то з поліцією, то з сусідами, його в'язнили, слідство давали вести найдурнішим референтам, а опісля випускали «для браку доводуф». Коли тепер подумаю над тими часами, то приходжу до переконання, що Драгоманов і Франко заскочили українське громадянство не приготованим до прийняття

¹ Олесницький Є. Сторінки мого життя. Кн. 1. – Львів: Діло, 1935. – С. 148.

² Чайковський А. Мої спогади про І. Франка // Спогади про І. Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 153.

³ Там само. – С. 153–154.

нових ідей, що вони явилися завчасно, та коли б вони не явилися тоді, то наша ідеологія не була б рушила з мертвої точки і ми були б надалі задержалися і обмежили нашу працю на боротьбу з кацапами і т. ін.»¹

Під впливом М. Драгоманова серед студентів Львівського університету у кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. поширюються ідеї радикалізму.

Один із засновників радикальної партії в Галичині С. Данилович згадував про кінець 70-х рр. у Львові, коли в домівці І. Франка «сходився чималий гурток поступової молоді: між нею тоді найвизначнішими були Андрій Кос, Євген Олесницький, Олеськів, Іван Белей, Навроцький і інші, котрих імен вже не пригадую. На сходинах тих Іван Франко був нашим учителем, він говорив нам, що треба читати і студіювати та давав дотичні книжки, бо вже тоді в його мізерній кімнаті була чимала бібліотека. Найбільше заохочував до наук природничих і суспільних, головню економії, і тут також нерідко відбувались дискусії над прочитаним. Франко був в той час переконаним соціалістом, і найбільше дискусії велося на тему майбутнього суспільного перестрою людства»². Зауважимо, що більшовицький графарет «І. Франко – революціонер-демократ», як згадують його сучасники, не відповідав дійсності. І. Франко «не заявлявся ніколи за наглим переворотом, а все обстоював дорогу еволюції, дорогу поступового розвитку в напрямі соціалізації господарського життя людства. Тому Франкові менше припадав до вподоби «Комуністичний маніфест» Маркса, а більше науковий соціалізм «Капіталу», де Маркс розвивав образ еволюційного переходу капіталістичного устрою до соціалізації продукції»³.

Під впливом І. Франка Є. Олесницький вирішує братися за суспільно-корисну роботу, яка могла б прислужитися рідному народові. В 1879 році у серії «Дрібна бібліотека» Є. Олесницький видає свій переклад книги М. Добролюбова «Значення авторитету в вихованні», переднє слово до якої написав І. Франко. До речі, ініціатива ви-

¹ Чайковський А. Мої спогади про І. Франка // Спогади про І. Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 154.

² Данилович С. Франко як духовий батько радикальної партії в Галичині // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 2011. – С. 249.

³ Там само.

дання серії належала І. Франкові, М. Павликові, І. Белеєві, Є. Олесницькому, Є. Озаркевичеві.

Одним із надієвіших засобів впливу на народ, як вважав Є. Олесницький, було видання популярних книжок. Його видавничі проекти у 80-х роках дуже різноманітні. В 1885 році Є. Олесницький своїм накладом видав дві збірки творів І. Франка під назвою «Галицькі образки». До того ж часу належить і видання серії «Русько-українська бібліотека», яку він теж провадив у 1884–1886 рр.

Іван Франко особливо відзначав «Русько-українську бібліотеку» Є. Олесницького, яка «так швидко здобула собі загальну симпатію читацької публіки». Надрукована в «Зорі» (1886, № 1) рецензія І. Франка «Русько-українська бібліотека» Олесницького» анонсувала публікацію низки творів української літератури, зокрема повісті І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки й матушки»: «Крім того і крім творів деяких сучасних списателів, п. Олесницький приготує до друку в своїй бібліотеці збірні видання деяких давніших українських писателів, як М. Олельковича, Василя Кулика, Коковського і других»¹.

На жаль, із творів І. Нечуя-Левицького, що планувалися до видання, були надруковані лише «Запорожці» та «В Карпатах». Не були реалізовані, очевидно, з фінансових причин, і видання творів Митра Олельковича, Василя Кулика та Всеволода Коковського.

У 1894 р. Є. Олесницький відбув подорож до двох українських наддніпрянських центрів – Києва та Одеси. Як він писав у книзі спогадів, Київ мусить захопити кожного українця. «Ми перебули там цілий тиждень, стараючись побачити все, передусім старий Київ, Софійський собор, Печерську Лавру, Золоті Ворота, Десятинну церкву, дальше Брацький монастир з духовною академією Петра Могили, Михайлівський монастир, пам'ятник Хмельницького, і в кінці новий Київ з новими будинками, Володимирським собором, університетом, міським театром і музеєм, бульвари і публичні городи...»²

Наступні відвідини Києва (1899, 1904) справили на Євгена Олесницького враження значного поступу в українських справах. На

¹ Франко І. «Русько-українська бібліотека» Олесницького // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50 т. – Т. 53. – С. 133–134.

² Олесницький Є. Сторінки мого життя. II частина. – Львів: Діло, 1935. – С. 68–69.

ювілеї М. Лисенка 1904 р., як він згадував, «був з'їзд усієї України, ми бачили багато своїх людей, українську мову чули з усіх сторін; та все ще не було українських часописів»... і далі: «Значніший поступ бачив я в 1912 р., а ще більший восени 1913 р., коли був з товаришами на київській виставі. Тоді вже було чути в повітрі, що щось висить, щось зближається, що під сподом щось вариться і небавом вибухне. Це висла в повітрі українська революція, що вибухла справді серед світової війни»¹.

Інше враження на Є. Олесницького справила південноукраїнська Пальмира – Одеса, місто нове, місто інтернаціональне, конгломерат усіх можливих націй: росіян, українців, поляків, євреїв, німців, румун, греків і татар. Та все-таки українське життя жевріло тут у сім'ях М. Комарова (Уманця), І. Липи та ін.

На початку ХХ ст. Є. Олесницький бере участь у патріотичних починаннях, які стосувалися розвитку української культури. У статті «Уваги про галицько-руський театр» І. Франко писав, що у вересні 1900 року з ініціативи Є. Олесницького під проводом проф. В. Шухевича відбулася нарада галицької інтелігенції щодо реформи руського театру. Є. Олесницький взяв на себе справу підготовки до цього будівництва у 1903–1904 рр., він об'їздив основні центри Галичини, де мав дискусії щодо будівництва нового руського театру. Такі збори відбулися у Перемишлі, Самборі, Стрию, Бережанах, Золочеві, Тернополі, Копичинцях та у Львові, на яких українська інтелігенція гаряче підтримала ідею будівництва нового театру.

І хоч ці наради не дали якихось конкретних вислідів, І. Франко високо оцінив позицію тих русинів, які задумали широку реформацію театру в Галичині.

Справою будівництва українського театру в Галичині Є. Олесницький зайнявся досить серйозно. У 1905 році він, будучи у Відні, «зайшов до фірми Фельмера і Гельнера, яка вже збудувала звиш 40 театрів по різних містах і будову театрів зробила, можна сказати, своєю спеціальністю, порозумівся з сею фірмою щодо плану, цін і способу виплати [...]»² Поляки, які становили більшість у Галиць-

¹ Олесницький Є. Сторінки мого життя. II частина. – Львів: Діло, 1935. – С. 70–71.

² Франко І. Львівський театр і нар. честь // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 5. – С. 341.

кому сеймі, спершу пообіцяли через Галицький сейм затвердити субвенцію у сумі 300000 корон на будівництво театру, але пізніше ця субвенція пропала. Це була типова для того часу інтрига поляків проти українців.

І. Франко розумів хитрість поляків щодо українського театру, що вони хочуть обманути самого Є. Олесницького, якого він дуже цінує за патріотизм та самовідданість громаді. «А сим разом виходить так, немовби якась хитра рука, бажаючи відвернути очі русинів від чогось іншого, важнішого, показала їм авторитетними устами д-ра Олесницького блискучу забавку, обіцяла щедрий даток, щоб розбудити серед них коли вже не загальний ентузіазм, то бодай метушню»¹.

Є. Олесницький відповів І. Франкові статтею «Кілька слів фактичного спростування» (ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4, с. 76–80), в якій говорив про намагання знайти кошти (субвенцію сейму) для цього будівництва: «Комітет будови театру подав ще в 1903 р. петицію до сойму о тую субвенцію виходячи з зовсім оправданого погляду, що вона русинам безперечно і справедливо належить, а то тим більше, що з фондів краєвих субвенціоновано щедро будови польських театрів у Львові і Кракові»².

На закид І. Франка, що поляки – члени соймової комісії кпили собі з Олесницького, останній відповів, що не його вина, що «145 голосів польських перемогло 15 голосів руських, і зовсім несправедливо дорікає мені др. Франко, що пани гірко заклипили собі з мене, – бо так гірко кпить кожда сильна більшість зі слабкої меншости, – так кплять собі поляки на кожнім кроці публично з нас усіх і кпити будуть так довго, як довго будемо безсильні і дивна річ, що др. Франко, котрий нераз вже досвідчив тих польських кпин на свій особі, нині дорікає нині другому!»³

У дискусії І. Франка з Є. Олесницьким щодо будівництва руського театру у Львові кожен відстоював свою позицію. Є. Олесницький щиро взявся за реалізацію будівництва театру. З різних причин,

¹ Франко І. Львівський театр і нар. честь // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 343.

² Олесницький Є. Кілька слів фактичного спростування // ЛНВ, 1905. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 78.

³ Там само. – С. 79.

а передусім через інтриги поляків, ідея будівництва не була здійснена. І. Франко, виходячи з досвіду розвитку театрального мистецтва у Європі, бачив проблему ширше. Для того, «щоб удержатися довгий час у Львові, руська театральна трупа абсолютно не може спускатися на ту саму руську публіку, але мусила би відразу приготувитися на те, щоб робити конкуренцію польському театрові у Львові. Се також не така неможлива річ, якби дехто думав, але тут перед нашим театром стеляться дві дороги: або ідеальна – плекати справді високу штуку і робити конкуренцію польському театрові, перетягаючи до себе і репертуаром і грою часть заможної та освіченої польської публіки. Та ся перспектива як наперед смішно неправдоподібна, – або робити йому конкуренцію in minus, тягти до себе невибагливу часть публіки оперетками, фарсами та звичайною театальною брудотою»¹.

У 1899 році Євген Олесницький став одним з організаторів, а згодом одним із найактивніших діячів Української національно-демократичної партії. На початку ХХ століття Є. Олесницький стає послом до Галицького сейму (1900–1910 очолює українську фракцію в ньому). У 1907–1917 роках він стає послом до Віденського парламенту, активно виступаючи за проведення демократичної виборчої, земельної та освітньої реформ. Разом із членами української парламентарної делегації Є. Олесницький виступає на засіданнях за створення українського університету в Галичині.

Живучи з 1909 року у Львові, Є. Олесницький не полишає своїх видавничих проєктів. На початку ХХ століття він редагує «Часопис правничий», а пізніше – журнал «Зеркало».

Бурхлива громадська та професійна діяльність Євгена Олесницького стала предметом художнього узагальнення у романі І. Франка «Перехресні стежки», головний герой якого Євген Рафалович виписаний з Євгена Олесницького. Тим часом, як зазначав Михайло Мочульський, «герой цієї повісті має подвійне обличчя – Франкове і Франкового приятеля – покійного д-ра Євгена Олесницького, прегарного промовця, визначного адвоката й відомого громадського діяча. Коли поет малює громадську діяльність героя, виступає на сцену д-р Рафалович-Олесницький; коли

¹ Франко І. Львівський театр і нар. честь // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 348.

ж малює любовні переживання, бачимо на сцені автора «Зів'ялого листя»¹.

Відомий український діяч на еміграції Роман Чубатий писав, що «в особі д-ра Рафаловича у повісті «Перехресні стежки» він висвітлив громадську діяльність д-ра Євгена Олесницького в початках його адвокатської праці. Він (д-р Є. Олесницький) не раз з повним успіхом безкорисно боронив наших незрячих, темних селян від утисків з боку польських великих землевласників, жидівських лихварів або повітової адміністрації, що була в той час виключно в польських руках. Знову ж насильницькі події в панщизняні часи над нашими селянами, включно з нашими сільськими священиками, що змальовані в поемі «Панські жарти», стосуються одного з наших галицьких сіл»².

Є. Олесницький на початку ХХ ст. ініціював створення крайового господарсько-молочарського союзу «Маслосоюз» (1907) та реорганізації «Сільського господаря» у 1909 році, головою якого був у 1907–1917 рр.

Євген Олесницький на громадській, видавничій, освітній ниві Галичини – знакова постать, що вийшла з-під крила Івана Франка. У стосунках цих видатних людей як у дзеркалі відбилися дуже непрості стосунки галицьких діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Різним за масштабами є їх вклад в українську справу. І. Франко відійшов з життя у 1916 році, Є. Олесницький – у 1917. Зроблене ними дало добрі сходи у час національно-визвольних змагань 1918–1920 рр.

ІІІ. 8. Навколо Ольги Кобилянської

Серед багатьох аспектів наукового осмислення різних періодів у розвитку української літератури сучасний І. Франкові літературний процес був на першому місці. Можемо стверджувати, що саме українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. одержала у працях І. Франка найґрунтовніше найпрецизійніше осмислення. Для цього у вченого були всі підстави, адже на кінець ХІХ – початок ХХ ст.

¹ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Ів. Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 518–519.

² Чубатий Р. Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 764.

припадає найвищий розквіт літературознавчого таланту І. Франка. Інше питання, що саме в цей період українська література завдяки І. Франкові та його послідовникам набуває європейського звучання. Перший український журнал європейського рівня «Літературно-науковий вістник» (редактори І. Франко та М. Грушевський) (1898) започатковує нову еру в історії культурного життя України. Поза тим, що І. Франко говорить про важливе значення літератури для формування свідомого громадянина, важливим фактором загальнонаціонального розвитку є і літературознавство.

У надрукованій у перших номерах «Літературно-наукового вістника» розвідці «Із секретів поетичної творчості» (1898) І. Франко пише про три способи пізнання, що їх митці використовують для передавання своїх думок, почуттів: «Кожний, хто пише, чинить се в тім намірі, щоби піддати, сугестувати другим якісь думки, чуття, виображення, тільки що один уживає для сеї цілі поетичної форми, другий – наукової аргументації, третій – критики»¹.

Використовуючи засоби наукової аргументації, а водночас і критики, І. Франко на рубежі XIX–XX ст. виступає важливим інтерпретатором та поціновувачем тогочасного літературного процесу, формулюючи це у працях: «З останніх десятиліть XIX віку», «Южнорусская литература», «Принципи й безпринципність», «Старе й нове в українській літературі».

Перед літературно-критичним прочитанням літературного твору І. Франко ставить кілька завдань. «Вищим ступенем» літературної критики є, за І. Франком, обов'язкове і першочергове задоволення елементарних вимог «першого ступеня» (дати читачам уявлення про зміст книжки, уклад, мову і т. ін.). Другим його етапом було «критичне контролювання наведених у книжці фактів», а також «критична оцінка чи то її плану, тенденції, основних думок, чи нарешті поодиноких деталей»².

Виходячи з цих позицій, І. Франко оцінював українську літературу кінця XIX – початку XX ст. Цю літературу вчений розумів як

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 45.

² Див.: Франко І. Лист до редакції газети «Рада» в справі «Нарису історії української літератури» (З приводу рецензії). Львів, 13 липня 1910 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 379.

наявність у ній двох поколінь, з котрих старше представляло класичний реалізм другої половини XIX ст. (епічність, описовість, розлогість у характеристиці, певний етнографізм), а молодше прагнуло насамперед психологічного поглиблення реалізму, «вищої культури душі, розширення й уточнення нашого чуття і нашої вразливості»¹.

Змінюючи орієнтири в літературознавчому прочитанні твору, І. Франко звертав увагу крім змістовних і на формальні ознаки твору. Тим самим учений намагався піднести українську літературу до рівня світової.

Для літературної критики кінця XIX – початку XX ст. характерні публікації під такими назвами: «оповістка», «сильветка», «причини», «уваги», «розправа», «есей», «нотатки». Хоча назви цих літературно-критичних виступів не завжди мали чіткий термінологічний статус, Франкове прочитання сучасної йому літератури набуває наукового обґрунтування основних жанрів літературної критики, про які говоримо і сьогодні.

Літературно-критичне прочитання І. Франком нової хвилі в українській літературі теж характеризується жанровим розмаїттям. Крім оперативного жанру літературної критики – рецензії, для характеристики сучасного літературного процесу І. Франко використовував жанри статті (оглядової, проблемної, полемічної), літературного портрета тощо.

Представники молодшого покоління українських письменників вже не хотіли прислухатися до критиків, які, за словами О. Кобилянської, «хотять белетристику з грубою тенденцією, так щоби вже сам заголовок читачеві все розказував»². Полемізуючи зі статтею С. Єфремова «В поісках нової красоти», письменниця вважає, що вартісними є не лише героїні, які йдуть «в народ учителювати» і від начальства «грубості зносять», а «жіноцтво сидить в народних строях, з старосвітськими одеями і зітхає до місяченька»³, а особистість нового формату з її модерним поглядом на життя, становище жінки.

¹ Франко І. Старе й нове в українській літературі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 111.

² Кобилянська О. Листи // Кобилянська О. Збір. творів: У 5 т. – Київ: ДВХЛ, 1963. – Т. 5. – С. 522.

³ Там само.

Прагнення художньо осмислити життя в О. Кобилянської виявилось дуже рано. Та брак освіти, життєвого досвіду, складні обставини спричинилися до того, що її літературне «учнівство», як ні в кого з українських письменників, тривало дуже довго. По-різному поставилися критики до перших творів письменниці, та в одному зійшлися всі – у літературу ввійшов свіжий, непересічний талант. Такої високої оцінки була удостоєна О. Кобилянська від знаних літераторів того часу: М. Павлика, Лесі Українки, Осипа Маковея. Та особливого значення набув у цій справі голос І. Франка.

Особисте знайомство двох письменників відбулося у 1890 році, і відтоді починається творча співпраця, як і суперництво двох великих особистостей.

І. Франко в оглядових статтях характеризує творчість Ольги Кобилянської як приклад певних тенденцій в українській та європейській літературах. Водночас учений дає влучну характеристику авторській індивідуальності письменниці: «Она (О. Кобилянська – М. Г.) начала выводитъ в своих рассказах («Царівна», «Русалка», «Valse mélancolique») женские типы, стоящие выше своей среды и прокладывающие себе дорогу вне проторенной колеи. В своих мелких эскизах она пробовала подражать манере современных французских символистов и декадентов, рисовать туманные сцены и ни с чем живым не связанные фигуры. Вскоре ее талант вступил на более верный путь, и она дала ряд прелестных картин из буковинской природы и жизни тамошнего народа («Битва», «Некультурна», «За готар»), а также большой роман из крестьянской жизни «Земля», исполненный глубокой поэзии и рисующий потрясающую драму братоубийства из-за обладания землей»¹.

Жанр оглядової статті дав можливість І. Франкові побачити найсуттєвіші риси не тільки певного письменника, але й окремих його творів. Порівнюючи твори Осипа Маковея та Ольги Кобилянської, вчений зазначає, що набагато вище від творів О. Маковея треба «поставити «Царівну» Ольги Кобилянської, незважаючи на певну невдатність композиції. В усякім разі «Царівна» – це перша у нас повість, основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей. Це майстерна,

¹ Франко І. Южнорусская литература // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 160.

тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергійного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовний малюнок¹. Варто зауважити, що І. Франко мав у своєму розпорядженні перше видання повісті. Цікаво простежити жанрову номінацію згаданого твору у тогочасній критиці. Осип Маковей іменував твір повістю, Леся Українка вважала його великим психологічним романом. Сама ж Ольга Кобилянська визнала жанрову номінацію твору у листі до С. Смаль-Стоцького – «психологічна студія».

С. Павличко у книзі «Дискурс модернізму в українській літературі» звертає увагу на те, що в оцінках І. Франка немає жодної згадки про феміністичні твори, жіночі образи, жіночий голос оповідачки, ідейний зміст «Царівни», – дещо лицемірить І. Франко, – неясний. У ранніх творах тільки побут і природа заслуговують похвали.

Як редактор, вважає С. Павличко, І. Франко доклав багато зусиль, щоб контролювати цей зміст. Коли вчений у 1887 році допомагав Н. Кобринській та Олені Пчілці готувати до видання жіночий альманах, з його ініціативи «феміністична» повість (йдеться про оповідання «Вона вийшла заміж» – першу редакцію «Людини») була відхилена.

Е. Панчук у статті «Іван Франко і Буковина»² зазначав, що І. Франко користувався великою популярністю, і не випадково молода письменниця мріяла, можна вважати, напівінстинктивно, знайти зв'язок з найвидатнішим письменником того часу, попросити в нього поради, вислухати його думку про свою творчість. Автор статті схильний вважати, що І. Франко не відхилив від друку оповідання О. Кобилянської «Вона вийшла заміж», оскільки письменниця ніде про це не сказала. Цей факт для нас набуває особливого значення, оскільки згадана стаття написана за життя О. Кобилянської, а Е. Панчук – племінник письменниці та її помічник.

Визначаючи найосновніші риси української літератури кінця XIX ст., І. Франко стверджує, що ці риси нашої літератури цілком вписуються в загальноєвропейський літературний процес. Саме в

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 524.

² Див.: Панчук Е. Іван Франко і Буковина // Вільна Буковина. Літературно-художній альманах. – Чернівці, 1941. – С. 93–98.

цей час «на нашій літературній горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, сприкривши собі широкі малюнки зверхнього оточення, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики»¹.

Для І. Франка-критика новітня белетристика – філігранна робота, близька до музики. Така література дбає про форму, про мелодійність слова, про ритмічність малюнка. Новітнє красне письменство, на думку вченого, відкидаючи довгі періоди і складні речення, має замилювання до смілих і незвичайних порівнянь, уриваних речень, напівслів і тонких натяків.

Новітня хвиля української літератури прийшла до життя тоді, коли українська нація переживала різні суспільні катаклізми, як от: бездержавність, злидні, еміграція. Тому для літератури важливими були пошуки нових засобів художнього відображення дійсності, якими володіли М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, Марко Черемшина, В. Винниченко, Лесь Мартович та ін. Ці автори швидко зрозуміли, що «наївне, самоділкове писання банальних історій або віршів нині не поплачує. І письменники, і публіка тепер більше рафіновані. Двадцятилітня праця над збагаченням і очищенням мови, над виробленням літературної техніки не може пропасти марно, і жоден молодий письменник не може ігнорувати її»².

Для І. Франка зрозумілим є те, що українська інтелігенція не змогла захистити рідний народ від нужди, еміграції та визиску. Тому духовний лік народові мусить дати література і мистецтво. Рідне слово, за І. Франком, «блискотить багатством, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Русі, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільності зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфabetів,

¹ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 525.

² Там само. – С. 523.

то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилиевий і нетривкий витвір людського духу, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку»¹.

На рубежі XIX–XX ст. І. Франко радо вітає наймолодше покоління талановитих майстрів красного письменства. Ці митці, які проявили себе в останні роки XIX ст., шукали нових способів художньої думки у перші роки XX ст. Не завжди їм це вдавалося, адже література – це живий процес, де співіснують і художні шедеври, і пересічні полотна навіть у творчості одного автора. Так було і з літературними творами Наталі Кобринської та Ольги Кобилянської, які появились в останній рік XIX ст. Це зауважив І. Франко в оглядовій статті «Українська літ[ература] за 1899 рік».

У статті «Принципи і безпринципність» (1903) І. Франко дорікав С. Єфремову за звинувачення у безпринципності редакції «Літературно-наукового вістника». Нагадаємо, що С. Єфремов у статті «В поисках новой красоты» (1902) стверджував, що мистецтво має підтримувати «живое, бодрое настроение, которое является необходимым условием движения вперед». На його думку, українські письменники повинні передусім студіювати прояви соціального і громадського життя нашого народу, в першу чергу села. І. Франко вважав, що не можна вимагати від письменників старшого покоління новітніх методів художнього зображення, адже кожен має робити те, що може. «Хто має можливість студіювати громадське й соціальне життя, селян чи міщан, хай чинить се. А хто не має сеї можності? Хто, як ось прим[іром] пані Кобилянська, Гриневичева й інші, своїми заняттями, обов'язками, становищем прикований до тісної сфери хатніх справ, родинних чи яких інших вузько обмежених обов'язків, то що йому робити? Мовчати, чи брехати про соціальні та громадські відносини, яких він не знає або про які знає дуже мало та недокладно?»²

Характеризуючи риси нової літератури, яка, на відміну від старої (традиційної), оперувала соціологічними категоріями (війна, тиранія, розбійництво, фанатизм і т. ін.), новітня наука показала,

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 527–528.

² Франко І. Принципи і безпринципність // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 34. – С. 361.

що ці категорії «безмірно зложені і вказала їх складники – фізичні, незалежні від людської волі, і психічні, знов-таки почасти свідомі, почасти несвідомі, індивідуальні й масові. За показом науки пішла й новіша література і побачила одну із своїх головних задач у психологічному аналізі соціальних явищ, у тому – сказати б – як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії. Се було відкриття нового, безмежно широкого світу, в якому було багато простору для найрізніших талантів, для очей і умів найрізнішої конструкції»¹.

Як висновок І. Франко вважав, що значення нової хвилі сучасної літератури полягає в глибині та тонкощах психологічного аналізу, у вияві найпотаємніших глибин людської душі, а не у громадському соціологічному аналізі, який видно неозброєним оком.

Водночас Ольга Кобилянська не в усьому погоджувалася з І. Франком. За офіційним «дорогий метре» крилася певна дистанція, а то й критицизм. Адже авторитетами для себе письменниця вибрала німців, які не потребували реклами, а їхні твори вражали багатством матеріалу, зрештою, вони приймали твори письменниці. Звертаючись до німців, вона не відверталась від русинів. Своєю заслугою вона вважала те, що її герої витиснули вже, або бодай звернуть на себе увагу русинів, щоб побіч дотеперішніх Марусь, Ганусь, Катрусь з'явилися жінки, які можуть стати на рівень жінок європейського характеру, а не обов'язково галицько-руського. Тому письменниця стверджувала, що критика не особливо впливає на неї, і вона буде писати так, як наказує їй голос її вдачі.

У статті «Старе й нове в сучасній українській літературі» І. Франко, полемізуючи з С. Русовою з приводу оцінки сучасного літературного процесу, знову повертається до розмежування старих і нових тенденцій у літературі. Якщо письменники старшого покоління (Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький) у своїх творах змальовували зовнішній світ – природу, економічні та громадські зв'язки, то представники нового покоління українських письменників ішли «зовсім противною дорогою: вони, так сказати, відразу засідають у душі свої героїв і нею, мов магичною лампою, освічують усе окру-

¹ Франко І. Принципи і безпринципність // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 34. – С. 363.

ження. Властиво, те оточення само собою їм мало інтересне і вони звертають на нього увагу лиш тоді й остільки, коли й оскільки на нього падуть чуттєві рефлекси тої душі, яку вони беруться малювати. Відси брак довгих описів та трактатів у їх творах і та переможна хвиля ліризму, що розлита в них»¹.

До цієї когорти письменників критик зарахував М. Коцюбинського, О. Кобилянську, М. Мартовича і, особливо, В. Стефаніка. Ліризм у творах цих письменників не є суб'єктивним, навпаки – молодше покоління українських літераторів далеко об'єктивніше від давніх оповідачів, бо за героями своїх творів «вони щезають зовсім, а властиво переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима. Се найвищий тріумф поетичної техніки, а, властиво, ні, се вже не техніка, се спеціальна душевна організація тих авторів, виплід високої культури людської душі»².

Оцінку творчості Ольги Кобилянської знаходимо і в оглядових статтях І. Франка, і в листах письменника до європейських інтелектуалів того часу. Власне, у листі до Ватрослава Ягича від 8.11.1905 р. характеристика творчості буковинської письменниці була найпрецизійнішою. Видатний славіст, професор Віденського університету, промотор докторської дисертації І. Франка у листі до українського письменника від 16.10.1905 р. просить дати свою (Франкову – М. Г.) оцінку творчості Ольги Кобилянської з нагоди висунення її на здобуття австрійської літературної премії. Авторитет у літературних справах Австро-Угорщини – В. Ягич писав: «Ні на хвилину не сумніваюся, що повинен її (Ольгу Кобилянську – М. Г.) гаряче рекомендувати тому, що не маю часу прочитати її новели, романи, нариси, правда, дещо прочитав тут і там, але бракує мені узагальнюючого погляду на її творчі досягнення, буду Вам дуже зобов'язаний, якщо зволите подати мені цілком коротку характеристику письменниці, яку міг би використати у своєму повідомленні, причому, розуміється, назву Ваше ім'я, тому що я не привик наряджати в чуже пір'я»³.

¹ Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 108.

² Там само.

³ Ягич В. Лист до І. Франка від 16.10.1905 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 569.

У відповідь на лист віденського професора І. Франко детально характеризує еволюцію творчості Ольги Кобилянської як письменниці. Адресант наголошує, що письменниця походила з українців-службовців, хоча виховувалася в німецькому дусі під впливом творів Бірх-Пфейфера і Марліт з їхньою фальшиво сентиментальною манерою розповіді. Серед інших авторів, які мали незначний вплив на письменницю, були Якобсен та Ніцше. У творах малої епічної форми в 1895–1898 рр. письменниця, як вказує І. Франко, завоювала собі багато прихильників серед української молоді, а завдяки перекладам стала широко відома у європейському німецькомовному світі.

У творах Ольги Кобилянської «Битва», «Русалка», «Некультурна» ніжно й оригінально зображено природу і побут буковинців. Такі ж риси художньої майстерності проступають у малих нарисах, де зустрічаємо, однак, чимало неприродного, дрібного, претензійного. Ці ж хиби, на думку І. Франка, притаманні і першому більшому роману Ольги Кобилянської «Царівна». Вчений закидав авторці певне багатослів'я, мало продумане змалювання образів, невиразний ідейний зміст. Зате значно продуманішим, як вважав дослідник, був роман «Земля» (1902), в якому О. Кобилянська найповніше виявила риси свого таланту (тонко задумана композиція, чітка окресленість персонажів). Незважаючи на те, що в творі «письменниця не виходить за вузькі межі одного села, щоб дати широку картину культурного рівня буковинського народу, то все ж цілість проїнята таким емоційним настроєм, що це надає «Землі» особливого чару»¹. Порівнюючи з нарисами та оповіданнями Юрія Федьковича, І. Франко вважав, що проза Ольги Кобилянської була значним кроком вперед у розвитку української літератури на Буковині. Лист І. Франка до В. Ягича є яскравим зразком епістолярної літературної критики, яка мала особливе значення української літератури у європейських країнах. Водночас цей лист був виявом Франкової прогностичної функції у літературі. Зокрема, І. Франко наголошував на подальших шляхах розвитку творчості О. Кобилянської.

На початку ХХ ст. О. Кобилянська надрукувала кілька нарисів, «в яких не до кінця продумана символіка пов'язувалася з чу-

¹ Франко І. Лист до В. Ягича від 8.11.1905 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 282.

дово схопленими з життя деталями, однак стилістичні прикраси іноді затемнювали частково або й повністю провідні думки цих творів»¹.

Рекомендуючи Ольгу Кобилянську для здобуття австрійської літературної премії, І. Франко писав, що письменниця є «визначним явищем в українській новітній літературі». Найвидатнішою заслугою її творчості є уникнення всякого шаблону. Як підсумок свого епістолярного реферату про творчість письменниці І. Франко зазначав: «Серед українських письменниць вона (О. Кобилянська – М. Г.) не має суперниць в жанрі новели й роману, а її роман «Земля», крім літературної та мовної вартості, матиме тривале значення ще й як документ способу мислення нашого народу в час теперішнього важкого лихоліття»².

Завдяки цьому листу за підтримки В. Ягича О.Кобилянська отримала літературну премію. У статті «Маніфест «Молодої музи» І. Франко писав про це: «...На підставі мого реферату, приватно написаного для проф. Ягича (по його просьбі), вона [О. Кобилянська] одержала австрійську літературну премію...»³

Таким чином, творчість О. Кобилянської на початку ХХ ст. стала явищем не лише загальноукраїнського, але й загальноєвропейського масштабу. Роль літературної критики, передусім могутнього таланту І. Франка, в цьому процесі була визначальною.

¹ Франко І. Лист до В. Ягича від 8.11.1905 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 282.

² Там само.

³ Франко І. Маніфест «Молодої музи» // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 37. – С. 414.

IV. ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

IV. 1. «І ми в Європі»

(Іван Франко і європейський цивілізаційний вибір України)

У 1896 році в журналі «Житте і слово» Іван Франко надрукував статтю «І ми в Європі», в якій розповідав про святкове зібрання в Угорській Академії наук, де була відкрита кімната, присвячена пам'яті великого європейця, генія німецького народу Йогана Вольфганга Гете. Президент Академії граф Зізі стверджував: «Надіємось, що тепер Європа, бачачи, як ми шануємо пам'ять її великого генія, перестане поприкати нас національною нетерплячістю та шовінізмом»¹.

І. Франко у згаданій статті переконливо показав, що слова Зізі про європейськість угорської верхівки далеко відійшли від правди. Особливо це стосується ставлення угорців до українсько-руського народу, «що був живим огником у сім'ї європейських народів і діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці ще в ту пору, коли предки нинішніх мадяр були пострахом Західної Європи і нищителями її культури, як члени народу, що, висунений долею на саму окраїну Європи, своїми грудьми заступав її як міг перед навалами азіатських варварів і в тій довговіковій боротьбі втратив усе, окрім почуття своєї єдності, окрім своєї національної вдачі, як і свого кровного зв'язку з європейським цивілізованим світом...»²

Для І. Франка 500 тисяч русинів, які жили в угорській короні, були близькими і «з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони – частина того українсько-руського народу, що заселяє східну частину Галичини і полудневу частину Росії і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ»³.

Належність українського народу до певного державного утворення чи протекторату аж ніяк не означало підкорення його аж до колоніального статусу.

Як вказують сучасні дослідники, східна територія Австро-Угорщини та західні провінції Російської імперії були поліетнічним пограниччям, яке передбачало неминуче формування однієї нації за

¹ Франко І. І ми в Європі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 339.

² Там само. – С. 340.

³ Там само.

рахунок інших. «У цьому переконує історичний досвід формування модерної української нації, що руйнувала водночас і російський, і польський національні проекти. Повз увагу більшості дослідників проходить факт, що необхідною умовою творення модерних націй у цьому регіоні було руйнування старих сакральних спільнот, таких, як свята Русь»¹. Додамо, що західним українцям доводилося руйнувати міфи святого Стефана, вічної польської корони, боярської Румунії.

І. Франко добре розумів, що належність до певної держави цілком не дає підстав прагнути до культурної автономії: «Ми не маємо нічого проти того, щоби наші угро-руські брати були добрими угорськими патріотами. Своїм осідком, економічними і культурними інтересами вони тісно зв'язані з Угорщиною, і ми розуміємо добре, що ми не в силі розірвати той зв'язок, бо він природний, впливає з географічного їх положення. Та проте ми думаємо, що вони мають бути свідомими русинами, бути живою і діяльною частиною тої нації, до котрої належать своїм походженням, своєю історичною і духовою традицією»².

Шовіністична політика угорців, що її проводила Австро-Угорська монархія стосовно русинів Закарпаття, цілком не співпадала з позицією наукових кіл Будапешта, для яких істина була найважливішою. На замовлення професора Будапештського університету Оскара Ашбота І. Франко написав статтю про українську літературу для угорської енциклопедії світової літератури. Ця стаття І. Франка під титулом «Українці» широко представила новітню українську літературу в усіх регіональних відмінностях. Тут автор звернув увагу на відмінності української літератури на Наддніпрянщині, в Галичині та так званій Угорській Русі. «Угорсько-руська література щодо цього (відображення тогочасного життя на Закарпатті – М. Г.) не виявила представників, вартих уваги. Нещаслива хвиля московіфільства, піднята вже нині покійним Адольфом Добрянським, відгородила місцеву інтелігенцію від єдиного джерела життєспроможної літератури – народного життя»³.

¹ Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко і його спільнота. – К.: Критика, 2006. – С. 42.

² Франко І. І ми в Європі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 350.

³ Франко І. Українці // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 193.

Вибір європейського шляху розвитку для України зумовлений був на той час найбільшими інтелектуалами України: Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Михайлом Грушевським. Живучи в багатонаціональній Австро-Угорській імперії, І. Франко чи не найбільше сприяв європейському цивілізаційному вибору України. Вчений вважав, що в тих надзвичайно складних умовах цей вибір може проявлятися насамперед через культуру, літературу, мистецтво.

Після захисту докторату у Віденському університеті І. Франко став активним учасником культурного життя Відня, а також і країн Європи.

Після створення у 1898 році «Літературно-наукового вістника» осмислення української літератури на тлі інших, європейських та німецькомовних видань стало важливою складовою міркувань ученого. В одній із перших статей у цьому часописі «Інтернаціоналізм і націоналізм у літературі» І. Франко писав: «Кожний чільний сучасний письменник – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець, – являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт, намагається ввіссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань. Тільки той письменник може нині мати якусь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якусь своє слово в тих великих питаннях, що ворушать її душею, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі»¹.

Літературознавчі статті І. Франка мали проєвропейське спрямування у тому сенсі, що вчений крім досліджень про українську літературу писав статті про інші слов'янські літератури (польську, російську, чеську, болгарську та ін.) і намагався показати проблематику цих літератур, які були близькі українцям і за ментальністю, і за способом бачення.

Польський літературознавець М. Купльовський писав: «Франко працював ціле життя в етногенезі, де перехрещувалися, проникали

¹ Франко І. Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 34.

і взаємно збагачувалися паростки культури польської, української і європейської, а з уваги на близьке сусідство також російської, чеської, словацької, не кажучи вже про австро-угорську. Таке становище спричиняло в ньому переконання, що елементи національні і інтернаціональні не мають між собою суперечностей¹.

Європейські тенденції у літературознавчих працях І. Франка того часу яскраво проступають у популярних статтях, зокрема на сторінках чеського видання «Slovanski přehled» (редактор Адольф Черні – Ян Рокіта). Як знаний авторитетний дослідник літератури, І. Франко надрукував на сторінках цього журналу низку оглядів української літератури, а в листах до редактора висловив свої міркування щодо редакційної політики.

Російська імперія пригнічувала національності, які її населяли. Невідрадне становище української літератури наприкінці XIX ст. окреслене І. Франком дуже рельєфно: «Хто хоче зрозуміти стан і духовність української літературної традиції, той повинен мати на увазі, що вона пригнічена дуже неприродними обставинами: хоч українців близько 30 мільйонів (3 мільйони у Галичині і на Буковині, півмільйона в Угорщині та близько 27 мільйонів у Росії), вони можуть лише в Галичині та на Буковині користуватися своєю мовою в установах, судах, школах та пресі, але й тут на їхньому шляху стають перешкоди та обмеження»².

Відсутність на підросійській Україні української мови у судочинстві, освіті, науці була свідченням того, що багатомільйонний народ у центрі Європи був позбавлений елементарних громадянських прав. Учений зробив невідрадний висновок: «Отже те, що ми називаємо українською літературою, слід вважати літературою всього лише одної десятини українського народу – ба навіть не десятої. Правда, в галицьких журналах і видавництвах друкують свої твори письменники зі східної України, але це розрада дуже сумна. По-перше, через те, що кожного письменника краще розуміє його найближче оточення, з духовного життя якого він черпає силу і енергію до подальшої праці, а цього якраз українським письмен-

¹ Kuplowski M. Iwan Franko a literatura polska // Іван Франко і світова культура. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 111.

² Франко І. Українська література за 1898 рік // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 32. – С. 8.

никам у Росії не вистачає. Вони змушені жити і працювати або самотньо, або в дуже вузьких рамках, і це має дуже шкідливий вплив на весь розвиток їхньої творчості»¹.

Європейський цивілізаційний вибір І. Франка пов'язаний з тим, що деякі російські шовіністичні діячі категорично виступали проти української мови не лише в художній творчості, але й проти української наукової мови. Так, київський професор Г. Флоринський у статті «Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки высшей образованности» («Киевлянин», 1899; передрук у журналі «Галичанин», 1900) тенденційно трактував значення української мови у науці. На думку автора, українську мову в наукових текстах взагалі не варто вживати.

І. Франко у бібліографічній замітці «Schöne Seelen finden sich» («Гарні душі себе знаходять») стверджував, що шовіністичні ідеї Т. Флоринського щодо непридатності української мови для науки підхопив краківський часопис «Czas», посилаючись на ідеї Т. Флоринського, цього обрусителя всіх національностей. На сторінках краківського видання була висловлена думка, що претензії галицьких русинів на самостійний і повний розвиток руської народності, в тому числі і творення свого університету, розвиток наукової і освітньої діяльності є смішними. І. Франко з цього приводу писав, що «для нас цікаво з культурно-історичного погляду сконстатувати симпатичний вузол, що сполучає в одну душу московського обрусителя, галицького москвофіла і краківського «правительствующого» станьчика»² (станьчики – партія краківських консерваторів, що виступали проти задоволення політичних і культурних вимог українського населення Галичини).

Та чи не найбільше європейський цивілізаційний вибір відчувається у творах І. Франка (художніх, наукових та публіцистичних), друкованих на сторінках віденських, мюнхенських, берлінських, краківських, варшавських, московських періодичних видань.

Відомо, що І. Франко писав свої твори, крім української, ще й німецькою, польською, російською мовами. Через літературу

¹ Франко І. Українська література за 1898 рік // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 32. – С. 8.

² Франко І. Schöne Seelen finden sich // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 32. – С. 43.

вчений намагався довести, що Україна є частиною європейської цивілізації. Зрозуміло, що у Франка не знайдемо гасел, які пізніше прозвучали у М. Хвильового: «Геть від Москви» або «Європа чи Просвіта». У цьому випадку М. Хвильовий вважав, що елементарні просвітні ідеї українців, започатковані культурно-освітньою організацією «Просвіта», у другій половині XIX ст., стали гальмом для цивілізаційного поступу України. І. Франко своєю працею, насамперед літературною, через посередництво основних європейських мов, передусім німецької, наближав українську літературу до Європи.

З 1892 року почалась активна праця І. Франка з австрійськими та німецькими науковими й літературними виданнями. Крім широковідомого тижневика «Die Zeit», І. Франко активно співпрацював з науковими журналами «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», «Die Wage», «Die Arbeiter Zeitung», «Neue Revue», «X-Strahlen», «Aus fremden Zungen», «Allgemeine Zeitung».

Цивілізаційний поступ України, вважав І. Франко, пов'язаний з європейським прогресом, з поступом усього людства: «Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні й духові сили всіх людей на світ; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав уже великий німецький поет і вчений Йоганн Гете, а то голод і любов. Голод – се значить матеріальні і духові потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми»¹.

Інша ситуація була в Росії. На жаль, російська бюрократія на початку XX ст. зробила все, щоб заслати свою інтелігенцію до сибірських снігів, простий люд довести до нечуваного зубожіння. Українці, на думку І. Франка, не можуть орієнтуватись на Росію, що осоромилася бездумною системою русифікації в Польщі й Литві, заборонаю української мови. Росія «стіснила до краю російські університети, витиснувши з них всі найкращі талановиті вчительські сили, довела до абсурду середнє шкільництво, звела на найнижчий

¹ Франко І. Що таке поступ? // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 346.

ступінь людovu школу, віддавши її в руки попів, здеморалізувала судівництво, одним словом – підточила і підірвала в ім'я своєї полотняної благонадьожності всі ті основи, на яких може стояти й розвиватися державне життя»¹.

Європейський цивілізаційний вибір України на початку ХХ ст. для І. Франка пов'язаний з утвердженням загальнодемократичних принципів співжиття у суспільстві. На жаль, багатовікова неволя, в якій перебувала Україна, призвела українців до притуплення почуття національної гідності. Тому на відміну від інших народів наш цивілізаційний поступ має свої особливості. Про це І. Франко писав у філософських, публіцистичних працях на початку ХХ ст. У філософському діалозі «На склоні віку (Розмова вночі перед Новим роком 1901)» письменник звернув увагу на те, що пригноблена нація інколи мусить використовувати ідеї національної винятковості. Тут поет і філософ вклав в уста Іларіона глибокі слова: «Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить; от тимто, любі мої, я, як не лякаюся хвиливого вибування мілітаризму при кінці ХХ віку...»²

Для І. Франка популяризація української літератури серед російськомовного читача була однією з пріоритетних. В енциклопедичній статті «Южнорусская литература», друкованій на сторінках російськомовного енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, автор дав влучну характеристику не лише постатям видатних класиків української літератури першої половини ХІХ ст., але й своїх сучасників. Також вчений уперше вказав на паростки нової української літератури, що витворювалася на той час серед українських емігрантів на американському континенті (США, Канада, Бразилія).

¹ Франко І. Подуви весни в Росії // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 45 – С. 354.

² Франко І. На склоні віку // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 291.

Європейський цивілізаційний вибір України для І. Франка був не менше пов'язаний з перекладами творів української літератури чужими мовами. Питання, яке ставив перед собою І. Франко понад сотню років тому, з новою силою постає перед нашими сучасниками.

У статті «Переклади українських творів» (1900) учений аналізував переклади В. Стефаника на різні мови (російську, польську, чеську, німецьку). Автор наголошував, що німецький переклад у пражському виданні «Politik» має низку позитивних рис, як і хиб, пов'язаних з тим, що перекладач не чітко розуміє особливості ментальності українців. Невідомий перекладач, писав І. Франко, «ставить нашого письменника дуже високо; жаль тільки, що сам він у тій характеристиці, особливо в її початку, де говорить про саме життя, змальоване Стефаником, замість дійсної характеристики дав в'язку фраз, котрі не тільки не говорять нічого конкретного, але ще до того про життя і психологію нашого народу дають найфальшивіше поняття»¹.

На особливу увагу в контексті розмови про європейський цивілізаційний вибір України заслуговують статті І. Франка про польсько-українські літературні зв'язки. Майстерність ученого-літературознавця полягала у тому, що І. Франко-критик однією звучною метафорою може досягти того ефекту, якого професійний літературознавець може досягати за допомогою кількох логічних операцій. У статті «Шевченко – ляхам» дослідник писав, що братання двох народів, з'єднаних і поєднаних тисячолітньою історією, є наче будовою моста між двома берегами ріки. «Коли наш міст має бути порядний і тривкий, мусять наші береги вперед бути виразні, сухі, тверді і міцні, бо інакше наш міст буде опертий на багні і пропаде. І коли люди нетерпеливі або нетямущі, або злої волі з тамтого берега з докором або з приманою гукають нам «Брат! Брат!» – не забуваймо завсіди відповісти їм нашою приповідкою: «Брат братом, а бриндза за гроші»².

Особливо цінними були думки І. Франка щодо німецькомовних перекладів Тараса Шевченка, які іноді за незвичайною простотою

¹ Франко І. Переклади українських творів // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 32. – С. 47–48.

² Франко І. Шевченко – ляхам // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 183.

Шевченкового вислову, його мальовничістю та натуральністю вдавалися до механічного відтворення українського вірша, що у підсумку далеко відходило від українського оригіналу.

Цивілізаційний вибір України І. Франко бачив у європейській сім'ї народів. У цьому виборі роль української літератури є визначальною. Тісно співпрацюючи з німецькими, австрійськими, англійськими, російськими, польськими, чеськими, сербськими, угорськими та іншими науковими й літературними виданнями, І. Франко серед своїх сучасників найбільше спричинився до популяризації української літератури у світі. Погляди І. Франка і його методи цієї роботи не втратили своєї актуальності й сьогодні. І. Франко у своїх працях розглядав Україну у європейському цивілізаційному просторі, а українську літературу трактував як ланку загальноєвропейського літературного процесу.

IV. 2. Іван Франко і українське питання на сторінках віденських періодичних видань кінця XIX – початку XX ст.

Бездержавний статус української нації у кінці XIX – на початку XX ст. не сприяв утвердженню українського народу серед усіх цивілізованих народів Європи. Тільки завдяки значним зусиллям небагатьох українських інтелектуалів ця праця у кінці XIX – на початку XX ст. набула ознак планомірного поступу. Михайло Драгоманов, Федір Вовк, Іван Франко, Михайло Грушевський – постаті, які внесли найбільший вклад у цю надзвичайно потрібну працю.

Вперше питання про проблеми життя народу в самому центрі Європи, позбавленого елементарних прав, порушив Михайло Драгоманов у листі, надісланому на літературний конгрес у Парижі (керівники В. Гюго та І. Тургенєв) під назвою «Література українська, поскрибована урядом російським» (1876).

Представити український народ перед усією цивілізованою Європою – таке завдання поставив перед собою І. Франко у 90-х роках XIX ст. Намір захистити докторську дисертацію у Відні для І. Франка не був самоціллю, а передусім мав служити знайомству з віденською інтелектуальною елітою для популяризації свого народу, його економіки, культури, літератури.

На одному із семінарів В. Ягича у Відні зійшлися видатні учні з усієї Європи. Зустріч відбулася в неофіційній атмосфері. «Ягич був дуже веселий і говорив пару разів промови. Крім нього, були: проф. Їречек, проф. Краль із Празького університету, багато хорватів. При кінці прийшов проф. Крумбахер з Мюнхена, автор історії візантійської літератури, котрий розмовляв зі мною про Варлаама і Йоасафа і обіцяв прислати мені працю свого товариша Е. Куна про сю тему. Промов було багато, між іншим і мене заставили говорити по-малоруськи»¹.

Зрештою, І. Франко писав свої твори, крім української, ще й німецькою, польською, російською мовами. Але ствердимо, що за допомогою цих мов І. Франко в першу чергу робив усе для популяризації українства у всій Європі.

Оскільки тема нашої розвідки стосується участі І. Франка у обговоренні українського питання на сторінках віденської періодики, то звернемо увагу, що тема «І. Франко і Відень» уже була предметом наукових пошуків таких дослідників, як М. Якубець², Г. Витженс³, Я. Грицак⁴, С. Сімонек⁵, Л. Рудницький⁶, М. Гнатюк⁷ та ін. З усього комплексу проблем, пов'язаних з неодноразовим перебуванням Івана Франка у Відні, хочемо звернути увагу на обговоренні письменником і вченим українського питання на сторінках віденських періодичних видань.

¹ Франко І. Лист до О. Франко від 28.05.1893 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 402.

² Jakobiec M. Iwan Franko i Vatroslaw Jagić // *Slawia Orientalis VIII* / 2–3/1959. – S. 67–90.

³ Wyrzens G. Zum literarischen Schaffen Frankos in deutscher Sprache // Іван Франко і світова культура. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 51–59.

⁴ Wyrzens G. Iwan Franko als Student und Doktor der Wiener Universität // *Wiener slawisches Jahrbuch*. 8/1960.

⁵ Грицак Я. Франко у Відні // Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – С. 9–29.

⁶ Simonek S. Ivan Franko und die «Moloda Muza». – Weimar, Wien, 1997.

⁷ Рудницький Л. Образ Галичини у німецькомовних творах Івана Франка // Рудницький Л. Світовий код українського письменства. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 74–83.

⁸ Гнатюк М. Посол духовної України в Європі. Іван Франко, Г. Брандес, Б. Бйорнсон та інші... // День. – 2011. – 22 квітня.

У контексті обговорюваної проблеми зазначимо виданий ще у 1863 році збірник «Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine» (Akademie Verlag, Berlin, 1963). Укладачі цього видання Е. Вінтер та П. Кірхнер у співпраці з О. Білецьким та С. Бассом зробили найбільше для представлення німецькомовних творів І. Франка. Упорядники залучили до видання і ті німецькомовні матеріали, які залишилися в рукописах письменника і не були надруковані на сторінках німецьких видань. На жаль, на сторінках збірника немає статті «Поет зради», хоча матеріали листування власника часопису «Die Zeit» І. Зінгера у справі статті про А. Міцкевича вміщені у збірнику.

У рамках підготовки до 160-річного ювілею Івана Франка кафедра міжкультурної комунікації Львівського національного університету ім. І. Франка у співпраці з Інститутом славістики Віденського університету під керівництвом проф. Алли Паславської та Алоїза Вольдана видали антологію німецькомовних творів Івана Франка під назвою: «Vivere memento». – Lwiw: Klasyka, 2016.

З 1892 р. розпочалася активна співпраця І. Франка з австрійськими та німецькими періодичними виданнями. Крім широковідомого тижневика «Die Zeit», І. Франко активно співпрацював з часописами «Österreichische Rundschau», «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», «die Wage», «die Arbeiter-Zeitung», «Neue Revue», «X-Strahlen», «Auf fremden Zungen», мюнхенською «Allgemeine Zeitung» та ін.

Л. Рудницький зазначає, що «І. Франко до деякої міри й у певному контексті почувався австрійцем, і тому в нього було бажання збагатити австрійський народ та австрійську культуру доробком свого розуму і духу. По-друге, німецькомовні журнали й часописи, як і контакти у Відні з різними австрійськими культуртрегерами були для І. Франка важливим форумом, де він завдяки своїм здібностям міг обстоювати права українців і ширити правду про Україну»¹. Нам здається, що така думка потребує уточнення. І. Франко почувався передусім українцем, водночас громадянином Австро-

¹ Рудницький Л. Іван Франко й австрійський культурний простір: вплив середовища на творчість поета // Рудницький Л. Світовий код українського письменства. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 39.

Угорської держави, ліберальна політика якої сприяла розвитку української культури в Галичині.

Присутність І. Франка на культурній мапі Відня останнього десятиріччя XIX – початку XX ст., активна участь в обговоренні українських питань окреслює три основні теми:

А) участь І. Франка у науковому та літературному житті Віденського університету, його співпраця з такими видатними діячами віденського інтелектуального життя, як В. Ягич, Й. Їречек, Т. Масарик, А. Черни; деякі з них були (Т. Масарик та А. Черни) тоді ще студентами Віденського університету;

Б) праця І. Франка у віденських часописах як автора низки художніх, публіцистичних, фольклорних творів та етнографічних і літературно-критичних статей;

В) співпраця письменника і вченого з українською студентською організацією Відня «Січ», яка до 20-річного ювілею у 1890 році іменувала І. Франка своїм почесним членом.

На сторінках віденських видань І. Франко опублікував переклади українських народних пісень для журналу «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», серед них: переклад і коментар під назвою «Найстаріша руська народна пісня» («Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Н. ½, Wien, 1907, s. 27–32); стаття «Галицький селянський страйк у народних піснях // Die Sonntags-Zeit (№ 1049, «Zeit», 27.08.1905). Зауважимо, що І. Франко рецензував окремі українські етнографічні матеріали. Зокрема, він був автором рецензії на працю Володимира Шухевича «Гуцульщина» («Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Н. 5, Wien, 1902, s. 199–214).

Особливо приязні стосунки склалися у І. Франка з Віктором Адлером, редактором газети «Die Zeit». Про це писав Микола Вороний, який зустрів їх у самому центрі Відня, звідки вони втрійку пішли до помешкання австрійського публіциста десь біля Stephansplatz. М. Вороний був здивований, коли І. Франко, знайомлячи його з господарем, «важким і грубим німцем, з типовою фізіономією віденського бюргера, сказав: «Віктор Адлер...» і далі: «Незабаром між ним (І. Франком – М. Г.) і Адлером виникла гаряча принципіальна дискусія з нагоди приїзду до Відня галицької селянської делегації, з якою нечемно повівся тоді на аудієнції імператор Франц-Йосиф,

що, не дослухавши скарги селян на кривди і насильства на виборах до Галицького сейму, обернувся задом, буркнув adieu і вийшов. Дискусія розгорілась. Франко аграрний соціаліст, представник радикальної селянської партії, зчепився з соціал-демократом, ватажком міського пролетаріату Адлером. І це був дійсно цікавий двобій. Правда, я, *ukrainischer Dichter*, як відрекомендував мене Франко, розумів у їхній дискусії не все, бо ще негаразд знав німецьку мову, та до того ж як поет захопився чимсь іншим. Мене запалив той святий огонь, що так і бив з цілої постаті, з блискучих очей і з палкої, дзвінкої мови І. Франка»¹.

Співпрацюючи з часописом «Die Zeit», І. Франко як письменник-белетрист контактував із відомим у віденських колах критиком, співробітником газети Германом Баром.

Ставлення І. Франка до Г. Бара було неоднозначним. З одного боку, публікації І. Франка в газеті «Die Zeit» залежали від позиції Г. Бара. З іншого, І. Франко різко виступав проти естетичних позицій критика. «Суб'єктивна, безпринципна і ненаукова критика доведена у нього (Германа Бара – М. Г.) до того, що робиться виразом капризу, вибухом ліричного чуття, а не жадним тверезим, розумно умотивованим осудом. «Зухвальством видалось би мені, – пише він про Верлена, – моїм дрібним розумом обняти сього величного. Ми повинні глибоко хилитися перед ним і дякувати, що він був на світі». А тим часом в приватній розмові сей сам Бар признає, що Верлен був нікчемний чоловік і що між його віршами більшіна – сміття, а тільки дещо має на собі печать генія. Чим же ж буде його «критика», як не надуживанням шумних слів та ліричних зворотів для одурення читача»².

Від позиції літературного редактора часопису «Die Zeit» залежала публікація творів І. Франка на сторінках цього популярного видання. Часопис радше друкував публіцистичні чи літературно-критичні статті І. Франка. Важче було з художніми творами. Не були надруковані з різних причин пропоновані письменником для «Die Zeit» белетристичні твори «Для домашнього вогнища»,

¹ Вороний М. Перші зустрічі з Іваном Франком // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 286.

² Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 49.

«*Voas constrictor*». Зрештою, і дискусія Г. Бара з І. Франком з приводу розуміння художнього твору як дзеркала життя призвела до того, що Г. Бар у листі до І. Франка від 10 червня 1897 р. писав, що художній твір – це одне, а погляди автора на той чи інший мотив, який став предметом узагальнення, – цілком інше. Що стосувалося підходу І. Франка до трактування польського поета А. Міцкевича як того, хто опоетизовує зраду, то в цьому випадку – це не цілком однозначно. «Ви маєте зрозуміти, що те, що одному може здатися естетичним, для іншого може бути морально відразливим. «Зрада» є проблемою великої естетичної привабливості, котрій можна присвятити все своє життя, не стаючи від цього зрадником»¹. Врешті, нагадування Г. Бара були для І. Франка не новиною, оскільки у своїх літературно-критичних статтях він сам неодноразово говорив про різницю між художнім твором і життєвим матеріалом.

Ще одна історія, пов'язана з поглядом українця на проблеми польської літератури, базувалася на ідеях відомого данського літературознавця Георга Брандеса. 1898 року Г. Брандес відвідав Львів, де виступив з лекціями про основні шляхи розвитку європейських літератур. На запрошення українських інтелектуалів І. Франка та М. Грушевського відвідати засідання Наукового товариства імені Шевченка він відповів відмовою. Вирішальну роль у цьому відіграла стаття І. Франка «*Ein Dichter des Verrastes*» («Поет зради»), надрукована у травні 1897 року у віденському часописі «*Die Zeit*», в якій український вчений виводив мотив зради у творах А. Міцкевича «Конрад Валленрод», «Гражина», «Пан Тадеуш» та інших праць Г. Брандеса. У статті І. Франко зазначав: «Вже Єжи Брандес у статті «Польський романтизм» влучно підмітив один з головних мотивів у творчості найбільших польських поетів Міцкевича і Словацького. Простими й зрозумілими словами він визнав цей мотив як «звеличування обману або нападу зненацька». І мене дуже здивувало, що жоден поляк не запротестував проти цих слів. Як же так? Міцкевич втіленням національного генія, апостолом найчистішої людяності й найвищого ідеалізму, –

¹ Franko, I. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882–1915. – Berlin. – E. Winter und P. Kirchner (Herausg.), 1963. – S. 470.

і раптом – «звеличення обману»! І це говорить митець критики, приятель поляків! І коли вони не запротестували проти цього, якщо вони не приставили до ганебного стовпа цього Брандеса як осквернителя їхньої національної святині, в такому разі і я насмілюсь висловити кілька еретичних думок, які засіли в моїй голові ще з гімназійних часів»¹.

Незважаючи на те, що Г. Брандес одним із перших у Європі розкрив цю надзвичайно дразливу для польської суспільності тему, польська інтелектуальна еліта неодноразово запрошувала його для читання лекцій в університетах і зокрема до Львова у 1898 році.

Контраверсійна стаття І. Франка стала приводом до того, що поляки Галичини намагалися налаштувати данського вченого проти українців. Сам Г. Брандес у своїх спогадах про відмову відвідати засідання українського наукового товариства писав: «Я не дозволив собі судити у тій справі (польсько-українські непорозуміння у зв'язку з публікацією статті І. Франка «Поет зради»), але тому, що я був запрошений поляками до Галичини і прийнятий ними, і тому, що вони мені дали до зрозуміння, що вони вважали б своєю зрадою, якщо б я був присутній на українському засіданні. Тому я змушений шукати виправдання»².

І. Франко шанував Г. Брандеса як талановитого літературознавця, який промощував дороги культурної комунікації між європейськими народами. В рецензії на книжку данського вченого «Поляки» («Die Zeit». 234/1899. 25.03) автор ствердив, що оцінка Г. Брандесом однорідності польської нації не є вичерпною: «Третину книги присвячено польській літературі, і це, напевно, найвизначніша і найповчальніша частина книги. Хоча автор тут також пише про літературу, і з якої лише дещо прочитав у перекладах, проте він прочитав найвидатніше, тож усе-таки цікаво дізнатись думку такого знавця літератури і чуйного критика, як Брандес, про таких поетів, як Міцкевич, Словацький, Красінський. Тут також не завжди можна з ним погодитися, а саме тоді, коли він вбачає у Красінському, найбільш польському й найбільш аристо-

¹ Franko I. Ein Dichter des Verrates // Die Zeit 136/1897. – S. 5.

² Brandes G. Poland: a study of the land, people and literature. – London: Willam Heinemann, 1903. – P. 175–176.

кратичному серед трьох (Міцкевича, Словацького, Красінського), поета гуманності й чистої любові до людей, тоді як у нього знову й знову поляки постають як месія народів, а польська шляхта як месія поляків»¹.

Стаття І. Франка «Мої фальсифікації» («Meine Fälschungen») артикулювала український погляд на проблему зради у польській літературі і була реакцією на публікацію Генріха Моната «Поет зради». Відповідь на статтю д-ра І. Франка». Український письменник навів низку фактів, які свідчили, що «пан Монат писав свою відповідь не з цілковито чистою совістю. А до цього, ще й погана манера втягувати в дискусію цілком сторонні речі! І відсутність смаку – називати першу частину «Фауста» дисертацією про зведення дівчат. А еретичні думки пана Моната про Шіллера! Цілком за старим перевіреним принципом: «раз ти б'єш мого жида, то я битиму твого жида!» Тільки що Шіллер – не «мій жид», а тому п. Монат може лупцювати його, Бога ради, скільки забажає – мені це байдуже»².

У кінці XIX – на початку XX ст. Відень був одним із центрів єврейського руху. Тут виходив друком часопис «Der Jude. Revue der Jüdischen Moderne». У наддунайській столиці жив тоді засновник модерного сіоністського руху Теодор Герцль, автор книги «Єврейська держава». Зустріч І. Франка з Т. Герцлем відбулася у лютому 1893 року в кафе «Централь», яке і сьогодні функціонує у Відні на Герренгассе, 1 (місце зустрічей політичної, наукової та літературної еліти Європи). Розмова І. Франка з Т. Герцлем носила конфіденційний характер. Як згадував В. Щурат, І. Франкові припала до душі ідея відбудови єврейської держави, оскільки вона «є ніби рідною сестрою нашої ідеї відбудови української держави». Український мислитель із зрозумінням сприйняв слова Т. Герцля про відбудову єврейської держави, хоча на той час це було ще «маревом». Але, як пізніше скаже Теодор Герцль у своїй праці «Єврейська держава», така ідея висуне із середовища євреїв справжніх борців за народні ідеали, хоча ця ідея може втілитися тільки у майбутньому.

¹ Franko I. Georg Brandes. Polen. Einzig autorisierte Übersetzung aus dem Dänische von Adele Neustädter // Die Zeit 234/1899. – S. 190.

² Franko I. Meine Fälschungen // Die Zeit 139/1897. – S. 139.

Мойсеї не народжуються щодня, вони формуються зовнішнім впливом, а зовнішній вплив у євреїв у десять разів більший, ніж в інших народів, бо вони розсіяні по цілому світу. В Щурат пов'язував ідею написання одного з найвизначніших творів І. Франка саме із описаною зустріччю.

Ярослав Грицак вважає, що «є серйозні підстави сумніватися у правдивості Щуратової розповіді, бо вона має серйозні проблеми з хронологією. Справа у тому, що подібно як Франко не був 1893 року прихильником української політичної незалежності, так само Герцль ще не був прихильником єврейської політичної незалежності. Або ж якщо вони й зустрічалися, то їхня розмова вела-ся швидше всього на іншу тему. Або ж якщо вони розмовляли про єврейську і українську самостійність, то їхня зустріч відбулася під час пізнішого візиту Франка до Відня, у 1896 році»¹. Ідея державної самостійності України у Франка формувалася не одномоментно, а протягом тривалого часу. Про це свідчать його відгуки на політичну декларацію українців-наддніпрянців 1893 року та рецензія на збір-ку Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» (1895). Навіть якщо В. Щурат у своєму спогаді, писаному через 40 років після згаданої події, змістив хронологію, то суть розмови Т. Герцля та І. Франка у Відні не підлягає сумніву.

Культурне життя українців І. Франко бачив у співставленні з життям представників інших народів, які населяли Галичину, зокрема євреїв. У 1903 році редактор уже згадуваного віденського часопису «Der Jude. Revue der Jüdischen Moderne» Мартін Бубер звернувся до українського письменника з пропозицією виступити на сторінках часопису зі статтю «Євреї в Галичині». У відповідь на це І. Франко запропонував редакції статтю «Мої жидівські знайомі». М. Бубер писав у листі до І. Франка: «Високоповажний пане докторе! За Вашу люб'язну згоду, котра нас дуже втішила, висловлюємо Вам нашу щирю подяку. Заявлена стаття для нас надзвичайно бажана. Проте я радив би Вам, чи не краще відповідала б предмету форма ряду нарисів, аніж суцільного оповідання. Для нас перша також була б приємніша, тому що ми могли б тоді публі-

¹Грицак Я. Франко у Відні // Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноевропейській культурній шахівниці. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – С. 25.

кувати річ поруч з оповіданнями, які з'явилися в перших зшитках, в той час як в іншому разі треба чекати на їх закінчення. Але, зрозуміло, рішення цілком і повністю залишається на Ваш особистий розсуд.

З глибокою пошаною, Мартін Бубер»¹.

На жаль, запропонована І. Франком стаття так і не була надрукована з невідомих причин. Уперше в перекладі Михайла Возняка її опублікувала газета «Діло», 1936 р., №№ 117–119.

Основну ж увагу на сторінках віденських часописів І. Франко приділяв аналізу питань української літератури, зокрема творчості Т. Шевченка. Невелика за розміром стаття І. Франка під назвою «Українська (руська) література», друквана на сторінках німецького видання «Aus fremden Zungen» (Stuttgart u. Leipzig, 1901, h. 8, s. 382–383), в якій автор подав чужомовному читачеві широку картину українського письменства. Як писав пізніше рецензент цієї праці, «огляд українсько-руської літератури (д-ра Франка) – се в своїм роді щось справді знаменитого. В трьох неповних стовпцях, що займають мало що понад одну сторону друку малого quarto, потрафив д-р Франко з'ясувати чужинцям коротко, прецизно та ясно, що то є українсько-руський нарід; яка його історична доля; які періоди розвитку переходила наша література, як вона розвивається від часу «Енеїди» та які у нас найновіші її представники»².

Тематично близькими є і огляди української літератури І. Франка, друквані на сторінках австрійського видання «Österreichische Rundschau»: «Руська література в 1904 році» (1904, ч. 1, Bd. 1, Н. 5), «Руська література 1904–1906» (1907, Bd. 11, Н. 6, 15. VI, s. 456–459). У статтях детально характеризується літературне життя в Україні на початку ХХ ст. Крім ґрунтового аналізу видань того часу (альманахи «Вік», «Дубове гілля», «Літературний збірник», місячників «Вільна Україна», «Нова громада»), І. Франко зумів окреслити для німецькомовного читача найхарактерніші риси творчості Василя Стефаника, Марка Черемшини, О. Кобилянської, О. Маковея, В. Па-

¹ Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882–1915. – Berlin: E. Winter und P. Kirchner (Herausg.), 1963. – S. 504.

² Діло. – 77/1901. – С. 3.

човського, П. Карманського та ін. Найвиразніше українську культуру на сторінках віденських видань І. Франко представив через творчість Т. Шевченка.

У першому номері часопису «Ruthenische Revue» він помістив статтю «Тарас Шевченко і його «Заповіт»» («Taras Ševčenko und sein Vermächtnis», 1903, № 1, 15 травня, с. 14–15), в якій представив творчість геніального поета для німецькомовного читача. Для І. Франка-критика важливо було подати українського поета, творчість якого відзначалася простотою форми і змісту, композиції і вислову, що ними характерна українська народна пісня. «А при цьому не знайдемо у нього ні сліду тієї примітивної безособовості, якою відзначаються справжні народні пісні, навпаки, вся його поетична творчість у дуже великій мірі має суб'єктивне забарвлення, вона є безпосереднім виявом його сильної і благородної індивідуальності»¹. Самий приклад «Заповіту» Т. Шевченка, зроблений І. Франком, як і переклад поезії М. Некрасова «На смерть Шевченко», суттєво доповнюють статтю І. Франка, роблять її наочнішою, такою, яка суттєво артикулює висновки дослідника.

Таким самими підходом позначений і літературний портрет І. Франка «Taras Ševčenko», друкований на сторінках часопису «Die Zeit» (3. IV. 1914). Автор враховував особливості сприймання німецькомовним читачем творчості українського поета. Майстерність літературознавця-письменника в тому, що однією метафорою він досягав того, що звичайному літературознавцеві вдавалось за допомогою кількох логічних операцій: «Той самий, що перед кількома літами ще мусив тремтіти перед гнівним поглядом свого пана і тільки випадково врятувався від кривавих різок економа Прехтеля, той самий, якого було продано за 2500 карбованців, як породистого коня, тепер стає провідником цілого народу!»²

Найглибше представив І. Франко Т. Шевченка у відомій «Присвяті», друкованій на сторінках віденського журналу «Ukrainische Rundschau» (1914, № 3–4, с. 89). «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві

¹ Франко І. Тарас Шевченко і його «Заповіт» // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 34. – С. 388.

² Франко І. Тарас Шевченко // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 249.

людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко¹.

На початку ХХ ст. великий інтелектуал та демократ, представник норвезького народу, третій з черги лауреат Нобелівської премії Бйорнстоне Бйорнсон дізнався про жахливе становище українського народу в умовах Російської та Австро-Угорської імперій. Знайомство Б. Бйорнсона з підневільним становищем українців відбулося завдяки журналу «Ruthenische Revue», що виходив друком у Відні з 1903 року (від 1906 року «Ukrainische Rundschau») (1906–1916). У листі до редактора віденського українського часопису Б. Бйорнсон писав: «Радістю і здивуванням сповнюють мене Ваші змагання. З усіх подвигів сучасного світу Ваші змагання видаються мені найбільшими! Аби тридцять мільйонів українців підняти до рівня свідомого, освіченого народу, отрясти з вікового гноблення, треба провести неймовірну роботу... Відколи я довідався про це, а до появи «Ruthenische Revue» я нічого не знав про українців, – моє життя стало повнішим, а віра в людство зміцніла»².

Демократичні переконання Б. Бйорнсона призвели до того, що у 1907 році на сторінках віденського часопису «Die Zeit» він публікує статтю під назвою «Поляки – гнобителям», в якій з глибоким співчуттям розповідає про жахливе становище українців Галичини, які терпіли знущання польської панівної верхівки. Про глибоку симпатію Б. Бйорнсона до українців свідчать його слова: «Ледве чи

¹ Franko I. Widmung // Ukrainische Rundschau 3–4/1914. – S. 89.

² Die Zeit. – 1907. – 04. 05.

є поміж нами світліший народ. Сильний, гарний, талановитий, ясний у всіх своїх ділах, лицарстві героїв, колись найкращих у світі лицарських турнірів»¹.

Попри те, що Б. Бйорнсон не був фаховим істориком, він чисто художнім чуттям зрозумів становище українського народу в Галичині, яке чималою мірою було близьким до долі його рідного норвезького народу.

Проти статті Б. Бйорнсона виступили видатні діячі польської культури: піаніст і композитор, відомий громадський діяч Ян Падеревський (1860–1941) та письменник Генрик Сенкевич (1846–1916). Вони звинуватили норвезького письменника в тому, що він не знає польсько-українських обставин і тому не може бути суддею у цій справі.

Редактор впливового віденського часопису «Die Zeit» Г. Каннер звернувся до тодішнього редактора віденської газети «Ruthenische Revue» В. Кушніра з проханням, аби свою думку з приводу згаданої полеміки висловив І. Франко. У листі до І. Франка В. Кушнір зазначав: «Ред[актор] Каннер заявив, що [...] мусили б написати таку статтю Ви, добродію. Від кого іншого статті прийняти не хоче. На кожний спосіб коштувало би се торгу. Будьте ласкаві, добродію, написати мені, чи згоднісь би Ви написати таку статтю»².

І. Франко прийняв пропозицію Г. Каннера і в листі до В. Кушніра від 21 травня 1907 року писав: «Пишу рівночасно д. Каннеру кореспондентку. Я готов написати статтю про сю глупу суперечку. Обіцяні дати можете прислати, хоч я на них не кладу великої ваги. Важна нагода дати по пальцях усім шлягерам і вияснити дещо руські справи»³.

Стаття І. Франка «Drei Riesen im Kampfe um einen Zwerg» з'явилася у газеті «Die Zeit» (1907, 29.06). Пізніше газета «Діло» помістила переклад цієї статті під назвою «Три велетні в боротьбі за карлика»⁴.

¹ Die Zeit. – 1907. – 04. 05.

² Франко І. Коментарі. 301. До Володимира Кушніра. Львів, 21 травня 1907 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 590.

³ Франко І. Лист до Володимира Кушніра. Львів, 21 травня 1907 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 323.

⁴ Франко І. Три велетні в боротьбі за карлика // Діло. – 1907. – 2. 07, 3.08.

У згаданій статті І. Франко стверджував, що знаний норвезький письменник, нобелівський лауреат Б. Бйорнсон «із типово геройським завзяттям із найшляхетнішим наміром узяти під опіку безталанну сироту та з неvistарчальними відомостями, як це велетневи випадало, виступив на захист українців»¹. Цілком зрозуміло, що декілька дрібних фактів та часописних нотаток для ствердження своїх думок викликали негативну реакцію серед польської інтелігенції, зокрема Падеревського і Сенкевича щодо становища українців у Галичині.

Панове Падеревський і Сенкевич «кажуть, що він (Бйорнсон – М. Г.) дозволив себе звести до атак своїх довірениками, то се є з погляду саме на провідний мотив чиста нісенітниця. Сей провідний мотив є впливом найбільш питомої вдачі Бйорнсона, його наскрізь шляхетної й людяної вдачі, що черпає більше з почування, ніж із знання речей. Таким він є у своїх новелях, таким він є у своїх драмах, таким він виступає тепер на отсім публіцистичнім турнірі»².

Генрик Сенкевич, автор широковідомого роману «Вогнем і мечем», «мав намір певною мірою дати своїм твором «вино для покріплення сердець». Норвезькому письменникові Г. Сенкевич закидає те, що він не читає польської преси, яка ніколи не стояла вороже до русинського руху. На жаль, жива практика свідчила, що польсько-українське протистояння, незважаючи на всі заходи з українського боку, не призвело до порозуміння»³.

І. Франко поставив питання українсько-польських відносин у Галичині на європейський рівень. Український вчений вважав, що найбільша частина галицької злиденності не в нужденному становищі народних мас, а в моральному та інтелектуальному становищі панівної верхівки галицького суспільства. Ці панове «в своїм лінивстві думки та безкритичности мріють собі про велику політичну могутність, возяться з давніми шляхетськими фантазіями і почуваннями, зберігають свої старі традиції й пересуди як національні святощі, мають у душі тільки глум і погорду для власних, не сказати б вже для чужих народних мас»⁴.

¹ Франко І. Три велетні в боротьбі за карлика // Діло. – 1907. – 2. 07, 3.08.

² Франко І. Три велетні в боротьбі за карлика // Діло. – 1907. – 2.07.

³ Там само.

⁴ Там само.

Лінивство думки, нехіть прислужитися до демократичних процесів у Європі призвели до того, що ці панове не знали особливостей життя свого народу.

І. Франко визнавав, що помимо деяких похибок статті Бйорнсона, які впливали з його поетичного хисту, Бйорнсон таки «поцілів у слушну точку, відкрив болісне місце русько-польських відносин та заслужив собі ось так на вдячність усіх гуманних людей, зосібна галицьких русинів»¹.

А взагалі, чи може бути суддею у цій справі Г. Сенкевич, знаний польський романіст світової слави, геніальний зачинатель польського шовінізму, який у своєму «ославленому циклі романів із XVII ст. (епопея «Вогнем і мечем» – М. Г.) зобразив усі сусідні полякам народи варварами, та тільки поляків показав як високоцивілізований, великодушний народ героїв. Українські козаки, шведи, німці (хрестоносці) – всі вони труси, люди неотесані, дикі грабіжники, зате польські герої являються вицвітом чеснот та надлюдьми з фізичного боку»².

Вклад українських учених, митців у розвиток науки і освіти у Галичині є досить значним. Про це свідчить «Історія Львівського університету» Леоніда Фінкеля (1894). Відомий польський історик у цій праці стверджував, що руські професори університету Антін Ангелович, Михайло Гарасевич, Микола Скородинський відіграли значну роль в історії Львівського університету у кінці XVIII ст. Цю лінію продовжили професори-українці філософсько-теологічного факультету П. Лодій, І. Земанчик, М. Гриневецький аж до розв'язання «*Studium Ruthenum*» у 1804 році. Таким чином і історія, і сучасність дають підстави стверджувати, що два народи, які з давніх часів населяли Галичину, внесли вагомий вклад у розвиток науки й освіти західних земель України. Нехтування вкладом українців у духовний розвиток людства веде до того, що виникають непорозуміння між двома народами. Завданням таких видатних діячів польської культури, як Падеревський та Сенкевич, мали б бути пошуки шляхів до справжньої рівноправності, за яку так гаряче вболівав норвезький філософ та письменник Б. Бйорнсон.

¹ Франко І. Три велетні в боротьбі за карлика // Діло. – 1907. – 2.07.

² Там само.

Характерно, що в літературознавчих статтях І. Франка, друкованих на сторінках віденських видань, в яких розглядалися твори російської та польської літератури, завжди відчутний погляд українського митця. Крізь «українські окуляри» автор дивився на сусідні літератури («Глеб Успенський» (Die Zeit, 1902, № 406, s. 247) чи «Марія Конопніцька» (Die Zeit, 1902, № 421, s. 40–42).

Як до найавторитетнішого знавця української літератури до І. Франка неодноразово звертався В. Ягич. У 1905 році видатний віденський професор попросив дати відгук про творчість Ольги Кобилянської: «Серед претендентів на стипендію для мистців за 1905 р. є також ваша колега по літературі п. О. Кобилянська. Ні на хвилину не сумніваюся, що я повинен її гаряче рекомендувати. Тому що не маю часу прочитати її новели, романи, нариси, правда дещо прочитав тут і там, але бракує мені узагальнюючого погляду на її творчі досягнення, буду Вам дуже зобов'язаний, якщо zvolite подати мені цілком коротку характеристику письменниці...»¹

Відповідаючи на лист В. Ягича, І. Франко писав: «Кобилянська, що походить з української сім'ї службовця, виховувалась у німецькому дусі, формувалась під впливом Біг-Пфайфер і Марліт. Свої перші оповідання писала німецькою мовою у фальшиво сентиментальній манері цих же письменниць. Згодом випадково – а можливо це було виявом якоїсь глибокої душевної спорідненості – їй потрапили до рук твори Якобсона і Ніцше, яких вона зрозуміла неглибоко. Від Ніцше-філософа-профета й віщуна – та від провідників екстази-захвату перейняла Кобилянська цей блискотливий, забарвлений ліризмом стиль, що ми його називаємо занепадницьким», і далі: «Ольга Кобилянська – визначне явище в українській новітній літературі. Її перші твори були свіжим подихом у цій літературі, особливо завдяки сміливості її стилістичної манери і відсутності будь-якого шаблону»². Завдяки оцінці Франка за підтримки В. Ягича О. Кобилянська одержала австрійську літературну премію.

Присутність І. Франка на сторінках віденських видань припала на час, коли президент-міністром Австро-Угорщини був колишній

¹ Ягич В. Лист до І. Франка від 16.X. 1905 // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 569.

² Франко І. Лист до Ватрослава Ягича, Львів, 8 листопада 1905 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 282.

галицький намісник граф С. Бадені. Як згадував про цей час Марко Черемшина, «весь Відень кипів і кидав громи на Бадені, на поляків і чехів. Вольф і Шренер у своїх все німецьких, Адлер, Пернерсторфер і Шумаер у своїх робітничих і навіть Люгер у своїх християнсько-соціалістичних колах влаштовували одне зібрання за іншим, і всі критикували галицьку шляхетську господарку, і показували жахливі наслідки панування шляхти над нашим народом, вимагали відставки деспотичного і брутального Бадені з посади президент-міністра»¹.

Не можемо погодитися з думкою Я. Грицака, що тільки три Франкові статті на сторінках часопису «Die Zeit» заслуговують на увагу: художні твори «Свинська конституція» й «Історія однієї конфіскації», присвячені зловживанням австрійського права, та контраверсійна стаття письменника «Ein Dichter des Verrates».

Як свідчить листування І. Франка з віденськими публіцистами та вченими, факт передруку цих творів у інших німецькомовних виданнях, широкий резонанс мали художні полотна І. Франка, друковані на сторінках часописів «Die Zeit», «Arbeiter Zeitung», «Ukrainische Rundschau» та ін. Як правило, австрійські часописи друкували твори І. Франка малих жанрів: «Вівчар», («Der Schafhirt»), «Свинська конституція» («Das Recht des Schweines»), «Острий, преострий староста» («Der stamme Bezirkshauptmann»), «Історія однієї конфіскації» («Geschichte einer Konfiskation»), «Мій злочин» («Mein Verbrechen»), «Створення світу» («Galizische Schöpfungsgeschichte»), «Терен у носі» («Dorn im Fuße») та ін.

Художні твори І. Франка, друковані на сторінках віденських часописів, мали резонанс серед австрійських, як і взагалі серед німецькомовних критиків. Сучасний австрійський дослідник Стефан Сімонек зараховує ці твори до галицької літературної системи, в якій «поруч з українською беруть участь ще й польська, німецькомовна та єврейська літератури, в цьому розмаїтті немов би en miniature (в мініатюрі – франц.) наслідує центральноєвропейську літературну систему, котра охоплює паралельне багатоманіття подібних за обсягом і структурою літератур. Однак при цьому не можна не зауважити, що в Галичині в жодному разі була неможли-

¹ Черемшина М. Фрагмент моїх споминів про І. Франка // Спогади про І. Франка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 282.

вою вільна гра культурних сил, а польська шляхта й німецькомовне чиновництво протистояли українському селянству, з котрого тільки в другій половині XIX ст. сформувався тонкий прошарок міської буржуазії й інтелігенції, що став найважливішим носієм національного духу»¹.

Вершинним був виступ І. Франка у залі Рочестер 11 грудня 1896 року про становище галицького селянина у кінці XIX ст., який викликав зацікавлення серед громадськості. Як згадував Марко Черемшина, І. Франко після цього особливо зблизився з Віктором Адлером та Ізидором Зінгером. Авторитетний письменник і вчений у цьому виступі представив невідрадне становище галицького селянства, використовуючи, з одного боку, власні спостереження, а з іншого – статистичні дані урядових збірників. Дискутанти, які виступали в обговоренні реферату І. Франка, торкалися цілком інших питань. Так доктор Ляйхнер говорив про становище селянства на Буковині, д-р Зінгер – про жидівське населення малих містечок, д-р Кнопф – про бідність земських влад, д-р Ландау, як і д-р Венграф, редактор часопису «Neue Revue», – про 1846 рік у Галичині, зокрема на підставі брошури Захера «Neue Revolution». Дискусія, що виникла на основі Франкового реферату, стосувалася місця Галичини у Австро-Угорщині. Впливових віденських діячів менше цікавило саме становище селянина в Галичині. Так анекдотичні випадки, про які згадував д-р Венграф, найменше зачіпали основне питання: стосунки між шляхтою і простим людом у Галичині.

14 грудня 1896 року І. Франко виступив перед робітниками у районі Відня Маргаретен. У цьому виступі він представив характер народного руху в Східній та Західній Галичині, акцентував увагу на діяльності відомих діячів – М. Драгоманова, Б. Лімановського, а також Стапінського, посла Бойка, Вислоуха, ксьондза Стояловського та інших, які ферментували народний рух у Галичині.

15 грудня 1896 року І. Франко, виступаючи перед українськими та іншими слов'янськими студентськими громадами, розкрив методи радикальної партії в Галичині. Згадані реферати І. Франка у різних віденських середовищах сприяли активізації публіцистичної діяльності письменника.

¹ Simonek S. Ivan Franko und «Moloda Muza». – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1997. – S. 15–16.

На сторінках часопису «Die Zeit» було опубліковано близько 40 творів І. Франка. До 50-томного видання творів письменника, на жаль, не потрапило понад 20 із них. Переважно це публіцистичні та літературно-критичні статті. Серед них: «Розбійник і священник», «Поет зради», «Мої фальсифікації», «Слов'янські брати», «Неможливість в країні неможливостей», «Польськість на два фронти», «Три велетні у боротьбі проти карлика» та ін.

У статті «Селянський рух у Галичині» (1895) І. Франко зазначав, що наслідком дивовижного сплетіння історичних подій та процесів сталося так, що «русини в Галичині зробилися виразно селянською нацією, отже разом із тим немов тими представниками та поборниками селянських інтересів цілої Галичини, а, навпаки, поляки, все одно, чи вони звать себе консерватистами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, не здужали ще й досі в своїм нутрі до разу перетравити старої шляхетської заправки і звертаються скорше чи пізніше, в тій або іншій формі, більш або менш рішучо проти селян»¹.

Галицькі шляхтичі, на думку І. Франка, ведуть свою політику польського патріотизму. Ці люди досягають високого становища у суспільстві. Війна проти просвіти селянства велася у Східній Галичині не лише проти самого селянського руху, але і також проти всякого національного руху руського. Останній бастион культурного життя русинів – духовенство. А справу роздроблення руської інтелігенції увінчав намісник Галичини і майбутній керманіч Австрії Казимир Бадені польсько-українською угодою 1890 р.

На думку І. Франка, діяльність радикальної партії у Галичині зумовила боротьбу «за економічні та суспільні інтереси селянської верстви, а також піднесення її самопізнання та її організацію для політичної та національної боротьби»².

Радикальна партія рішуче виступила проти опортуністичних ідей угоди Бадені-Романчука, вона «почала скликати народні віча, зав'язувати політичні та інші товариства і поборювала угоду консеквентно та витривало в часописах й брошурах. Найвищим тріумфом її можна вважати той факт, що вироблена нею програма по-

¹ Франко І. Селянський рух у Галичині // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 242.

² Там само. – С. 251.

ступового селянства з невеликими змінами лягла в основу цілого селянського руху в Галичині, як руського, так і польського»¹.

І. Франко досить детально окреслив діяльність редактора польського часопису «Przyjacel Ludu» Болеслава Вислоуха, який «зрозумів дуже добре, що виключне панування шляхти в Галичині не дає ніякої запоруки для будучини Польщі, особливо коли воно йде рука в руку з занидінням, оглушенням та здичінням польського селянського люду. Руський селянський рух, якому він не міг придивлятися досить близько, як також досить оживлена тоді соціалістична агітація між робітниками у Львові, певно не лишилися без впливу на нього»².

До когорти тих, хто продовжив та підтримав Б. Вислоуха в Галичині, І. Франко зарахував Шарека, Вуйціка, Сквару, Бойка і особливо Яна Стапінського, який став душею селянського руху в Західній Галичині. Окремий план розвитку міщанства в Галичині, а також всілякі виборчі маніпуляції, які тут повсюдно творилися, викликали незадоволення у селянства.

Нарешті, виборча відозва, укладена редактором «Kurjera Lwowskiego» Генриком Реваковичем, мала на меті не революційні зміни, а «такі елементарно людські та елементарно політичні жадання, як точне виконання існуючих вже законів супроти селян, охорони селян серед надужиттям урядників, усунення посередніх виборів, які навстіж відкривають двері виборчій корупції, охорона свободи печаті та зборів і т. п.»³

Надрукована на сторінках часопису «Die Zeit» стаття І. Франка «Поляки і Русини» («Polen und Ruthenen») (Die Zeit 131,132/1897) присвячена дослідженню коренів співіснування двох народів, причинам їх суперечностей. Ці суперечності, на думку вченого, криються у різних культурних і релігійних впливах, адже «русини одержали християнство й найважливіші церковні інституції з Візантії, початки письменності від південних слов'ян, що теж були під впливом Візантії, тим часом як поляки через християнство по

¹ Франко І. Селянський рух у Галичині // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 251.

² Там само. – С. 253.

³ Там само. – С. 257.

латинському обряду були прилучені до культурних впливів заходу і сфери впливів Римської держави»¹.

Довга історія польсько-українського протистояння, яка предствалена у І. Франка досить ґрунтовно, мала б закінчитися примиренням. Але ця угода зазнала невдачі передусім через те, що «граф Казимир Бадені вжив поваги правительства і навіть впливу корони на те, щоби перемінити русинів у покірний знаряд польської шляхетської політики і, значить, здобути їх не для Австрії, а тільки для історичної Польщі, то від сього примирення відвернувся весь руський народ і навіть шановані та заслужені мужі, як посол Барвінський, що хоч не раді тому в душі, грають далі невдячну рольо «примирених русинів», народ ненавидить і п'ятує яко зрадників руської національної справи»².

Становище українського селянина в Галичині є основною темою статті І. Франка «Пролетарська нація» (X-Strahlen 4/1901). У ній І. Франко на основі статистичних даних проаналізував наявність землі у селян у Галичині. Як стверджував І. Франко, офіційна статистика і фактична мають значні суперечності. В Галичині середня власність розпадається чимраз більше, а мала власність роздрібнюється поза всяку можливу межу; за цими смертельними процесами стоять провісники капіталізму, різні спекулянти, лихварі, які користуються занепадом колишнього селянського стану. Ще більшим прокляттям Галичини є відсутність промисловості, а ця обставина прив'язує людину до землі, заставляє її жити тільки з плодів землі. «Коли від загального числа населення в Нижній Австрії зайнято у рільництві 24,1%, в Чехії – 39,4%, то в Галичині – 77 %. Однак водночас цей вищезазначений розподіл землі та інші обставини призводять до того, що врожайність землі незрівняно менша»³.

Статистика, як вважав І. Франко, – річ уперта, проте за статистичними даними іноді сховане те, що знає місцевий мешканець. Таким дискурсивним характером стала стаття І. Франка «Де зали-

¹ Франко І. Поляки і Русини // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 317–318.

² Там само. – С. 329–330.

³ Франко І. Пролетарська нація // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 612.

шається статистика?» («Wo bleibt die Statistik?») (Die Zeit, 160/1897, s. 51–53). У полеміці з краківським професором А. Кржижановським І. Франко показав справжній стан економіки і шкільництва в Галичині, який, на його думку, ніяка статистика не фіксує.

Стаття І. Франка «Еміграційні агенти в Галичині» («Die Auswanderungsagenten in Galizien») (Die Zeit, 115/1896) пізніше була перекладена по-українськи самим автором для його німецькомовної збірки «Гостем у німців», яка готувалася до друку у 1911 році та, на жаль, не була надрукована.

Результатом економічної політики австрійського уряду стали еміграційні агенти, які безкарно проводили свою роботу. Зрештою, внесені до парламенту пропозиції покарати цих агентів небагато дали для покращення становища. А слова намісника Галичини К. Бадені «Еміграційний рух хочу здушити за всяку ціну. Хлоп мусить лишатися в краю, бо тут йому зовсім не так зле», на думку І. Франка, були тільки невдалою спробою скинути все на радикальну партію, яка, мовляв, розмовами про їх нужду баламутить хлопів.

Становище галицького селянства, як справедливо зазначав І. Франко, призвело до масової еміграції найбільш продуктивної частини населення до Північної та Південної Америки. Проблеми еміграції галичан І. Франко порушив у статтях: «Еміграція галицьких селян» (1892), «Еміграційні агенти в Галичині», «Де лишається статистика?», «Неможливе в країні неможливого» та ін.

Ці статті вийшли далеко за межі репортерських повідомлень, ставши важливими документами, які стосувалися галицької суспільності.

У статті «Еміграція галицьких селян» («Die Auswanderung der galicischen Bauer») («Arbeiter Zeitung», 1892, № 43) І. Франко стверджував, що «Галичина перелюднена; се значить властиво, що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення»¹. Тому дуже помітною є еміграція галичан до Північної Америки, до Бразилії, до Бессарабії, до Румунії, на російську Волинь.

¹ Франко І. Еміграція галицьких селян // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 343.

Тим часом галицька інтелігенція, шляхта вбачали в еміграції селянства небезпеку для себе, для свого існування. Небезпека була в тому, що еміграційна гарячка поширилася на найзаможнішу і най-благословеннішу частину Галичини – подільську частину (Скалатський, Збараський, Тернопільський, Гусятинський, Борівський і Бережанський повіти). Але обіцяні в Росії загосподаровані обійстя та земельні наділи виявилися марними сподіваннями. Тому, вертаючись до своїх домівок, переселенці змушені там і залишатися. Інформуючи німецькомовного читача про всі ті провокації, І. Франко підкреслював, що еміграційний рух в останні дні почався з новою силою. А намісник Галичини К. Бадені, «який у сеймі прилюдно зложив запевнення, що еміграція повстала виключно через брак хліба, признав відповідним запобігати тому бракові хліба військовими кордонами та жандармськими патрулями»¹.

Присутність І. Франка у віденському культурному житті пов'язана з діяльністю українського товариства «Січ» у Відні (засноване 1868 р. А. Вахнянином). У 1887 р. товариство запланувало видання альманаху до 20-річчя. До планованого видання І. Франко дав кілька слухних порад, які стосувалися обсягу, правопису та змісту альманаху. Із власних творів для майбутнього видання І. Франко пропонував поему «Панські жарти», повість «Чума», казку «Як русин товкся на тотім світі», комедію «Рябина». Крім того, для І. Франка важливого значення набувала публікація «Життєпису Лук'яна Кобилиці» (яко pendant Федьковичевої поеми) та аналітична стаття про поеми Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка», «Відьма», «Неофіти». На жаль, планований до 20-річчя товариства «Січ» альманах, прибутки від реалізації якого призначалися на будівництво пам'ятника Т. Шевченку, не вийшов друком. Тільки через 10 років, у 1898 р. у Львові вийшла І книга альманаху в пам'ять 30-х роковин заснування товариства «Січ» у Відні.

Ще на початку 1890 р. товариство «Січ» у Відні іменувало І. Франка своїм почесним членом. Висловлюючи вдячність за таку честь, І. Франко писав: «Зародження такої молодечі, такої інтелігенції в нашім краю, самостійної не тільки з огляду на переконання

¹ Франко І. Еміграція галицьких селян // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 349.

національні, але, що далеко важніше, самостійної умом, і характером, і всім способом думання, се, по-моєму, перша і найголовніша умовина нашого справдішнього відродження. Товариство «Січ» вперше у нас підняло сю думку, перше дало їй приклади ще в 70-х роках, перше старалось поставити ім'я галицького русина на висоті «європейського чоловіка» і для того прийняття мене в почесні члени товариства я вважаю найвищою почестью, яка могла мене дійти від галицько-руської інтелігентної молодезі»¹.

Воістину невичерпною є скарбниця творів І. Франка. Його багатогранна спадщина вражає. Але де б не працював письменник і вчений, яку б працю він не виконував, завжди думав про долю свого народу. Уже на схилі свого віку, у 1913 році, у передмові до збірки «Із літ моєї молодості» І. Франко підкреслював: «В своїй [...] літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різномірною роботою, служив різним напрямом і навіть націям, бо доводилося попрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завжди у мене була одна провідна думка – служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі ніколи і не спроневірюся, доки мого життя»².

Праці І. Франка, друковані на сторінках віденських часописів, сприяли, з одного боку, входженню України у світовий культурний процес, і з іншого – утвердженню світових поступових ідей, репрезентованих геніальним українським письменником та вченим.

IV. 3. «Ми не є антисемітами. Говоримо се явно і одверто»

Тема «Іван Франко і єврейство» чи не одна з найбільш досліджуваних в українській гуманістичній науці. І хоч в умовах тоталітарної держави проблема була під негласним табу, її окремі питання розглядалися переважно в літературознавчому аспекті. За останні роки вийшла друком низка серйозних досліджень, які аналізують тему єврейства у Івана Франка на широкому фактичному матеріалі.

¹ Франко І. Лист до товариства «Січ» у Відні, Львів, 23 січня 1890 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 230.

² Франко І. Із збірки «Із літ моєї молодості». Переднє слово // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 3. – С. 282.

Від ґрунтовної розвідки проф. П. Кудрявцева «Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка»¹ до останніх розвідок Я. Грицака² і Гр. Грабовича³ та Ашера Вільчера⁴ – такою є хронологія дослідження цього питання. Важливі аспекти проблеми «Іван Франко і єврейство Галичини» проаналізовані у працях М. Гнатюка^{5,6,7}. Назвемо також надруковані дещо раніше дослідження Р. Кирчіва⁸ та А. Скоця⁹, в яких єврейська тема розглядалася у художніх творах І. Франка.

В останній час повернуті із забуття спогади І. Франка «Мої знайомі жиди»¹⁰, рання поема І. Франка «Швинделеса Пархенбліта вандрівка з села Дерихлопи до Америки і назад»¹¹. Важливим фактичним матеріалом насичений розділ «Франко та його євреї» у книзі Я. Грицака «Пророк у своїй Вітчизні. Франко і його спільнота» (К.: Критика, 2006).

¹ Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа у творах Івана Франка // Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії ВУАН. – К., 1927. – Т. 2. – С. 1–81.

² Грицак Я. Іван Франко та його євреї // Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Іван Франко і його спільнота. – К.: Критика, 2006. – С. 337–363.

³ Грабович Г. Єврейська тема в українській літературі XIX – поч. XX ст. // Грабович Г. До історії української літератури. – К.: Основи, 1997. – С. 238–258.

⁴ Wilcher Acher. Ivan Franko and Theodor Herzl: to the Genesis of Franko's «Mojszej» // Harvard Ukrainian studies, 1982. – № 6. – С. 233–243.

⁵ Гнатюк М. Іван Франко і деякі проблеми життя єврейської людності в Галичині // Українське літературознавство. – Львів, 1993. – Вип. 58. Іван Франко. Статті і матеріали. – С. 78–86.

⁶ Гнатюк М. Стаття І. Франка «Семітизм і антисемітизм у Галичині» // Українське літературознавство. – Львів, 2001. – Вип. 64. Іван Франко. Статті і матеріали. – С. 126–130.

⁷ Nnatiuk M. Ukrainko-zydowskie stosunki kulturalne w Galicji: koncepta Iwana Franki // Pogranicze kulturowe (odrębność-wymiana-przenikanie-dialog). – Rzeszów, 2009. – S. 63–74.

⁸ Кирчів Р. «Жидівські мелодії» Івана Франка // Українське літературознавство. – Львів, 1969. – Вип. 7. Іван Франко. Статті і матеріали. – С. 107–112.

⁹ Скоць А. Поема І. Франка «Сурка» // Українське літературознавство, 1981. – Вип. 36. Іван Франко. Статті і матеріали. – С. 74–82.

¹⁰ Франко І. Мої знайомі жиди // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 335–348.

¹¹ Франко І. Швинделеса Пархенбліта вандрівка з села Дерихлопи до Америки і назад // Додаткові томи до Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах. – Т. 52. – С. 130–147.

Поза сумнівом, що в українській літературі немає письменника, який би так багато працював над темою єврейства, як І. Франко. Цей факт можна пояснювати передусім тим, що І. Франко з дитинства жив серед єврейської людності, спілкувався з освіченими євреями і під час навчання у гімназії та університеті, врешті, мав у єврейському інтелектуальному середовищі Відня, Львова, Дрогобича, інших міст Галичини та Європи добрих приятелів і друзів. І. Франко, як жоден інший український письменник, був добре обізнаний з історією багатівкової єврейської культури.

Єврейська тема у І. Франка зазнала певної еволюції. Першим етапом опрацювання цієї теми були 70–80-ті рр. XIX ст. Ще навчаючись у Дрогобичі серед єврейських і польських дітей, майбутній письменник знайомився з життям і звичаями євреїв Галичини, що знайшло свідчення в пізніших спогадах, написаних на замовлення віденського видавця М. Бубера «Мої знайомі жиди» (1903). Власне, редактор віденського часопису «*Der Jude. Revue der jüdischen Moderne*» запропонував українському письменникові виступити на сторінках журналу зі статтю «Євреї в Галичині». Натомість І. Франко запропонував статтю-спогад «Мої знайомі жиди». М. Бубер написав у листі до І. Франка: «Високоповажний пане докторе! За Вашу люб'язну згоду, котра нас дуже втішила, висловлюємо Вам нашу щирю подяку. Заявлена стаття для нас надзвичайно бажана. Проте я радив би Вам, чи не краще відповідала б предмету форма низки нарисів, аніж суцільного оповідання. Для нас перша також була б приємніша, тому що ми могли б тоді публікувати річ поруч з оповіданнями, які з'явилися в перших зшитках, в той час як в іншому разі треба чекати на їх закінчення. Але, зрозуміло, рішення цілком і повністю залишається за Вами.

З глибокою пошаною, Мартін Бубер»¹.

На жаль, запропонована І. Франком стаття так і не була надрукована з невідомих причин. Уперше в перекладі Михайла Возняка вона була опублікована в газеті «Діло» (1936, № 117–119).

Спогади «Мої знайомі жиди» сповнені симпатією до юнаків-євреїв, які ще під час навчання у гімназії, що на той час переходила з

¹ Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten. 1881–1915. – Berlin: E. Wienert und P. Kirchner (Herausg.), 1963. – S. 504.

німецької на польську мову, записувалися й на руську (українську) мову, «в якій, як правило, не робили великих поступів й покидали її по одному або двох півріччях, певно, головню з причини бездушно-го й недбалого способу викладу, яким загально тішитися цей предмет по галицьких гімназіях»¹.

Вдумливий гімназист побачив і національні риси єврейської молоді, які дуже йому імпонували. У єврейських сім'ях малий Франко зауважив, «як батько був далеко ближчим і щирішим до своїх синів і членів родини, як старший брат, що в його інтересах, змаганнях і планах с'як чи так брали участь усі члени родини. Щось тепле повіяло на мене з малих щоденних сцен, свідком яких я був, я прирівнював їх у мой душі з аналогічними подіями в селянській родині і відчував, що я мав тут перед собою щось далеко вище, тип старшої культури»².

Як учень гімназії у Дрогобичі І. Франко заприятелював з бідним євреєм Лімбахом, який давав молодому гімназистові читати твори світової літератури. Через Лімбаха І. Франко познайомився зі світом засимільованих євреїв Дрогобича, що пізніше стало основою його літературних і наукових праць. Тоді ж майбутній письменник заприятелював з родиною Тігерманів, з якими контактував навіть після переїзду цієї родини до Відня.

Про життя і побут представників давнього єврейського народу І. Франко довідувався із тогочасних досліджень фахових науковців. Факти цього життя стали предметом серйозних наукових студій з літературознавства. У трактаті «Із секретів поетичної творчості», торкаючись проблеми ролі відчуттів у художньому творі, І. Франко роздумує про роль запахових відчуттів у сприйманні творів мистецтва. На його думку, орієнтальні народи (єгиптяни, євреї, вавилоняни) були більш вразливі на запахи, ніж європейці, і це позначилося на сприйманні ними творів мистецтва: «Дуже інтересною являється з того погляду старогєврейська «Пісня пісень», де стрічаємо ось такі порівняння: «Твоє ім'я є мов пахощі кадила».

¹ Франко І. Мої знайомі жида // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 342.

² Там само. – С. 344.

Коли король сидить при столі –
Мій олійок розливає пахощі;
Мій любий є обік мене,
Мов скляночка, повна мірри.

Тут стрічаємо «пахучий виноград»; милий порівнюється до клубиків диму в формі пальми, надиханих запахом мірри і кадила; його любов – се запах пахощів понад усі аромати; у дівчини запах одєжі є мов запах ливану; сама вона – се садок, засаджений оливками, шафраном, рожами, цинамоном, міррою і алоесом і всякими деревами, що дають кадило з найкращим запахом»¹.

Перші серйозні художні полотна на тему життя євреїв у Галичині пов'язані з бориславським циклом письменника. Зразком такого бачення І. Франко вважав оповідання «*Voas constrictor*»: «Що в ньому було новим для української літератури, це був саме факт, що героєм оповідання був жид, і що цей жид був змальований «цілком як людина», без сліду звичайної в дотеперішній українській (а також і польській) літературі карикатуризації (або ідеалізації, що також є карикатуризацією в протилежному напрямку)»².

На початку 80-х рр. І. Франко був свідком масової еміграції євреїв за межі Австро-Угорської монархії. Ця сторінка їх життя і побуту знайшла свою реалізацію в художніх творах письменника, зокрема у слабкій у художньому відношенні, незакінченій поемці «Швинделеса Пархенбліта вандрівка до Америки і назад» (1882). Франко стилізує у поемі мову тодішніх галицьких євреїв:

Я сиділо літ півкопи
У громаді Дерихлопи
І велося мені гіт.
Трошки з бромфен шинкував я,
Трохи гроші позичав я
На сто двацять п'ять перцент.

Я на борг дав, і на застав,
А все го я обшастав
І в кишеню капав цент.

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 79.

² Франко І. Мої знайомі жида // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 346.

І. Франко веде мову про причини еміграції євреїв з Галичини до Америки, оскільки єврейське населення не мало тут можливостей для провадження бізнесу. Не допоміг ані рабин, ані три євреї зі Сходу. Після другої вандрівки Швинделес Пархенбліт мусить вертатися до Бродів, прикордонного містечка Австро-Угорщини, одного з центрів галицького єврейства.

Для написаної в гумористичному тоні поеми характерний схематизм. Варто додати, що вона не була закінчена, а друк обривається на VII розділі. Поема була виразом настроїв галицького селянства того часу.

Певний сатиричний підхід до зображення галицького єврейства знаходимо у художніх творах згадуваного вже бориславського циклу І. Франка. Можливість швидкого збагачення, на яке сподівалися євреї в Бориславі, привело до появи таких героїв, як Отто Готліб і Герман Гольдкремер.

Ще в 1880 р. І. Франко опублікував у польському часописі «Ргаса» публіцистичну статтю «Фабрика парафіну і церезину в Дрогобичі», в якій цю фабрику називає власністю панів «Лейзора Гартенберга і Спілки, Селіга Лаутербаха і Герша Гольдгаммера. Заснована в 1863 р., ця фабрика, як і всі інші цього роду фабрики Дрогобицького повіту, завдячує своїм виникненням і своїм ростом відкриттю і швидкому розвитку відомих копалень нафти і земного воску в Бориславі, звідки вона й одержує майже всю сировину для переробки»¹.

У 80-х рр. XIX ст. І. Франко як поет звернувся до давньої історії єврейського народу, з якою пов'язав тогочасне становище євреїв Галичини. Благання єврейського народу до Єгови про допомогу стало основою циклу віршів поета, темою яких є давня історія євреїв. Зокрема у вірші «Самбатіон» Франко висловлює переконання, що допоки живе цар Давид, єврейський народ незнищений:

Нещасне село те і місто,
Де в муках в пониженню жид, –
Та горе землі тій, як стане на неї
Обома ногами Давид.

¹ Франко І. Фабрика парафіну і церезину у Дрогобичі // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 54.

Трагічна доля єврейського народу стала предметом мистецького осмислення у вірші «Пір'я» (1882). Автор використав мотив пір'я з жидівських перин як символ долі народу з традицією тисячолітніх поневірянь серед інших народів. Такий погляд став актуальним на тлі єврейських погромів у провінціях Росії і Австро-Угорщини у 80-х рр. XIX ст.

Розвіяне злими юрбами,
Мов снігу платки з-над руїн,
Летиш ти до хмари з вітрами,
О пір'я з жидівських перин.

В іншій публіцистичній статті «Єврейське питання» І. Франко проаналізував причини антиєврейських погромів в Угорщині. Як справедливо зауважив Я. Грицак, І. Франко турбувався про Галичину, в якій переслідування євреїв могло набрати більших розмірів, ніж у Росії: «Географія поширення антисемітського руху приводила до того висновку, що цей рух набирає універсального характеру, а тому його причин не можна шукати лише в локальних обставинах. Ці причини Франко не зводив ані до расової, ані до релігійної ненависти. Вони, на його думку, були набагато глибшими, а тому таїли небезпеку повторення антиєврейського насильства. Першопричина масових погромів бачилася Франкові в мотивах економічних, у «деморалізуючій перевазі жидівського капіталу й експлуатації»¹.

Друга половина 80-х і початок 90-х рр. XIX ст. стали часом глибшого зацікавлення автора життям тогочасних євреїв, осмисленням духовних цінностей давньої культури євреїв і зокрема фольклору. Одним із найяскравіших літературних творів І. Франка того часу є поема «Сурка» (1890). Твір постав на підставі оповідань конокрада Гершена, з яким І. Франко сидів у в'язниці. Доля бідної жидівської служниці відтворена крізь призму материнства. В поемі конфлікт між багатими і бідними трактується на використанні опозиції багатого корчмаря Юдки і бідної єврейської служниці Сурки. Для закриття справи вагітній Сурці

¹ Грицак Я. Іван Франко та його євреї // Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Іван Франко і його спільнота. – К.: Критика, 2006. – С. 352.

дав кілька римських і хвору відвіз до старої бідної баби, дбаючи не про благополуччя Сурки, а про свій спокій, щоб борони Боже, не довідалася дружина¹. І. Франко застосував у цій поемі ритміку болгарських народних пісень, що свідчить про тісний зв'язок єврейства зі слов'янськими народами.

Життя єврейського етносу в Галичині у 90-х рр. XIX ст. І. Франко порівнював з життям євреїв у інших частинах Угорщини і Європи. Цьому особливо сприяло знайомство з впливовими євреями з Відня, особливо Теодором Герцлем, автором книги «Єврейська держава». Про приятельські стосунки І. Франка з Т. Герцлем писав відомий письменник, перекладач і літературознавець Василь Щурат².

Зустріч І. Франка з Т. Герцлем відбулася у лютому 1893 року в кафе «Централь», яке і сьогодні функціонує у Відні на Герренгассе, 1 (місце зустрічей політичної, наукової та літературної еліти Європи). Розмова І. Франка з Т. Герцлем носила конфіденційний характер. Як згадував В. Щурат, І. Франкові припала до душі ідея відбудови єврейської держави, оскільки вона «є ніби рідною сестрою нашої ідеї відбудови української держави». Бездержавні народи (єврейський – в умовах розпорошення по цілому світу, український – у межах життя в Австро-Угорщині та Росії) будували плани відродження своїх державних утворень. На жаль, цим планам судилося здійснитися тільки через багато десятиріч.

З іменем Т. Герцля пов'язана також рецензія І. Франка на його працю «Єврейська держава», що була надрукована у польськомовному часописі «Tydzień» (9.III, 1896). Автор рецензії вважав, що книга Т. Герцля була проявом модерного вирішення єврейського питання. Заслугою І. Франка було те, що він перший серед українських читачів почав серйозно трактувати євреїв як окремих народ. На думку Я. Грицака, такий підхід поріднив його з Томашем Масариком, майбутнім президентом Чехо-Словаччини. Рація сучасного дослідника в тому, що І. Франко, як і Т. Масарик, «виросли і мешкали в середовищі, де набагато легше і простіше було стати анти-

¹ Див.: Франко І. Сурка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 1. – С. 215–223.

² Щурат С. У той час це було ще маревом // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 366–368.

семітом. Тому перепадало їм обидвом від їхніх співвітчизників за симпатії до євреїв»¹.

І. Франко в рецензії на книгу «Єврейська держава» вказував на роль торгівлі у розвитку суспільства: «А якщо так, то народ, який наділений спеціальним нахилом до торгівлі, є наймогутнішим чинником цивілізації, є власне її піонером і здатний стати на чолі цивілізаційного походу»².

Захоплений планом творення єврейської держави Т. Герцля І. Франко писав: «Однак нам здається, що автор мало знає ті маси, які вірою в силу продукують торгівлю, і його цілий план може бути знищений. Але, очевидно, він може бути реалізований, якщо знайдуться люди, які будуть готові докласти рук і засобів для його виконання. План, однак, має перед собою беззастережне майбутнє, якщо теперішнє покоління виявиться ще недозрілим для того, то мусить з часом дочекатися молоді, яка захоче і зможе його виконати»³.

Праця польського публіциста Альфреда Носсінга у справі євреїв «Спроба розв'язання єврейського питання» (1887) накреслила далі шляхи вирішення проблеми життя євреїв, які на той час населяли польські та українські землі. На думку Носсінга, євреї асимілюватимуться доти, доки житимуть серед інших держав і народів.

Відповіддю І. Франка на працю Носсінга була його студія «Семітизм і антисемітизм у Галичині» (1887). Автор представив засадничі аспекти життя представників різних народів, які заселяли Галичину під кінець ХІХ і на початок ХХ ст. Особливості життя євреїв у Галичині проаналізовані в роботі дуже детально. І. Франко, який виступав проти кривд будь-якого народу, домагався рівних прав для всіх етнічних груп, що мешкали в Галичині: «Про жодне гноблення, про жоден визиск, про жодну апостазію чи то релігійну, чи національну, чи яку іншу в наших ідеалах нема ані мови. Жодна релігія, жодне переконання, жодна раса і жодна народність не були й не можуть бути

¹ Грицак Я. Іван Франко та його євреї // Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Іван Франко і його спільнота. – К.: Критика, 2006. – С. 361.

² Франко І. Жидівська держава // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 332.

³ Там само. – С. 334.

предметом нашої ненависті. Таким предметом були й лишаються на все тільки всякий утиск, усякий визиск і всяка облуда»¹.

У розв'язанні єврейського питання І. Франко бачив дві сторони. З одного боку, він вважав, що взаємне упорядкування стосунків між євреями, українцями і поляками в Галичині є питання, яке стосується кожного з цих народів. А з іншого боку, «... питання внутрішньої реформи, а тим самим питання остаточної розв'язки вузла, поставлення єврейського народу на власнім твердім ґрунті, витворення для цього внутрішніх умов правильного розвою єсть і мусить бути назавсігди ділом самих євреїв, мусить бути полишене їх власній волі та починові. В ту внутрішню справу, на мою думку, жоден нееврей не має права мішатися»².

І. Франко не закривав очей на ті скомпліковані проблеми, які існували в Галичині між різними етнічними групами. З усією силою свого полемічного таланту він виступав проти тих діячів, які вносили суперечку і колотнечу між представниками різних етносів, зокрема проти спроб позбавити євреїв участі в культурному та державотворчому процесі того часу. Такі спроби переважно призводять до міжнаціонального конфлікту: «Ані в літературі, ані в науці, ані загалом в духовнім житті Польщі та Русі аж до найновіших часів не бачимо ніякого сліду впливу чи співділання євреїв; натомість у економічнім розвою тих народів був їх вплив, без сумніву, фатальний. Тому не дивно, що по упадку польського державного організму євреї відразу перекидаються на сторону побідителів. У Пруссії та Австрії робляться німцями не з волі урядів, але з власної охоти та для власного інтересу; а коли в Росії не робляться москалями – зрештою за виємками Литви по р. 1863, – то там не менше всякими способами стараються показати свою лояльність новому панові»³.

І. Франко торкнувся також питання еміграції євреїв до Америки. Він стверджував, що коли досі євреї не емігрували до Америки, то це зовсім не доказує їх «любові до рідного краю». «Були випадки, що євреї справді пробували їздити до Америки, але по короткім часі

¹ Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 315.

² Там само. – С. 317.

³ Там само. – С. 320.

вертали назад, переконавшись, що там не так легко вижити з такої «праці», як у нас»¹.

Глибокий аналіз життя єврейської людності в Галичині привів І. Франка до такого висновку: «Народ позбавлений землі й обмежений у виборі занять, зробився паразитом, що живе з кровавої праці інших. Уняте в тісні карби лучності, дідично виспеціалізоване до сповнювання лиш деяких чинностей єврейство витворило особливу збірну організацію, призначену самотою до виживання інших. Бувають між євреями не тільки капіталісти, але також пролетарії, та дивний се пролетаріат, бо хоч часто майже вмирає з голоду, та засоби для свого існування здобуває звичайно тільки визиском чужих елементів»².

На прикладі численних статистичних даних І. Франко показав, що участь галицьких євреїв у військовій, судовій, суспільній функції у державному житті є недостатньою. Натомість їхня роль у торгівлі і посередницьких функціях у Галичині є надто високою, що не відповідає відсотковому статусу населення краю.

Ось як розумів учений асиміляцію євреїв з представниками інших народів Галичини: «... під асиміляцією євреїв не розуміємо зілляння цілої їх маси з людністю для них чужоплемінною, бо ми переконані, що при таких чисельних відносинах, як у нас, се ані неможливе, ані не було би корисне. Асиміляція для нас, се поперед усього задача горожанського зрівняння на основі рівних прав і рівних обов'язків»³.

У художній формі такі думки І. Франка висловлені в романі «Перехресні стежки». Устами Вагмана автор стверджував: «По-моєму, жаден жид не може і не повинен бути ані польським, ані руським патріотом. І не потребує сього. Нехай буде жидом – сього досить. Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або бодай нешкідливим для того народу, що хоч нерідний нам, все-таки тісно зв'язаний з усіма споминами нашого життя. Мені здається, що якби ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від

¹ Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменярь, 2001. – С. 322.

² Там само. – С. 324.

³ Там само. – С. 328.

нас тої асиміляції? Здається, ні. Але зате кожному пожадане, щоб ми були чесними і пожиточними членами тої суспільності, серед якої живемо»¹.

Стаття І. Франка «Семітизм і антисемітизм у Галичині», надрукована у 1887 році в часописі «Przegląd społeczny», була актуальною і на початку ХХ ст., про що свідчить той факт, що автор передрукував її у перекладі на українську мову у книзі «В наймах у сусідів» (1914, с. 115–131).

І в художніх творах («Перехресні стежки»), і в публіцистиці («Сигнал застереження», «Die Zeit», 1903, № 253) І. Франко гостро критикував погроми євреїв у Галичині. У багатьох селах Галичини на початку ХХ ст. з'явилися «агітатори», які підбурювали селян і міщан до погромів. І. Франко у згаданій статті звернув увагу читачів на повідомлення ряду часописів (в т.ч. і газети «Діло»), які застерігали галицьких міщан і селян перед агітаційними підбурюваннями до погромів, і водночас апелював до селян та духовних осіб запобігати цим погромам.

Газета «Die Zeit» з цього приводу писала: «Позбавлена всякої фаворизації під оглядом народним чи партійним стаття І. Франка є поважною пересторогою центральному урядові. До цього часу австрійські чинники урядові були не тільки заскочені окремими фактами погромів у Галичині. Хай того разу вони почують сигнал перестороги і скажуть своїм підвладним в інституціях галицьких свою силу не в репресіях стосовно статей в газетах, а в творенні того, щоб єврейські погроми не стали предметом їх розгляду»².

Будучи одним із творців програми радикальної партії, І. Франко в розділі «Радикали і жиди» стверджував, що радикали не є антисемітами, через те, що євреї походять з Палестини, радикали не мають наміру бунтувати проти єврейської бідноти. Радикали проти єврейського дармоїдства: «... виступаючи против жидів, радикали вміють добре розрізнити і знають, що той жидівський лапсердак з пейсами в халаті і з цибульним запахом є далеко меншим ворогом хлопа, ніж той цивілізований, уфракований і удекорований жидівський фінансист, міліонер, спекулянт та гуртівник, що обертає мі-

¹ Франко І. Перехресні стежки // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 20. – С. 392.

² Die Zeit. – 1903. – № 253.

ліонами, ходить попід руку з графами та міністрами, котрому з любим усміхом стискають біскупи і митрополити! Протів тих великих п'явок виступають радикали найсильніше»¹.

Як бачимо, великий гуманіст І. Франко і в художніх творах, і у працях наукових та публіцистичних, аналізуючи становище євреїв у Галичині, не лише виявив толеранцію цьому народові, народові, що пройшов довгу історію і створив багатовікову культуру, але й захоплювався ним. Поява у І. Франка назв типу «жидівські п'явки» стосується окремих типів євреїв, що живуть з чужої праці. Ці вислови належить трактувати як народний погляд на багачів. Такий погляд представляли широкі кола українців і поляків, що населяли Галичину. Широка гуманістична перспектива в розумінні І. Франком єврейського питання в Галичині є характерною для його художніх і наукових праць 80–90-х рр. XIX – поч. XX ст.

IV. 4. І. Франко і Т. Масарик: Мойсеї своїх народів

Весна народів Австрійської імперії 1848 року викликала демократичні процеси в житті слов'янських країн, що входили до складу клаптикової держави. Зокрема посилювалось зацікавлення мовою, культурою слов'ян, що входили до Австрійської імперії. Відкриття академічних кафедр: славістики у Відні, україністики у Львові, творення «Матиць» – культурно-освітніх товариств – сербської, чеської, словацької, серболужицької, руської – це були ті кроки, що вели до пробудження слов'янських народів, які населяли Австрійську імперію (з 1867 року – Австро-Угорщину).

З цього огляду особлива роль належала Відню як культурному центру імперії, де в кінці XIX ст. збиралася інтелектуальна еліта слов'ян і де кувалася суспільно-політична та культурно-мистецька думка народів-слов'ян. Нам, українцям, ще належить осягнути значення Відня у вихованні української еліти, особливо у кінці XIX – на початку XX ст. Мусимо осмислити проблему «Українці у Відні», де б золотом засяяли імена членів Віденської «Січі», українських вчених, що працювали у наддунайській столиці. Характерно, що близько 20 українських учених стали докторами Віденського університету протягом останніх двох десятиліть XIX століття та перших десятиліть XX ст.

¹ Франко І. Радикальна партія. Ч. 2. Радикали і жиди. – Львів, 1898. – С. 12–13.

Віденська кав'ярня «Централь», що функціонує і до сьогодні в самому центрі міста – місце, де збирався культурно-мистецький та суспільний бомонд народів-слов'ян. Особливо популярними стали взаємні зустрічі у 80–90-ті роки XIX віку. Саме у Відні гартувалася суспільно-політична і громадська думка різних народів і рас цього часу. Лідери австрійської соціал-демократії Е. Перстенторфер і В. Адлер, знамениті вчені-славісти Ватрослав Ягич, Йозеф Іречек, М. Мурко, Іван Франко, Томаш Масарик, Адольф Черни, Теодор Герцль – багатомовна і різнобарвна сім'я непересічних особистостей, що зіграли таку важливу роль у житті своїх народів. Власне, якщо б довелося перерахувати всіх, чия суспільно-політична думка визрівала у Відні, то довелося б згадати ще багато імен. Деякі з цих діячів ставали потім близькими між собою, деякі не цілком, але в усякому разі ці непересічні особистості пильно стежили за життям і творчістю тих, з ким їх доля звела у Відні.

Тривалий час радянське франкознавство замовчувало ці контакти. Адже йшлося про зустрічі і дискусії тих, хто пізніше відіграв визначальну роль у творенні національних держав у Європі на початку XX ст. Скажімо, у Відні відбулися зустрічі І. Франка з різними політичними та культурними діячами. Іван Франко знав першого президента чехословацької республіки Т. Масарика особисто.

Про велику повагу, з якою ставився Іван Франко до Томаша Масарика, свідчить той факт, що український учений видрукував у 1911 році у збірнику, присвяченому 60-річчю чеського професора, матеріали «Мої зустрічі з Т. Масариком», у якому виклав свої візії постаті видатного чеського вченого та громадського діяча.

Зустрічі Івана Франка з Томою Масариком у 90-х роках XX ст. у Відні не були, як пізніше згадував Іван Франко, ані такими близькими, ані такими частими. Але зацікавлення І. Франка долею чехів, як і зацікавлення Т. Масарика долею українців, мали принципове значення для обох народів.

Як відомо, у 1893 році І. Франко приїхав до Відня для закінчення своїх докторських студій зі славістики. Саме там він познайомився з хорватом Мурком (пізніше професором Карлового університету у Празі). Саме Мурко у кав'ярні «Централь» познайомив І. Франка з Т. Масариком, який був тоді членом чеської парламентарної делегації до Віденського парламенту. До того часу І. Франко вже добре

простудіював праці Т. Масарика, зокрема його роботу «Чеське питання». Як писав І. Франко, враження від цієї праці дозволяло йому порівняти Т. Масарика з М. Драгомановим у їх подібному трактуванні національних та політичних питань¹.

Особливо зацікавила І. Франка одна з промов Масарика до чеської молоді. Вчений мав нагоду сидіти з чеським професором за одним столом і спостерігати за ходом його думок, зрештою, розповідати про своє життя та життя українців Галичини. Ця зустріч залишила глибокий слід у душі і І. Франка, і Т. Масарика, оскільки пізніше обидва пильно стежили за творчістю один одного. Згодом вчені обмінювалися своїми працями. У 1896 році Т. Масарик надіслав з Праги І. Франкові свою монографію про Карела Гавлічека Боровського з такою дедикацією: «Шановний пане докторе. Я знаю, що Ви любите Гавлічека, і тому посылаю Вам свою книжечку. Гадаю, що Гавлічек ще й досі є добрим радником *in politicis*, зокрема для народів менших і несамостійних: я певний, що і Ви там знайдете те, що все ще надається у Ваших відносинах. Бажаю Вам всього найкращого. Т. Г. Масарик. 10.10.96»².

Подарована Т. Масариком книга спричинилася до появи в 1901 році франкового перекладу творів Карела Гавлічека Боровського з присвятою Т. Масарикові такого змісту: «Високоповажному професору Т. Г. Масарику на доказ щирої прихильності присвячує перекладач»³.

Характерно, що видавці 50-томного видання творів Івана Франка подали в передмові до творів К. Гавлічека Боровського його життєпис. Проте ні в передмові, ні в коментарях жодним словом не згадали Т. Масарика, завдяки якому це видання з'явилося на світ. Та, зрештою, це зрозуміло, укладачі не могли вийти за межі ідеологічних приписів, за якими Т. Масарикові – творцеві чеської державності не було місця у марксистсько-ленінській ідеології.

Адресуючи Т. Масарикові своє вступне слово до поезій К. Гавлічека Боровського, І. Франко писав: «Книжка, яку я оце опускаю у світ, осмілившись покласти на її чолі Ваше шановне ім'я, Вам у

¹ Див: Franko I. Moje styky z Masarykiem // T.G. Masarykovi – k šedesátým narozeninám. – Praha, 1911. – S. 319–320.

² Там само.

³ К. Гавлічек Боровський. Вибір поезій. – Львів, 1901. – С. III.

значній мірі завдячує своє закінчення і появу на світ. Ваша прегарна книжка про Гавлічека (Karel Havlicek. *Snahy a tuzby politickeho probuzeni. V Praze 1896*) в зв'язку з Вашими давнішими працями «Ceska otazka» і «Nase nynejši krise» вияснила мені велике значення Гавлічека для розвою чеського народу, навчила мене шанувати і подивляти політичного діяча та борця там, де я досі любив і подивляв поета»¹.

Звертаючись до чеського приятеля, І. Франко говорив, що та дійсність, проти якої скерував свої стріли К. Гавлічек Боровський, і досі не стратила свого жала, хоча потрохи і змінила форму. Отже, ті стріли, які впали на долю чеського поета, передчасно звели його в могилу, падатимуть і на перекладача та популяризатора його творчості. Проте, вовка бояться – у ліс не йти. Звертаючись до Т. Масарика як найактивнішого популяризатора праць К. Гавлічека Боровського, І. Франко зазначав, що найголовніше, що впливає з його праць, – це думка, що розвій національності мусить йти невідлучно з розвоєм свободи думок і свободи політичної; що називати себе поступовцем, радикалом чи соціалістом і рівночасно ігнорувати або дусити розвій якої-небудь національності для якихось ідеалів, значить нічого не робити для розвою народу. Нація, яка в ім'я чи то державних чи якихось інших інтересів гнобить, дусить та спиняє в свободнім розвою іншу націю, копає гріб сама собі і тій державі, якій ніби має служити те гноблення.

Український переклад К. Гавлічека Боровського, який був «щасливий на руку», оскільки уникнув поліцейської конфіскації, зіграв свою роль і в інших слов'янських країнах, де досі майже не знали Гавлічека.

Таким чином, І. Франко своїм перекладом творів Гавлічека Боровського віддавав данину професорові Т. Масарику, який спричинився до його зацікавлення творчістю великого чеського будителя. Такий підхід І. Франка ще раз продемонстрував, що для українського письменника служіння своєму народові – одна з найважливіших передумов творення державності.

Одним із методів боротьби за утвердження своєї державності є парламентарна боротьба. Але, якщо І. Франкові через різноманітні

¹ К. Гавлічек Боровський. Вибір поезій. – Львів, 1901. – С. V.

виборчі махінації не вдалося здобути посольського мандата, то Тома Масарик здобув цей мандат. Саме як посол до австрійського парламенту Т. Масарик добре знав становище українців у Габсбурзькій губернії. Крім того, він добре розумів те невідрадне становище, в якому опинилися українці в Росії.

У відомій парламентарній промові 1908 року Т. Масарик згадав про перекладені І. Франком твори К. Гавлічка Боровського: «Ви, – звертався чеський політик до української парламентарної делегації, – любите нашого Гавлічка, і ваш знаменитий письменник Франко переклав Вам частину Гавлічка. Дозвольте ж мені цитувати із Гавлічка гасло, яке я часто мушу нагадувати моїм землякам. Він сказав: «Давніше патріоти вмирали для добра свого народу. Ми будемо жити і працювати для свого народу!..»

Особливо близькими українські справи стали Масарикові як професорові Карлового університету у Празі. Значна частина студентів Львівського університету після відомих подій у 1901 році подалася до Праги. Один із тих студентів, пізніше чільний діяч українського суспільного життя, голова Львівської «Просвіти» (1932–1939) Іван Брик писав про професора Масарика: «Великий цей вчений, політик, філософ був для нас чимось надзвичайним, ми не були при звичаєні до таких професорів. Кожне його слово падало глибоко в наші серця. Ми заздрили студентам-чехам такого професора і на його виклад ходили таким б'ючим серцем і сіяючими очима, немов магометани до Мекки»¹.

Особливо до душі українським студентам припали важливі положення позитивістської філософії Т. Масарика, в якій важливе місце відводилося релігійно-етичним проблемам. Саме ця філософська система привела до глибокого розуміння Т. Масариком проблем чеського національного відродження і тогочасного політичного та культурного життя українців.

Гарячий захист Т. Масариком українського населення Галичини викликав захоплення серед усіх чесних людей. Ще в праці «Ceska otazka» Т. Масарик наводив широковідомі слова Гердера про Україну, в яких німецький романтик стверджував, що гарне підсоння цього народу, весела його вдача і музикальна таланови-

¹ Цит. за кн.: Бочковський О. Масарик. – Подєбради, 1930. – С. 119.

тість, родюча земля і т.д. колись прокинуться і з цих різних малих, диких народів, як колись було у греків, повстане народ освічений, кордони якого поширяться аж до Чорного моря, а звідти охоплять цілий світ.

Саме Т. Масарикові судилося стати творцем чеської незалежності і провадити цю незалежність протягом майже двох десятиліть. І. Франко своїм життям, своєю діяльністю вів український народ до своєї державності. Хоча смерть у 1916 році обірвала цю мрію. Державну незалежність України відстоювали учні І. Франка, його соратники, зокрема М. Грушевський. І коли після того, коли впала державна незалежність України, наші політичні лідери опинилися на еміграції, то саме Т. Масарик зробив усе, щоб справа, за яку боровся великий І. Франко, не пропала. І мова не тільки про те, що саме Т. Масарик примістив у Празі всі емігрантські інституції, зокрема Український Вільний Університет, Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українську Господарську академію в Подебрадах, а й про те, що Т. Масарик мріяв про «братерство нове слов'янських народів», в якому б і українському народові жилося добре.

Минуть роки, десятиліття, століття, але в пантеоні найвидатніших діячів слов'янського світу негаснучими зірками світитимуть імена І. Франка та Т. Масарика.

IV. 5. Роль І. Франка та А. Черни у становленні модерної української і чеської художньої періодики кінця XIX – початку XX ст.

(«Літературно-науковий вістник», «Slovanský přehled»)

Швидкий ріст національної свідомості у європейських, і зокрема в слов'янських країнах у середині та кінці XIX ст. – явище, яке засвідчило бурхливий розвиток культури та освіти в Україні та Чехії. І хоч у кожній зі згаданих країн, що входили тоді до Австро-Угорської імперії, були свої особливості, загальна тенденція швидкого розвитку національної культури була в кінці XIX – поч. XX ст. більш ніж очевидною. Варто додати, що ріст національної свідомості українців-галичан значною мірою сприяв українізації українців Наддніпрянщини, яка входила тоді до складу Російської імперії.

Зміни в житті чеського народу в кінці XIX ст., повернення чехів після жахливого онімечення до рідної культури стали прикладом для українців, зокрема галицьких. Іван Франко після відвідин Праги у 1895 році писав: «Мимоволі пригадується, що все це таке недавнє здобує так швидко, такими величезними зусиллями чеського народу, що Прага ще на початку нашого століття була німецьким містом, що патріарх слов'янської філології Добровський ще тоді сумнівався у тому, чи зможе чеський народ ще відродитись до самостійного національного життя[...]»¹.

Важливу роль у зміцненні національної свідомості чехів, як і українців, відіграли періодичні видання, зокрема художні журнали. В той час у Празі почало виходити модерне видання всеслов'янського характеру «Slovanský přehled», у Львові замість раніших періодик – «Правда» та «Зоря», з'явився «Літературно-науковий вістник». На Наддніпрянщині таку культурно-освітню роботу серед українців виконував журнал «Киевская старина» (1880–1905), часто переслідуваний царськими властями.

Справжнього модерного обличчя набули часописи «Літературно-науковий вістник» та «Slovanský přehled», які стали не тільки духовними осередками своїх національних культур, але й місцями популяризації як слов'янських, так і європейських літератур.

Важливу роль у роботі цих видань відіграли: в Україні – Іван Франко, у Чехії – Томаш Масарик, майбутній президент Чехо-Словацької республіки, та чеський письменник, перекладач, популяризатор слов'янських культур Адольф Черни, що виступав під псевдонімом Ян Рокіта.

Увагу до своїх культур і намір популяризувати ці культури чеські та українські діячі винесли ще з часів навчання на початку 90-х рр. XIX ст. у Віденському університеті. Очевидно, що там і відбулося знайомство у 1893 році І. Франка з Т. Масариком і А. Черни. Відомий словацький літературознавець М. Мольнар вважає, що особливе знайомство А. Черни з І. Франком відбулося під час поїздки українського письменника до Праги на етнографічну виставу у 1895 році².

¹ Франко І. З гостювання у Празі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 229.

² Див: Molnar M. Stretnutie kultur. Slovenské pedagogicke Nakladelstvo v Bratislave, 1980. – S. 75.

Очевидно, тоді й відбувався обмін думками про видання модерного журналу у Празі та у Львові на зразок європейських revue. «Літературно-науковий вістник» та «Slovanský přehled» почали виходити друком у 1898 році. Редактором «Літературно-наукового вістника» був видатний український історик Михайло Грушевський. Важливу роль у роботі редакції відігравали Іван Франко, який вів літературну частину журналу, та Володимир Гнатюк, який з 1899 року відповідав за редакцію. Журнал ставив перед собою завдання в першу чергу популяризувати твори українських письменників різних поколінь, що представляли роз'єднану кордоном по Збручу українську землю: Ганни Барвінок, В. Винниченка, М. Вороного, Б. Грінченка, С. Єфремова, І. Карпенка-Карого, О. Кониського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Самійленка, Л. Старицької-Черняхівської, Гната Хоткевича, Б. Лепкого, В. Стефаника та багатьох інших. Певною мірою журнал популяризував слов'янські літератури, в тому числі і чеську. Важливе місце у роботі «Літературно-наукового вістника» займали праці, присвячені Я. Каспровичу, М. Конопницькій, Ф. Ржегоржу, Я. Рокіті.

Натомість намір А. Черни видавати часопис, присвячений життю та творчості всіх слов'янських народів, отримав схвальну оцінку Івана Франка, який вважав, що видання журналу є «виразом потреби, здавна відчуваної дуже многими. Я сам не раз жалував, що немає такої часописі, а тепер бачу, що вона може постати і держатися на відповідній висоті тільки в Чехії. Дай Боже Вам доконати сього!»¹.

«Slovanský přehled» від самого початку задекларував своє намагання популяризувати всі слов'янські літератури. Меншою мірою на сторінках цього видання популяризувалася чеська література. Як писав І. Франко у листі до А. Черни від 22.X.98, для нього несподіванкою була відсутність матеріалів про чеську літературу.

Ідеї слов'янського братерства у Чехії у цей час жили ще від Яна Коллара (згадаймо Шевченкове: «І Коллара читаєте з усієї сили, і Шафарика, і Ганка, і в слав'янофіли так і претесь!»).

Іван Франко у статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер», що друкувалася у збірнику «Jan Kollár. 1793–1852»

¹ Франко І. Лист до Адольфа Черни, Довгополе, 29 серпня 1898 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 116.

(Відень, 1893), зазначав, що Ян Коллар був дитиною свого часу. «Як ученик німецьких філософів (головно Фіхте і Шеллінга, що тоді помагали, між іншим, приготовлювати німецьку єдність державну), він потроху боявся надто великого зросту партикуляризмів слов'янських і не допускав їх більше як чотири. Його слов'янство складається з чотирьох головних віток: чеської, польської, руської і сербської; дрібніші слов'янські народності повинні горнутися, єднатися з сими головними»¹.

Зрозуміло, що політична складова міжслов'янських взаємин у Колларовій програмі була, як вважав український учений, досить туманною. У статті «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар» Франко вказував, що українці дотримуються ідей Коллара і Шевченка. «Довговіковий притиск навчив їх (українців – М. Г.) відчувати й усяку чужу кривду і ненавидіти її; географічне положення поставило їх на розграні майже всіх слов'янських народностей: вони сусідують і з великорусами, і з білорусами, і з поляками, і з словаками, і потроху й з болгарями (в Добруджі), так що питання слов'янської взаємності є для них більше, чим для всякої другої слов'янської народності, питанням живим і пекучим, питанням практичної роботи»².

На кінець XIX ст. І. Франко був визнаним письменником, літературознавцем, перекладачем. З чеської він переклав: Короледворський рукопис, твори Карела Гавлічека-Боровського, Ярослава Врхліцького, Й. С. Макара, Святоплука Чеха, Яна Неруди. Він підтримував чеських етнографів і фольклористів, зокрема проф. Й. Полівку, Фр. Ржегоржа.

Не випадково редактор новоорганізованого журналу «Slovanský přehled» А. Черни запропонував І. Франкові брати участь у роботі часопису та подати пропозиції щодо майбутньої редакційної політики.

Іван Франко висловив свої думки про програму чеського журналу (в сучасному розумінні літературно-художнього) щодо включення у нього статей політичного характеру. Український письменник і громадський діяч запропонував розміркувати, «чи не ліпше було

¹ Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 61.

² Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 50.

би наразі виключити політику, а обмежитися на науці і літературі, власне яко на тім самотнім ґрунті, котрий в'яже, а не розділює всі слов'янські народи»¹.

У цьому ж листі І. Франко наголошував, що в першій статті постараться «зробити загальну характеристику теперішнього стану русинів, хоч боюсь, що моя характеристика наробить Вам ворогів серед Ваших приятелів поляків»².

Очевидно, на такий акцент вплинуло те, що розвідка українського вченого мала з'явитися у чеському журналі відразу після його контраверсійної статті у Віденському часописі під назвою «Поет зради» (1897), яка викликала збурення у польському середовищі.

З українських діячів І. Франко рекомендував до співпраці з журналом Василя Щурата, Володимира Гнатюка, Агатангела Кримського та Бориса Грінченка. Таким чином, І. Франко став автором журналу та координатором українських авторів, які друкувалися на сторінках «Slovensk-ego přehled-u».

Знайомство чеського читача з українською літературою – це те основне завдання, яке ставив І. Франко перед собою як автор у журналі «Slovanský přehled». Одне з перших місць український вчений відводив аналізу творчості Т. Шевченка. За рекомендацією І. Франка, чеська перекладачка Ружена Єсенська передала чеською мовою низку творів геніального українського поета. Переклади ці одержали схвальну оцінку І. Франка. На жаль, з причин постійної зайнятості український учений так і не оприлюднив на сторінках журналу спеціальної статті про Т. Шевченка. На замовлення чеської академії наук дослідник написав рецензію на рукописи чеських перекладів Т. Шевченка, здійснених Руженою Єсенською та Йозефом Коларжем у 1895 році. Стаття І. Франка не була оприлюднена у той час. Для широкого кола читачів її опублікував у 1958 році М. Мольнар.

Водночас І. Франко на сторінках часопису надрукував чимало ґрунтовних досліджень про українську літературу від найдавніших часів до сучасності.

На початку 1898 року І. Франко надіслав до журналу статтю «Література українсько-руська (малоруська)». Це був огляд того-

¹ Франко І. Лист до Адольфа Черни, Довгополе, 29 серпня 1898 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 116.

² Там само. – С. 117.

часної української літератури. Автор статті просив переслати ко- ректу, бо «помилки були б дуже неприємні в першій номері по- важного журналу»¹.

Для чеськомовного читача І. Франко порекомендував для пере- кладу поезії «Слово, чому ти не твердая криця», «Хвилина розпа- чу», «У пустині», «Вечірня година», «В'язень», «На човні», «Романс», «Мелодії» (1–4), «Мати-невільниця».

Уже перший номер «Slovanského přehledu» одержав досить ви- соку оцінку І. Франка. Саме про модерне обличчя журналу свідчи- ла стаття Бодуена де Куртене про лібералізм («Словаки і коронація святого Стефана» (№ 1)), в якій автор аналізував лібералізм тих, які в угорцях бачать лицаря свободи, а в Кошуті – якогось Боярда sans peur et sans reproche. Український вчений запропонував надрукувати свою статтю з детальною характеристикою і біографією Кошута з критичним і вільнолюбним поглядом, який висловив проф. Боду- ен де Куртене. «Се було би дуже пожадано. Я міг би Вам до одної з дальших книжок злагодити статтю «Русинські нар[одні] пісні про Кошута і малярське повстання 1848–49 рр.». Так само я попрошу п. Гнатюка, щоб написав Вам допис про теперішній стан угорських русинів»². На жаль, такої статті І. Франко не написав, хоча раніше стаття «Кошут і кошутська війна» була надрукована на сторінках видання «Життє і слово» (1894).

Очевидно, трибуна часопису «Slovanský přehled» для І. Франка була важлива у першу чергу для популяризації української літератури.

Такою була оглядова стаття «Українсько-руська (малоруська) лі- тература», опублікована у трьох номерах журналу у 1898–1899 рр.

Восени 1898 року, коли в Україні, зокрема у Львові, широко від- значали столітній ювілей нової української літератури, І. Франко представив українську літературу для чеськомовного читача.

Власне, у цій оглядовій статті І. Франко дав чеському читачеві можливість крізь призму ювілею познайомитися з історією украї- нської літератури. З іншого боку, І. Франко своєю статтею руйнував штучні бар'єри, що їх створювали недоброзичливці української літе-

¹ Франко І. Лист до Адольфа Черни, Львів, 21 вересня 1898 р. // Франко І. Збір- творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 118.

² Франко І. Лист до Адольфа Черни, Львів, 22 жовтня 1898 р. // Франко І. Збір- творів: У 50 т. – Т. 50. – С. 120.

ратури. На думку українського вченого, «прийде час, і вони (противники українського літератури – М. Г.) будуть змушені відкрити очі, ба деякі ознаки показують, що доба та вже наближається. Натомість аж просяться до дискусії тези тих противників малоруської літератури, котрі бачать в ній якусь «інтригу» (одні – польську, другі – московську), якесь збочення з прямої природної дороги розвитку, якесь порушення тисячолітньої еволюційної традиції руського племені»¹.

Орієнтуючись на слов'янського читача, І. Франко ставив контраверсійні на той час питання і намагався дати на них відповідь. Зокрема, дослідник наголошував на тяглоті української літератури, яка бере свій початок ще в Київській Русі. На його думку, саме «початки руського письменства, твори, що мали вирішальний вплив на його дальший розвиток, постали на півдні, в Києві або поблизу від нього»².

Для чеського читача важливою була думка І. Франка про український характер «Слова о полку Ігоревім» – пам'ятки, яка хоч знайдена у Росії, «і то досить пізнім списку, та проте аж ніяк не може бути причислена до літератури великоруського наріччя, але мовою і внутрішнім характером належить південній, українсько-руській літературі»³.

Український учений акцентував увагу на різниці між літописними традиціями північними (Новгородською і Суздальською) та південною (Київською і Волинською). На його думку, для Новгородського літопису характерна незвичайна стислість, уривчастість, незакінчені фрази. І. Франко покликався на широковідому працю російського історика С. Соловйова «История России»: «Виклад відзначався багатством подробиць, жвавстю, образністю, можна сказати артистичністю. Особливо Волинський літопис відзначається незвичайно поетичною композицією; тут виразно проявляється південна природу, характер південної людності. Нарешті виклад суздальського літописця дуже сухий, однак без сили новгородської мови, і при тому балакучий, але без артистичності південної мови»⁴.

¹ Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 76.

² Там само. – С. 77.

³ Там само.

⁴ Соловйов С. История России. – Т. 1. – С. 302.

Аналізуючи особливості розвитку нової української літератури, І. Франко вважав, що І. Котляревський «приєднався до так званого сентиментального напрямку, що панував у тодішній великоруській літературі за зразком Радіщева і Карамзіна, але, стоячи певно на українському ґрунті, вберігся від афектації і тенденційності, а його «Наталка Полтавка» досі не втратила своєї життєвої сили, правдивості і свіжості»¹.

Визначаючи роль М. Драгоманова у розвитку української літератури кінця XIX ст., І. Франко акцентував увагу, що саме «Драгоманов європейзував галицьких русинів, перетворив доти панівне сентиментальне українофільство в свідоме змагання за здобуття не тільки національних, а й загальнолюдських прав українському народові»².

Автор статті пояснив причину появи у М. Драгоманова «літератури для домашнього вжитку» – поняття, що характеризувало вимушену для української літератури традицію близькості літератури до народу, яка в Україні мала значно більше значення, ніж в інших літературах.

Український народ, який перебуває на пограниччі між «племенами великоруським, білоруським, польським і словацьким, далі грузинським, румунським і мадярським – міг би той народ бути природним посередником між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю; хоч сам позбавлений державної самостійності, мусить він на своєму організмі відчувати і в своїй життєвій програмі поєднувати та випробовувати різномірні державні системи, займати певну позицію щодо різномірних політичних напрямів, брати слово у різномірних інституціях»³.

Як бачимо, жанр оглядової статті дав можливість І. Франкові представити чеському, зрештою, і слов'янському читачеві, широке коло питань, що стосувалися розвитку української літератури (її історії, проблематики сучасного стану). Стаття мала широкий резонанс не лише в Чехії та Словаччині, але й у багатьох слов'янських країнах. Вона започаткувала серію широкого знайомства європейського читача з найвидатнішими досягненнями української літератури.

¹ Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 41. – С. 84.

² Там само. – С. 87.

³ Там само. – С. 88–89.

Пропонуючи редакторові журналу «Slovanský přehled» статтю про Леся Українку, І. Франко запропонував для перекладу твори поетеси з циклу «Мелодії» («В'язень», «На човні», «Слово, чому ти не твердая криця», «Мати-жалібниця» та ін.). Власне, ці твори у перекладі Ружени Єсенської разом зі статтею про поетесу І. Франка були надруковані у шостому томі журналу.

Знайомлячи чеського читача з модерними віяннями в українській літературі останніх десятиріч XIX ст., І. Франко проаналізував збірку поетеси «На крилах пісень», в якій, на думку критика, є кілька справжніх перлин. Важливо, вважав І. Франко, в останні роки XIX ст. відбулося повернення Лесі Українки до соціальних мотивів. «Своїми думками вона обіймає весь український народ, не забуваючи ні на хвилину, що це народ бідняків, невільників, народ експлуатований і поневолений»¹. Проте, наголосив дослідник, молода поетеса намагається розбудити в серцях свого народу віру в краще майбутнє й у власні сили.

Високу оцінку І. Франка на сторінках часопису «Slovanský přehled» одержала збірка Лесі Українки «Думи і мрії», що за оцінкою критика була найбільшою з'явою у літературі після «Кобзаря» Тараса Шевченка. У збірці навіть у чисто епічних творах («Давня казка», «Роберт Брюс») дослідник побачив навіть у неримованих поезіях сильний ліричний струмінь, що впливав з ліричного настрою поетеси. «Тут кожне її слово має силу і пластику, тут що не строфа, то мистецьке степенування поетичного шляху. Леся Українка далека від всяких формальних витівок, від всяких декадентських перебільшень, вона вміє обмежуватися у своїх засобах, уміє простими словами викликати глибоке враження»². Як бачимо, І. Франко, говорячи про модерністичні пошуки в поезії Лесі Українки, толерував насамперед ті сильні сторони, завдяки яким її творчість ставала помітною для всього слов'янського світу.

Участь І. Франка у роботі часопису «Slovanský přehled» стала важливим етапом популяризації не тільки української літератури, а й символом чесько-українського літературного єднання. Значну роль популяризації модерної польської, чеської літератур приділяв і «Літературно-науковий вістник» – перший в Україні журнал, який

¹ Франко І. Леся Українка // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 32. – С. 40.

² Там само.

завдяки старанням М. Грушевського та І. Франка відстоював ідеї слов'янської єдності.

Редактор журналу «Slovanský přehled» Адольф Черни особливо цінував І. Франка як письменника, вченого, громадського діяча. У збірнику, присвяченому 40-річчю його творчої діяльності, вміщено поезію А. Черни (псевдонім Ян Рокіта) «Привіт Іванові Франкові»:

Привіт тобі з Тарасового краю брате,
рукою дужою ти ліру взяв,
успадкував і слово, на думки багаті!

Далеку та ясну мету собі обрав,
і з силою у серці, погляді та слові
ти кроком впевненим путь довгу розпочав.

.....

З тобою зроджених у рабстві та в біді
ти, як Мойсей, водив дорогою своєю,
як він, мав волю – джерело всього в житті.

IV. 6. Між публіцистикою і наукою. (До співпраці І. Франка з Г. Бігеляйzenом у «Kurjer-i Lwowski-m»)

Серед численних польських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. (Я. Каспрович, Л. Василевський та ін.) особливо приятельськими були стосунки І. Франка з польським літературознавцем, критиком та львівським гімназійним професором Генриком Бігеляйzenом (1855–1932). Знаний дослідник польської класичної літератури, видавець творів А. Міцкевича, Ю. Словацького, автор 5-томної «Історії польської літератури», він особливо зблизився з І. Франком у час спільної праці у популярному польському щоденнику «Kurjer Lwowski», співробітником якого І. Франко став у 1887 році. Як пізніше згадував Г. Бігеляйzen, «... Франко підходив якраз на становище співробітника в українських справах. Визнавався як слід у всіх напрямках суспільного й культурного життя українського народу в Галичині, мав з усіх тодішніх галицьких українців найбільші знання, володів знаменито польською, німецькою й французькою мовою та – що й головне – мав за собою польські переклади зі своїх літературних і науково-політичних творів, а навіть

польську журналістичну діяльність»¹. Хоч пізніше сам І. Франко назвав свою працю у газеті «Kurjer Lwowski» десятиліттям (1887–1897) «в наймах у сусідів», творча діяльність на сторінках часопису давала змогу письменникові познайомити польськомовного читача з найактуальнішими проблемами суспільного і культурного життя українців.

Публіцистичні статті І. Франка на сторінках «Kurjer-a Lwowski-ego» стосувалися різних сторін життя українського і польського народу того часу. Окремі передові статті, рецензії на громадські, економічні й політичні теми І. Франко містив у тижневому літературно-науковому додатку до газети – в часописі «Tydzień».

На сторінках часопису І. Франко друкував літературні твори «Яць Зелепуга» (1887), «Цигани» (1888), «Панталаха» (1888), «Ѓава» (1888), «Маніпулянтка» (1888), фрагмент повісті «Один день з життя львівських вуличників» (1889), «Цувакси», «Пирого з чорницями» (1888).

У літературознавчих статтях на сторінках «Kurjer-a Lwowski-ego» розглядає теоретичні проблеми літературознавства українську і польську літературу як окремі ланки загальнослов'янської літературної історії.

Франкові виступи на сторінках «Kurjer-a Lwowski-ego» стосувалися загальнотеоретичних питань літератури, історії класичної польської та української літератури, сучасного І. Франкові питань українського і польського літературного процесу.

Стаття І. Франка «Етнологія та історія літератури» стосувалася низки теоретичних засад літератури. Вперше надрукована у книзі «Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich». Т. 1. Referaty i Wniosky. Lwów, 1894. – S. 1–11.

Говорячи про історію літератури як окрему галузь літературознавства, І. Франко трактував її як цілісну історію розвитку, яка «могла б запобігти застою письменства в мертвих формулах і наслідуваннях, але саме цієї протиотрути античні літератури не знали»². Свої висновки вчений базував на прикладах з історії української

¹ Бігеляйзен Г. Мої спомини про І. Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 339.

² Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 273.

та польської літератур. Завданням своєї студії І. Франко вважав звернути увагу істориків літератури на різноманітні зв'язки між історією літератури і традиційною історією та вказати на напрям, у якому розвиватиметься праця з історії польської і української літератур.

І. Франко вважав, що тільки XV ст. в Італії вважають часом відродження науки й мистецтва поряд з іншими подіями, що дало поштовх науковому розгляду історії літератури (починаючи від античної літератури). Данте був першим із тих письменників, до яких після якихось 100 років по смерті звернулася літературна критика.

XVIII вік є періодом, коли історія літератури стала поряд з політичною історією, як наука, яка вимагає спеціальної праці. Власне, з бенедиктинського ордену вийшов, як стверджував І. Франко, перший колосальний план написання сучасної національної історії літератури.

І. Франко детально проаналізував пробний план монументальної «*Histoire litteraire de la France*», що був розрахований на кілька десятків томів.

Тринадцять томів, що вийшли друком у XVIII ст., довели історію літератури ледве до XII ст. Український дослідник вважав, що французький зразок біографічних та бібліографічних досліджень був прикладом до опрацювання національних літератур різних народів. Цей підхід привів його до думки про три фази історико-літературного розвитку кожного народу: бібліографічну, біографічну, культурно-історичну.

Бібліографічна фаза передбачає перелік «як найбільшої кількості книжок, згрупованих за темами та авторами, без глибшого аналізу, без відчуття того живого зв'язку, який встановлюється між твором, його автором і суспільством» (німецький учений Теодор Грессе). На перший план учені цього напрямку вносили опис книжок («досить було перерахувати якнайбільше заголовків, аби бути найбільшим ученим»).

Друга фаза біографічна. Вчений стверджує, що ця фаза тісно пов'язана з романтизмом. У розгляді історії літератури дослідники «почали більше, ніж до того часу, концентрувати увагу на видатних особистостях, на геніальних письменниках та їх творах, гордо

ігноруючи пересічних»¹. Якщо в історичній науці одним з найяскравіших представників біографічного вивчення був Карлейль, то в літературознавстві ці ідеї знайшли своє продовження у працях Гервінуса, Тена, Брандеса, Бурже. Згадані дослідники найбільше дбали про опис особистості авторів, «історія літератури уявлялась дослідникам пасмом гір, де видно лише верхи, а все внизу покрите імлюю».

Найдосконалішою на той час, як вважав І. Франко, в розгляді історії літератури була культурно-історична фаза, яка бачила історію літератури не мертвим збором книжок, не Парнасом авторів, а чимось далеко більшим, суперечністю явищ і витворів духовного життя народу. «Духовне життя народу в усіх його верствах – ось та широка основа, на якій будується ця нова концепція історії літератури. Все, що тільки впливає на зміну у формі або змісті цього духовного життя, має бути предметом пильної уваги з боку історика літератури, якщо він хоче зрозуміти літературні явища даної епохи»².

Автор назвав першу групу теоретиків, які приймають історію літератури як імперсональний, збірний початок торів, друга група виходить з ідеї про одиниці, які обдаровані художнім чуттям. Історію літератури І. Франко визначав як історію, куди включав і історію фольклору, а інші вважали історію літератури як історію тільки художньо обдарованих особистостей.

І. Франко говорить про різні школи в історії літератури, зокрема міфологічну та антропологічну. Подібність у творах письменників, що живуть далеко один від одного, пояснюється спільною праазійською вітчизною, навпаки представники антропологічної школи пояснюють подібні явища тим, що вони виникли незалежно у кожного народу як наслідок подібності людської натури і однакового ступеня цивілізації.

У процесі розвитку історії літератури «заповнилась та прірва, яка до недавнього часу відділяла літературу усну від писемної. Обидві виявилися витвором одного духа, одного духовного життя, що визначається в двох напрямках. Більш освічені верстви йдуть уперед, створюють літературу для себе, часто гордо відмежовуючися

¹ Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 277.

² Там само. – С. 277–278.

від участі у ній темних і неписьменних верств. Але й ці темні верстви не позбавлені духовного життя, і вони вимагають духовної їжі і беруть її звідки можуть, перетравлюючи по-своєму ті крихти, які перепадають з учти їхніх старших братів»¹.

Теоретичні проблеми європейського модернізму І. Франко порушив у статті «Доповіді Міріама» (Kurjer Lwowski, 1894, 20 жовтня). Дослідник проаналізував лекції польського професора Зенона Пшесмицького (Міріама) про бельгійський символізм кінця XIX ст., які автор читав у Львові у жовтні 1894 року.

Міріам представив слухачам твори сучасних бельгійських письменників Теодора Ханнона, Жоржа Роденбаха, Еміля Вергана, Жількена, Жіро та ін. Познайомивши львівську публіку з творами Метерлінка, Міріам цілком справедливо зазначав, що вони виявляли потяг людини до всього таємничого в людині, що, на думку І. Франка, було свідченням кризи, яку переживало модерне європейське мистецтво останніх десятиліть XIX ст. «Замикаючись у тісній шкаралупі власного «я», хоча й роздутого до безмежності, вони тим самим замикають самі перед своєю поезією майбутнє, а зарозумілі їхні поклики – це скоріше голоси вмираючих, ніж провісники нового життя»².

Український учений хотів бачити у поезії бельгійських модерністів перспективу дальшого розвитку літератури. Адже сучасне є завжди перехідним періодом від минулого до майбутнього. «Кожен історичний момент є перехідним моментом, бо історія не стоїть на місці; кожен момент є хвилиною народження і смерті водночас, засіву і жнив разом»³.

Теоретико-літературознавчі статті І. Франка на сторінках часопису «Kurjer Lwowski» були важливим фактором літературознавчої думки кінця XIX ст. Вони мали значний вплив на розвиток українського і польського літературознавства.

У виступах на сторінках часопису І. Франко приділяв значну увагу оцінці видань Г. Бігеляйзенном творів класиків польської літератури. Зокрема, в рецензії на чотиритомне видання творів

¹ Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 282.

² Франко І. Доповіді Міріама // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 120.

³ Там само. – С. 120–121.

А. Міцкевича, підготовлене Г. Бігеляйzenом (1893), І. Франко відзначив роботу польського дослідника у верифікації творів класика: «Д-р Бігеляйzen взяв на себе все ж величезну справу перевірки і очищення текстів усіх творів Міцкевича»¹ від найменших до таких етапних творів, як «Дзяди» і «Пан Тадеуш». Особливої уваги, на думку І. Франка, заслуговує бібліографічний апарат, зроблений Г. Бігеляйzenом. «Про багатство бібліографічного відділу свідчить те, що в усіх чотирьох томах бібліографія в цілому займає 120 сторінок дрібного друку. Отже, без сумніву, можна вважати, що і в цьому відношенні видавець зробив усе, що було потрібне для оцінки і студіювання розвитку генія і творчості Міцкевича [...]»²

І. Франко зазначив, що видання, підготовлене Г. Бігеляйzenом, є популярним у найкращому розумінні цього слова, поза тим воно відповідає вимогам доброго смаку.

Жанр рецензії І. Франко культивував у оцінці творів Ю. Словацького. Зокрема, рецензуючи перші томи шеститомного видання творів польського поета, підготовлене Г. Бігеляйzenом (1893–1896), І. Франко стверджував, що саме Ю. Словацький зробив величезний вплив на ціле польське покоління, при тому вплив не завжди позитивний, бо переважно діяв на уяву читача і підносив її. В особі Г. Бігеляйzenа Ю. Словацький «діждався у нас першої ґрунтовної біографії, написаної в новому дусі, на основі листів його власних і його оточення, спогадів про нього осіб, що його знали, а також на основі цілого науково-критичного апарату, яким характеризується новітня біографічна література»³. Особливо високо оцінив І. Франко дослідження Г. Бігеляйzenом поем Ю. Словацького «Grob Agamemnona», «Angelli», «W Sz wajcariji». Зокрема, в поемі «W Sz wajcariji», зазначив український письменник, «автобіографічні подробиці, переплавлені нестримною фантазією Словацького і осяяні чаром фантастичної природи Альп, становлять основний фон, справді можна вважати за свого роду *scux interpretum*; вона вимагає не тільки ґрунтовного, але й надзвичайно

¹ Франко І. Нове видання творів Міцкевича // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 25

² Там само. – С. 27.

³ Франко І. Юліуш Словацький і його твори // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 426.

тонкого аналізу, якщо зважити на ту райдужну гру почуттів, яка є головною характерною рисою всього твору»¹.

На сторінках «Kurjer-a Lwowski-ego» І. Франко рецензував і поетичні твори своїх колег, приятелів і близьких друзів, зокрема Яна Каспровича, з яким разом працював у газеті (Збірка «Poezje Jana Kasprowicza» вийшла у відомій серії «Biblioteka Mrówki», т. 257–259). Говорячи про кризовий стан у польській літературі і місце в ньому Каспровича. Саме в поезії Каспровича І. Франко побачив «той самий ідеалізм, той самий гарячий порив до наступу, братерства й любові, без якого немає поезії в новітньому значенні цього слова; віє той самий дух, який з непереможною силою панує в усій сучасній європейській поезії»².

Справжня народна поезія у польській літературі, як і у будь-якій іншій, вважав І. Франко, може зазвучати тільки з творів поетів, що вийшли з села. Український митець вважав, що таким поетом був Я. Каспрович.

Тонкий аналітик, яким був І. Франко, наголошував, що «у провідних ідеях пана Каспровича немає нічого такого, що не було б уже досі висловлене в яскравішій формі, категоричніше і стисліше – якщо й не в поезії, то в польській прогресивній, а почасти навіть у консервативній пресі»³.

Український дослідник вважав, що за своєю природою Я. Каспрович реаліст, проте традиція романтичної школи вела його в світ примар і фантастичних постатей, утоплеників, надхмарних ангелів і чортів.

Те, що було цілком природним у романтика Ю. Словацького, «в поезії Каспровича вражає, як грубий анахронізм. Із цього погляду вступний вірш цієї збірки під назвою «Прохання гусяря» – і з інших поглядів найслабкіший у цілій збірці – вважаю за абсолютно недоладний. Археологія – це не сфера пана Каспровича, а тим більше археологічна поезія»⁴.

¹ Франко І. Юліуш Словацький і його твори // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 433.

² Франко І. Poezje Jana Kasprowicza // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 259.

³ Там само. – С. 259.

⁴ Там само. – С. 261.

У циклі Я. Каспровича «На біблійні мотиви» І. Франко побачив брак наївної простоти, якою відзначаються усі старовинні твори, зокрема Біблія. Але підхід Я. Каспровича не дає змоги сугестувати таке враження, яке твори цього роду повинні викликати.

Вважаємо Біблію каноном старовинної гебрійської літератури, слід визначити спосіб трактування біблійних мотивів. «Велика частина біблійних книг має, крім релігійного, безпосереднє поетичне значення. Переказ уривків із тих книг, модернізування чи, точніше, розбавлення їх водою і «прикрашування» без будь-якої ідеї – це те ж саме, як коли б хто захотів, приміром, своїми словами переказати деякі частини «Одіссеї» або грецьких трагедій»¹.

Стаття І. Франка «Тарас Шевченко», адресована польськомовному читачеві, надрукована на сторінках «Kurjer-a Lwowski-ego» в 1893 році в п'яти номерах газети. Це був виклад основних положень доповіді письменника, що її автор виголосив на засіданні товариства «Biblioteka polska» у Відні 19 лютого 1893 р.

На відміну від літературного портрета Т. Шевченка, адресованого українському читачеві, автор проаналізував польсько-українські стосунки XVI–XIX ст. та роль Т. Шевченка у становленні добросусідських відносин між двома народами. Як літературознавець І. Франко визначив найсуттєвіше у творчості Т. Шевченка: «Якби я мав одним словом охарактеризувати поезію Шевченка, то назвав би її поезією прагнення життя. Вільне життя, всебічний нічим не стримуваний розвиток як особи, так і всього суспільства – ось ідеал, якому наш поет був вірний усе життя. Неволя і гніт – національний, політичний, суспільний чи релігійний – мали в ньому невблаганного ворога. Прагнення життя відбивається в усіх його творах, як золота нитка в різнобарвній тканині»².

Дослідник відкинув трактування тогочасним літературознавством Т. Шевченка як селянського поета. Він вважав, що людська індивідуальність без огляду на стан, національність, віру є для людини визначальною. До того, як стверджував І. Франко, у світовій літературі Т. Шевченко найглибше втілив образ жінки: «... не знаю у всесвітній літературі жодного поета, який би представив такий

¹ Франко І. Poezje Jana Kasprowicza // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 263.

² Франко І. Тарас Шевченко (Українська література XIX ст.) // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 254.

пластично високий, щиро людський ідеал жінки-матері, як це зробив Шевченко у своїх поемах «Наймичка», «Відьма», «Неофіти», «Марія»»¹.

У часописі «Kurjer Lwowski» (1889, 7.08) І. Франко надрукував рецензію на «Історію літератури руської» О. Огоновського, а точніше на другу частину задуманої професором багатотомної праці. Зважаючи на слабкість методологічної позиції автора, І. Франко зазначив, що О. Огоновський розклав матеріал за окремими літературними напрямками (поезія з поділом на епічну, ліричну і драматичну та проза), в рамках кожного жанру розглянув у хронологічній послідовності письменників, які в цьому жанрі писали. Автор рецензії зацентрував увагу на тому, що «читач при такій подачі матеріалу не одержує жодного уявлення про розвиток літератури»².

Важливим для І. Франка було те, що «доктор Огоновський послідовно і з деяким полемічним завзяттям стоїть на національно-українських позиціях, надзвичайно пильно відстоює ідею окремішності України від Росії і Польщі, але є при цьому скоріше Галицьким, ніж загальноукраїнським патріотом і взагалі не може піднятися до якогось органічного синтезу наявних тепер в українській літературі течій і напрямів, а дуже часто навіть є далеким від розуміння їх»³.

Такий підхід І. Франко вважав наслідком школи О. Огоновського, більш філологічної, ніж естетичної і політичної, а також наслідком його становища як священика.

Співпраця І. Франка з Г. Бігеляйzenом у «Kurjer-i Lwowski-m» характерна ще й історією статті І. Франка «Поет зради» (1897). Г. Бігеляйzen був одним із тих, хто застерігав І. Франка проти надрукування статті у віденському часописі «Die Zeit». Під час прогулянки з Г. Бігеляйzenом по Високому замку І. Франко поділився наміром написати статтю про поему А. Міцкевича «Конрад Валленрод». На зауваження Г. Бігеляйzenа, що пригноблений народ мусить іноді використовувати підступність, І. Франко вперто стояв на своєму і навіть висловив бажання опублікувати її у Відні. Відомо, який скандал

¹ Франко І. Тарас Шевченко (Українська література XIX ст.) // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 254.

² Франко І. Історія літератури руської // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 334–335.

³ Там само. – С. 335.

викликала ця стаття серед польської громадськості. Я. Каспрович і редактор «Biblioteki Mrówki» Г. Бігеляйзен, любили і шанували І. Франка навіть тоді, коли інші його топтали. Як згадував Василь Щурат, Я. Каспрович розумів приятельську критику і не гнівався на неї. Любив Франка й обов'язок дружби пошанував навіть тоді, коли інші топтали його. В хвилі усунування його з редакції «Kurjer-a Lwowski-ego» належав до тих, які пильнували, щоб вийшло воно в якнайкультурнішій формі, і дарма, що поява Франкової статті «Ein Dichter des Verrates» у часописі «Die Zeit» боляче вразила і його. Те саме можна сказати і про Г. Бігеляйзена. Обидва – Г. Бігеляйзен та Я. Каспрович – взяли участь у похороні І. Франка.

Той дух Міцкевича переслідував І. Франка і пізніше. Як відомо, письменник купив у Львівського антикваря начебто невідомий твір А. Міцкевича, який він показав Г. Бігеляйзенові для оцінки. Український поет заявив: «Дух Міцкевича послав мене до Грунда (Львівська антикварня – *Генрік Бігеляйзен*), вказав мені, на якій полиці лежить твір, велів мені його видати й показати польському народові, які він має скарби»¹. Г. Бігеляйзен, який ґрунтовно опрацював рукописи А. Міцкевича, підкреслював: «Знаючи знаменито кожну літеру, найдрібнішу річ Міцкевича, я після прочитання рукопису заявив Франкові, що принесений ним твір є сучасний Міцкевичеві та написаний під впливом третьої частини «Dziadów». Франко не довіряв моїм висновкам і послав твір на рецензію Олександрові Брікнерові до Берліна. Брікнер висловив таку думку, як і я, тільки іншими словами»².

І. Франко таки видав власним коштом твір під назвою «Wielka utrata. Історична драма з рр. 1831–1832» (Львів, 1914), додавши до праці життєпис А. Міцкевича та вибірку поезій у перекладі на українську мову, що теж не сприяло нормальній оцінці праці І. Франка.

Попри це, діяльність І. Франка у «Kurjer-i Lwowski-m» і його праці про польську літературу одержали добру оцінку серед польської громадськості. Пізніше Г. Бігеляйзен зазначав: «Для характеристики пошани до особи Франка поляками можу навести один дразливий, але вражаюче помітний інцидент. На похороні Марії Конопниць-

¹ Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про І. Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 343.

² Там само.

кої ступав за домовиною польської письменниці теж знемоцілий, хворий, паралізований в руках І. Франко. Осінній холод в'їдався в змарніле його обличчя, холодний вітер провівав його дряхленьку курточку; а поморщені недугою й життєвими турботами щоки пожовкли від холоду й нужди. Тоді висів з повозу один польський достойник, обер Франкові своєю хусточкою з холоду посинілий ніс і завів забутого земляками генія до свого фаєтона»¹.

Співпраця І. Франка та польського літературознавця Г. Бігеляйзена була важливим фактором єднання українських і польських інтелектуалів-літераторів ХІХ ст.

¹ Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про І. Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 344.

ЗМІСТ

I. У КОЛІ ДРУЗІВ, КОЛЕГ, ПРИЯТЕЛІВ	3
I. 1. Кризь призму мемуаристики	3
I. 2. Іван Франко і Львівський університет	74
II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ У ТВОРЧІЙ ПРАКТИЦІ ІВАНА ФРАНКА	90
II. 1. Франкознавство у XXI столітті. На порозі нового етапу	90
II. 2. Специфіка літератури і мистецтва в творчій практиці Івана Франка	100
II. 3. Національна література і її регіональні особливості: концепція І. Франка	114
II. 4. На шляху до антропології літератури	123
II. 5. Франкова теорія рецепції художнього твору і деякі проблеми рецептивної естетики	132
II. 6. Предмет, завдання та основні жанри літературної критики: концепція Івана Франка	146
II. 7. Літературознавчий апарат Івана Франка	171
II. 8. Особливості літературно-критичного дискурсу наприкінці XIX – на початку XX ст.	179
III. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ ВИМІРИ КУЛЬТУРИ	190
III. 1. Глибина Франкового слова	190
III. 2. Речник національної ідеї	195
III. 3. Осмислюючи Тараса Шевченка	205
III. 4. Іван Франко та митрополит Андрей	246
III. 5. Один з когорти Івана Франка	254
III. 6. Іван Франко та Борис Грінченко в українському літературному житті 90-х років XIX ст.	271
III. 7. Іван Франко і Євген Олесницький: взаємини на тлі епохи.	284
III. 8. Навколо Ольги Кобилянської.	292
IV. ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА	303
IV. 1. «І ми в Європі» (Іван Франко і європейський цивілізаційний вибір України)	303
IV. 2. Іван Франко і українське питання на сторінках віденських періодичних видань кінця XIX – початку XX ст.	311
IV. 3. «Ми не є антисемітами. Говоримо се явно і одверто»	334
IV. 4. І. Франко і Т. Масарик: Мойсеї своїх народів	346
IV. 5. Роль І. Франка та А. Черни у становленні модерної української і чеської художньої періодики кінця XIX – початку XX ст. («Літературно-науковий вістник», «Slovanský přehled»)	351
IV. 6. Між публіцистикою і наукою. (До співпраці І. Франка з Г. Біреляйзеном у «Kurjer-i Lwowski-m»)	360

Науково-популярне видання

Михайло ГНАТЮК

ЗАМІРИ ГЛИБИН

Франкознавчі студії

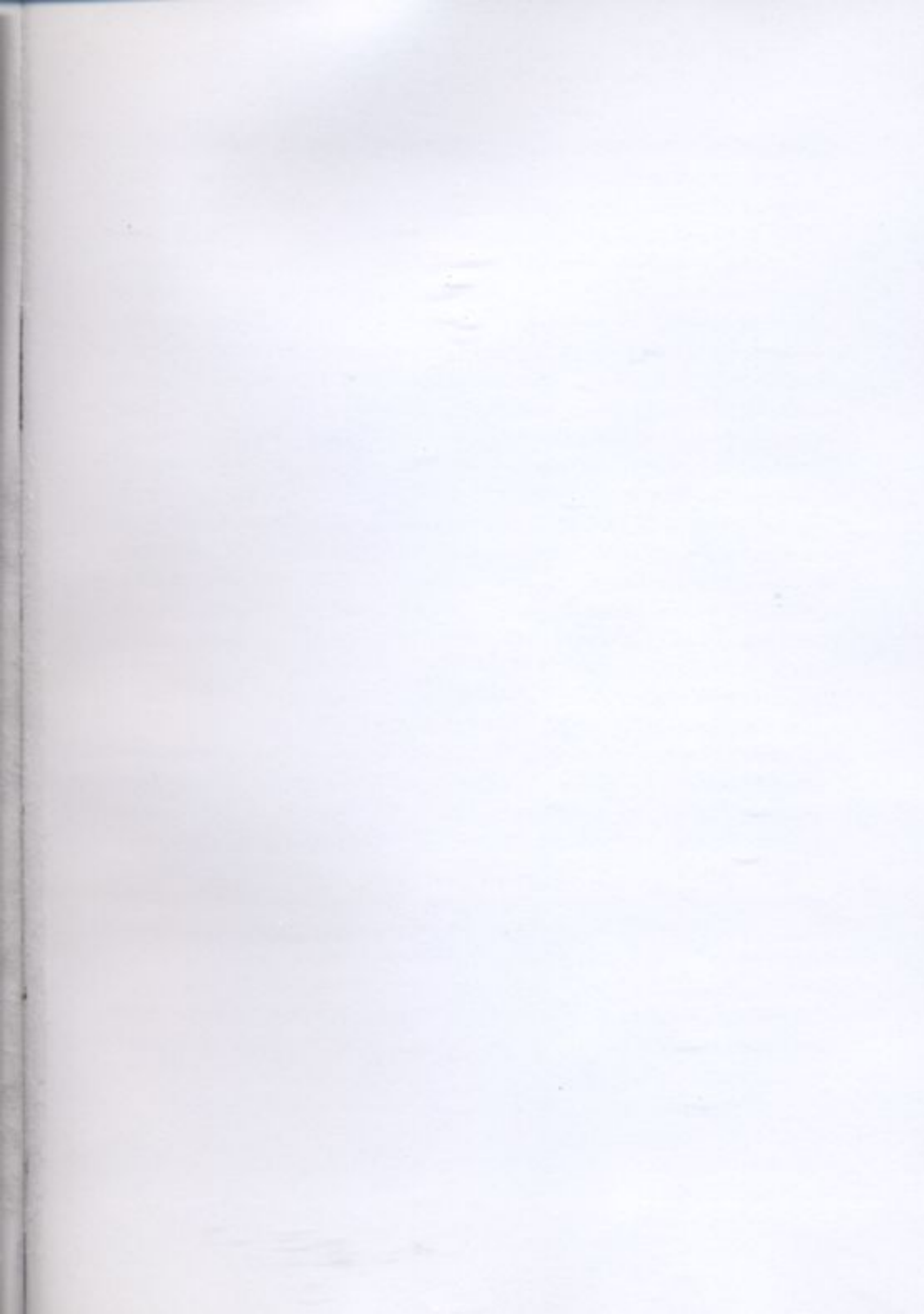
Редактор *Лідія Веремієнко*
Художній редактор *Ігор Шутурма*
Коректор *Ольга Тростянчин*

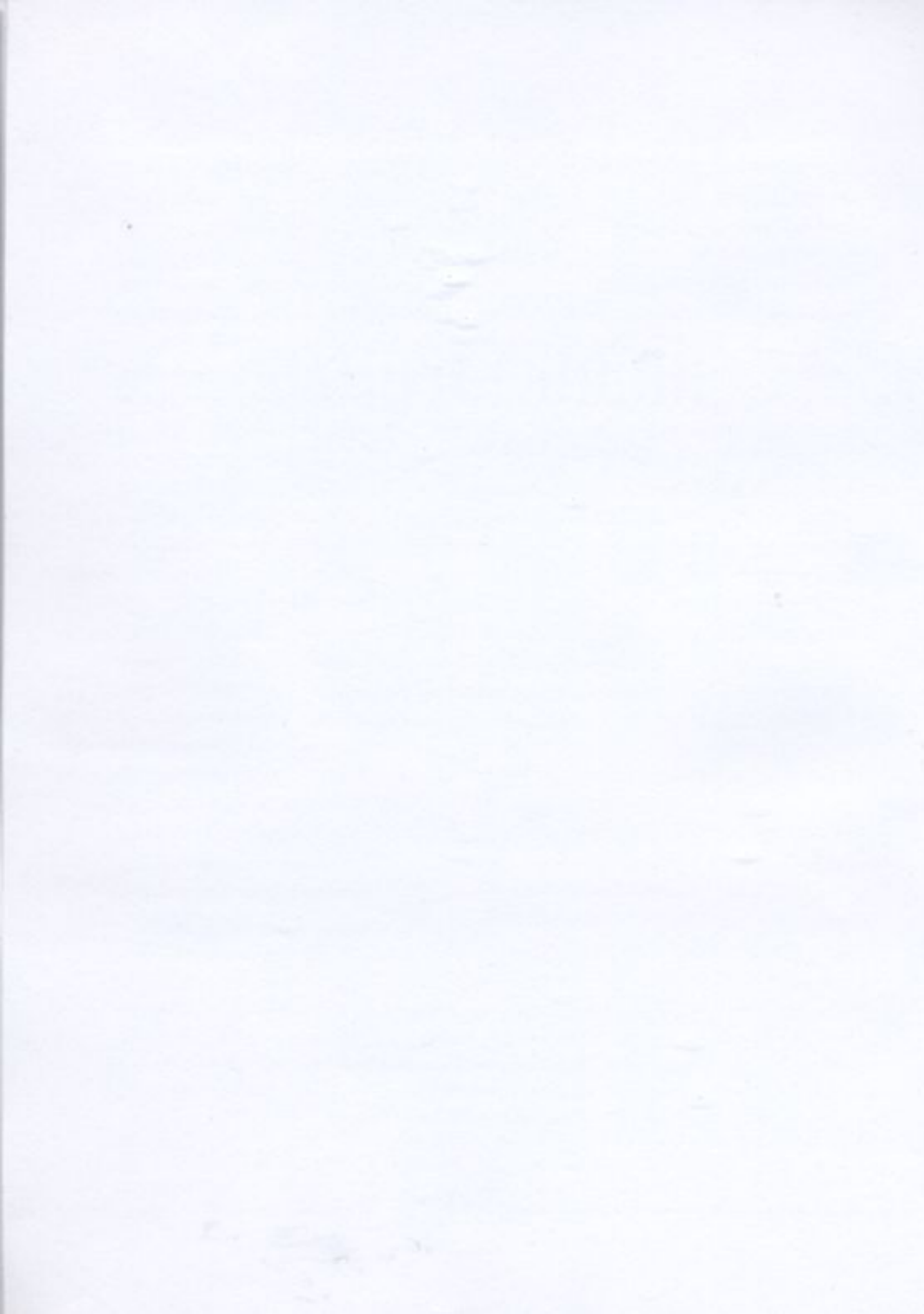
Формат 60x84 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 21,93.

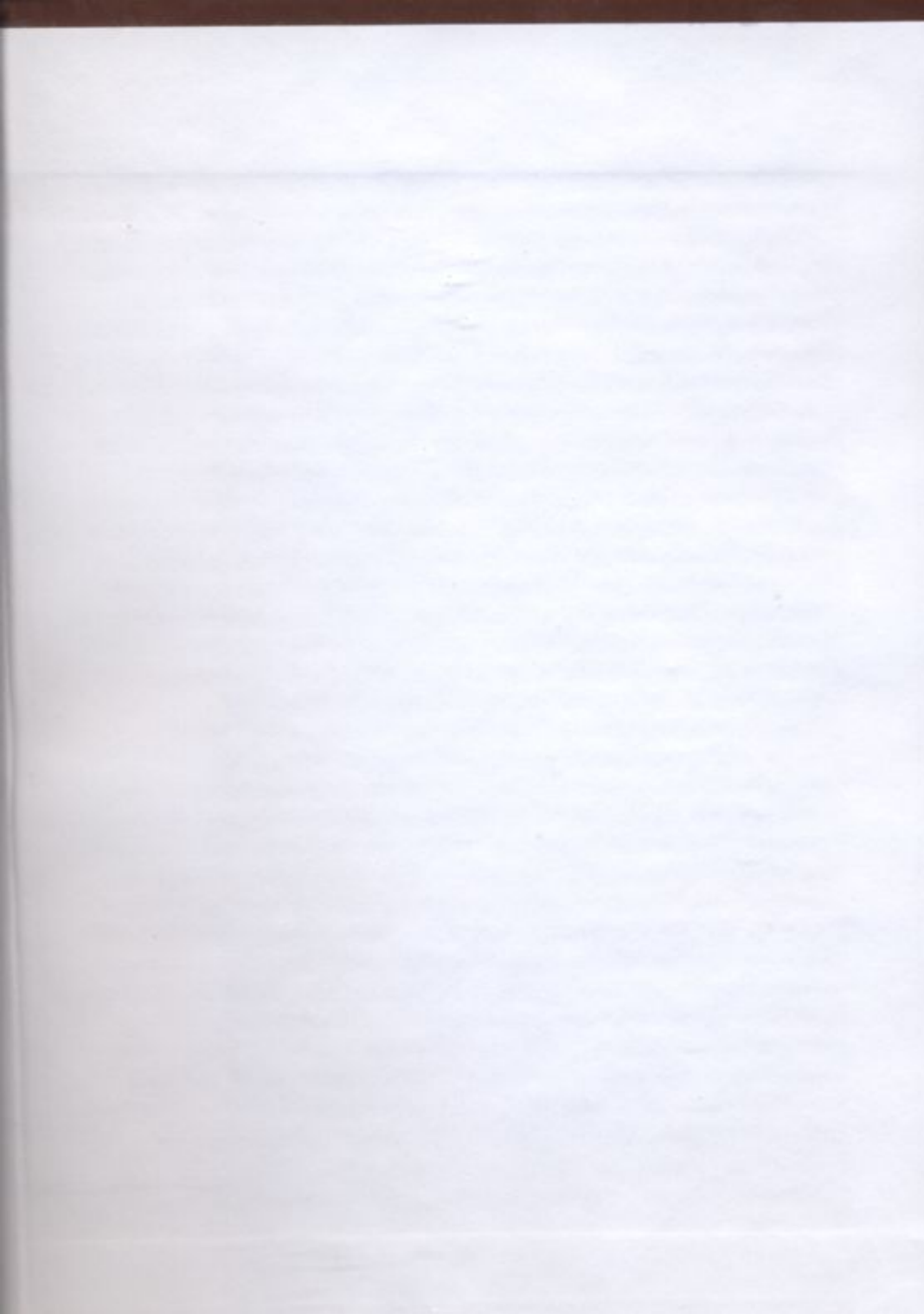
Обл.-вид. арк. 20,0.

Зам. № 50-16

Видавець і виготовлювач
Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

ISBN 978-966-603-990-6

9 789666 039906 >